This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google books

https://books.google.com

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

STANFORD·VNIVERSITY·LIBRARY

Wed. A. PIELANEN & ZOON
BOEKBINDER
RAPENBURG 15 [redacted]

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE
TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZEVEN EN DERTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS, NEGEN EN TWINTIGSTE DEEL.

STANFORD LIBRARY

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1918.

Digitized by Google

560371

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Digitized by Google

Printed in the Netherlands

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ACHT EN DERTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS, DERTIGSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1919.

Digitized by Google

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Digitized by Google

INHOUD.

Bladz.

J. W. MULLER, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederlandsche spraakkunst 1
„ „ „ Naschrift 20
A. BEETS, De drukkerstermen *smout*, *smoutwerk* enz. . . 21
G. A. NAUTA, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n). (On)sjoeg.* 30
„ „ „ *Schoelje* 32
„ „ „ *Ravotten* 33
G. G. KLOEKE, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. 34
A. SCHILLINGS, Bijdrage tot de geschiedenis van de rijmlooze poëzie in Nederland gedurende de zeventiende eeuw. 65
E. MARRIAGE MINKOFF, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhandschrift v. j. 1537 81
R. VAN DER MEULEN, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijkskundige namen *Skagerrak* en *Kattegat* . 113
J. W. MULLER, Aernout en consorten 133
„ „ „ Over enkele oude straatnamen 146
„ „ „ Naschrift (bij blz. 138) 154
P. LEENDERTZ JR., Over eenige genitiefbepalingen. . . 156
A. C. BOUMAN, Wulfila's sterfjaar 165
P. LEENDERTZ JR., Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers 178
H. C. M. GHIJSEN, Eenige werken van Wolff en Deken beschouwd in hun beteekenis voor de kennis van Betje Wolff's persoonlijkheid. 212
I. Het Geschrift eener bejaarde Vrouw. . . . 212
II. Mijne Uitspanningen 222
III. Het oeconomisch liedje „*Die dankbaar is, is blij*" 235
J. VERDAM, Uit Goudsche rechtsbronnen 239

Digitized by Google

Bladz.

W. DE VRIES, Etymologische Aanteekeningen 257

J. VERCOULLIE, Negerhollands *molee*, Afrikaans *boetie*, *katjipiering*, *bibies*, *bottel*, *ou sanna*, *ewwà-trewwa*, *foolstruis* 302

JOH. A. SNELLEN, Hadewijch – Hendrik Mande. Merkwaardige overeenkomst 307

W. F. TIEMEIJER, Naar aanleiding van W. v. Hildegaersberch's gedicht „*Van Mer*" (Tijdschr. XXXVII blz. 154) 311

P. LEENDERTZ JR., *Spaansche Brabander*, vs. 455 . . . 313

P. LEENDERTZ JR., *Den haring om de kuit braden* . . . 316

KLEINE MEDEDEELINGEN.

89. G. A. NAUTA, *Rapponische krachten* 79

90. A. BEETS, *Sperzieboon* 79

91. C. BAKE, De drie laatste strofen van „Scheepspraet". 80

92. C. B., Goeje Jan = Jan Tuning (verg. *Kl. Meded.* 91). 112

93. F. A. STOETT, *Beitel* 155

94. A. SCHILLINGS, *Een atlas opvesten* 255

95. C. BAKE, Een oude genitiefbepaling nog niet geheel verdwenen 301

96. P. LEENDERTZ JR., Al: „overal" en „altijd" . . . 306

97. P. LEENDERTZ JR., Mnl. *dienste* vr.? 310

98. P. LEENDERTZ JR., Mnl. *monen* 315

Digitized by Google

FRAGMENT EENER ZESTIENDEEUWSCHE NEDERLANDSCHE SPRAAKKUNST.

In de Boekerij onzer Maatschappij berust een afschrift, in 1849 door Mr. J. T. Bodel Nijenhuis vervaardigd en geschonken, eener „Voorrede", met het allereerste begin, van eene spraakkunst onzer taal, gedagteekend 1568 [1]). Vóór in het afschrift staat de volgende aanteekening van B. N.' hand: „In een bundel van Collectanea varia (Archief Verheije v. Citters, op Popkensburg [2]) is een los M. S. stuk in folio, groot 10¼ blz. „Voorreden... *enz.*" Daarna een tweede stuk, groot 2¼ blz. fol., genoemd: „Voortbrengsel... *enz.*" is door mij geheel gecopieerd, July 1849". En aan 't slot van 't afschrift staat, van dezelfde hand: „Hier eindigt het handschrift: de beschrijving derhalven van de twee laatste deelen der rede heeft de auteur niet gegeven". Deze laatste gevolgtrekking is evenwel voorbarig, al schijnt het eindigen boven aan eene blz. (2¼) ze wel te wettigen: immers waaruit blijkt dat het door B. N. geziene en afgeschrevene hs. een autograaf van den steller, geen (gelijktijdig) afschrift is geweest? [3]) Hoe 't zij, uit navraag bij den Rijks-archivaris in Zeeland, Dr. K. Heeringa, bij Dr. W. Polman Kruseman te Middelburg en bij Jhr. S. van Citters te Arnhem is mij gebleken dat thans noch in het Rijksarchief in Zeeland, noch in de Provinciale Bibliotheek of die van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, noch ook in het archief der familie Van Citters dit handschrift, veel min een eventueel vervolg er van, meer te vinden is. Wij zullen ons dus moeten generen met het afschrift van Bodel Nijenhuis.

---

1) Zie Cat. d. Bibl. v. d. Mij d. Ned. Lett. I² (Hss.) 16.

2) Een kasteel op Walcheren, nabij St.-Laurens (zie V. d. Aa, Aardrk. Wdb. IX 247; aº 1847); sedert gesloopt.

3) Zie beneden, blz. 2, 4 en 20.

Digitized by Google

Naar de hoogere herkomst, den tijd en de plaats van het stuk kan men slechts gissen. Naast den titel (van B. N.' afschrift) staat: „A° 1568 geschreven"; waaronder B. N. aanteekent: „De woorden: „A° 1568 geschreven" en „Voorreden enz." schijnen van dezelfde hand, doch met lichter inkt, dus iets, of veel, later er boven geschreven door den steller". Deze dagteekening heeft dus genoegzaam gezag. Voor de plaats of het gewest kunnen in dezen tijd de taalvormen natuurlijk nog van gewicht zijn. Ongelukkig vertoont het stuk in zijn spelling en zijn taal véél grooter oneenparigheid dan men zou verwachten van een taalmeester, althans iemand die zich opmaakt om een spraakkunst zijner taal te geven; en daaronder veelal zulke oneffenheden, als men kwalijk aan de eventueele slordigheid van den negentiendeeuwschen afschrijver Bodel Nijenhuis [1]), veeleer aan de willekeurige wijziging van eenen zestiendeeuwschen voorganger zou willen toeschrijven, liever altoos dan aan den opsteller zelven [2]). Zoowel met het oog op het opsporen van dezen laatstgenoemde als wegens het belang voor de geschiedenis onzer spelling en onzer taal stel ik hier de voornaamste dier oneffenheden, benevens enkele opmerkelijke vormen, bijeen.

Spelling. aa [3]) n. ae (in gesl. lettergr.) en n. a (in open lettergr.): *aansien*, *gaageslagen*, *laaken*, *smaak*, *smaaken* [4]); maar ook ae (in open lettergr.): *jaeren*, *maekt*, *middelbaere*, *quaede*, *verstaene*; eindelijk a n. ae (in gesl. lettergr.): *ghemact*, *volmact*, *onvolmactheden*, *makselen*, *onvruchtbar*, *darin* (waarmede toch zeker geen „onvolkomen" *à* bedoeld zal zijn). — ee n. e (in open lettergr.): *duergebeeten*, *gheleeken*, *veele*, *weete(n)*. — ij n. i (in open lettergr.): *-lijk(en)* n. *-liken*. — y n. ie: *leer-*

1) Die in 't algemeen den indruk maakt wel „op de kleintjes te letten". Maar men had in 1849 over 't algemeen nog lagere eischen van acribie dan thans.

2) Doch zie hetgeen Kooiman, Twespraack 111, opmerkt over Spieghel's gedurig afwijken van zijne eigene spelregels!

3) Ik duid hier en op de volgende blz. met Romeinsche (staande) letters de letterteekens, met cursieve (enkele) de klanken aan.

4) Deze toen nog ongewone spelling herinnert aan Spieghel en de Twespraack; zie Kooiman, a. w. 112—4.

Digitized by Google

gyrig. — ie n. ij: *sien.* — oo n. o: *persoone.* — oi n. oo: *oik.* — oe (voor *ö*, of *o*?) n. ue, eu: *schroemende.* — ui n. u: *duitsch*, *gebruiken.* — ow n. ou(w): *getrowlijken*, *howt*, *stowticheyt*, *vrowe(lijk).* — aw n. au: *van awdts*, *hawdt.*

-k n.-ck: *sulken*, *ghelijk*, *gemaklyker*, *oik.* — g n. gh: passim. — -dt n.-t en n.-d: *bekendt*, *bemindt*, *bevindt* (3 sg. praes. en part. praet.), *blindt*, *hawdt*, *niedt*, *riedt*, *van awdts* n. *howt*, *woort* en n. *omhelsd* (3 sg. praes.). — -sz, -ss en -z n. -s: *huysz*, *kruyszweghen*; *unss*, *wyss*; *unz.* — -ll n. -l: *all*, *sall*, *will.*

Klinkers. *á* (ae) n. *à* (a): *aerm.* — *è* (e) n. *é* (ee): *sprekt*, *vremde.* — *é* (of *è*) (ee) voor *r* + (dent.) mkl.: *keersse* (n. *kersse*), *neerstelick*, *beneerstighe*, *peert*, *onweerdigh.* — *ì* n. *è* (vóór *n*): *bringen*, *Ingelsch.* — *é* (ee) n. *ei*: *lankheet*, *bescheet.* — *ei* (ey) n. *é* (ee): *deylen*, *ghemeynlijken*, *meynen.* — *ù* (u) n. *ò*: *undersoeke*, *uns*, *unser* [1]; *kunnen*, *kunste*; *up*; doch *borgers.* — *ö* (ue) n. *o*: *duer*, *mueghe*, *mueghelijk*, *vermueghen*, *vuerslaen.* — *ü* of *ö* (ue) n. *u* (oe): *sueter.* — *ó* n. *ò* voor *r* + mkl.: *oordeelen*, *voorder*, *vervoordering* n. *orsprong.* — *u* (ou) n. *o*: *proufijt.* — *ū* (u of ui) n. *ī* (ie): *duitsch*, *ruken* n. *bedyet*, *-lieden*, *vyerlicht.* — *au* (au, aw) n. *ou*: *aude*, *auders*, *van awdts*, *hauden*, *hawdt.*

Medeklinkers. *šl-* (schl-) n. *sl*: *schlecht.* — *d* na harden (geschreven, maar in klank verzachten?) mkl. *ghestreckder* (?), *merkden.* — *ol* n. *ou*: *solden.*

Vervoeging. *te sijne*, *doene*, *stane* (*verstaene*), *siene* n. *te* (*van*) *sijn*, *doen*, *gaen.* — *wordt* (praes.) n. *worden* (praes. en inf.). — *blijket*, *hevet* (= *-etet*). — *vaten.*

Verbuiging. *in onser spraken* n. *vander crachte.* — *hun* dp., *voor hun.* — *hueren* = *haren.* — *henlieden*, *haerlieder.* — *(n)iemants* nom.

Eigenaardige woordvormen zijn de verkleinnamen op *-ken* en de bijw. op *-lijken.*

Inderdaad een mengelmoes van spellingen en taalvormen,

1) Verg. b. v. de spelling of de klanken van Jan van Hout (in Taal en Lett. XIII 539—44; Tschr. XXII 227 vlgg.) en die der Nederl. vertaling van Prins Willems Apologie (zie Bijdr. v. Vad. Gesch. 5de Reeks IV, 276); voorts Twespraack 39.

Digitized by Google

van alle tijden, maar ook uit alle windstreken. Oogenschijnlijk wijzen b. v. naar (West- of Oost-)Vlaanderen *ee* n. *ei*, *i* n. *e* vóór *n* + mkl., *ie* iplv. *u*, de verkleinnamen op *-ken*; naar Brabant een woord als *savel*; naar Holland *u* iplv. *ie*; naar Limburg de *d* na harden (geschreven) mkl. in zw. praet. en part. pass.; naar Zeeland *bikans* (?) en *daet* (?); naar een streek beoosten of bezuiden Holland *-eer-* n.*-aer*; eindelijk naar Overland of Oostland de spellingen -sz, -ss, -z, -ll (en ook -dt?), schl-, benevens *solden*. Wat wil men hieruit nader afleiden dan dat het door B. N. gebruikte voorschrift zelf geen origineel, geen autograaf, maar reeds een afschrift is geweest?

Doch ontstentenis van vaste gegevens belet het gissen niet. Reeds Bodel Nijenhuis heeft bij 't afschrift aangeteekend: „kan zeer wel van D. V. C(*oornhert*) wezen.... Of ook van de Amsterd. (of eene Middelb.) camer van Rhetorica". Doch daaronder, later: „Coornhts hand is 't niet"; kennelijk op grond eener vergelijking met ontwijfelbare autografen, die hem, den bekenden verzamelaar van boeken, prenten, kaarten en al wat maar geschreven en gedrukt was, zeker niet moeilijk is gevallen [1]). Evenwel, al is 't niet C.'s eigen handschrift, het zou toch zeer wel door hem opgesteld kunnen zijn: wij zagen immers reeds dat het voorschrift van B. N. waarschijnlijk zelf een afschrift is geweest. En Kalff heeft deze gissing ondersteund [2]) door te herinneren aan C.'s eigen mededeeling aangaande een door hem begonnen, maar niet voltooide Nederlandsche spraakkunst: „Waar na [3]) ick wezende balling in vreemde landen uyt oorzaken voorschreven, beghonnen hebbe ghehad te maken, eenen Neerlandschen Grammaticam, maar door 't ontberen van alle myne armoede, benodicht zynde om

1) Die vergelijking is ook nu niet geheel onmogelijk, daar B. N. aan 't eind van zijn afschrift één regel van 't oorspronkelijke heeft doorgetrokken.

2) Gesch. d. Ned. Lett. III 320.

3) T. w. na zijn in 't voorafgaande verhaalde, in 1583 „wel XX. Jaren" geleden opgevatte plan tot zuivering onzer taal van vreemde „onnutte lappen ende vuyle brodden", gebleken o. a. in zijne vertaling van Cicero's De Officiis (1561). Deze opgaven kloppen dus vrij wel met de dagteekening 1568.

Digitized by Google

met mynre handen arbeyd myn kost te winnen, hebbe ick dat myn voornemen anderwerven moeten verlaten *enz.*" [1]). C. nu was in 1568, het in den aanhef van 't stuk genoemde jaar, inderdaad „balling slands" in Kleefsland [2]). De uitwendige gegevens zijn dus althans niet in strijd met de gissing, dat wij hier een onuitgegeven brokstuk van Coornhert's hand vóór ons hebben. En ook de geest en de stijl, de taal en de spelling van dit fragment schijnen mij met die gissing althans eer te strooken dan te strijden. Wij vinden hier, dunkt mij, denzelfden koelen, klaren, manlijk-wijsgeerigen betoogtrant, denzelfden kloeken, bondigen stijl, denzelfden stevigen, welberaden zinsbouw, die wij van Coornhert, ook uit zijn genoemde Voorreden, kennen. Ook de wensch naar een betere bijbelvertaling, even zuiver als de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche, en de droefenis over de „scheuringen van religien" zijn zeker niet vreemd aan C.'s geest. En wat de taal en de spelling aangaat, zou de bevreemdende oneenparigheid, indien niet aan Coornhert zelf, wellicht te wijten zijn aan een niet Nederlandschen, althans niet Hollandschen afschrijver, die, evenals C. balling slands, in den vreemde allerlei taal en spelling voor de oogen krijgende, de kluts kwijt geraakt was, en aan wiens pen dientengevolge allerlei onhollandsche, ja zelfs enkele Overlandsche vormen of spellingen, die hij om zich heen hoorde of zag, ontglipt waren? Dat b.v. de dubbele *aa*-spelling met C.'s spelling, althans in meergemelde Voorreden, overeenstemt en dat het niet zeer gewone woord *opzettig* in het Ned. Wdb. ook met eene aanhaling uit zijne werken gestaafd wordt, bewijst, alleenstaande, zeker nauwelijks iets. Doch wellicht zou nadere vergelijkende studie van C.'s stijl, taal en spelling dan waartoe ik nu „stade ende stonde" heb in dezen meer gegevens aan de hand kunnen doen en meer zekerheid verschaffen.

Zeker is de opsteller een geestverwant van Coornhert en Spieghel en van hun Leidschen vriend Jan van Hout geweest.

1) Voorreden vóór de Twespraack van de Nederduytsche Letterkunst (Leyden 1584), VIII.
2) Moorrees, D. Vz. Coornhert 87.

Digitized by Google

Aan Spieghel zelf zou b. v. het herhaald gewag van het nut eener welgeordende taal ook voor den koopman kunnen doen denken; vooral in verband met de door mij vroeger in dit Tijdschrift (XX 200—9, 290) gemeengemaakte stukken. Doch ook dit blijft een losse gissing. Evenzoo die van B. N., dat het stuk van de Middelburgsche Rederijkerskamer (Het Bloemken Jesse) afkomstig zou zijn; welke gissing denkelijk haar oorsprong vindt in de latere aanwezigheid van het stuk in het archief van het Zeeuwsche geslacht Van Citters: Mr. Jacob Verheye van Citters (1753—1823), eigenaar en bewoner van Popkensburg, was een geleerd kenner en verzamelaar van Zeeuwsche oudheden [1]) en zou het stuk allicht uit het archief der (ontbonden of verloopen?) Middelburgsche kamer hebben kunnen verwerven. Misschien is er ook in de taal van het stuk een en ander, dat voor een Zeeuwsche herkomst zou kunnen pleiten [2]).

Wie echter de schrijver geweest zij, zijn opstel, tot dusverre slechts door zeer enkelen opgemerkt en ingezien, verdient stellig door den druk gemeen gemaakt te worden. Vooreerst omdat het, althans in Holland, de eerste loffelijke poging van dien aard is geweest: immers een 16 jaar ouder dan de Amsterdamsche Tweespraack (1583—4), waarvan het welhaast een voorlooper schijnt [3]). Maar nog meer en vooral, omdat er denkbeelden in worden uitgesproken, wel ook elders in denzelfden tijd terug te vinden, maar in allen gevalle kenschetsend voor dat tijdperk van snellen, krachtigen, wonderbaren opbloei van Holland en Zeeland op schier elk gebied: nieuwe, frissche, zelfstandige gedachten, die de aankondiging en uitdrukking

1) Zie V. d. Aa, Biogr. Wdb. III 370.

2) Zoo b.v. dat het woord *daet*, voor: feit, practijk enz., naar het Ned. Wdb. te oordeelen, vooral bij Cats schijnt voor te komen. — Dat *bikans* een vanouds vooral Zeeuwsch woord zou zijn (gelijk B. N. daarbij in margine aanteekent) is mij niet gebleken. — Mag men ook de vertrouwdheid met het Engelsch temet als een Zeeuwsche bijzonderheid beschouwen?

3) Zelf kent hij, blijkens de bescheiden verontschuldiging van zijn onderwinden, geen voorloopers: noch Joas Lambrechts (1550), noch Abr. v. d. Gucht (1567), noch ook Jan Utenhove (N. Test., 1556).

Digitized by Google

van een nieuwen tijd zijn, den tijd der Renaissance. Na den classieken titel [1]), die reeds aanstonds op de waardij der spraakkunst wijst, de aanloop, uit een algemeen Christelijk-wijsgeerig standpunt, tot een geregeld inductief betoog, gesteund en opgehelderd door vergelijkingen; de hoogschatting der welsprekens- en welschrijvenskunst, bereikbaar door bestudeering van het aloude, onmisbare, maar ook voldoende trivium; de met nadruk uitgesproken behoefte aan orde, regelmaat en stelsel, de afkeer van „woestheid", „ongeschiktheid" en „ongestadigheid" in de taal; de verheffing der „geleerden" boven de kooplieden, ambachtslieden en landlieden, in 't algemeen het „ongeleerde" volk (dat echter onderwezen dient door de „geleerden"); de lof der Grieksche en Latijnsche talen en letteren als „de fonteinen van alle kunsten"; — maar daarnaast toch ook de warme waardeering der eigen „Duitsche" „moeders tale"; de vergelijking van eigen met andere talen (en volken); de aardige waarneming der kindertaal [2]) en de juiste, „inzichtige" bestudeering van de klanken en de onderscheiden klankwaarden derzelfde letters in verschillende talen; het gewag van het „vaderland" en de spijt over het uitsluitend gebruik der vreemde, vooral der classieke talen voor „geleerde" doeleinden [3]); de begeerte om mede te werken tot wat later zou heeten het „bouwen" der landstaal, door haar te „grondeeren", hare oude verborgene en als verroeste schatten weer aan 't licht te brengen, vooral ook ten einde ze te zuiveren van het mengsel der vreemde „schuim"-woorden; de Latijnsche zinsbouw en stijlwendingen; het breed uitklinkend slotaccoord der voorrede over „de fame onzer ouders" die „met de tale zal begraven worden"; eindelijk, in het begin der spraakkunst zelve, de zorgvuldig vooraf aangekondigde

1) Verg. b.v. Hooft's Reden van de waerdicheit der Poesie, achter zijne Brieven, ed. V. Vloten, I 418—32.

2) Een verre voorlooper van Van Ginneken's Roman van een kleuter!

3) Verg. b.v. Van Hout's gelijkluidende klacht in Tschr. XXII 220 (= Prinsen, J. van Hout 116) en de opdrachten der Rederijck-kunst (der Amst. Kamer) aan Jan van Hout en van het Kort Begrip des Redenkavelings aan Curatoren der Leidsche Hoogeschool.

Digitized by Google

verdeeling en de uit het Latijn vertaalde grammatische terminologie: het zijn alles zoovele, hetzij deugdelijke of schadelijke, maar altoos kenschetsende en toen nieuwe denkbeelden der Renaissance, zooals wij die in de taalkunde der 16de en 17de eeuw telkens ontmoeten. Hetzelfde ontwakende taal- en volksbesef, ondanks den hoogen eerbied voor Romeinen en Grieken, dezelfde nationale trots, dezelfde paedagogische strekking, ten slotte hetzelfde purisme, dat wij ook in de jongere Twespraack en de andere taalkundige geschriften van dien tijd plegen te vinden. Alleen verheft de nadrukkelijke kenschetsing der letters, als slechts dienende om de klanken der taal aan te duiden, het stuk zelfs een eind boven menig later gewrocht der zeven- en achttiendeeuwsche „spraakkunstenaren", waarin aan die letters een onevenredige beteekenis en waarde wordt toegekend. Ja het beginsel, dat „alle regelen en geboden van leeringen hunnen oorsprong hebben uit de werkelijkheid, de practijk", dat taalvoorschriften niet mogen zijn „der geleerden opzettige fantasieën", maar gevonden moeten worden uit de „regelen" die „allen dingen van nature ingeboren zijn", doet reeds in de verte hetzelfde geluid hooren als Lambert ten Kate's gulden „Grondslag": „De Tael-wetten, even als de Land-wetten, nu van agteren te vinden en niet te maken" [1]); al bevat anderzijds de verwijzing naar de taal der geleerden, als het eigenlijke richtsnoer, ook reeds de kiem, waaruit later, na Vondel — maar ook wel reeds in Vondel's Aenleiding zelve — een bekrompen, star, dor classicisme zou groeien.

Ik laat nu het fragment, in letterlijken afdruk van Bodel Nijenhuis' afschrift [2]), volgen.

Leiden, Maart 1918. J. W. MULLER.

1) Aenleid. I 398; vgl. I 13, 14, 365 en Voorr. (XXII): „ik heb de Tael als een Heiligdom van 't Gemeen geschat, daer ik nogte niemand eenig bevoorregt eigendom aen heeft, en daerom getracht de Tael-wetten te vinden en niet naer eigen goeddunken te verzieren".

2) Ik maak hierbij een erkentelijk gebruik van het (door mij gecollationneerde) afschrift van de hand des heeren C. W. Klomp, litt. neerl. doct[s]., alsmede van enkele zijner opmerkingen bij het stuk.

Digitized by Google

A° 1568 geschreven.

VOORREDEN VAN DE NOODICH ENDE NUTTICHEIT DER NEDERDUYTSCHER TAELKUNSTE.

Elck verstandich mensche kan wel begrijpen, dat het redelijk verstant (waermede de mensch alle andere leuende creaturen in excellencie te boven gaet) hierin gelegen is, datmen het quaede vant goede het onweerdighe vant weerdighe en costelijke, te rechte te scheyden ende tonderkennen weete, ende dat men onder de goede dinghen oik het allerbeste wete te kennen wt all d'andere, ende onder de schlechtte [1]) het allerschlechtste, ende onder de quaede het alder quaetste.

Dit vermueghen heeft Godt den mensche gegheven te dien einde op dat hij tselve verstant gebruike, ende hemselven alle dinghen aldermeest nut make, mits kiesende van als het beste, ende verwerpende het quaede, Ende op dat hij in alle sijn doen hem beneerstighe alderbest te doen dat hem mueghelijk is, ende het qualijk doen opt allerneerstelixte wete te schuwen. Ende alle dit ten aller wtersten einde waeromme de mensche gheschapen is, opdat Godt bekendt, bemindt, geobedieert ende gheeert mueghe worden.

Hoe elk dan meer met verstande begaeft is, dies te meer bemindt ende omhelsd hij in alle dinghen het beste ende volmaekste, niet alleenlijken om der behaechlicheyt wille die daerin gheleghen is, maer ook om der nutticheyt, ende dikwijls, om der nootsakelicheyt wille: ende welke mensche het volmaekste niet meer en bemindt ende soekt ende prijst, dan het middelbaere, vandien secht men dat hij vande wijste noch bescheydenste [2]) niet en is, tsij duer ghebreck van natueren, ofte van upbringhen [3]), van leeringe ende van oeffeninghe [4]).

In welken mensche dan sulk gebrek van bescheydenheyt wt der natueren niet en is, dese mach met onderwijsen geleert ende gheholpen worden.

Vele hebben wel van natueren dat sij het beste beminnen, maer hebben het verstant van natueren wat donker, sodat sij het beste niet wel en weeten te underkennen.

Dese donkerheyt van verstande mach met middelen van leeringhe geholpen worden, ghelijk als de duysterheyt der nacht met vyerlicht geweert, ende als het quaet ghesi(cht) der ooghen met brillen versterkt wordt, bij so verre dat [5]) de mensche niet geheel blindt en sij,

1) onaanzienlijk, gering; hier nadrukkelijk onderscheiden van *quaet*.
2) oordeelkundigste, verstandigste.
3) opvoeding.
4) bezigheid, practijk.
5) voor zooverre, indien althans.

Digitized by Google

want alsulken en/helpt keersse noch brill. Ende all ist dat de blinde gheen ghelt voor kerssen noch brillen en soude geven willen, daeraen en stoot hem de ghene niet diese maekt, want andere dien sij nut sijn begherense ende die bate vindt bij 't gebruyk vandien, en sal hem bij den blinden niet laten wyss maken datse onnut, noch veel min datse schadelijk sy.

Alle reghelen ende gheboden van leeringhen hebben haeren orspronk wt der daet [1]), so dat men niet en doet noch en laet om des reghels wil, maer men doet alle dinghen omdat ment also begheert oft behoort te doen, ende den reghel en is maer een onderwijs om te weten wat best ghedaen dient. Ghelyk als opt velt, de weghen met gaen gevonden syn, ende deghene diese dukwyls bewandelt hebben, dit weten den onbewandelden [2]) te raden waerhenen sy gaen sullen: wanneer datter kruyszweghen oft keerweghen [3]) sijn, dat men wete welke ter plaetse leydt daermen wesen will: Al ist nu so dat de reysige [4]) den wech in gaet die hem geraden wordt duer't beweghen van sulcken raet, Nochtans en sal hem de wech ter begeerder stede niet bringen omdat [5]) de man gheseyt heeft, maer mits dat de wech bij sijn eyghendom [6]) gewisselijken derwaerts leydt, daerom hevet [7]) de man gheseyt. Dit breng ic daerom bij, dat sommighe sch(l)echte [8]) menschen meynen, dat de regelen der Grammatica ende van andere kunsten, niet en sijn dan der geleerden opsettige fantasien [9]), sonder nut [10]) ende profyt, opdat sij verstaen, dat de regelen allen dingen van natueren ingeboren sijn, ende datse met experiencie van elken eene beseft ende gevonden worden, ook sonder spreken of schrijven, naerdat elk mensche seer oft luttel, met verstande begaaft is. Ende alsoot nutter, kortter, ende gemackelijker is, eenen leydsman over den wech te hebben, dan alleen te gaen bij der gisse den wech soeken, also ist inde Kunsten sekerder en gemaklijker de regelen aen te sien, ende deselve bij sijn verstant ende oeffeninghe te volghen, dan altyts duer onsekerheyt

---

1) feit; hier: de feiten der werkelijkheid, der ervaring of practijk; vooral bij Cats aldus (Ned. Wdb. III[2] 2183).

2) onervarenen, hd. *unbewandert*; tot dusverre alleen in 't Mnl. gevonden (*bewandelt* ook in 't Nnl.: zie Ned. Wdb., Verdam en Kiliaan).

3) zijweg, „destour de chemin" (Plantijn), „anfractus, viae flexus" (Kil.). Of zijn hier temet bedoeld: „blinde" wegen, zonder uitweg, die men terug moet loopen, zgn. keereweers?

4) reisvaardige, reiziger.

5) = *omdat het.*

6) eigenschap, gelegenheid.

7) = *hevet het.*

8) eenvoudige, onkundige.

9) opzettelijke verzinsels.

10) Er staat: *nut*, met een bovengeschreven *w*.

Digitized by Google

twijffelachtich ende bekommert [1]) te syn, oft duer onvervarene [2]) stouticheyt [3]) in dwaling voortgaende, schade oft schande te lijden.

Mits dien dan dat gheen menschelijk vermoghen van natueren so sterk gegeven is noch so volcomen, dat [4]) niet met leeringhe ende goede achtinge [5]) verbetert en worde. So en is het spreken, ende noch veel min het schrijven, ende min wtermaeten [6]), het reden oft bescheet geven [7]) ende [8]) verstaen hieraf gheenssins vrij, maer heeft hulpe van leeringhe so grootelyx van doene, als eenich ander menschelijk vermoghen. Ende het sy luttel oft veel, elk een isser ghebrekelijk inne, want niemants en is, die niet en bevindt dat hij met lang oeffenen [9]), mettertyt ghesthrekder [10]) ende sekerder ende onbegryplijker [11]) in syn woorden werdt, en moet bekennen dat hem te voren wat gebrack, al en wiste hys selve niet, oft dattet andere niet en merkden. Jae all en verstaet hij ook noch selve niet waerin dat tgebrek ende de betering ghelegen is. Men syet dat de steelyeden gemeenlijken beter ter talen syn dan de lantlyeden, mits datse daghelijks inde menichte van geleerde ende ongeleerde [12]) borgers ende buytenlieden veel meer tale ende antwoort gevende, beter ende meer geoeffent worden, dan de lantlyeden: Ende onder de lantlyeden syn deghene gemeenlijk beter ter talen die dikwyls inde steden verkeeren, dan die altyt buyten blijven: Ende onder de steelieden beseft men dat de gheleerde ende opperste gemeenlijken meer beset [13]) sijn in haerlieder sprake, dan de ambachtslyeden: want sy boven [14]) de groote conversacie [15]) meest met haers ghelyken verkeeren, ende sy hebben de reghelen gheleert, ende sy oeffenense meer dan anderen, met daghelycks handelen van [16]) sware [17])

---

1) bezwaard, ongerust.
2) onervaren. 3) roekeloosheid.
4) = *dat het*. 5) oplettendheid.
6) allerminst.
7) het redeneeren, „redekavelen"; verg. beneden, blz. 16, noot 8.
8) *ende* bij vergissing dubbel geschreven. 9) bezigheid, practijk.
10) Kil. vertaalt *ghestrect* met: „tensus, intensus, extensus"; waaruit een bet. als: glad, effen ontstaan zou kunnen zijn (maar, zooveel ik weet, niet is). Heeft hier (en beneden, blz. 15, zie noot 7) in 't oorspronkelijk misschien gestaan *(on)g(h)eschict-(heyt)*? Zie ook boven, blz. 3—4.
11) onberispelijker.
12) wel en niet onderwezen (nog meer fr. *instruit*, dan *savant*).
13) „compositus, ... decens, aptus" (Kil.), hier zooveel als: waardig, beschaafd, „deftig".
14) buiten, behalve. 15) algemeene, gewone omgang.
16) spreken (over), (mondeling) behandelen (van).
17) gewichtige.

Digitized by Google

saken, daer d onderscheydt van woorden moet gaa geslagen worden, ende sonderlijken de gheleerde oeffenen hen niet alleen in spreken, maer ook int schryven voorder blijct [1]) niet claerlijken, dat de staetsche [2]) Coopman beter ende besetter spreeckt, dan de ambachtsman, sonderlijken die van sittende ambachten, want hij met alle soorten van volk spreken moet, so dat hij van elken leert, want hij ook sijn profijt met wel spreken doet, mits dat de meeste vervoordering [3]) van syn gewin schynt int spreken ghelegen te syne.

Als wy ook aansien dat de gheleerden veel voorsichtiger, eygender [4]), claerder ende lieflijker in haer schrijven syn dan de Coopman (die hem selven dikwyls in krakeel bringt duer contracten ende obligacien ende ander schriftueren qualijk te weten stellen), hoewel dat hij dickwyls veel gheduerichlijker [5]) de penne moet voeren, ende met meer schrijven veel rascher van hant geworden is, dan diegene die professie van letteren ende gheschriften maken. Overtuyght ons hier de experiencie niet, dat de reghelen ende leeringhe vant eyghendom [6]) des sprekens ende schrijvens, niet alleen nut ende vruchtbaer, maer oik nootsakelijk syn, jae dat mense niet derven en kan?

Dat het gereghelt [7]) spreken niemant aengheboren en is, mach men aen de kinderen merken, eer sy duer langhe oeffeninge geleert hebben der woorden crachte ende behoorlijke stellinge [8]) te onderkennen. In den eersten so en kunnen sy alle letteren noch alle sillaben niet al even haest wtspreken, ende seggen vaaken moeken kaes fancois fuyte soenen hiem hok ende derghelykcn, wanneer sy behoorden te seggen vaarken, moerken, klaes, francois, fluyte, schoenen, riem, rok, enz.

Ten anderen, eer sy weten te seggen ghy, wy, sy enz. sullen medegaen, so noemen sy de persoonen die se meynen met haere namen, seggende: vaerken ende moerken ende pierkcn ende leynken [9]) sullen medegaen; ende spreken tot hueren vader, als sy seggen willen, ghy

1) = *blijkt het.*
2) aanzienlijk, van stand en rang. 3) bevordering.
4) eigenaardiger, „raker". 5) meer aan één stuk, langer aaneen.
6) aard, wezen, eigenschappen. 7) naar behoorlijke (grammaticale) regels.
8) plaats(ing) in den zin, „dispositio" (Kil.)?
9) Indien aldus te lezen, de verkleinvorm hetzij van den mansnaam *Lein* (zie Leendertz in Navorscher 1868, 368, verkorting van *Gelein*?), hetzij van den vrouwennaam *Ma(g)dalèen*; zie ook Winkler, Friesche Naamlijst 230*b*. Of zou men toen en daàr (waar?) reeds aan een misspelling voor *Lijnken*, verkleinvorm van *Katelijne* (< *Catharina*) mogen denken? In Holland althans toch kwalijk. Maar ook *Leysken* (het schrift is hier onduidelijk) is mogelijk; verg. Everaert VIII 198: *Lysken of Leysken* (: *meysken*), dus in klank, en toch ook in herkomst, wèl onderscheiden van *Lijsken* (verkl. van *Elisabeth*, gelijk *Leysken* van ?).

Digitized by Google

hebt mij den appel gegheven, so seggen sy (off stamelent), vaerken heeft mij appel geven, ende dierghelijken. Ende dit en gebuert niet alleene den kinderen als die dese wyse noch traech hebben [1]) duer ongeoeffentheyt, maer ook wel grooten volwassenen lyeden, die seer wel ter talen syn, wanneer sy een vremde tale spreken willen: Als wij meest aen alle vremde nacien merken die onse duitsche tale spreken willen, dat sy niet nae seggen en kunnen wat wy hun voorseggen; Also françoisen, Italianen ende Spagnarts solden wel kunnen ghelyk wij wtspreken onse duitsche *ch*, als schachten, wachten, clachten, daer seggen sy schacten, wacten, claketen of noch erger. Item all wat metter *w* gespelt werdt, als wint, weder, wilt, wachten, daer seggen sy bikans, ende schryvent oik so meest, hoint, hoeder, hoilt, hoachten [2]) ende ontallige dierghelijken onvolmaktheden mach een yeghelyk aen henlieden wel merken. Wie isser oik van wtlandighe natien die der Italianen *che* ende *chi* weet wt te spreken eer hy gheleert heeft, wat wtsprake dat sy met hare letteren beteekenen? Item der Engelschen *th* ende *wh*, ende der hoochduitschen *z*, *tz*, *sch*, haer *ae* ende *oe* ende alle haere andere vermengde stemmigen [3]) (die men bijden gheleerden diphtonges noemt) ic gheswyghe haerlieder enkele stemmighen (vocalen naer gewoonte ghenaemt) met veele andere haers schryvens eyghendommen [4]): Ja dat noch schlechter [5]) mach gheacht worden, wie kan der Engelschen enkele stemmighen (ic laete haere vermengde staen dwelck [6]) sonderlyk [7]) syn, ende haere menichfoudighe doodinghen [8]) der letteren, c(aet) / int lesen recht wtspreken, tensy dat hij de cracht en beteekeninghen [9]) van haeren letteren / eerst hebbe geleert tsy met lankheet van tijde, oft cortelyk wt haerlieder beschrevene woorden-reghel [10]) voorder, sien wij ook niet hoe quaelyke dat de Walen onse manlyk *hy* ende vrowelijk *sy* ende dierlijk *het* onderscheyden ende onthouden connen ende de sillaba *en* int einde van veel onser woorden,

---

1) Kennelijk: deze wijze (van spreken, hier het gebruik der pers. vnw.) nog niet goed beet hebben, zoodat 't niet vlot en glad gaat.

2) *ho-* is hier denkelijk een aanduiding der halfvocaal *u̯* of wel van den klank van eng. *wh-* < ogerm. *hw-*.

3) Purisme voor of vertaling van (*litera*) *vocalis*.

4) Zie boven, blz. 12, noot 6. 5) Zie boven, blz. 10, noot 8.

6) *dwelck* boven *die ick* (dat geen zin geeft) geschreven.

7) bijzonder, eigenaardig.

8) het onderdrukken, weglaten, niet uitspreken (als de *k* in *kn-* enz.).

9) „beteekenis", t. w. het aanduiden (der klanken) door letter„teekens".

10) spraakkunst, zie beneden, blz. 16, noot 2 en 8. Hierachter staat een + en een ×: of hier in 't oorspronkelijke iets ontbroken heeft of onleesbaar geweest is?

Digitized by Google

seggende dickwyls tot eenen man *sy* ende tot een vrowe *hy* ende tot beyde *het*, teghen natuere: ende waer wy seggen *laaken*, *smaaken*, *ruken* ende diergelijken daer seggen sy *laake*, *smaake*, *ruke* enz.

Want ghelyk elke verscheydene spraeke, veel verscheydene sonderlyke [1]) maniere van gheluyt int wtspreken maect, waermede ander sprake luttel oft niet ghemeens en hebben: ende nadien dat de letteren om der woorden wille gevonden syn, ende niet de woorden nae eenighe letteren gheregelt, also heeft elke natie ende tonghe haere eyghene teekens (welke letteren syn), waer by sy weeten int lesen, wat gheluyt sy maken sullen. Ende al ist so dat verscheydene spraken, al eenderhande makselen [2]) van letteren hebben, daerwt en volght niet dat deselve letteren vander selver cracht syn in der eene sprake als inde andere. Dat bevindt wel elk een die twee of dryderhande spraken kan lesen ende schrijven. Neemt voor exempel der Engelschen voorseyt *th*, welk sy sueter [3]) wtspreken dan wy onz *D* ende wy sprekent [4]) in onse tale veel harder dan de enkele *T*. Item sy spreken haer *a* als de Duitschen [5]) haer *ae*. Item haer *e* ghelyk wy ende andere onse *i*. Item haer *i* ende *y* gelyk de hoochduitschen *ei* [6]). Item haer *o* meestendeel gelyk wy onse aldergroofste *a* [7]) ende haer *oo* ghelyk wy pleghen te spreken het *oe*, als wy soet, goet, bloet, vroet ende diergelijken lesen, ende en accorderen met ons in gheene vanden stemmighen dan alleenlyken in de *v* [8]). Ja wanneer wyt alle opt alderscherpste vuerslaen [9]) souden, men soude weinich letteren vinden, oft sy worden anders in eene sprake genomen dan inde andere. Maer ons voornemen en is niet op sulke punten te hauden stane [10]), ende alle omstandigheyden [11]) van die te duercluyven [12]) ofte te disputeren, dan [13]) alleenlyken om den leergyrigen goetwillighen leser de duere te openen [14]), ende de gordine wat te verschuyven, die hem letten te siene, wat swaricheyt datter schuylt, ende hoe deselve moghe wech ghenomen worden.

---

1) Zie boven, blz. 13, noot 7.
2) vorm, gedaante.
3) zachter.
4) T. w. eene (werkelijk?) geaspireerde *th* (× de Eng. meest zachte spirans *th*).
5) D. i. zoowel Neder- als Overlanders. Voor „ae" met de klankwaarde eener (gerekte) *è*, zie Twespraack 85, Kooiman 138—9.
6) Eng. „i" en hd. „ei" duidden dus denkelijk ook toen breeder klanken aan dan nl. „ei".
7) Bedoeld zal zijn een klank *ao* of *oa*.
8) Bedoeld zal zijn de *ù* van eng. *un*-, *us*, nagenoeg = nnl. *ù*.
9) Zooveel als: voorstellen?
10) (lang) stil te staan (*houden* intr.).
11) bijzonderheden.
12) geheel uiteten, plukken, uitpluizen.
13) maar.
14) Verg. b.v. den (jongeren) titel van J. A. Comenius' taalboek *Janua linguarum*.

Digitized by Google

Ende hoe seer wel dat menige syne moeders tale spreken ende verstaen kan, nochtans en kan hyse daerom niet oprechtelyken [1]) schrijven, tensy dat hij vaste reghelen oft bij experiencie, oft by aenwysinghe van anderen, wete, waer nae hy hem haude. Ende hierin missen [2]) oik [3]) de ghene die voor veel jaeren vaste reghels in haer sprake gehadt hebben, maer en hebbense niet gheleert, oft ummers [4]) niet onthouden.

Nu en kan ic tot den hedighen [5]) daghe toe niet merken, datter eenighen sekeren vasten reghel by eenich ghetal van schryvers int nederduitsche sy onderhouden geweest veelmin anderen te volghen voorghestelt. Hoewel datter veel syn die schryven by henselven eenighen reghel besonder gehauden te hebben. Hierwt compt dat de woestheyt [6]) ende ongesthrecktheyt [7]) ende oik ongestadicheyt [8]) der tale niet en can geholpen worden, dat oik de goede gheesten [9]) van sulcke woestheyt ende onlieflicheit schroemende, hun also aen andere cierlijke spraaken verleckeren, datsy haere eyghene verachten, ende gheen dink min en denken [10]) dan in haer eyghene tale te schrijven. Want sy also denken: Ist so dat ic den wech weet om mijne tale cierlijken ende rijkelijken te gebruyken, wie sal mynen sin willen volghen ende de reghels leeren waerby sulke geschriften verstaen ende geoordelt sullen worden? Indien ic ook [11]) den onghereghelden menschen gereghelde geschriften voorstelle, sy en sullent niet verstaen, maer verwerpen ende bespotten. ende die in Grieks, latyn ende andere schoone spraken geoeffent syn, ende mijn verbetert duytsch geschrift oordeelen konnen, die en begeren het sekere dat sy in andere talen kennen, voor het onsekere niet te laten, niet wetende of sy yet goets int voorschr. duitsch vinden sullen ende also gaet alle mynen [12]) arbeyt verloren.

Meenighe en lesen ook nemmermeer duitsch die andere spraken konnen, om dat in dese tale niemants eygentlyk eenighe weerdighe saken getracteert en heeft (wtghenomen weinich historien ende wat anders) dat eenen mensche vannoden is te weten, ofte sy konnent veel lichtelijker ende vastelijker vaten wt de Grieksche ende Latynsche fontei-

---

1) op de rechte, ware wijze. 2) falen, een fout maken.
3) Aldus bij gissing; er staat: *ick*, wat geen zin geeft.
4) althans. 5) huidig, hedendaagsch.
6) onbeschaafdheid, het niet „gebouwd", gecultiveerd zijn.
7) Verg. boven, blz. 11, noot 10. 8) onbestendig-, oneenparigheid.
9) = *fraaie geesten*, fr. *beaux esprits*, beoefenaars van letteren en kunst.
10) achten, tellen; of: overwegen, voornemens zijn?
11) bij geval, soms, of: daarentegen?
12) Er staat eigenlijk: *niywen*; kennelijk mislezen.

Digitized by Google

nen [1]) van alle consten, ende van aude wonderen in dese vremde spraken leeren sy welsprekenheyt, ende constelijk schrijven duer dat sy de reghelen daer af beschreven vinden. En omdat in onse moedertale alle de nootelixste kunstreghels gebreken, namelijk woorden-reghel [2]), Reden-reghel [2]), ende kunste van wtsprake [2]) (latende de andere vyer vrye consten staen, die dese 3 nochtans oik helpen, ende van desen geholpen worden), so en can de duitsche leser der gheleerden overgesette of Duitsche bewysschriftuiren [3]) niet verstaen ende qualyken isser oik yemants die wat goets getrowlyken over kan setten. Waeraf wy d'experiencie syen onder anderen bijde menichderhande ouersetzels [4]) der bijbelen in onse tale, waer af noch niet een en is dat mach gheleeken worden by eenich ouersetzel dat oft hochduitsche, oft fransoisen, oft Engelschen in haer tale hebben. En hierwt volghen ende worden versterkt so deerlijke schueringen van religien, sonderlyken in onse Landen meer dan in alle anderen. Want elk wil vast staen [5]) op de scherpe [6]) woorden van sulken oversetzel als hy voort beste hawdt, daer ook well Latynsche, Gryeksche ende hebreusche texten min achten dan de sijne, die nochtans met ontallighe veel fautten besmet is.

Mits dien dan dat noch welbeschrevene kunsten [7]) noch heilighe schriftuyre [7]) wel en kan overgheset worden, noch van eenighe loflyke saken in onser sprake wel gheschreven oft gehandelt worden, noch onse ghemeene man oik gheen welghesproken oft gheschreven redene verstaen noch oordeelen en kan (welke nochtans yegelijk wel te verstaene meint, ende oordeelen wil, dickwyls met grooten laster en schade) tensy dat sy eenen woordtreghel geleert hebben (welk de gheleerden Grammaticam noemen) dien sy eerst vooral volghen, ende daerduer voorder tot Reden-reghel (by den Geleerden Dialecticam) ende eindelijk tot kunste van wtsprake (anders Rethoricam) geraken mueghen [8]).

Ende also tot nu toe niemants vande gheleerde sulks en bestaet, tsy datse vresen van berispt te worden in stede van dank tontfangen, oft datse sulks niet en hopen volcomelyk tot haerlieder lof te connen volbringhen, hebbende daerom liever haeren tyt in andere talen te

1) bronnen.

2) Zie beneden, noot 8: grammatica, dialectica, rhetorica: de drie eerste, laagste der zeven vrije kunsten, het zgn. trivium.

3) betoogschrift, vertoog.. 4) vertaling, translaat.

5) pal staan (op), zich vastklampen (aan). 6) nauwkeurig, juist, precies.

7) leerboeken van (classieke, profane) kunst en wetenschap noch bijbelsche geschriften.

8) *De Twespraack* verduitscht *grammatica, dialectica, rhetorica* anders, nl. met „letterkonst, redencavelinghe, reden-rijck-konst" (zie a. w., ed. 1584, 97—9 en de titels der drie daaraan voorafgaande werkjes; verg. Kooiman 82).

Digitized by Google

besteden ende sulks te schryven waerby haere geleertheyt bij den gheleerden blyken ende vernaemt werden moghe. Daer [1]) nochtans unss naesten ghemeen proufyt ende hyerduer Godts eere meer behoorde gesocht te worden, dan onse eyghene lof ofte proufyt, so hebbe ic dit aensiende beweecht geweest te undersoeken hoemen tot een beghinsselen van desen mochte comen, ende sulks als ic bevinde eenen ygheIyken mede te deylen, niet als een volmact werk daermen hem gantselyk up moghe fonderen, sonder voorder te soeken, want ic geenssins sulk gevoelen van my selven en hebbe of ic dat verrichten konde, maer wt liefden heb gaern aldereerst den bot schatten [2]) willen van yeghelijks berisping, opdat also het eerste quaedt duerghebeeten, alle anderen veroorsaekt [3]) woorden, duer mijne schande (wt deser mynder stowtheyt ontstaen) om eere te cabelen [4]) tot ghemeen proufyt haers vaderlants /

Ende all en waer dit werk also volmact dat [5]) niet te verbeteren en waere, so en soude mijn voornemen nochtans niet syn, den gheleerden daermede eenich voordeel te doene, die overvloedelyken daermede van awdts begaeft syn. Maer ic meine den schlechten, ongheleerden lyeden te hulpe te comen, die de macht noch tyt niet en hebben om andere talen te leeren, opdat sy eenighen smaak moghen hebben, ende mede eenige krummelkens op lecken, van de soeticheyt die voor hun upghesloten, ende den hoochgeleerden alleene open is. Ende waert sake dat de gheleerden van onsen tyde de helft in haer moeders tale geschreven ende overgeset hadden, dat sy in latyn geschreven, ende wt den Griekschen overgeset hebben, onse tale waere sonder twijfel nu so wel met alderleye schriften begaeft, dat sy de Grieken en Latinisten [6]) in veel saken wel derven soude [7]). Want onse tale so aerm niet en is, noch so onvruchtbar, off men soude wel alle daermede wtrechten wat ander talen gedaen hebben, waert dat mense grondeerde [8]), ende tot ten wtersten aent licht brochte wat schatten

1) terwijl (daarentegen).

2) l.: *schutten*, den stoot opvangen, keeren (vandaar elders later: het gelag betalen, het bezuren); zie Ned. Wdb. III 675 (*schudden*), benevens Everaert XVII 431 (*scutten*), Antw. Spelen v. sinne o i *b* (*schutten*).

3) aanleiding krijgen (*veroorsaken*, „occasionem dare, ansam praebere”, Kil.), verg. hd. *veranlasst werden*.

4) Denkelijk niet meer dan een schrijffout voor *cavelen*, (eer) bejagen, behalen, ophouden, bewaren; zie Verdam III 1251—2 en 1091.

5) = *dat het*.

6) Latijnschrijvers, verg. b.v. Roygh Bewerp 13, Twespraack 56, Bredero II 12 = *Latynsche-geleerde* (ald.).

7) zou (kunnen) missen.

8) doorvorschte, bestudeerde.

Digitized by Google

nen [1]) van alle consten, ende van aude wonderen in dese vremde spraken leeren sy welsprekenheyt, ende constelijk schrijven duer dat sy de reghelen daer af beschreven vinden. En omdat in onse moedertale alle de nootelixste kunstreghels gebreken, namelijk woorden-reghel [2]), Reden-reghel [2]), ende kunste van wtsprake [2]) (latende de andere vyer vrye consten staen, die dese 3 nochtans oik helpen, ende van desen geholpen worden), so en can de duitsche leser der gheleerden overgesette of Duitsche bewysschriftuiren [3]) niet verstaen ende qualyken isser oik yemants die wat goets getrowlyken over kan setten. Waeraf wy d'experiencie syen onder anderen bijde menichderhande ouersetzels [4]) der bijbelen in onse tale, waer af noch niet een en is dat mach gheleeken worden by eenich ouersetzel dat oft hochduitsche, oft fransoisen, oft Engelschen in haer tale hebben. En hierwt volghen ende worden versterkt so deerlijke schueringen van religien, sonderlyken in onse Landen meer dan in alle anderen. Want elk wil vast staen [5]) op de scherpe [6]) woorden van sulken oversetzel als hy voort beste hawdt, daer ook well Latynsche, Gryeksche ende hebreusche texten min achten dan de sijne, die nochtans met ontallighe veel fautten besmet is.

Mits dien dan dat noch welbeschrevene kunsten [7]) noch heilighe schriftuyre [7]) wel en kan overgheset worden, noch van eenighe loflyke saken in onser sprake wel gheschreven oft gehandelt worden, noch onse ghemeene man oik gheen welghesproken oft gheschreven redene verstaen noch oordeelen en kan (welke nochtans yegelijk wel te verstaene meint, ende oordeelen wil, dickwyls met grooten laster en schade) tensy dat sy eenen woordtreghel geleert hebben (welk de gheleerden Grammaticam noemen) dien sy eerst vooral volghen, ende daerduer voorder tot Reden-reghel (by den Geleerden Dialecticam) ende eindelijk tot kunste van wtsprake (anders Rethoricam) geraken mueghen [8]).

Ende also tot nu toe niemants vande gheleerde sulks en bestaet, tsy datse vresen van berispt te worden in stede van dank tontfangen, oft datse sulks niet en hopen volcomelyk tot haerlieder lof te connen volbringhen, hebbende daerom liever haeren tyt in andere talen te

1) bronnen.

2) Zie beneden, noot 8: grammatica, dialectica, rhetorica: de drie eerste, laagste der zeven vrije kunsten, het zgn. trivium.

3) betoogschrift, vertoog.

4) vertaling, translaat.

5) pal staan (op), zich vastklampen (aan).

6) nauwkeurig, juist, precies.

7) leerboeken van (classieke, profane) kunst en wetenschap noch bijbelsche geschriften.

8) *De Twespraack* verduitscht *grammatica, dialectica, rhetorica* anders, nl. met „letterkonst, redencavelinghe, reden-rijck-konst" (zie a. w., ed. 1584, 97—9 en de titels der drie daaraan voorafgaande werkjes; verg. Kooiman 82).

Digitized by Google

besteden ende sulks te schryven waerby haere geleertheyt bij den gheleerden blyken ende vernaemt werden moghe. Daer [1]) nochtans unss naesten ghemeen proufyt ende hyerduer Godts eere meer behoorde gesocht te worden, dan onse eyghene lof ofte proufyt, so hebbe ic dit aensiende beweecht geweest te undersoeken hoemen tot een beghinsselen van desen mochte comen, ende sulks als ic bevinde eenen ygheIyken mede te deylen, niet als een volmact werk daermen hem gantselyk up moghe fonderen, sonder voorder te soeken, want ic geenssins sulk gevoelen van my selven en hebbe of ic dat verrichten konde, maer wt liefden heb gaern aldereerst den bot schatten [2]) willen van yeghelijks berisping, opdat also het eerste quaedt duerghebeeten, alle anderen veroorsaekt [3]) woorden, duer mijne schande (wt deser mynder stowtheyt ontstaen) om eere te cabelen [4]) tot ghemeen proufyt haers vaderlants /

Ende all en waer dit werk also volmact dat [5]) niet te verbeteren en waere, so en soude mijn voornemen nochtans niet syn, den gheleerden daermede eenich voordeel te doene, die overvloedelyken daermede van awdts begaeft syn. Maer ic meine den schlechten, ongheleerden lyeden te hulpe te comen, die de macht noch tyt niet en hebben om andere talen te leeren, opdat sy eenighen smaak moghen hebben, ende mede eenige krummelkens op lecken, van de soeticheyt die voor hun upghesloten, ende den hoochgeleerden alleene open is. Ende waert sake dat de gheleerden van onsen tyde de helft in haer moeders tale geschreven ende overgeset hadden, dat sy in latyn geschreven, ende wt den Griekschen overgeset hebben, onse tale waere sonder twijfel nu so wel met alderleye schriften begaeft, dat sy de Grieken en Latinisten [6]) in veel saken wel derven soude [7]). Want onse tale so aerm niet en is, noch so onvruchtbar, off men soude wel alle daermede wtrechten wat ander talen gedaen hebben, waert dat mense grondeerde [8]), ende tot ten wtersten aent licht brochte wat schatten

1) terwijl (daarentegen).

2) l.: *schutten*, den stoot opvangen, keeren (vandaar elders later: het gelag betalen, het bezuren); zie Ned. Wdb. III 675 (*schudden*), benevens Everaert XVII 431 (*scutten*), Antw. Spelen v. sinne o i *b* (*schutten*).

3) aanleiding krijgen (*veroorsaken*, „occasionem dare, ansam praebere", Kil.), verg. hd. *veranlasst werden*.

4) Denkelijk niet meer dan een schrijffout voor *cavelen*, (eer) bejagen, behalen, ophouden, bewaren; zie Verdam III 1251—2 en 1091.

5) = *dat het*.

6) Latijnschrijvers, verg. b.v. Ruygh Bewerp 18, Twespraack 56, Bredero II 12 = *Latynsche-geleerde* (ald.).

7) zou (kunnen) missen.

8) doorvorschte, bestudeerde.

Digitized by Google

datter in verborghen liggen, ende verroesten [1]) duer dat se niet geoeffent en syn. Maer ist dat wy langer beyden eer wy den roest weren, sy sall so heel opgheten worden vant mengsele der vremder schuijmen die noch daghelyks meer ende meer darin groeyen, dat mense niet meer kennen en sall. Ende de fame unser auders sall met der tale begraven worden.

Woortreghel is een kunste [2]) om alle woorden wel wt te spreken, te schryven ende te verstaen, sonder welker kunste middele, gheene andere kunsten recht geleert noch int lesen oft aenhooren der leeraers recht wel verstaen kan worden.

Dese kunste bestaet in 4 deelen, namelyk int Beduitsele [3]), Spellinghe, Wtspraake [4]) ende int Vergaderen [5]).

Dvoornemen [6]) der kunste is, om alle stoffe ende materie te onderkennen, bequaem te maken, ende in ordere te stellen tot eenighe redenen diemen vertellen, schrijven, ofte oordeelen will.

Ghelyk als de stucken van veele verscheyden stoffen syn daer een huysz af ghemact wordt, als steen, howt, kalk, savel [7]), yser, loot ende dierghelyken, also is elk woort dat men sprekt van eenigher sonderlyken aarde van dese naevolghende.

Teweten elk woort is ofte Namelijk [8]), oft Bynamelyk [9]), oft voornamelyk [10]), oft Wervich (Dadich) [11]), oft Bywervich (Toedadich) [12]), oft Wervdeelich (Deeldadich) [13]), oft Aenbindich (Aenvoeghich) [14]), oft Voorstellich (Voorsettich) [15]) oft invoeghich [16]).

---

1) Een met betrekking tot schatten gebruikelijke (trouwens ook bijbelsche) beeldspraak: zie b.v. Elckerlijc 349, Everaert XV 327, XVI 360, Bredero I 212 (vs. 22 vlgg.).

2) Evenals lat. *ars* zoowel: kunst als: kunde.

3) beteekenis; hier purisme voor *etymologie* (vormleer).

4) T. w. der letters, ongeveer: klankleer. 5) = *syntaxis*.

6) „propositum, ... intentio" (Kil.), hier: doel. 7) zand.

8) nominaal. 9) adnominaal, hier alleen op het lidwoord toegepast.

10) pronominaal. 11) verbaal.

12) adverbiaal. 13) participiaal.

14) conjunctioneel. In de Twespraack 64 worden de Latijnsche termen anders verduitscht dan hier.

15) praepositioneel. Het hier telkens tusschen ( ) achter 't woord staande staat in 't (oorspronkelijke) hs. doorgehaald, het hier vooraan gedrukte daarboven geschreven. 16) interjectioneel.

Digitized by Google

Een namelijk woord is, waermede eenich dink genaemt[1]) wort dat in hem selven wat is, ende metten verstande mach verstaen of gepeinst worden, tsy dat[2]) die sinnen begrypen konnen of niet, als Godt, Enghel, Werelt, Deught, Mensche, Dier, Peert oft diesghelyken. Want met elk van sulken woorden naemt ghy wat, ende sulke namelijke woorden sien schier ontallich.

Een Bynamelyk woord is, daer een ghemeynliken voor elk namelyk woort staet, ten sy dat het namelyk woord eenighe eygene persoone bedyet, als een Engel, de Wereld, de Dueght, een mensche, oft de Mensche, een Dier, een Peert, enz. Ghy en segt niedt de Godt, oft de Jan, ten sy by sonderlyke wtnemende reghels als tsynderstede gheseyt sall worden, en dese bynamelijke woorden syn luttel in getal namelijk De, ende Het.

Een voornamelijk woordt is, dwelk in stede des Namelyks ghestelt wordt ende schier van ghelyke macht is, ende syn ook weynich in getal te weten Jc, Ghi, hi, sy, dit, dat, dese, die, wylieden, sylieden, ghylieden, wie, welke, welk, wat, mijn, dijn, syn. /

Een Wervich (Dadich) woort is, dat beteekent met byvalle[3]) van tyde, doen, oft lyden of gheschieden, als gaen, staen, rijden, schryven, dit heet doen. Item bemindt worden, gheslagen worden, gehaet worden, dit heet lyden. Item Donderen, reghenen, Blixemen, ende dierghelijken, dit heet geschieden. Item elk dadich woord met het, of men, daervoor, als het hagelt, men slaept, dit is ook gheschieden. Een wervich betekent alsook luydt, syn, wanneer yet is. Item werden[4]); ende van deser stoffe isser ontallighe veele.

Een Bywervich (Toedadich) woort is, dwelck byt wervighe ghevoecht, vervult desselven beteekenis oft verandert se, oft vermindertse, als die gheminlyken[5]) einden met dese sillaben lyken, als blydelyken, fellyken, grammelyken, oft een Bywervich woort is dat by het wervighe gestelt wordt om desselven staet[6]) te verclaren[7]) so dat het wervich woort midts desen oft versterkt oft verkrankt[8]) oft verciert, oft mismaect word. Als wanneer men seyt het reghent, so en weet men niet oft seer reghent, off sachtelyk, dit seere ende sachtelyk syn bywervighe woorden, vander crachte als voorschreven. Item wanneer men seyt De man spreekt, so en weet men noch niet of hy wel oft qualyken, oft luyde, oft heymelyken spreekt, dese woorden wel, qualyken, luyde,

1) genoemd, benaamd. 2) = *dat het*.
3) bijkomende omstandigheid, vertaling van lat. *accidens*, als wijsgeerige term.
4) zóó zijn of worden als door 't ww. wordt uitgedrukt.
5) l.: *ghemeynlijken*.
6) toestand, omstandigheden. 7) op te helderen. 8) verzwakt.

Digitized by Google

heymelyken, syn bywervighe woorden, syn ook seer veel in ghetalle.

Een Werv'deelich woort is dwelk eersts aansiens [1]) alleen namelyk schynt te wesen, maer boven de namelyke crachten deelt ook mede in veel van des wervighen eygendoms want het is vant wervighe, ende heeft meer in van naturen des wervighen, dan vant namelyke. Als sprekende, gaende, staende, gheslagen, ghemact, ghewrocht, commen al van haer wervighe spreken, gaen, staen, slaen, maken, werken, ende int ghebruyk hebbense haer [2]) als namelyke woorden. Van deser stoffe isser also menich woort alsser menighe wervige is.

Een Aenbindich woort is, dwelk verscheydene woorden also tsamen verbindt, dat de sin vandien oik oft vereenight, oft verscheyden wordt.

Dwelk twee oft meer woorden oft redene also tsamen verbindt, dat deselve blyken oft eenssins [3]), oft teghen malcanderen, oft verscheyden, oft by redelyke oorsaken d een wt d ander volghende syn.

So dat een dink van hen geseyt oft geloochent wordt oft van teghenheyt (contrarieteit) [4]) verscheydenheit oft eendrachtigheit reden gegeven wordt.

---

1) op 't eerste gezicht, lat. *prima facie.*

2) houden, gedragen zij zich.

3) van dezelfde richting of strekking.

4) Verg. boven, blz. 18, noot 15.

Naschrift. Om misverstand te voorkomen vermeld ik hier nog dat het boven, blz. 1 genoemde „tweede stuk, groot $2^1/_4$ blz. fol., genoemd: Voortbrengsel *enz.*", blijkens de daar nog volgende zes eerste regels hetzelfde is als het hier, blz. 18—20 afgedrukte, beginnende: „Woortreghel enz."; hetgeen zeker geen hoog denkbeeld geeft van B. N.' nauwkeurigheid!

Digitized by Google

DE DRUKKERSTERMEN *SMOUT*, *SMOUTWERK* ENZ.

Voor eenigen tijd werd mij, door den Heer L. Ronner, Leeraar aan de Vakschool voor Typographie te Utrecht, sedert benoemd tot Directeur der Amsterdamsche Grafische School, naar den oorsprong gevraagd van het drukkerswoord *smoutzetten*. Ik vermoedde wel dat de bouwstoffen voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal mij niet veel zouden opleveren, maar: „genoeg is meer dan veel", en hetgeen ik er in vond bleek genoeg om tot eene aannemelijke verklaring te geraken van den zettersterm *smout* en zoodoende tot die van de daarmede samenhangende termen: *smouten*, *smoutzetten*, *smoutzetter*, *smoutwerk*, *smoutschrift(en)*, *smoutdrukker*. Wat ik aantrof waren de volgende aanteekeningen van een bekend vakman, A. D. Schinkel, den geleerden Haagschen drukker en letterkundige [1]), „aan wiens zorg het Woordenboek eene volledige en hoogstnauwkeurig bewerkte verzameling te danken heeft van alle echt Nederlandsche woorden tot het vak van den letterzetter en boekdrukker behoorende" [2]).

Smout. Zetsel welks inhoud meermalen in een werk voorkomt, bij voorbeeld hoofdregels met korten inhoud, enz. wordt door den zetter bewaard, en men noemt dit bewaarde *smout.*

Smoutgalei. Met dien naam noemt de zetter een galei, door hem bestemd, om er op te bewaren, datgene hetwelk is smout gehouden.

Smoutwerk. Benaming voor kleine gedrukte stukken, brieven, programma's, prijscouranten enz.

* *
*

Zetsel dat hij nog eens weer gebruiken kan, en dat hij

---

1) Geb. te 's-Gravenhage 1784, aldaar overl. 1864: „evenzeer een gelukkig beoefenaar der letterkunde als een sieraad der vaderlandsche typographie," M. de Vries. Zie de volgende noot.

2) Verg. M. de Vries, *Verslag* der Red. v. h. Nederl. Woordenb., 1 Julij 1856 tot 1 Julij 1860, uitgebr. op het *Zesde* Nederl. Letterk. Congres, te 's-Hertogenbosch, 11 Sept. 1860, blz. 26.

Digitized by Google

daarom op zij zet en bewaart, benoemt dus de letterzetter met een woord — (het woord *smout*) — dat eigenlijk de naam is voor: vet, reuzel, smeer. In welken zin die benaming is bedoeld, waarom die aan zulk nog eens weer bruikbaar zetsel werd gegeven, is aanstonds duidelijk bij vergelijking met de volksuitdrukking „een smoutje" voor: een voordeeltje, een buitenkansje; *dat is een smoutje voor hem* (van Dale), waarbij men terstond ook denkt aan „een vetje" in denzelfden zin (buitenkansje, voordeel, *a. w.*), en aan het gebruik van „een kaantje" voor: iets goeds, iets prettigs of voordeeligs, een buitenkansje, enz. (Woordenb. d. Nederl. Taal VII, 649) [1]). De Duitsche zetter noemt zetsel dat hij bewaren kan en nog eens weer gebruiken „Vorteil", of — met een zelfde overdrachtelijke benaming als de Nederlandsche — „Speck". En als het „voordeel" hem ontgaat, wanneer het „spek" niet bruikbaar blijkt, dan geeft hij aan zulk zetsel den naam van „Dreck". Voor dat begrip is mij in de Nederlandsche zetterstaal geen gelijkwaardige (en gelijkaardige) term bekend [2]).

---

1) Men kan ook aan een andere verklaring denken, gelijk b.v. de Heer Ronner die geeft. „Men had eertijds boekdrukzetters en boek- en smoutzetters. Laatstgenoemden bezaten naast hun kennis van boekwerk, de bekwaamheid, om dat werk hetwelk niet tot het couranten- of boekwerk behoorde, te zetten. Daarom kregen ze iets extra's, een „smoutje", een smeerseltje. . . . Het werk waaraan zij dat „smeer" te danken hadden noemden ze daarom smoutwerk.

2) De Duitsche termen *Vorteil*, *Speck* en *Dreck* omvatten gedeeltelijk een ruimer begrip, d.w.z. dat zij althans niet alle drie uitsluitend van toepassing zijn of betrekking hebben op wat de Ndl. zetter onder *smout* verstaat. Verg. het volgende:

Vorteil. . . . . 2. . . . . derjenige Satz, welchen der Setzer sich beim Ablegen zurückstellt, weil er denselben mit wenig Mühe, also mit Vorteil wieder benutzen kann, bij Klenz, *Deutsche Druckersprache* (1900), 108. — Vorteilschiff... heiszt das Schiff, worein der Setzer dasjenige setzet, was im vorhergehenden Bogen schon gesetzt ist, und in dem andern wieder gebraucht werden kann, aanhaling bij Klenz, t. a. pl. (verg. gelijkbet. Nederl. *smoutgalei*).

Speck. Mit diesem Ausdruck bezeichnet der Setzer die nur teilweis mit Schrift gefüllten Anfangs- und Ausgangs-Kolumnen, ganz leere Seiten (*enz.*) . . . sowie wiederholt zu gebrauchende und darum zurückgestellte Titel- oder Rubrikzeilen, deren entsprechenden Wiedergebrauch für den berechnenden Setzer von Vorteil ist, weil sie ihm, ohne Arbeit zu verursachen, voll bezahlt werden, bij Klenz, 99.

Dreck, . . . für die bei der Arbeit des Setzers sich einstellenden mannich-

Digitized by Google

* *
*

„Zetsel welks inhoud meermalen in een werk voorkomt," waar de zetter het gemak en het voordeel van heeft dat hij het, in hetzelfde werk, nog eens of bij herhaling weer gebruiken kan — dat is, naar de beschrijving van den Heer Schinkel, die ik door hedendaagsche vakmannen bevestigd vind —, de eigenlijke en eerste beteekenis van *smout* als term in de drukkerij. Zoo zonder meer verklaart deze eerste beteekenis nog niet aanstonds den term *smoutwerk* — volgens Schinkel's beknopte omschrijving de benaming voor „kleine gedrukte stukken, brieven, programma's, prijscouranten, enz."; wat uitvoeriger gezegd, voor: het zoogenaamde „familiedrukwerk" (huwelijksaankondigingen, rouwbrieven, en derg.); handelsdrukwerk: nota's, rekeningen, kwitanties enz.; reclame-drukwerk: adreskaarten, prijslijsten, enzooverder; voorts uitnoodigingskaarten, muziek- en feestprogramma's, publicaties, aanplakbiljetten, en dergelijke zaken meer. Maar wanneer men weet dat van dergelijk werk veel kan blijven staan; dat men soms alleen maar de namen te „versteken" (veranderen) heeft; dat met andere woorden veel er van *smout gehouden* of *gesmout* kan worden; dan is het duidelijk hoe dit soort van drukwerk aan zijn naam is gekomen. Hier moet worden opgemerkt dat het *smoutwerk* vroeger alleen als bijwerk op de boekdrukkerijen werd uitgevoerd, en dat de „smoutdrukkerij" (als ik dien term eens bezigen mag) eerst laat een zelfstandige tak van, ook afzonderlijk gedreven, bedrijf geworden is [1]). Zoolang het groote werk (boekwerk, courantenwerk, enz.) en het kleine werk, (familie-,

---

fachen Nachteile, z. B. für Satz, den man zum Zweck des Wiedergebrauchs zurückgestellt hat und den man doch nicht verwenden kann, sondern der neu gesetzt werden musz, ferner für (*enz.*), bij Klenz, 32. Verg. voor hd. *Vorteil* en *Speck*: fransch *avantage*, eng. *vantage*, *fat*, bij Pellnitz, *Techn. Wörterverzeichniss der graph. Brauchen*, blz. 25*b*; voor hd. *Dreck*: fr. *détriment*, eng. *lean* (mager), *a. w.* 9*b*.

1) Dit is het geval sedert ongeveer 1860. Verg. Waldow-Bauer, Die Lehre vom Accidenzsatz. (Erste Aufl. von Alexander Waldow. Vollständ. Neue Bearbeit. von. Friedrich Bauer. 4te vermehrte u. verbess. Aufl. Julius Mäser. Leipzig, z. j.), blz. 1

Digitized by Google

handels- en reclame-drukwerk) door dezelfde zaak werd geleverd, was het duidelijk waarom aan het bijwerk de naam van *smoutwerk*, als bij uitnemendheid, werd gegeven. Sinds evenwel afzonderlijke bedrijven van wat vroeger bijwerk op de drukkerijen was, een hoofdbedrijf zijn gaan maken, of groote zaken voor dit soort van werk bijzondere afdeelingen met afzonderlijk personeel zijn gaan inrichten, werd *smoutwerk* een niet meer in zijn oorsprong begrepen of althans in zijn oorsprong niet meer zoo voelbare term voor: familie-, handels-, reclame-drukwerk enz.; van eene benaming werd het tot een naam. Het zetten van deze soorten van werk kreeg den naam van *smoutzetten*, de zetter die zulk werk maakt, heet *smoutzetter; smoutschriften* zijn de „schriften" (lettersoorten), die voor *smoutwerk* worden gebruikt; *smoutdrukker* is de persoon die smoutwerk drukt, of de patroon die zulk werk levert.

* * *

In de achttiende-eeuwsche Nederlandsch-Engelsche of Nederlandsch-Fransche woordenboeken van Sewel, Halma en Marin, die anders dikwijls drukkerswoorden vermelden, komen de termen *smout* en *smoutwerk* niet voor. In dergelijke woordenboeken uit de negentiende eeuw wordt *smoutwerk* aangetroffen, maar — althans in de oudere [1]) — ontbreekt daarbij de eigenlijke „vertaling". Dat wil zeggen, de juiste vakterm die in de vreemde taal het woord weergeeft, wordt er niet opgegeven. Van Moock (omstreeks 1830) heeft: Smoutwerk, (bij letterzetters) buitengewoon werk, als het zetten van aankondigingen,

---

1) Die uit lateren en den laatsten tijd hebben, gedeeltelijk, wel iets beters. Verg. Calisch, *N. Wdb. der Ned., Fr., Dui. en Eng. Talen*, 3de uitg.: Smoutdrukkerij. imprimerie à bilboquet. die Accidenzdruckerei. perquisite-printings. — Smoutwerk. bilboquet. die Accidenzarbeit. perquisites. Voor 't Fransch en Hgd. staat hier wel iets goeds. Bij het Eng. heeft de auteur gedacht aan, of heeft ergens gevonden den term eng. *perquisites;* maar deze beteekent *smoutschriften*. Verg. eng. *case of perquisites, case of perquisition*, voor fra. *caisseau* (*casse à caractères de titres*), bij Pollnitz, *Technisches Wörterverzeichniss der graphischen Brauchen* (1899), 36*a*, 70*a/b*. Van Gelder, *D. Wdb.* 2de druk heeft: Smout (in de drukkerij), *die Akzidenz*; smoutdrukker, *Akzidenz-drucker* (enz.).

Digitized by Google

brieven, en diergelijke, *ouvrage extraordinaire.* Bomhoff (a° 1857): Smoutwerk, bij letterzetters, buitengewoon werk, dat voor hen voordeeliger is, dan het gewone; en het woordenboek van Van de Velde en Sleeckx (1861): Smoutwerk. Bij letterzetters. *Ouvrage lucratif.* — Uit deze technisch geheel onbevredigende aanduidingen of omschrijvingen blijkt echter tweeërlei, en tot bevestiging van het in den aanvang gezegde: de opvatting van smoutwerk als: bijwerk, en als: profijtelijk werk. De medegedeelde aanhalingen zijn alle nog uit den tijd van vóór de meer zelfstandige ontwikkeling der „handelsdrukkerij" als afzonderlijk vak [1]).

* * *

De echte term, het ware woord voor wat bij ons „smoutwerk" heet, luidt in het Fransch „*Ouvrages de ville*"; in den *Dictionnaire de l'Imprimerie* (*etc.*) van E. Desormes et Arn. Muller, gevolgd door de omschrijving: „Tous travaux courant autre que les labeurs." Op *Labeurs* geeft datzelfde werk: On donne ce nom aux ouvrages de texte, et plus particulièrement de longue haleine, par opposition aux travaux de ville. Les romans, les dictionnaires, les ouvrages scientifiques important sont des labeurs. — Voor het kleinere „smoutwerk" geeft Littré den term: *bilboquet* [2]).

* * *

De Duitsche vakterm voor „smoutwerk" is: Accidenzien, naar 't vroeger in de drukkerstaal veel gebruikte Latijn (men denke aan ons *deleatur*, *vertatur*, *imprimatur*): *Accidentia.* „Accidentia werden in der Druckerey genennet, wenn ausserordentliche Arbeiten, als Verse, Programmata, Dissertationes

---

1) Het zou verblijdend zijn, als reeds kennis kon worden genomen van wat (allicht) over *smout*, *smouten*, *smoutwerk*, *smoutzetten*, te lezen zal staan in A. en S. Bouchery, P. Verhaeren, A. Quicke, *Vakwoordenlijst over het Drukkersvak*, vermeld bij Van Ginneken, *Handb. d. Nederl. Taal* II, 404, als eene uitgave der *Kon. Vlaamsche Academie* te Gent, ter perse (a° 1914).

2) Bilboquet. . . . Terme de typographie. Léger ouvrage de ville, tel que têtes de lettres, cartes d'adresse, factures, etc. (Littré).

Digitized by Google

&c. einlaufen" (Geszner-Hager, „*Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgieszerey*", 1e Druk, Leipzig 1740). De hedendaagsche Duitsche drukkers spreken van *Accidenz-arbeiten*, of *Accidenzen*, met de daarmede in verband staande benamingen: *Accidenz-drucker*, *Accidenz-setzer*, *Accidenzsatz*, *Accidenzschriften* [1]). Dit is schijnbaar in strijd met wat ik in den beginne zeide, namelijk dat de Duitsche zetters den term „Vorteil" bezigen, en van „Speck" spreken. Er is echter dit onderscheid, dat *Accidenzien*, *Accidenz-arbeiten*, *Accidenzen* de termen zijn, waarmede — in de officieele vaktaal — het *smoutwerk*, *les travaux de ville*, het handels-, familie- en reclame-drukwerk, wordt benoemd, en dat *Vortheil*, *Speck* termen uit het „slang" der gezellen zijn, onder andere voor zulk zetsel als zij op zij kunnen zetten om het nog eens te gebruiken; voor 't geen zij *smout houden* of *smouten* kunnen; dus niet voor het *smoutwerk*, maar voor ons *smout*.

* * *

Het „smoutwerk" heet in 't Engelsch *job* en *jobbing work* (Ronner); de „smoutzetter" *jobber* [2]). Die benamingen wijzen ook al weer duidelijk op het toevallige, het buitengewone van dit soort van werk en van deze soort van werkzaamheid: het werd beschouwd als een karweitje, een „baantje", en dit laatste woord genomen in zijn oorspronkelijke opvatting van: een gemakkelijk werkje; welke opvatting van *baantje* bij ons in de benaming *baantjesgast* (bij de Marine) nog altijd min of meer gevoeld wordt.

---

1) Zie Klenz, Die Deutsche Druckersprache, Straszburg, Trübner, 1900, blz. 6—7, en Waldow-Bauer, Lehre vom Accidenzsatz, blz. 1 (enz.).

2) Job. — *Printing*. A small piece of work of the miscellaneous kind, as the printing of posters, handbills, cards, etc. Murray a. o., *A New English Dictionary* V, 586 *b*.

Job-printer. A printer who does small miscellaneous work, esp. posters, circulars, handbills, etc. Webster's *Condensed Dictionary* (1886).

Jobbing-office. A printing office where small jobs, such as cards, circulars or posting-bills, are executed. Nuttall, *The Standard Pronouncing Dict. of the Engl. Language*. Vgl. verder bij Pellnitz, *a. w.*: *Job compositor*, *job printing*, *jobbing case*, — *hand*, — *letter*, — *types*, — *work*.

Digitized by Google

De kennismaking met de Engelsche drukkerstermen voor *smoutzetten*, *smoutwerk*, *smoutzetter*: *job*, *jobbing-work*, *jobber*, stellen — geloof ik — ten slotte, in staat het verband in te zien dat er voor mijn gevoel en overtuiging welhaast zeker bestaan m o e t tusschen onze drukkerswoorden *smout* en *smouten* en de in elk geval merkwaardige termen *smoot* of *smout* (dit laatste is de oudste vorm) in het Engelsche *printing slang*. Dit *smoot* of *smout* (werkwoord), *smooting*, *smouting* (verbaal substantief), wordt omschreven als: het doen van gelegenheidswerk, door zetters, op andere drukkerijen dan waarop zij werkzaam zijn; *jobbing* dus in een ruimer, niet in den strengtechnischen zin dien het heeft, waar het als: smoutwerk zetten wordt opgevat of gebezigd. Nu lijkt het mij dat *smout*, *smoot* met de beteekenis van *smouten*, smoutwerk zetten, als smoutzetter werkzaam zijn, uit het Nederlandsch in het Engelsch is overgenomen; Nederlandsche zetters moeten dan het woord naar Engeland hebben overgebracht, en is dit zoo dan hebben de termen *smout*, *smouten* in onze taal reeds in 't midden van de zeventiende eeuw bestaan, want *smout* komt in 't Engelsch reeds in 1683 voor. Dus stel ik mij het volgende voor: gelijk *to job* van de a l g e m e e n e beteekenis: op losse karweitjes werken, in de drukkers- en zetterstaal de b ij z o n d e r e beteekenis gekregen heeft van: smoutzetten, smoutwerk maken; zoo heeft, omgekeerd, Nederlandsch *smouten*, in 't Engelsch overgenomen als: *to smout* (*smoot*); *smouting* (*smooting*) in 't Engelsch eerst, als in 't Nederlandsch, beteekend: smoutwerk zetten, doch heeft gaandeweg de ruimere, slappere beteekenis gekregen van: losse karweitjes waarnemen, op karweitjes loopen; beunhazenwerk doen, in het zettersvak. Hier moge volgen wat in de bekende *New English Dictionary*, van Murray en anderen, over deze termen van het Engelsche zetters-slang vermeld staat. Wat de herkomst dier Engelsche termen aangaat, het genoemde woordenboek zegt er van: *of obscure origin;* in 't Engelsch is *smout* (*smoot*), *smouting* (*smooting*) dus niet thuis te brengen. Ik durf wel haast beweren dat men voor dit:

Digitized by Google

„*of obscure origin*" in de plaats zal mogen stellen: *of Dutch origin*, of: *from the Dutch* [1]).

Er bestaat dan in het Engelsch een substantief *smoot* of *smout*, dat omschreven wordt als: a compositor who seeks odd jobs in various houses (Jacobi, Printers Vocabulary, 1888, 127) en een werkwoord *smoot* of *smout*, waarvan de definitie luidt: *Intransitive:* To do casual work in a printing-house where one is not regularly employed. — Het wordt ook geconstrueerd met *on: to smoot* (of *smout*) *on a firm*. Met gelijke beteekenis en met dezelfde constructie staat daarnaast het substantivum verbale *smooting*, *smouting*. Het oudste voorbeeld dat de *N. E. D.* geeft is van 1683 (ontleend aan een werk over de boekdrukkunst, door Moxon, getiteld *Printing*): If a Journey-man smout more or less on another Printing-house (verder gaat het citaat niet; er zal wel een straf- of boetebepaling op volgen). Uit hetzelfde werk is ook deze aanhaling, waarbij geen jaartal wordt gegeven: Workmen when out of constant Work do sometimes accept of a Day or twos Work . . . at another Printing-house: this Bywork they call Smouting. — Een aanhaling uit 1757 luidt: If a fat old fellow should come to your printing-house and request a little smouting (Franklin, aangehaald in Lockwood, *American Dictionary*, art. *Printing*). Bij C. Knight, *Shadows of Old Booksellers* 1865 (p. 82) leest men: Gent . . .

1) De oudste vorm in 't Engelsch is met *ou: smout* (a° 1683), ook in 1757: *smouting*; 1865: *smouting* work. Murray's *N. Engl. Dict.* heeft blijkbaar *smoot, smooting* als de normale spelling aangenomen, omdat in het werk van Southward and Powell, *Pract. Printing* (1892) smooting wordt vermeld als een gangbare drukkersterm, en de bewerkers der letter S. gemeend hebben dat het oudere *smout* de bijvorm, *smoot* de hoofdvorm wezen moest. Vandaar: "Smoot, sb[2] Printing slang. In 9 (9e periode) smout," doch slechts met één voorbeeld, uit 1888: smout. En al de aanhalingen voor het ww. „Smoot v[2]. Printing slang. Also smout", vertoonen den vorm met *ou*, behalve de jongste, uit 1892. Ik twijfel niet of de Engelschen zullen *smout, smouting* met *ou*, nu uitspreken als *smoot, smooting* met *oo*, en zulks naar analogie van woorden met *ou* = *oo* ($\bar{u}$), als *youth, you, your, yours, ousel, gourd, gouge, gournet*. Maar ik twijfel evenmin, of de oude uitspraak is geweest: *smout* met *ow* (*smowt*), met *ou* dus als in *house, mouse, louse, gout*. — De uitspr. *ou* = *oo* ($\bar{u}$) moet aan den *geschreven* vorm van een zelden *gehoord* woord zijn ontleend.

Digitized by Google

got not regular employment but laboured here and there without settlement, upon what was called smouting work". (Ik heb bij deze plaats sterk het gevoel, dat het woord er eigenlijk nog de Nederlandsche beteekenis hebben zal van: smoutwerk zetten („gaan smouten"). De laatste aanhaling in de *N. E. D.*, uit Southward & Powell, *Pract(ical) Printing* (4e ed. 1892) is de volgende bepaling uit het reglement van de *Typographical Association*, den Typographenbond, betreffende: „*Smooting:* — No member of the [Typographical] Association is permitted to work for any other employer than the one by whom he is engaged..., except in case of accident.... Transgression of this rule is called „smooting". Dezelfde bepaling geldt ook hier te lande, zoo deelt de Heer Ronner mij mede; het is ook hier verboden 's avonds te gaan „smouten" bij een anderen patroon. Het eenige verschil is, dat de beteekenissen van *smouten* en *smooting* elkander hier niet volkomen „dekken"; het Engelsche woord beduidt hier *jobbing* in den ruimeren zin; het Nederlandsche: *jobbing* in den engeren, den bijzonderen, den gespecialiseerden.

* *
*

Ik stel mij dan — om dit nog even te herhalen — de mogelijkheid voor dat een Nederlandsche term *smouten* voor „klein zetwerk verrichten; smoutwerk zetten" door bemiddeling van Nederlandsche zetters in Engeland bekend en in gebruik is geraakt, daar toepassing heeft gevonden op —, de naam is geworden voor —, het gaan zetten van „smoutwerk", tusschentijds of in vrijen tijd, bij andere patroons, en vervolgens de meer algemeene beteekenis heeft gekregen van het, als zetter zoeken van —, loopen op losse karweitjes. Misschien zou, bij wat meer, en wat uitvoeriger gegevens voor de geschiedenis van het woord in het Engelsch, de verklaring eenvoudiger en gemakkelijker kunnen zijn. Misschien ook, maar ik kan dit kwalijk gelooven, zou het blijken dat het Engelsche *smout(ing)*, *smooting* niet aan Nederlandsch *smouten* is ontleend.

Leiden. A. BEETS.

Digitized by Google

BEN JE ZESTIG? HIJ IS GESJOCHTE(N). (ON)SJOEG.

Het lijkt mij onjuist toe bij de verklaring van de uitdrukking *ben je zestig* (*bezestigd*, *bezesterd*)*?* uit te gaan van het telwoord, alsof dit hier oorspronkelijk is; het numerale is m. i. van secundair belang, daar het in den mond van de vaak geestige spraakmakende gemeent, op den klank af, voor een ander woord in de plaats getreden is.

Wat reden er kan zijn de zestigers voor mal te houden, mag wel raadselachtig heeten; het is al erg genoeg, dat de oude Romeinen ze minderwaardig achtten en zich niet ontzagen ze van de stembrug, ja zelfs van de brug in den Tiber te werpen [1]). Zeker is dit gegaan renuente pio Aenea.

In het Friesch — juist daar wordt onze zegswijze, gevariëerd, veel gebruikt — wordt naast *biste sechstich* ook — en ik acht het oorspronkelijker — gehoord *biste besestere* of *besjestere*, en hierin gaat het telwoord *sechstich* al aardig schuil [2]).

Bi-, *bes(j)estere* is een verleden deelwoord evenals het synonieme triviale *bilazerje* en ons *belazerd*, *besuikerd*. Van waar het werkwoord *be-*, *bis(j)ester(j)e?* Het kan een indirecte afleiding zijn van het hieronder te bespreken *sjechte*(*n*), gewijzigd (door het telw.?) tot *s(j)este*(*n*).

Ik meen aannemelijk te kunnen maken, dat de oorsprong van „*ben je zestig?*" te vinden is in het Jodenduitsch. Vooraf wensch ik een paar caracteristica van deze gemaakte mengtaal naar voren te brengen. Met het Macaronisch Latijn heeft ze gemeen, dat aan een woordstam van de eene taal buigings-

1) *Depontani*, *sexagenarii de ponte*.

2) In het Fri. is de vorm met *chs* (x) nog altijd bewaard: *secks*, *seckstig* (Oudfr. *sex*, *sextig*); dat, op zich zelf, is reeds voldoende bewijs, dat in *bi-*, *besestere* het telwoord niet zit; *bisechstere* komt niet voor. Wel bestaat in het Fri. de vorm *seis*.

Digitized by Google

uitgangen worden geplakt van eene andere; hiermee is 't hybridische van het Jodenduitsch niet uit, want het plaatst aan Hebreeuwsche woordstammen ook vreemde voor- en achtervoegsels. Ook zijn heel gewoon constructies van een Hebreeuwschen woordstam, vaak met Duitsche voor- en achtervoegsels, als praedicaatsnomen bij het koppelwerkwoord *sein* (*zijn*).

Volledig en duidelijk wordt dit alles geïllustreerd door de bekende uitdrukking *gesjochte*(*n*) *zijn* (ook geschreven *geschochte*, op zijn Duitsch). Dit is het Hebr. woord *schachat* (*sjachat*), gesproken als *sjochat*, verkort tot *sjoch^{e}t*, *sjocht*, verduitscht door het prefix *ge-* en den uitgang *-en* (geapocopeerd volgens de spreektaal tot *-e*) der deelwoorden. *Schachat* beteekent *pupugit*, *hij stak dood*, *slachtte; gesjochte*(*n*) is dus *geslacht*, *afgemaakt*. Toevallig wordt dit laatste ten onzent ook figuurlijk gebezigd, zoodat het geheel èn in vorm èn in beteekenis en beteekenisovergang met *gesjochte*(*n*) parallel gaat.

Naast *schachat* bestaat met klankverandering (het Hebreeuwsch kent zeven stamvormen der werkwoorden, al komen ze zelden alle bij één en hetzelfde werkw. voor) een andere stamvorm *schechet*, *sjechet*, dat, verduitscht met den infinitiefuitgang tot *schechten*, *sjechten* geworden is in het Jodenduitsch en waarnaast, gelijk bij andere werkwoorden [1]) op *-en*, een vorm op *-igen* gevormd werd. Hiervan luidde het deelwoord *gesjechtigd*, dat met afval van *ge-* en de uitspraak van *sj* als *s* [2]) *sechtigd* werd en (door de bijgedachte aan *zestig*?) in den volksmond *zestigd*, *zestig* geworden is. Volkomen analoog met het hiervan gevormde *bezestigd* is ook ons (*ben je*) *getikt?*

De woorden, waarvan wij zijn uitgegaan om langs volstrekt geen onmogelijke tusschentrappen tot de gevraagde vormen te

1) Vereenen en vereenigen, verkonden en verkondigen, *belazigerd* naast *belazerd* enz. Ook in het Duitsch is dit productieve *-igen* bekend genoeg.

2) De uitspraak der Hebreeuwsche letters sîn en sjîn, die denzelfden vorm hebben, doch alleen verschillen door de plaats van het diakritisch puntje, is van ouds reeds slecht uit elkaar gehouden; men denke aan *sibboleth* en *sjibboleth* (Richteren 12) en aan *Belsassar* en *Belsjassar*.

Digitized by Google

komen, worden nog alle dagen gehoord: de *sjochet* is de Joodsche kosjer-slachter en *sjochet*, *sjechten* is het ritueel slachten, vanwaar de slachter ook *sjechter* heet.

Vermoedelijk is ook het uit de spreektaal bekende woord *sjoeg* d. i. onfrisch, onnet, sjofel, schamel, uit *sjoch't* te verklaren; de vorm *onsjoeg* moet daarvan gevormd zijn òf door het versterkende *on* (XIX, 235) òf door analogie naar de vele synoniemen met 't negatieve *on-* als *onfrisch*, *onnet* enz.

SCHOELJE.

De gewone afleiding van *schoelje* van Fra. *escouvillon*, *escouillon* heeft mij nooit kunnen voldoen, hoe aannemelijk parallellen als *slet*, *zwabber*, *boender*, wat overgang van beteekenis betreft, ze ook schijnen te maken. Die *sch* (*sj*) doet mij altijd aan het aan sibilanten zoo rijke Hebreeuwsch denken en 't is mij een groot genoegen, dat prof. Salverda de Grave, de kenner van onze uit het Fransch ontleende woorden, van eenzelfde gevoelen is, daar hij aan herkomst uit het Jodenduitsch gelooft (*Tijdschr.* XVI, 85).

Blijkens het woordenboek van het Jodenduitsch van Avé-Lallemant (*Das Deutsche Gaunerthum*, 4e deel, blz. 465) kent dit jargon het woord *schuol*, *sjuol* (Hebr. *schu'al*) d. i. vos. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit woord met de uitspraak van de Nedl. *sch* (vgl. *schacheren* met Nedl. *sch* naast *sjacheren*) in 't Bargoensch is overgenomen, en het grondwoord van ons *schoelje* is. De vossen hebben te allen tijde en overal een kwaden naam gehad, hun listen en, erger, hun gemeenheid is overbekend; vgl. Mnl. *reinardie*, Oudnoorsch *fox* = bedrog; Horatius, *Ars Poët.* 437. Om bij 't Hebreeuwsch te blijven, wijs ik op *Klaagliederen* 5, 18; *Psalmen* 63, 10, waar 't heet, dat vossen het land onveilig maken; *Hooglied* 2, 15, waar ze „vernielers der wijngaarden" heeten; *Ezechiël* 13, 4, waar (en

Digitized by Google

hier is 't, men lette wel, geheel scheldwoord geworden als ons „schoelje") de valsche profeten" *sjoealiem* d. i. „vossen" genoemd worden. Vgl. ook *Lucas* 13, 32, waar Jezus Herodes „vos" noemt; ons „schoelje" zou ook hier zeer goed passen en dan geen vertaling en ook weer wèl een vertaling zijn.

Semantisch is de afleiding van *schuol* dus niet gezocht. En wat den vorm, speciaal den uitgang *-je* aangaat, deze kan ontleend zijn aan woorden als *canalje*, *rapalje*, *racalje*, die nog wel synoniemen zijn ook. *Canaille* als afleiding van *canis* = hond, is volkomen een analogon van *schoelje*.

Dat de latere wetenschap (zie o. a. de Leidsche vertaling) oordeelt, dat op enkele van bovengenoemde bijbelplaatsen niet de *vos* maar de *jakhals* bedoeld zal zijn, doet tot ons betoog weinig af: tot dusverre werd *schu'al* steeds door *vos* in de vertalingen weergegeven, zoowel in de Statenvertaling als bij Luther, in de Septuagint en de Vulgaat.

RAVOTTEN.

De ware oorsprong van „ravotten" is mij niet bekend, vgl. Franck—v. Wijk. Vermoedelijk is het woord viâ de dieventaal en het Jodenduitsch uit het Hebreeuwsch overgenomen. De beteekenis is er eene die toont, dat 't woord in 't jargon heelemaal niet in een vreemd milieu is, het is geen deftig edelman die tusschen het geboefte ingeduwd is.

In 't Hebreeuwsch heet 't *râbatz* (*robatz* of *rabotz* uitgesproken) en het beteekent „loerend liggen" zooals b. v. de honden doen, als ze spelen met hunsgelijken, „stoeien" dus, wat ook de zin is van ons *ravotten*. Op het onrustige, beweeglijke liggen, juist wat bij ons „ravotten" ook aangeeft, wordt bij dit woord de nadruk gelegd, vandaar dat 't ook in obscoenen zin gebruikt wordt (coire).

Groningen. G. A. NAUTA.

Digitized by Google

HET AANDEEL VAN WILLEM EN AERNOUT IN DEN REINAERT I.

Achtereenvolgens hebben Degering [1]), Franck [2]) en Muller [3]) aangetoond, dat onze Reinaert I uit twee helften bestaat, die van twee — in den proloog van het nieuwste hs. *f* met name genoemde — dichters, Aernout en Willem, afkomstig zijn. Vooral na Muller's artikel in Tijdschr. XXXI en na de verschijning van zijn nieuwe Reinaert-uitgave [4]) met omvangrijken commentaar [5]) kan er m. i. nauwelijks meer aan de juistheid van deze opvatting getwijfeld worden [6]).

Algemeen schijnt daarbij ook de meening, dat de tweede helft van het gedicht de oudste is geweest en dat Willem daar een begin voor gevoegd heeft, te worden aanvaard.

De stand van zaken zou dus overeenkomen met de vroeger reeds door L. Willems in Tschr. XVI gegeven uitlegging van den proloog. Franck verklaarde dadelijk na de publicatie van *f*, dat men zich ongetwijfeld geheel en al bij L. Willems' opvatting omtrent het aandeel der beide dichters zou moeten aansluiten (F. 326). Muller sloot zich na groote aarzeling (Nh. en Td.) toch ten slotte ook bij Willems en Franck aan (Td. 274). Degering is

1) Van den Vos Reynaerde, nach einer hs. d. XIV. Jh. hrsg. v. H. Degering, Münster 1910.

2) Zur Überlieferung und Composition des Reinaert (in ZfdA. LII, 285—388).

3) Tijdschr. XXXI, 177—276.

4) Van den Vos Reinaerde, Gent—Utrecht 1914.

5) Critische Commentaar op Van den Vos Reinaerde, Utrecht 1917 (in dit artikel aangehaald als: Cc.). Ik bezig dezelfde afkortingen als Muller, Cc. VII—IX, alleen verkies ik voor het Comburgsche en Dycksche hs. de kleine letters *a* en *f*, ten einde verwarring met A (= eerste helft van R I) en F (= Franck's artikel) te voorkomen.

6) Vgl. echter BH. LXXX (die er zich wel wat kort afmaakt), L. F. M. Daniëls (in Van onzen Tijd XII, 21, 23, 25) en Is. Teirlinck, De Toponymie van den Reinaert, 98—99.

Digitized by Google

tot nog toe de eenige geweest [1]), die te kennen heeft gegeven, dat hij geneigd is, de eerste helft voor de oudste te houden. In zijn uitgave van *f* deelt hij mede: „Wie man aus dem Vorhergehenden bereits wird ersehen haben, neige ich der Auffassung zu, W i l l e m den zweiten Teil zuzuschreiben, was natürlich die Annahme nötig macht, dass der Prolog auch in der von der Dycker Handschrift überlieferten Form nicht unversehrt ist. Doch darüber an anderer Stelle" [2]).

Daar noch Degering noch iemand anders in den loop der jaren de meening van Franck en Muller weerlegd heeft, acht ik den tijd gekomen, om mijn argumenten vóór de prioriteit der eerste helft — welke argumenten ik ten deele reeds vroeger voor een voordracht over dit onderwerp [3]) heb verzameld — aan het oordeel van de lezers van dit tijdschrift te onderwerpen.

Bij mijn betoog volg ik een anderen weg, dan Willems, Franck en Muller. Bij hen toch staat de proloog in het centrum der uiteenzettingen en ten slotte wordt die oplossing het waarschijnlijkst geacht, die het best schijnt te strooken met den woordelijken tekst van den proloog. Z o n d e r de beginverzen zou men zeker nooit tot een dergelijke conclusie gekomen zijn. Nemen we nu echter eens het geval, dat de proloog, zoo al niet verloren gegaan, dan toch zoodanig bedorven was, dat de oorspronkelijke zin geheel was weggedoezeld! — Ik zie hier nu nog af van het feit, dat de verzen van den proloog tot nog toe door geen enkelen interpretator onveranderd zijn aanvaard en dat toch elke geringe wijziging op een zoo subtiele plaats tot zekere hoogte een petitio principii is. — In dat geval zou men toch al heel sterke argumenten aan het inwendige van het epos moeten ontleenen (wat aangaat de compositie, of b.v. het verwijzen of zich richten naar het oudere fragment, enz.), om een zóó opvallende werkwijze der dichters waarschijnlijk te kunnen maken. Want opvallend mag het toch zeker wel

1) Vgl. ook BH. XCVIII.
2) D. XX.
3) Gehouden op 28 Juni 1911 in het Duitsche Seminarium te Leipzig.

Digitized by Google

genoemd worden, wanneer een dichter, die een onvoltooid Nederlandsch fragment wil afmaken, na eenig zoeken een Fransch gedicht vindt, dat wel is waar geheel afwijkt van zijn fragment, doch waarvan hij toch de eerste helft maar heeft te vertalen (hij had het gerust nog woordelijker kunnen doen) en ze vóór het nl. fragment heeft te voegen, om een poëtisch geheel te verkrijgen van een voortreffelijke structuur als onze R I.

In het volgende onderzoek zullen wij dan ook eerst nagaan, of er uit taal en inhoud van het gedicht zelf bewijzen kunnen worden geput voor de prioriteit van een der beide helften. Eerst wanneer dat gebeurd is, zullen wij de verkregen resultaten toetsen aan den proloog.

In de allereerste plaats dient te worden vastgesteld, waar we de grens tusschen het aandeel der beide dichters mogen vermoeden.

Jonckbloet heeft het eerst aangetoond, dat voor R I een Fransche bron is gebruikt, nl. de eerste branche van den Roman de Renart (in Martin's uitgave [1]), vgl. J. CIX. Tot v. 1892 [2]), stemt de R I in hoofdzaak overeen met de eerste branche (M. XXXVII, H. XXVI), maar dan is de overeenkomst tusschen de beide gedichten zoo gering, dat van Helten zelfs oordeelde dat van navolging uit de verte geen sprake kon zijn (H. XXVII) [3]).

Het is dus a priori waarschijnlijk, dat de grens tusschen de beide helften van het gedicht in de nabijheid van v. 1892 is te zoeken. L. Willems, die van oordeel is, dat de nl. bewerking slechts tot omtrent v. 1750 parallel loopt met de Fransche, meent, dat R I B reeds daar begint (Tschr. XVI, 264) en Franck en Muller sluiten zich ook in dit opzicht bij zijne meening aan. Mij echter komt het voor, dat het einde van A zeker verder is te zoeken; ik wil deze opvatting met een paar

1) Overeenkomende met branche 20 in Méon's uitgave.
2) Ik citeer steeds naar Muller's nieuwe uitgave.
3) Vgl. echter Muller, Taal en Letteren XIV, 481—498.

Digitized by Google

argumenten staven, waarmede ik tevens Muller's argumentatie (Td. 241—242) tracht te weerleggen:

1°. De beschrijving van de opwinding der dieren in v. 1848—72 en ook de reeks van genoemde diernamen staan nog onder onmiskenbaren invloed (zie ook Td. 241) van Ren. 1315—1334. Rekende men deze passage reeds tot de tweede helft, dan moest men hier aan den dichter van B — bij uitzondering — een groote afhankelijkheid van de eerste branche toeschrijven, die weinig zou strooken met zijn notorische zelfstandigheid.

De bewijskracht van de argumenten, die Muller hier tegenover stelt, schijnt mij niet heel groot.

ic wane in 1754 vat M. op als characteristicum van B. De beteekenis is echter nauwelijks verschillend van die in 1094, 1119, 1345, alleen spreken in deze drie verzen de dieren en in 1754 toevallig de dichter zelf.

In de passage 1768—93 heeft M. altijd een „meer didactische geest en toon" gehoord en gevoeld (Td. 222) en de wijze, waarop de huichelende vos van de „scalke" spreekt, „die ooghescalkers, die wroughen connen, die nu die vorderhant hebben ghewonnen overal in riker (heeren) hoven enz." doet M. denken aan een tirade uit Maerlant's Wapene Martijn en andere dergelijke klaagzangen. Wanneer nu echter M. meent, dat deze verzen met een „meer ernstigen, bespiegelenden, leerzamen geest" uit dien hoofde aan den dichter van B zouden moeten worden toegeschreven, dan dient er op gewezen te worden, dat in Ren. een excursus van 25 verzen voorkomt (in R I zijn het 26!), die zeer groote gelijkenis met de nl. passage vertoont, namelijk Ren. 1213—1238. De begroeting, de verzekering van den vos, dat hij de trouwste dienaar van den koning is, de schimpscheuten op zijn lasteraars vindt men zoowel in het ofr. als in het mnl. En hebben de zooeven vermelde „ooghenscalke", welke „den goeden lieden doen toren", niet hun ontstaan te danken aan „li losenger qui de moi se volent venger"? Men vgl. ook Ren. 1233—34: „S'en

cort se poent alever („Die nu die voorderhant hebben ghewonnen...") molt se peinent d'autrui grever".

Waar R I 1768—93 en Ren. 1213—1238 zoo treffend overeenkomen, in lengte zoowel als in geest en inhoud, is niet aan te nemen, dat het eigenaardige didactische cachet van de nl. passage aan den „leerzamen geest" van den dichter van B zou zijn toe te schrijven.

anschine komt alleen 1775 en 1812 voor. Beide verzen behooren tot de kwestieuze passage 1751—1892 en zijn dus voor argumenten pro of contra van geenerlei waarde.

Voor *scalc* geldt dezelfde opmerking: het komt in de beteekenis van 1781 alleen nog voor in 1785, 1789.

Bij *fel* (1781, 1856) heeft M. zich vergist, het is juist een lievelingswoord van A (Td. 181), vgl. o. a.: 337, 610, 846, 985, 1011, 1070.

Evenzoo heeft M. het epische toevoegsel *al daer hi stont* (1805), dat hij Td. 185 juist als eigenaardigheid van A beschouwt, ten onrechte onder zijn argumenten opgenomen.

M.'s opmerking Td. 180—181 dat *dier* als algemeene benaming in B meer dan in A gebruikt wordt (verhouding 9 : 15) is een petitio principii: ze is alleen juist, wanneer men a priori aanneemt, dat 1751—1892 tot B behoort. Rekent men deze passage tot A, dan wordt de verhouding 13 : 11 (nl.: 49, 332, 359, 754, 792, 863, 1011, 1451, 1457, 1843, 1874, 1876, 1883 in A; 2254, 2348, 2535, 2656, 2696, 2774, 2780, 3056, 3074, 3403, 3404 in B).

In 1771 is het woord *coninc* voor A zeer opvallend gebruikt, nl. kortweg zonder *heere* of *her* (vgl. Td. 194). Deze korte aanspraak komt anders niet in A voor [1]), maar wel zeer vaak in B. De bewijskracht van deze plaats wordt echter sterk verminderd door het feit, dat *coninc* alleen in *a* is overgeleverd (*b*: gherne, *d*: heer, *f*: o) en dat de overlevering hier bedorven is (zooals ook Muller, Cc. 266, vermoedt).

1) In 1835 wel de eigenaardige verbinding *coninc lioen*, die herinnert aan 3408 en 3474.

Wat nu ten slotte [1]) het woord *openbare* in 1870 betreft, we hebben daarin stellig wel een kenteeken van B te zien. Het wordt in B nl. 8 maal als stoplap gebruikt (2072, 2167, 2171, 2219, 2231, 2308, 2499, 2653) waarvan 6 maal als rijmwoord, zooals hier in 1870; het komt elders in A niet meer voor [2]). Het gebruik van *openbare* kan hier op tweeërlei wijze verklaard worden. Mogelijk is het, dat A juist met 1869 ophoudt (vroeger niet, daarvoor is de overeenstemming van de onmiddellijk voorafgaande verzen met de ofr. branche nog te groot); waarschijnlijker lijkt het mij echter, dat we een soort van overgangsplaats moeten aannemen, waar beide dichters elkaar de hand gereikt hebben (zie blz. 42).

2°. De verzekering in 1818: *Nomine patrum Christum file* herinnert bijna woordelijk aan Ren. 537: *Nomini dame Cristum file.* Men heeft anders geen bewijzen, dat de B-dichter zoo goed met den woordelijken inhoud van de eerste branche bekend was. Uit zijn geheel zelfstandig verhaal moet men eerder het tegendeel opmaken.

3°. Na 1892 krijgen we den indruk, dat de B-dichter voortaan aan het woord is:

a) De vorm *conste* in 1896 is karakteristiek voor B; A heeft, zooals ik beneden (bl. 46) tracht aan te toonen, in het oer-hs. vermoedelijk slechts *conde* gekend.

b) De drievoudige tautologie in 1896—97: *niet verdraghen, no ghedulden no ghedooghen* doet eerder aan B dan aan A denken. Muller heeft Td. 232—233 een lange lijst van tautologieën, pleonasmen en herhalingen samengesteld en zorgvuldig in groepen ingedeeld, maar kan op grond van deze tellingen geen duidelijk verschil tusschen A en B constateeren.

1) De andere eigenaardigheden, die Muller nog in de bewuste passage 1751—1892 heeft gevonden: *ghereeden* (1756), *ghetrauwe* (1773), *rike* (1787), *sake* (1838, 1887), *sonder uwe pine* (1811), *arem man* (1813), *Belijn* (1849) komen te schaars voor of zijn te weinig praegnant om voor bijzondere characteristica van B te kunnen doorgaan: over *lioen* (1885) vergelijke men blz. 42.

2) In *f* 281 en 611 zijn het klaarblijkelijke stoplappen van den schrijver, zie Cc. 170 en 190.

Digitized by Google

Toch valt m. i. de grootere omslachtigheid en zwaarwichtigheid van B, het „cent paroles pour une" op vele plaatsen sterk op. Als men in dit opzicht reeds op het gevoel af eenig verschil tusschen A en B opmerkt, moet het toch ook door nuchtere getallen kunnen worden uitgedrukt! Telt men nl. eens de drie- en meervoudige herhalingen van B op, dan ziet men wel degelijk, dat deze aanzienlijk talrijker zijn dan in A. Het type *niet verdraghen, no ghedulden no ghedooghen* (1896—97), *scalc ende quaet ende vul van grooter overdaet* (2341—42), *alse u ende mi ende ons allen nutte si* (2767—68) is nl. in B 34 maal vertegenwoordigd: 1896—97, 1981—83, 1990—92, 2020—21, 2026—29, 2096—97, 2101—02, 2118—19, 2120—22, 2178—79, 2281—83, 2341—42, 2346—48, 2353—54, 2374—75, 2378—79, 2514—15, 2526—27, 2536—37, 2597—98, 2599—2601, 2680—82, 2767—68, 2780—82, 2884—85, 3072—74, 3080—81, 3111, 3160—61, 3172—73, 3209—10, 3282—83, 3342—43, 3430—31; in A: 32—33 [1]), 66—67 [2]), 96—97, 126—27, 145—46, 274, 380—81, 734—35 [3]), 857—58, 923—24, 928—29, 1227—28, 1397—98, 1450—51, 1546—47 [4]), 1675—79 [5]), 1693—94, 1840—41 [6]).

c) Ook de eigenaardige tautologische herhaling in 1916—17: *sine list die es soo groot, ende hi weet soo meneghen keer* is weer typisch voor B, men vgl. b. v.: *al ware u lief mijn groote scade ende al brincdi mi in vernoie* (1996—97), *het smaecte soo wel, het was soo goet* (2088) enz. In B vindt men zinnen van dit type in: 1914—15, 1916—17, 1996—97, 2088, 2101—02, 2104, 2106—07, 2108—11, 2120, 2301, 2355—57, 2444—46, 2519—21, 2725—26, 2788—89, 3003, 3029, 3085—86,

1) Is niet van den A-dichter (zie blz. 51).

2) Plechtig begin eener rede.

3) In deze verzen ligt een voor A opvallende didactische strekking, in de Fransche branche worden ze niet gevonden.

4) Op blz. 55 tracht ik aan te toonen, dat deze verzen aan den B-dichter zijn toe te schrijven.

5) Plechtige vermaning van Grimbeert.

6) Misschien aan den B-dichter toe te schrijven (zie blz. 42).

Digitized by Google

3199—3200, 3372—75, 3412—13; in A: 5—6 [1]), 35—38 [1]), 76—77, 547—49, 602—03, 604—05, 683—84, 1088—89, 1724—25, 1844—45 [2]).

De onder *b* en *c* genoemde eigenaardigheden zijn te beschouwen als uitingen van de eenigszins „schwerfällige" natuur van den B-dichter. Heeft hij eenmaal een gedachte of een uitdrukking opgevat, dan laat hij die niet zoo spoedig weer los. Men leze b. v. hoe Isingrijn 1978—92 aan allen beveelt om bij Reinaert te blijven en hoe Reinaert 2353—80 de bespieding van zijn vader beschrijft. Ook vergelijke men daarmee hoe de passage 2016—43 eigenlijk een variatie op het thema *springhen ende loopen* is, hoe het woord *verbeet*, in 2086 opgevat, eerst in 2100 weer wordt losgelaten, hoe de mededeeling *van Rome willic over see*, *danen ne keeric nemmermee* drie keer nagenoeg met dezelfde woorden herhaald wordt (2737—38, 2807—08, 3185—86, vgl. ook 2925, 2971, 3247) en hoe de *vier vaste scoen* in 2863—91, voortdurend terugkeeren (*scoen/doen* rijmt in: 2863—64, 2869—70, 2877—78, 2891—92). Vooral de talrijke woordelijke herhalingen (zie ook blz. 55) wijzen erop, dat de B-dichter niet die geprononceerde dartelheid van geest bezat, waarbij zich de woorden in vollen rijkdom als vanzelf aan den kunstenaar opdringen. Wanneer ik hier op deze geringere copia verborum wijs, dan is dat natuurlijk geenszins bedoeld als een kleineering van den in alle andere opzichten zoo hooggeroemden B-dichter (zie o. a. Td. 209 vv.).

d) In 1930—31 wordt een gebeurtenis als bekend verondersteld *(Daer men uwe twee broeders hinc*, *Rumen ende Widelanken)* waarvan we in A niets hebben vernomen.

e) Een reeks van toespelingen op de eerste helft vinden we juist kort na 1893 en opvallend dicht bij elkaar: 1943, 1958, 1967, 1977, 1999. De jongste dichter voelt zich blijkbaar genoopt de grensscheiding tusschen de beide helften te

1) Zie noot 1 op de vorige blz.
2) Zie noot 6 op de vorige blz.

Digitized by Google

overbruggen door een korte recapitulatie van de hoofdgebeurtenissen in A (zie ook blz. 44). Dat deze toespelingen aan een zeker opzet zijn toe te schrijven wordt te waarschijnlijker, wanneer we bedenken, dat ruim 100 verzen eerder (1809 vv.) de euveldaden van Reinaert reeds door den koning worden opgesomd.

Ik meen hiermede een aantal argumenten aangevoerd te hebben, die alle te zamen voor de waarschijnlijkheid pleiten, dat het einde van A zeer dicht bij v. 1892 te zoeken is; het feit, dat 1848—69 de laatste passage is, die grootendeels nog overeenstemt met de Fransche branche, geeft m. i. den doorslag.

Een andere vraag, die op het oog wat paradox schijnt, dient echter nog nader te worden overwogen: hebben we nu in de onmiddellijk daarop volgende verzen ook het begin van B te zien? We moeten — ik zeide het boven reeds — rekening houden met de mogelijkheid dat de jongere dichter op de plaats waar A en B aan elkaar werden gelascht, het materiaal van het oudere fragment (zij het nu A of B) eenigszins anders geredigeerd heeft [1]). Hij kan hier en daar iets van de verzen van zijn voorganger gebruikt hebben, zoo af en toe ook iets hebben geschrapt of omgezet of tusschengevoegd [2]). Zoo komen b. v. in 1835—47 een paar eigenaardigheden voor, die van den B-dichter afkomstig kunnen zijn: *hoort* in 1835 doet aan de in B meer dan in A voorkomende opwekking *nu hoort* (vgl. Td. 194 en ook beneden blz. 57) denken; *coninc lioen* (dat in A anders niet voorkomt) herinnert aan 3408 en 3474. Verder doen de viervoudige herhaling in 1840—41 en de tautologische herhaling van een geheelen zin in 1844—45 sterk aan B denken. Aan den anderen kant herinneren echter deze verzen aan Ren. 1273 en 1275, zoodat men — wanneer men het waarschijnlijk acht, dat de

1) Zie ook Td. 265—266.

2) Zoo zou ook verklaard kunnen worden, dat de volgorde in onzen Reinaert 1794—1892 van die in Rein. 1238—1334 afwijkt.

Digitized by Google

B-dichter de eerste Fransche branche niet voor zich gehad heeft [1]) — zal moeten aannemen, dat hier woorden en gedachten van A- en B-dichter dooreengevlochten zijn, wat mij trouwens zoo onmogelijk niet toelijkt. „Dat er in [v. 1847—48] geknoeid is, valt terstond in 't oog" zegt Jonckbloet (J. 70 noot). Zou deze „verknoeiing" oorspronkelijk misschien te wijten zijn aan redactioneele veranderingen of invoegingen, die de jongere dichter in het oude fragment heeft aangebracht? Dan zou wellicht de kapitale letter, waarmede 1849 in *a* begint, nog een overblijfsel van een oude traditie kunnen zijn.

Na deze opmerkingen omtrent de grens der beide helften dient thans de gewichtige vraag te worden onderzocht, of er ook omstandigheden zijn, die voor de prioriteit van een der beide helften kunnen pleiten.

Stellen we ons de tweede helft als de oudste voor, dan moet dit stuk een zeer merkwaardig fragment geweest zijn. Het zou dus zijn begonnen met de aankomst van Reinaert bij het hof of met de voltrekking van het vonnis. Daar het vrijwel onafhankelijk is van alle ons bekende Fransche branches, zou het dus beschouwd moeten worden als een — desnoods op Fransche bronnen of mondelinge verhalen geïnspireerde — „studie", een „proeve van dichtkunst" of een ontwerp voor een naderhand te voltooien epos, zooals dat wel bij moderne dichters voorkomt, maar waarvan men toch wel gaarne soortgelijke m. e. tegenhangers opgesomd zou wenschen te zien [2]), voornamelijk met het oog op het feit, dat het fragment van voren voltooid moest worden.

Heel eigenaardig zou ook het werk van den jongeren dichter geweest zijn. Hij vermoedde (blijkens den proloog) dat zijn voorganger het fragment uit het Fransch had vertaald,

1) Zie blz. 52.

2) Muller kan Td. 273 noot alleen wijzen op Roethe's hypothese omtrent het ontstaan van het Nibelungenlied.

Digitized by Google

hij zocht in de Fransche boeken en vond .... niet de bron van het fragment, maar een heel ander Fransch gedicht, waarvan hij de eerste helft maar had te vertalen, om een begin te krijgen, waarbij het oude fragment prachtig aansloot. Ik kan dat alles niet zeer waarschijnlijk achten.

Men zal mij misschien tegenwerpen, dat men zal moeten aannemen, dat de jongere dichter het fragment B op verschillende plaatsen gewijzigd en pasklaar gemaakt heeft (vgl. Td. 265), maar dat is een veronderstelling, die door de feiten eerder gelogenstraft dan bevestigd wordt. In het volgende betoog zal namelijk blijken, dat we integendeel in de eerste helft eenige redactioneele wijzigingen en aanvullingen moeten vermoeden en dat B juist een veel zuiverder karakter heeft bewaard (waarop ook Muller Td. 197 de aandacht vestigt). Bovendien, hoe zou men het feit willen verklaren, dat een m. e. dichter, nadat hij dus de eerste 1350 verzen van de Fransche branche met uitstekend resultaat had bewerkt, er de voorkeur aan zou geven, om een Nederlandsch fragment voor het slot van zijn gedicht met veel moeite pasklaar te maken, inplaats van de rest van het Fransche gedicht verder te vertalen?

Doch dit zijn overleggingen van meer bespiegelenden aard. Het zij mij daarom vergund, hier een paar aan het gedicht zelf ontleende argumenten vóór de prioriteit der eerste helft op te noemen:

1°) Het bewuste recapituleeren in v. 1943—99 van de gebeurtenissen uit A is m. i. het best te verklaren door aan te nemen, dat de jongere dichter zich genoopt gevoeld heeft, om de in A vertelde feiten nog eens de revue te laten passeeren vóór hij de handeling van het verhaal verder voortzette (vgl. ook blz. 41*e*). Het zijn juist de belangrijkste feiten van A, die nog eens gememoreerd worden: Tibeert's angstige situatie bij den pape (1943), de verwonding van den pape (1945), de verwonding van Isingrijn (1958) en Brune (1967), het verlies van Tibeert's oog (1967), de honingdiefstal van

Digitized by Google

Brune (1977), Reinaert's liefdesavontuur met Hersinde (1989).

2°) In het feit, „dat er in B zooveel meer stellige, hetzij in A nooit of bijna nooit voorkomende, hetzij zeer bijzondere, kenmerkende eigenaardigheden gevonden worden dan in A" (Td. 197) hebben wij een bewijs te zien, dat B een meer onvermengd karakter heeft behouden dan A. Hoe dit nu het best te rijmen zou zijn met de opvatting van Muller, dat Aernout B en Willem later A gedicht heeft (Td. 272) is mij niet duidelijk. Immers, wanneer Willem dichter van A en omwerker (cum grano salis) van B was, dan zou toch A een zuiver „Willem"-karakter moeten hebben, B daarentegen „Aernout"-kenmerken met eenige bijmenging van „Willem"-bijzonderheden moeten vertoonen. We zien juist omgekeerd, dat over 't algemeen een scherpere karakteristiek van B is te ontwerpen dan van A. Men kan dit het best aan een voorbeeld illustreeren: Het woord *vaer* komt achtmaal in B voor (2307, 2333, 2658, 2661, 2836, 2985, 3014, 3107, vgl. Td. 191) en kan dus met recht als B-characteristicum beschouwd worden; in A daarentegen vindt men het slechts éénmaal (1619, door Muller over het hoofd gezien). Welk vermoeden ligt nu meer voor de hand, dan dat dit ééne woord afkomstig is van den dichter van B, die tegelijk editeur en redacteur van A was? Inderdaad zullen we straks zien, dat de geheele omgeving van dit woord om verschillende redenen vermoedelijk aan den B-dichter is toe te schrijven.

Wanneer ik nu verder op het door Muller Td. 186—193 samengestelde lijstje zie, hoe o. a. woorden als: *ay*, *belghen*, *echt*, *noint*, *openbare*, *twi* vaak in B, maar slechts een heel enkele maal in A voorkomen, dan ben ik geneigd te veronderstellen — al kan ik dat niet nader bewijzen — dat in meerdere gevallen de B-dichter voor die eigenaardige afwijkingen in A verantwoordelijk moet worden gesteld.

3°) Het onvermengde karakter van B blijkt m. i. ook uit de eigenaardige verdeeling der vormen *conde* en *conste (begonste)* over het geheele gedicht (vgl. Td. 198). Het gewicht, dat

Digitized by Google

men aan het *conde/conste*-argument zal toekennen hangt min of meer samen met de waardeering der beide hss. *a* en *f*.

Nu zijn de meerdere „regelmaat en stelsel", de „zeer regelmatige, eenparige, oudere, Vlaamsche taal- en spelvormen" (Cc. 47) van *a* zeker meer schadelijk dan bevorderlijk geweest voor de instandhouding van oude verschillen tusschen A en B. Door dat streven naar gelijkmatigheid zal in het bijzonder menige eigenaardigheid van Aernout (wiens werk altijd nog door minstens één hand meer gegaan is dan dat van Willem) zijn weggeschaafd. Den schrijver van *f* echter, „minder gevoelig voor kwetsende oneenparigheden" (Cc. 46) zullen de fijne taalverschillen, die in Willem's autograaf en zijn naaste verwanten vermoedelijk nog talrijker aanwezig waren, nauwelijks zijn opgevallen; ze klakkeloos overschrijven was gemakkelijker dan er zich nauwkeurig rekenschap van geven.

Het zou trouwens niet de eenige keer zijn, dat *f* conservatiever[1]) blijkt te zijn dan *a*; men vgl. o. a.: Nh 20, Cc. 75, 88, 107, 108, 113, 140, 207. Dat is blijkbaar mede te danken aan de omstandigheid dat *f* reeds een paar generaties vóór *a* is neergeschreven.

Ofschoon nu Muller (Td. 199) geneigd is „op dergelijke grammaticale, dialectische punten meer gezag toe te kennen aan den Vlaamschen afschrijver van *a*" heeft hij toch in zijn uitgave de *-de*-vormen van *f* alle laten staan en daarmede, meer de facto dan de verbo (vgl. Td. 198) erkend, dat het hem toch ten slotte ook het waarschijnlijkst voorkomt, dat deze vormen in den oudsten tekst hebben gestaan.

De telling der *-de-* en *ste*-vormen uit *f* brengt nu een interessant verschil tusschen A en B aan het licht: A heeft *-ste* in 943, 1523, 1724[2]), van deze drie is 1523 denkelijk nog aan den afschrijver te danken, daar *a* hier *-de* heeft; B heeft *-ste* in: 1896, 2112, 2727, 3132, 3240, 3320(:), 3366,

1) Vgl. ook de opmerkingen daaromtrent van Degering (D. XVIII).
2) 1208 is bedorven.

Digitized by Google

3379, 3401. Het is dus net als bij *vaer*, *ay*, *belghen*, etc.: vele gevallen in B tegenover enkele in A. Ook hier is dus weer de mogelijkheid niet buiten gesloten, dat deze twee -*ste*-vormen van A er door den B-dichter in gebracht zijn. We mogen dit te eerder veronderstellen, daar in A anders geregeld de — in B niet meer voorkomende — uitgang -*de* gevonden wordt (64, 144, 336, 400, 458, 757, 763, 765, 960, 1021, 1313, 1502).

Zooveel staat vast: wanneer de -*de*-vormen uitsluitend in A voorkomen, dan zijn ze ook te danken aan iemand wiens invloed uitsluitend tot A beperkt was. Als we daarnaast zien, dat de -*ste*-vormen over beide helften ongelijk verdeeld zijn, is het geoorloofd ze toe te schrijven aan iemand, die beide helften onder handen heeft gehad. Me dunkt deze stand van zaken klopt volkomen met de opvatting, dat A de oudste helft is en dat de jongere dichter niet alleen B eraan toegevoegd heeft, maar ook eenige (zij het ook geringe) wijzigingen in A heeft aangebracht.

4°. Het voorkomen van *ver* voor de vrouwennaam Alente in v. 291 kan misschien ook van eenige beteekenis zijn voor de oplossing der Willem-Aernout-kwestie (zie echter Td. 192). Uit Muller's tellingen blijkt, dat de woorden *ver* en *vrouwe* [1]) vóór eigennamen in B naast elkaar gebruikt worden en even frequent zijn [2]). In het vocabularium van den B-dichter kwamen blijkbaar dus beide woorden voor; misschien heeft hij daar, waar hij een zekeren nadruk wilde leggen de voorkeur gegeven aan *vrouwe* (vgl. D. XIX). Wanneer men nu ziet dat in A 11 maal *vrouwe* voorkomt [3]) en slechts eenmaal *ver*, dan krijgt men alweer den indruk, dat dit eene woord niet van den A-dichter is, maar hier door vreemde hand is ingelascht;

1) Ook het verschil *vrouwe* / *ver* is weer alleen in *f* bewaard gebleven.

2) *vrouwe* in 1985, 2131, 2294, 2425, 2538, 3127, 3181; *ver* in 2664 (zie Cc. 42 noot), 2905, 2926, 3093, 3105, 3174, 3429 (ook in 2664 leest Muller *ver*, het is dus niet beperkt tot de laatste 600 verzen, zie Td. 192).

3) 727, 770, 772, 785, 821, 1238, 1292, 1355, 1401, 1419, 1647.

Digitized by Google

die inlassching is dunkt mij het best te verklaren, wanneer men aanneemt, dat ze afkomstig is van den B-dichter. Deze opvatting zou ook kloppen met het vermoeden, dat Ver Alente de vrouw is geweest, die Willem (blijkens v. 26—31) heeft opgewekt tot het voltooien van het gedicht [1]). Dit vermoeden is vroeger door Geyder en Martin geuit. (M. XVI) en Voretzsch (Beil. z. allg. Zeit. 1898) is van meening, dat de vermelding van den haan van Ver Alente betrekking had op een locale anecdote, waarin een — aan de plaats- en tijdgenooten van den dichter welbekende — vrouwe Alente de hoofdrol gespeeld heeft. Nu is het in verband met al deze dingen wel opmerkelijk, dat Sievers in de geheele passage 285—308 een ander type voelt, dan in het overige gedeelte van A (vgl. daarover nader blz. 54). (Toen ik hem dit stuk voorlas, was hij niet bekend met de bovenstaande bijzonderheden, ook was het niet ter sprake gekomen, dat de passage geheel en al afwijkt van het verhaal in de fr. Branche. Dergelijke leesproeven in het Leipziger Seminarium waren trouwens meestal à l'improviste; ook werd niet in de eerste plaats aandacht geschonken aan den inhoud van het verhaal maar nagenoeg uitsluitend gelet op de spreekmelodie).

5°. Voor de opvatting dat B de oudste helft geweest is, kan men uit het gedicht zelf geen enkel bewijs putten [2]). De aanhangers van deze meening kunnen zich uitsluitend op de interpretatie van den proloog beroepen. Ook blijkt uit niets dat de dichter van A rekening zou hebben gehouden met B. Zoo erkent Franck: „ein schlagender beweis dafür, dass der verfasser des ersten teils mit besonderer rücksicht auf den zweiten arbeitete, fehlt also, so viel ich sehe, wenn man nicht das über die episode der heiligen henne gesagte gelten lässt" (F. 334).

---

1) Ik schrijf nl. den geheelen proloog aan Willem toe, vgl. blz. 51.

2) Ten onrechte voert Muller Td. 272 nog als tweede argument aan: „het feit, dat er in B meer stellige eigenaardigheden van taal te vinden zijn dan in A" (zie blz. 45 2°).

De hier opgenoemde argumenten dienen dus thans aan de woorden van den proloog getoetst te worden.

In hs. *f*, waar de oorspronkelijke tekst blijkbaar weer het minst is bedorven, lezen wij: de auteur Willem, die vroeger al eens een werk *Madocke* gedicht heeft, heeft tot zijn spijt gezien, dat een door Aernout gedichte *avonture van Reynaerde* in het Nederlandsch *onvolmaket* (Muller verbetert: *onghemaket*) gebleven is, en heeft daarom de *vite* gezocht en het verhaal *uten walschen boeken* in het Nederlandsch begonnen.

Hieruit blijkt, dat Willem overtuigd was, dat die Nederlandsche *avonture* naar een Fransche bron gemaakt was, want anders had hij geen reden gehad de *vite* te zoeken, om met behulp daarvan het fragment van Aernout te voltooien.

Nu is de eerste helft de bewerking van een Fransche branche en de tweede helft een zelfstandig dichtwerk; we zouden dus naar de woorden in v. 1—7 tot de conclusie komen, dat met de *avonture*, die *in dietsche was onvolmaket bleven* en *die Aernout niet en hadde bescreven* slechts de eerste helft van het epos bedoeld kan zijn. Alleen is er een tegenspraak tusschen de beide uitdrukkingen *onvolmaket* = onvoltooid en *niet bescreven* d. w. z. heelemaal niet geschreven. Muller ruimt deze tegenspraak uit den weg, door *onghemaket* te lezen. Rationeeler lijkt het mij, om — zooals M. trouwens ook al aan de hand doet — inplaats van *bescreven* met hs. *a volscreven* te lezen. In twee verzen achter elkaar *onvolmaket* en *niet volscreven* zou echter volgens M. een „onduldbare tautologie" (Td. 270) zijn [1]). Maar de B-dichter heeft zich juist, meer dan de A-dichter, van gelijksoortige tautologiëen bediend (zie blz. 40); dit zou er dus nog voor pleiten, dat de B-dichter hier aan 't woord is en dat hij over het fragment van zijn voorganger spreekt. De inhoud van v. 1—7 is dus niet in tegenspraak met onze opvatting, dat Aernout A en Willem B gedicht heeft.

Neemt men echter, zooals L. Willems, Franck en Muller

1) Datzelfde bezwaar geldt toch ook voor *onghemaket* en *niet bescreven!*

Digitized by Google

aan, dat B de oudste helft is, dan zou er toch eigenlijk geen reden zijn geweest om te zoeken naar de *vite* waar het nl. fragment naar gedicht zou zijn, daar er — voor zoover bekend — geen directe bron van bestond.

De mededeeling, dat Willem het verhaal *uten walschen boeken in dietsche heret begonnen* levert nu echter moeilijkheden op. Muller merkt o. a. op (Nh 82) dat het tweede gedeelte juist niet, of althans in veel geringere mate *uten walschen boeken* is bewerkt.

Na alles wat we in het voorafgaande betoog over de beide helften hebben vernomen, lijkt het me raadzaam, om niet angstvallig aan een letterlijke interpretatie van deze mededeeling vast te houden. Wanneer we alles voor goede munt zouden willen aannemen, wat de m. e. dichters ons in hunne prologen over hunne bronnen believen op te disschen, zouden we ons telkens weer in tegenspraak met de feiten zien. Daarmede hebben we toch al genoeg leergeld betaald. Men vergelijke wat Muller Td. 259—264 over de onbetrouwbaarheid van m. e. bronnenopgaven mededeelt.

Zijn dus over het algemeen dergelijke mededeelingen omtrent het gebruik van vreemde bronnen met de grootste voorzichtigheid, met wantrouwen zelfs, op te nemen, dan mag men hier zeker niet een vage aanduiding *uten walschen boeken in dietsche begonnen* op een goudschaaltje wegen. Willem wist blijkbaar (misschien had hij het wel eens van Aernout zelf gehoord) dat Aernout een Fransche bron gebruikt had, nu moest het publiek dus vooral niet gelooven, dat het epos een „wildez maere" was, daarom deelt hij dat dadelijk in den beginne mede: „dit boek is naar een Fransche bron of, nog mooier, naar Fransche bronnen gemaakt".

Van een onwaarheid kan men nog niet eens spreken, hoogstens van een onnauwkeurigheid. Willem had zich eigenlijk wat gecompliceerder moeten uitdrukken: „de eerste helft is van Aernout en naar Fransche bron gemaakt, de tweede helft is door mij op eigen houtje ontworpen, maar geïnspireerd op

Digitized by Google

Fransche of Nederlandsche dierverhalen die in omloop zijn". Inplaats daarvan zegt hij in v. 8—9 kortweg: „dit (door Aernout en mij gedichte) epos berust op walsche boeken".

Over den proloog heeft Muller Td. 251 vv. uitvoerig gesproken. Wat het gedeelte 11—40 betreft, sluit ik mij bij zijn meening aan, dat in deze passage verschillende eigenaardigheden van den B-dichter worden gevonden; ik zou er alleen nog een paar punten aan toe willen voegen:

De tautologische herhaling in v. 35—38: *die gherne pleghen der eeren ende haren sin daer toe keeren.... dat si leven hoveschlike* herinnert aan de vele gelijksoortige zinnen in B (vgl. blz. 40).

Drievoudige herhaling als *die grongaerde ende die dorpren ende die dooren* (32—33) komt in B veel meer dan in A voor (vgl. blz. 39). Bovendien is het herhalen van eenzelfden term (*dorpren ende dooren* in v. 13 en 33) zooals dadelijk nog zal blijken (blz. 55) zeer gebruikelijk in B.

De scherpe uitlatingen tegen kwaadgezinde lezers doen vermoeden, dat de auteur reeds vroeger een boek geschreven heeft, dat de *grongaerde begrepen* hebben. Dit past nu zeer goed bij Willem's mededeeling in v. 1 dat hij *Madocke makede*, misschien is dit boek op boosaardige wijze door critici aangevallen. Dan lijkt het ook heel verklaarbaar, dat Willem ondanks zijn spijt over het onvoltooid blijven van Aernout's fragment toch nog bang is, om zich weer aan dergelijke aanvallen bloot te stellen, daarom ook de mededeeling *mijns dichtens ware een ghestille, ne hads mi eene niet ghebeden*, enz.

Het resultaat van onze beschouwing van den proloog is dus, dat zoowel v. 1—10 als 11—40 van Willem afkomstig zijn en dat Willem de B-dichter is geweest.

Ik stel me dus het ontstaan van het gedicht aldus voor: Aernout heeft een aanvang gemaakt met de vrije vertaling der eerste Fransche branche, maar door eene of andere omstandigheid, misschien doordat hij midden in zijne werkzaamheden gestorven is, heeft hij het gedicht niet kunnen voltooien. Daar

Digitized by Google

Willem het zeer jammer vond, dat een zoo schoon fragment niet afgemaakt werd en daar een dame hem bovendien om de voltooiing ervan verzocht, heeft hij moeite gedaan om de Fransche bron op te sporen. Uit zijn werk blijkt niet, dat hij die werkelijk gevonden heeft. Ik zou eerder geneigd zijn, om aan te nemen, dat hij den inhoud der eerste branche slechts van hooren zeggen en in grove trekken kende [1]). Zoo kan men ook het *souken* naar de *vite* verklaren; daarbij zullen hem wel allerlei walsche boeken in handen gekomen zijn, maar vermoedelijk juist niet hetzelfde verhaal, dat Aernout had gebruikt. Hoe het ook zij, Willem heeft het gedicht blijkbaar zelfstandig voltooid en de reminiscenties aan Ren., die in B gevonden worden, wettigen op zijn hoogst de veronderstelling, dat de dichter door zijn snuffelen in de Fransche boeken of door mondelinge overlevering eenige algemeene kennis van Reinaertverhalen heeft opgedaan.

Zooals boven reeds een paar maal werd aangestipt, hebben we redenen om te vermoeden, dat Willem het werk van Aernout niet geheel onveranderd gelaten heeft. Ik meen in den Reinaert nog enkele eigenaardigheden gevonden te hebben, die een dergelijk vermoeden steunen, en al zal ik het mathematische bewijs alweer niet kunnen leveren, toch hoop ik in mijn betoog ten minste de waarschijnlijkheid ervan te kunnen aantoonen.

Op het eerste gezicht zou de veronderstelling het meest verleidelijk zijn, dat het gedicht van Aernout een tamelijk woordelijke vertaling uit het Fransch geweest is en dat alles wat van het Fransch aanmerkelijk afwijkt door Willem geredigeerd is. Zoo eenvoudig is de stand van zaken echter zeker niet, tenminste niet naar den indruk, dien wij tot nog toe van het gedicht gekregen hebben. De gesloten bouw, de strenge

1) Daarmede zou ook de verwijderde gelijkenis van enkele gegevens uit beide epen verklaard zijn.

Digitized by Google

eenheid van handeling, het behagelijk voortschrijdende verhaal van A maken het onmogelijk, om hier aan een soort mozaïekwerk van twee dichters te denken.

Van een geheele omwerking van het gedicht van Aernout zullen we evenmin kunnen spreken, daar er nog betrekkelijk talrijke taalkundige verschillen tusschen A en B bewaard zijn [1]) en bovendien de woorden van den proloog een dergelijke conclusie nauwelijks toelaten.

Ook is er in die passages van het nl. gedicht, die met het Fransch over het geheel genomen parallel loopen, meestal geen plaats voor interpolaties. Als Willem hier misschien een beetje „gevijld" heeft, dan moeten de wijzigingen toch gering geweest zijn, van dien aard b.v., zooals een gewone m. e. schrijver ze in zijn afschriften placht aan te brengen.

Alleen daar, waar R I A zich van de Fransche bron verwijdert, mogen we met de mogelijkheid rekenen, dat deze afwijking aan interpolatie van Willem is te danken. In de meeste gevallen wordt echter een dergelijke veronderstelling nòch door uiterlijke kenteekenen (spraakgebruik) nòch door innerlijke gronden (techniek des dichters, gang der handeling) voldoende gerechtvaardigd.

Houdt men nu, na al deze restricties, ten slotte toch nog enkele passages over, die men met eenig recht van interpolatie zou kunnen verdenken, dan zullen die zeker niet alle uit A „uitgepeld" kunnen worden, zooals dat bij primitieve literatuurproducten nog al eens geschiedt. Wanneer Willem hier en daar ook al een wijziging of toevoeging heeft aangebracht, mag men toch gerust van hem verwachten, dat hij de verbinding met de voorafgaande en volgende verzen naadloos heeft weten tot stand te brengen.

Bij het zoeken naar interpolaties in A zal men dus met

1) Vgl. ook Franck's woorden (betrekking hebbend op B): „der ausweg, dass der jüngere dichter die verse seines vorgängers zugleich stilistisch umgearbeitet habe, kommt mir wenig wahrscheinlich vor". (F. 326).

Digitized by Google

bijna onoverkomelijke moeilijkheden te kampen hebben. Men loopt voortdurend gevaar, alle houvast te verliezen.

Misschien zou een onderzoek volgens de methode van Sievers-Rutz [1]) meer succes opleveren. Te Leipzig heb ik mij bij mijn hooggeschatten leermeester Sievers vaak genoeg van de treffende resultaten dezer methode kunnen overtuigen. Des te meer betreur ik het, dat ik niet een vroegere opwekking van Sievers kan volgen, om deze nieuwe werkwijze op onzen Reinaert toe te passen. Ik reageer niet voldoende, om twee verschillende typen volkomen scherp van elkaar te kunnen onderkennen; resultaten, die niet absoluut zeker zijn, zouden echter in deze subtiele materie verwarring kunnen aanrichten. Wel wil ik in dit verband vermelden, dat Sievers vroeger met mij eenige stukken van den Reinaert doorgelezen heeft en dat daarbij is gebleken, dat Aernout tot type 3, Willem echter tot type 2 behoort. Ik wilde toentertijd nog het nader bewijs leveren — sinds Muller's publicatie in Td. overbodig geworden — dat de Reinaert van twee dichters afkomstig moet zijn. Bij het voorlezen van enkele willekeurige passages uit de beide helften deed zich het merkwaardige geval voor, dat Sievers op een gegeven oogenblik gevoelde, dat één stuk in de eerste helft afweek van het gewone type: de Cantecleer-scène (v. 285—308), reeds boven (blz. 48) genoemd. Tot mijn spijt heb ik de eerste helft indertijd niet in haar geheel aan Sievers voorgelezen, maar slechts eenige weinige korte stukken er uit; het afwijkend type der Cantecleerverzen kwam slechts heel toevallig aan het licht.

Bij de bespreking van de volgende interpolatie [2]) — ik heb het oog op v. 1524—1641 — zal ik mij dus niet beroepen op de spreekmelodie maar uitsluitend op taalkundige eigenaardigheden en op de compositie der ingelaschte plaats met betrekking tot die van het geheele epos.

---

1) Vgl. hierover o. a. L. Polak, Zinmelodie en lichaamsreaktie, Neoph. I, 161—181.

2) Ik heb deze interpolatie lang na mijn vertrek uit Leipzig, na hernieuwde bestudeering van den Reinaert in 1918, gevonden.

Digitized by Google

Reeds op blz. 41 heb ik gezegd, dat de geringere copia verborum van den B-dichter zich o. a. manifesteert in opvallend vaak voorkomende herhaling van hetzelfde woord of dezelfde uitdrukking. Muller heeft Td. 233—234 eenige gevallen opgesomd [1]) maar zijn lijst is niet volledig. Zoo dienen nog genoemd: 2019—20 = 2023—24, 2027—29 = 2037 = 2041 = 2043, 2066 = 2068, 2085 = 2092, 2086 = 2093 = 2096 = 2100, 2149 = 2150, 2151, 2154 = 2155, 2167 = 2171, 2192—94 = 2203—04, 2248 = 2251, 2274 = 2275 (zie Cc.), 2374, 2450 = 2451—53, 2563 = 2570, 2566, 2680—83, 2684 = 2685, 2719 = 2745, 2736—37 = 2807—08 = 3185—86 = 2925 = 2971 = 3247, 2863 = 2865 = 2869 = 2877 = 2882 = 2886 = 2891, 2984 = 2985, 3009 = 3011 = 3057, 3396 = 3398.

In verband met deze eigenaardige nonchalance van B is het nu opmerkelijk, te zien, hoe in 1524—1641 het woord *groot* voortdurend herhaald wordt. De vos maakt *groot gheluut*, in het dorp ontstaat *groot gherochte*, de kip is *groot*, de dorpelingen komen *met grooten staven* en maken *groot gheluut* [2]), de buren maken *groote niemare* [2]) en Isingrijn ontvangt *harde vele grooter slaghe ende grooter worpe* en later nog eens *groote* slagen, de blijdschap der kinderen is *groot* en weer ontstaat er *groote niemare*, ten slotte wordt de wolf *met grooten ghehuke* weggedragen; verder is het huis waar de kippen zitten *groot* en geeft de wolf *eenen grooten val.* Het woord *groot* komt hier dus 14 maal voor. Daarnaast wordt nog herhaaldelijk in superlatieven gesproken: *dat alre beste hoen*, *vloucte seere*, *riep*

1) Omgerekend naar de nieuwe telling: 1896 = 1897 [*a*], 1942 = 1953, 2101 = 2102 (chiastisch), 2160—62, 2319, 2324 = 2326, 2328 = 2329, 2338 = 2339 (doch zie *f b*), 2379—80 (zie *f b*), 2416 = 2417, 2420 = 2423, 2556 = 2560, 2562—63 = 2565—66, 2617 = 2618 = 2620 = 2622, 2657 = 2659, 2785 = 2803, 2792 = 2795 (een plechtige formule), 3009 = 3057, 3372 = 3374 [*a*], 3415—16 = 3417—18 [*a*], 3419 = 3424?, 3454 = 3456.

2) Vgl. Karel ende Elegast v. 166: *sonder niemare ende gheluut.* (Dit in verband met Mullers waarneming, dat de parallellen tusschen R I en K. ende E. hoofdzakelijk in B gevonden worden), vgl. Td. 221.

Digitized by Google

lude, *harde groot*, *sware pine*, *harde vele*, *seere sloughen sine*, *vele onghevals*, *steendoot*.

Dat alles wijkt in het oog loopend af van de wijze, waarop de A-dichter dergelijke avonturen schildert, ofschoon ongetwijfeld het Brune-avontuur en de jacht op Tibeert [1]) als voorbeeld gediend hebben (vgl. ook Ojb. 139). De manier, waarop de pape zijn verontwaardiging over den brutalen vos uit: *nu vanc slach*, enz. herinnert aan Martinet's woorden in 1220—24: *ha ha*, *Goddanc ... nu toe, ghelden wi hem onsen hane*. Evenals Tibeert krijgt ook Isingrijn een oogwonde (1563) [2]) en terwijl van Brune gezegd wordt, dat Otram Lancvoet hem naar het oog stak en dat hem *die een slouch*, *die ander warp*, wordt ook Isingrijn achtereenvolgens met een mes gewond, *met grooten staven* bewerkt en *hi ontfinker harde vele grooter slaghe ende grooter worpe*. Als Martinet de menschen in het huis gewekt heeft, *doe mochte men sien porren saen alle die in dien huse waren*; bij de jacht op den wolf komen op het *groot gheluut* de buren naarbuiten. Tenslotte is Isingrijn *gheloove* en valt neer *of hi ware al steendoot*, evenals Brune *over doot* blijft liggen. De wijze, waarop Reinaert Isingrijn later weer overreedt, om toch *in die valdore* te kruipen: *cruupter een lettel bet in*, enz. herinnert aan de woorden die R. vroeger tot Brune richtte *gaet toe ghereet ende crupet in* en aan de uitnoodiging tot Tibeert *crupet in dit selve gat*. De groote *val* van den wolf maakt *dat si ontspronghen over al die binnen dien huse sliepen* en dat ze *ontstaken lecht* evenals de menschen in het huis van

---

1) Oorspronkelijk ook weer een imitatie van het Brune-avontuur (vgl. Sudre 186, Foulet 334).

2) Terwijl de andere verwondingen van Isingrijn, Brune en Tibeert in B nog eens vermeld worden (1958, 1967, 1977, 2833) vernemen we van Isingrijns oogwonde niets meer. Moet men veronderstellen, dat ze niet het verlies van het oog tengevolge gehad heeft? Of acht Willem, die anders zoo zorgvuldig de hoofdgebeurtenissen uit Aernout's fragment recapituleert, dat hier niet noodig, omdat het een naderhand ingelascht avontuur van eigen inventie betreft? (zie ook blz. 62 noot).

Digitized by Google

den pape vroeger uit het bed sprongen en Martinet een *stroowisch* en Julocke een *offerkeersse* ontstak [1]).

Ondanks al deze ontleeningen herinnert het spraakgebruik voor het overige niet aan A maar aan B:

Woordelijke herhaling vinden we nog in: 1554 = 1557, 1569 = 1595, 1579 = 1590, 1620 = 1621, 1621 = 1623

nu hoort (1526) als opwekking tot den hoorder is in B gebruikelijker dan in A (vgl. Td. 194).

waest mi leet, *waest mi lief* (1555) herinnert aan een soortgelijke stoplap in v. 2152: *no dor lief no dor leet* (vgl. ook: 1900, 1956, 1996, 2229, 2916, 3016, 3046)

uten spele gaen (1577) wordt ook in 1892 gebruikt

echt (1640) komt anders slechts in B voor (2973, 3426, 3440, vgl. Cc. op 584 en Td. 188).

vaer (1619) komt 9 maal in B maar in A alleen op deze plaats voor (zie blz. 45)

die hem selven hadde ghedaen bi den buke in dat gat (1572—73) kan gerekend worden tot de „eigenaardige zegswijzen met *doen*", die Muller Td. 188 voor B opsomt.

Het demonstrativum *dat* wordt in v. 1574 in het rijm gebruikt, in A anders alleen in 605 en 1374, daarentegen vaak in B (2150, 2241, 2363, 2369, 2521, 2587 (*dit*), 2982, 3462 (*dit*), vgl. Td. 193).

Tenslotte vestig ik nog de aandacht op een paar gevallen van demonstratief gebruik van het voornaamwoord als voorloopig subject of object van den voorzin, terwijl het in den nazin nog nader omschreven wordt. Dus als in v. 2433—34: *nu hoort wat* si *hier binnen daden*, die *den coninc hadden verraden*. Het omgekeerde (eerst de omschrijving en dan het gebruik van het vnmwd. voor de constructie van den nazin)

1) Ik merk hier op, dat de *stroowisch* en de *offerkeersse* op een levendiger visie wijzen dan het neutrale *lecht*. In menig opzicht is de navolging bleeker gekleurd. Men leze b.v. hoe Brune en Tibeert zich onder alle pijnigingen gedragen, wat ze denken, enz.; Isingrijn daarentegen wordt eerst *ghelove* en dan *of hi ware steendoot*, van wat er bij de voortdurende mishandeling in hem omgaat, hooren we niets.

Digitized by Google

komt daarnaast voor, zoo b.v. 2181—85: die heeren, *die nu waren soo fier... ic wane wel in rechter trauwen dat hi* hem *sal weder mede blanden.* In onze interpolatie staan toevallig in v. 1634—36 beide gevallen in chiastische constructie naast elkaar: *dat* si *ontspronghen over al* die *binnen dien huse sliepen*, die *bi den viere laghen* si *riepen*... Dezelfde constructie vindt men nog twee maal in deze passage: *den pape volgheden* si *sesse*, die *alle met grooten staven quamen* (1564—65), *ic heb*se *wech* diere *saten voren* (1627).

Ik heb A en B op deze eigenaardigheid nagezien en geloof, dat men haar toch als B-characteristicum mag beschouwen (vgl. echter Td. 230), men vgl.: 2026—30, 2047—49, 2181—85, 2204—05, 2433—34, 2501—03, 2522—23, 2849—50, 2856—57 (zie Cc.), 2888—89, 3043—45, 3103—04, 3260—61, 3332, 3341—42, 3378, 3420—21, 3454—55; 3420—21 is een gelijksoortige constructie. Zoeken we daarnaast de gevallen in A (den proloog 22—23 en de interpolatie niet medegerekend) dan tellen wij: 182—86, 244—45, 350—51, 418—19, 546—47 (woordelijk uit Ren. 500—01 vertaald), 734—36, 936—37, 999—1000, 1098—99, 1202—03, 1684—85.

Zijn er nu echter ook taalkundige bijzonderheden, die vóór het auteurschap van den A-dichter zouden kunnen pleiten? Van de door Muller op den voorgrond geplaatste eigenaardigheden vindt men in deze passage slechts de uitdrukkingen: *gat*, *niemare*, *sind*, *sorghen*, *daer hi stont.*

Wat het woord *gat* (1573, 1638), betreft, het komt nog viermaal — vlak achter elkaar — voor in 1164—82. Uit deze eigenaardige verdeeling over het gedicht te besluiten, dat het typisch zou zijn voor A en dat het in het vocabularium van den B-dichter zou ontbreken, lijkt mij te gewaagd. Ook is bezwaarlijk aan te nemen, dat de A-dichter de voorkeur zou hebben gegeven aan *gat*, waar B *hol* heeft (en omgekeerd), zie Td. 182 en 189; de beteekenis der beide woorden is toch ook verschillend.

niemare (1569, 1595) komt behalve in deze passage nog

Digitized by Google

slechts eenmaal voor in 361, maar in andere beteekenis (nieuws).

sint wordt in 1495, 1500, 1504, nadat het in de voorafgaande 1000 verzen geen enkele maal voorkwam, drie maal achter elkaar gebruikt, om een nieuwe euveldaad van Reinaert in te leiden. Het lag voor de hand, dat Willem ditzelfde woord (dat hem blijkens het gebruik in B — zie Td. 183 en M.'s uitgave — niet onbekend was) in v. 1602 als inleiding van een nieuwe streek gebruikte.

sorghen (1623), dat anders in B slechts eenmaal voorkomt (2339) heeft daar wel is waar niet geheel dezelfde beteekenis als 1623, maar het bijbehoorende substantief *sorghe* komt vaak genoeg in B voor (1992, 2053, 2203, 2338, 2354, 2461, 2831, 3107).

daer hi stont (1534, 1551) als logisch overbodig episch toevoegsel is in A nog 3 maal vertegenwoordigd (169, 619, 1805). Zoowel in 1551 (vgl. ook Td. 185) als in 1534 heeft het echter meer zijn eigenlijke, plaatsbepalende beteekenis en is dus meer verwant met de formule in 2523 (*aldaer hi leghet*) en 3307 (*daer hi up stoet*). Als een zeer gewichtig A-characteristicum beschouwt trouwens ook Muller deze formule niet, daar hij immers v. 1805 tot B rekent [1]). Ten slotte moet men bij dergelijke uitdrukkingen ook met de mogelijkheid rekenen, dat Willem wel eens door Aernout beïnvloed kan zijn [2]).

Alles bijeengenomen komt men tot de slotsom, dat in de passage 1524—1641 de B-kenmerken overwegen. Ik geloof dan ook, dat men wel zonder meer zou kunnen toegeven, dat deze verzen van den B-dichter afkomstig zijn, wanneer ze niet midden in het Aernout-fragment stonden, maar b.v. aan het

1) Vgl. echter Td. 267.

2) Men denke b.v. aan den R II, die met R I vaak bijna woordelijk overeenstemt, „zoodat men telkens herinneringen aan R I vindt, dien de omwerker blijkbaar zoowat van buiten kende" (Ojb. 146). Vgl. ook F. 327: „die vorauszusetzende gleichheit der bedingungen unter denen sie schufen lässt es wohl auch glaublich erscheinen, dass beide dichter sich auch in bezug auf sprache und ausdruck in weitgehndem masse decken, zumal ja der nachfolger immerhin unter dem einfluss des vorgängers gestanden haben wird". Vgl. echter Td. 266 noot.

Digitized by Google

eind in het kwestieuse stuk 1750—1892. Op de plaats waar ze nu staan, lijkt het echter misschien op het oog gewaagd, om aan het auteurschap van den B-dichter te denken; ik kan me zelfs voorstellen, dat sommigen met leede oogen zullen zien, dat hier opnieuw een poging wordt gedaan om de schendende hand te slaan aan een epos, dat men altijd zoo gaarne als een monument uit één stuk heeft willen beschouwen.

Wanneer we nu echter bedenken, dat de geheele passage niet in de Fransche bron voorkomt [1]), behoort de zaak toch nader bekeken te worden. Immers we dienen ons dan de vraag te stellen, wat den A-dichter dan toch wel genoopt zou kunnen hebben tot het opnemen van deze beide avonturen. Tot verfraaiing van het epos dienen ze niet. Men zal moeten toegeven, dat de biecht van Reinaert thans rijkelijk overladen is en dat de met groot welbehagen verhaalde beschrijving der beide streken kwalijk in de biecht van een berouwvol zondaar past. De naieve lezer, die zich in de lectuur dier beide jachtscènes verdiept en dan plotseling aan de verzen komt: *ic hebbene brocht in menegher noot*, *meer dan ic u ghesegghen mochte* (1642—43) staat toch even verwonderd

1) Jonckbloet (J. CXXII) haalt ter vergelijking de 9—10e branche aan (= XIV, 647 vv. bij Martin). Er is inderdaad inzooverre gelijkenis, dat het Fransche zoowel als het nl. avontuur beginnen met de vermelding, dat de wolf zich zóó dik gegeten heeft, dat hij niet door denzelfden uitgang kan, waardoor hij vooraf gepasseerd is. In het vervolg van het verhaal — dus juist bij de verzen te beginnen, waar Willem aan 't woord is — wijkt echter de Nederlandsche redactie en inhoud ten eenen male van de Fransche af. We zien hier in 't klein hetzelfde als bij de voortzetting van A door den B-dichter. In beide gevallen geeft Aernout, steunende op de Fransche overlevering, het begin en Willem maakt er — onafhankelijk van de ons bekende Fransche bronnen — een geheel zelfstandig slot aan. Alleen is hij bij de voltooiing van het wolfsavontuur niet zoo heel gelukkig geweest. De Fransche dichter van branche XIV bereikt grooter komisch effect, doordat de wolf bij zijn pogingen om door den uitgang te komen door den vos „geholpen" wordt: Renart trekt den wolf Primaut eerst aan de ooren en slaat hem dan een strik om den nek, waaraan hij zoodanig rukt, dat Primaut's huid half afgestroopt wordt. Men zal moeten erkennen, dat Willem niet uit het gegeven gehaald heeft wat er inzit; eene uitwerking in den geest der Fransche branche had meer voor de hand gelegen.

Digitized by Google

stil en zal zich er even rekenschap van moeten geven, dat hij immers nog met de biecht van Reinaert bezig is.

Als we v. 1524—1646 geheel wegdenken, dan wordt daardoor de artistieke waarde van het geheele epos niet geschaad, in tegendeel, de draad van het verhaal wordt beter vastgehouden. Evenals in Ren. het avontuur van den *larder* met de woorden eindigt: *de cous li fis ge tant manger*, *n'en pot issir*, *tant fu ventrez*, *par la u il estoit entres*, zoo stel ik mij voor, dat in den „Oer"-Reinaert de scène met de verzen eindigde: *daer hi was hongherich comen in*, *ne conde hi sat niet comen uut*. Vers 1642: *ic hebbene brocht in menegher noot*, enz. sluit daarbij zoo goed aan en komt trouwens ook zoo zeer overeen met de slotverzen der vijandelijkheden contra Isingrijn in den Ren. (v. 1069—70: *Ge ne vos auroie hui retrait tot le mal que je li ai fet*), dat alleen het feit dat *uut* (1523) en *noot* (1642) niet op elkaar rijmen ons zou kunnen doen vermoeden, dat hier een geheel stuk is weggelaten.

Wat weerhoudt ons nu echter, om de inventie van deze geheele passage aan den A-dichter toe te schrijven? In de eerste plaats de bovengenoemde B-eigenaardigheden, maar dan vooral ook de geheel tegengestelde tendentie van een andere redactie-wijziging in den R I, nl. de weglating der episode van Cuwaert's genezing op het graf van Coppe (uitvoerig beschreven in Ren. 448—473). Wanneer men het weglaten van een zoo aardige episode (zie ook J. CXVII, F. 333) eenerzijds en het te onpas invoegen van twee lange episoden anderzijds met elkaar vergelijkt, dan vraagt men zich af, van waar die tegenstrijdigheid toch mag komen. Ze is dunkt mij het best te verklaren, wanneer men aanneemt, dat Aernout's compositiegevoel in dit opzicht afweek van dat van Willem. Aernout zal de Cantecleer-scène al tamelijk lang gevonden hebben [1]) en daarom de wonderen op het graf van Coppe maar

1) „die oorzaak [van het achterwege laten] meen ik te mogen zoeken in het gezond verstand en den logischen zin van den vlaamschen dichter, die waarschijnlijk het mirakel wegliet omdat het in zijn voorbeeld te onpas was aangebracht en den

Digitized by Google

hebben weggelaten, om den draad van het verhaal beter vast te houden; Willem echter maakte gebruik van de gelegenheid, om ook eens een vermakelijke jacht te schilderen als die op Brune en Tibeert, maar ten koste van den geregelden gang van het verhaal.

Na het lezen van de karakteristiek der beide dichters in Td. 207—227 is men misschien geneigd te vragen, of deze nieuwe inventie nu zoo bijster goed bij den geest des B-dichters past, zooals die door Muller wordt beschreven. Het komt mij echter voor, dat M. „de ernstige, sombere, grimmige stemming" van B. nogal rijkelijk zwaar onderstreept. Wanneer inderdaad het verschil in stemming tusschen A en B zoo groot was als M. het doet voorkomen, dan moest dat toch reeds vroeger aan de verschillende geleerden, die zich langdurig met den R I hebben bezig gehouden, zijn opgevallen; ik denk hier aan iemand als Jonckbloet, die zelfs ook aan twee dichters heeft gedacht, of b.v. aan Muller's opstel over het samenstel van den R I in Taal en letteren XIV, 481—498. Ik voor mij stel me den dichter van B niet als zoo'n sceptischen pessimist (Td. 218) voor, maar als een fijnen humorist, wien de glimlach telkens eventjes in de mondhoeken trilt. Dat hij zich op deze plaats in A tot een betrekkelijk grof effect laat verleiden, beschouw ik grootendeels als een concessie aan het publiek [1]).

Men stelle zich slechts de hoorders voor bij het verhalen van een wilde kloppartij als die op Brune; ze hebben onge-

---

geleidelijken gang van het verhaal stoorde. Eene vergelijking van het duitsche met het fransche gedicht zal ons doen zien, dat dit werkelijk het geval is" (J. CXV). Vgl. ook F. 333.

1) „Men vergete trouwens niet dat het hier een der vanouds meest bekende gedeelten van het dierenepos geldt" (Co. 244). Te meer lag het voor de hand, om op het eens gegeven thema voort te borduren. Willem zal wellicht eerst het geheele gedicht voltooid hebben en later, nadat hij het eenige malen had voorgedragen — l'appétit vient en mangeant — de beide jachtscènes ingelascht hebben. Voor deze veronderstelling is veel te zeggen, wanneer men in aanmerking neemt, dat de ernstige oogwonde die Isingrijn oploopt (hij krijgt een mes in het oog) nergens meer vermeld wordt (zie ook blz. 56 noot 2).

Digitized by Google

twijfeld geschaterd van lachen, wanneer alle dorpelingen, de *pape*, de *coster* en zelfs de *quene*, *die van ouden cume eenen tant hadden behouden* incluis op den beer aanvielen en hem steeds meer toetakelden. De jacht op Tibeert was een niet minder groot lachsucces. In onzen tijd weet de film-regisseur reeds bij voorbaat, hoe hij dergelijke jachtscènes steeds tot zijn succesnummers kan rekenen; vroeger zullen zulke avonturen zeker niet minder in den smaak zijn gevallen. Is het dan te verwonderen, dat Willem op deze plaats ook eens zijn krachten in dit genre beproefd heeft, en dat hij de komische situatie van den dikgevreten wolf, die niet uit den *spyker* kan, gebruikte om nog eens een ouderwetsche kloppartij volgens alle regelen der kunst te arrangeeren? Zelfs Balduinus, die zich anders zoo trouw aan zijn bron houdt, kon bij de bloote vermelding in zijn voorschrift van Isingrijn's vastzitten in het ijs de lust niet weerstaan, om ook eens op eigen houtje een jacht op den wolf te beschrijven, met alle requisieten, die daarbij behooren:

...veniunt populusque canes quoque; caudam
Nititur extrahere, non valet, heret aquis.
Cernitur, invadunt omnes; trahitur, baculatur,
Ictibus et canibus sic obiisse putant.
Unus et exemit gladium, ferit, amputat illi
Caudam; vix, lesus, aufugit ille miser.

Het is het eenige geval, waar Balduinus een kort gewag tot een omstandig verhaal uitbreidt (Cc. 17); hier is hij dus aan zijn anders consequent volgehouden principe ontrouw geworden: de verleiding was ook wel heel groot.

Vatten we dus samen, wat er vóór interpolatie (door Willem) van de verzen 1529—1646 kan pleiten, dan komen we tot vier hoofdargumenten:

1°. De geleidelijke gang van het verhaal is op deze plaats gestoord.

2°. De verzen ontbreken in de Fransche bron.

Digitized by Google

3⁰. Uitbreiding van het verhaal op deze plaats lag zeer voor de hand.

4⁰. De taalkundige afwijkingen doen aan den B-dichter denken.

Op blz. 54 heb ik reeds doen uitkomen, dat verdere pogingen om interpolaties van kleineren of grooteren omvang in A op te sporen, op bijna onoverkomelijke bezwaren stuiten. Ik heb naar andere plaatsen gezocht, maar, al is er nog wel een enkele die ik verdenk, het is mij niet gelukt nog een tweede passage te vinden, waarop de bovengenoemde vier argumenten zouden zijn toe te passen. Vooral het vierde argument is altijd zeer hachelijk. Waar A aanmerkelijk van de fr. branche afwijkt, heb ik steeds zorgvuldig onderzocht, of er wel een bijzondere opeenhooping van B-eigenaardigheden te constateeren was, maar het is mij niet meer gelukt, daaruit werkelijk een voldoende gemotiveerd en overtuigend bewijs te putten. Het duidelijk herkennen van interpolaties of andere wijzigingen wordt blijkbaar voornamelijk bemoeilijkt door het feit, dat we het werk van den A-dichter niet in den „oer"-toestand voor ons hebben en dat we tengevolge daarvan geen duidelijke karakteristiek van Aernout's werk en zijn eigenaardigheden kunnen ontwerpen. Het is niet noodig de door mij onderzochte en van „onechtheid" verdachte plaatsen hier te noemen en de argumenten pro en contra interpolatie in extenso weer te geven. Bij mijn onderzoek heeft ook niet de bedoeling voorgezeten om het fragment van Aernout „uit te pellen" (wat trouwens wel nooit zal gelukken), ik wilde slechts nagaan, of men in principe zal moeten aannemen, dat Willem in het fragment van Aernout geïnterpoleerd heeft. Ook wanneer dat slechts in één geval kan worden aangetoond, is daarmede toch een laatste bewijs voor de prioriteit der eerste helft geleverd.

Alkmaar. G. G. KLOEKE.

Digitized by Google

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE RIJMLOOZE POËZIE IN NEDERLAND GEDURENDE DE ZEVENTIENDE EEUW.

Inleiding.

Aangezien de kunstenaar zich bij het scheppen van een kunstwerk telkens weer geplaatst ziet voor het vraagstuk, hoe hij inhoud en vorm tot één harmonisch geheel zal verbinden, is het voor dengene, die een kunstwerk wil beoordeelen of ervan genieten, van groote waarde, zijn inzicht in beiden te versterken. Geldt dit voor alle kunstwerken, schier noodzakelijk is het voor de juiste waardeering van de woordkunst, die de diepste roerselen van volk en individu waarneembaar maakt. In de woordkunst immers weerspiegelen zich alle stemmingen en gevoelens, die door 'de eeuwen heen in den mensch hebben geleefd. Steeds heeft hij de behoefte gevoeld zijne bezieling aan anderen te doen kennen. De woordkunst wortelt daardoor in het menschelijk gemeenschapsgevoel, dat stellig ook haar vorm en inhoud beïnvloedt. Want al is het onaanvechtbaar, dat echte kunst blijft voor alle volken en tijden, dit neemt niet weg, dat ieder volk en iedere tijd hun kenmerkend zegel drukken op ieder kunstwerk. En ook hij alleen, die in den vollen zin een volmaakt kind van zijn volk en tijd weet te zijn, kan ervan verzekerd wezen, dat zijn werk blijft leven.

Van niet minder beteekenis als de inhoud is de vorm van een kunstwerk. Daaruit immers is ook de groote vormverscheidenheid te verklaren, die wij niet het minst op het gebied der dichtkunst aantreffen. Duidelijk zien wij, dat de vorm zich heeft gewijzigd naar de eischen, waaraan het gedicht moest beantwoorden. In de middeleeuwen b.v., toen dicht- en toonkunst nauw verbonden waren, kon men de regelmaat, zoowel als het eindrijm missen, terwijl dit laatste van lieverlede

Digitized by Google

eene bijna onmisbare eigenschap werd van een dichtstuk. Van onmisbare werd het ver overschatte eigenschap en wel in die mate, dat de andere eigenschappen, welke de dichtkunst eischte, op den achtergrond geraakten en de meening post vatte, dat het rijm het gedicht maakte. Dat zich tegen die meening verzet zou openbaren vroeg of laat, hebben stellig de rijmknutselaars nooit bedacht, die zinloozen onzin samenrijmden in de vaste overtuiging, dat zij aan de dichtkunst een voórtreffelijken dienst bewezen.

Eene andere beschouwing, dan die in de middeleeuwen gold, van de klassieke kunstwerken der oudheid heeft dit verzet voorbereid. Die beschouwing ontstond door het werk der Renaissance-mannen, die den oorspronkelijken vorm zochten, waarin de oude schrijvers hun arbeid hadden gekleed en die zich niet tevreden stelden met de middeleeuwsche bewerking of liever nog verwerking van de stof der klassieken. De groote bewondering, die zij ervoor opvatten, leidde hen tot een volhardende studie, en voerde hen tot navolging, zoodat zelfs velen onder hen zich afkeerden van de volkstaal om in het Latijn hun gedichten en liederen te zingen. Voor poëtischen arbeid werd het Latijn de ware taal. Toch waren er enkelen, die er naar verlangden een breederen kring met het werk der klassieken bekend te maken. Het groot aantal vertalingen zoowel van klassieke poëzie als van klassiek proza bewijst het ons. Doch die vertalingen herinneren door haar vorm meestal aan het werk der rederijkers, al is de invloed, die vooral de Fransche Renaissance-mannen erop uitoefenden, zeer groot. Want een der belangrijke gevolgen der Renaissance, dat men verzen ging schrijven, waarin beklemtoonde en niet beklemtoonde lettergrepen regelmatig afwisselen, is in de Nederlandsche Letteren laat bespeurbaar [1]). Merkwaardig mag het zeker heeten, dat degene, die als baanbreker op dit gebied

1) In de werken van Marnix van Sint-Aldegonde treffen we een eerste poging aan, maar van consequente regelmaat is toch nog geen sprake.

Digitized by Google

optrad, meteen tot een andere Renaissance-„nieuwigheid" den durf had, het schrijven van rijmlooze verzen, waaraan wij dit onderzoek wijden.

Hij doet zich daardoor kennen als een dichter met een rijp inzicht in de poëtische vormen der Renaissance. Die baanbreker was Jan van Hout, de geleerde en dappere secretaris van de stad Leiden.

In een rijmloos gedicht, op welks nieuwigheid hij zeker in den titel met opzet wees, „Onrymich vreuchden-liedt der Stadt Leyden, op te noodinge van zijn F(ürst-liche) G(enade) comende van 't overwinnen van Groningen" [1]) noodigde hij Prins Maurits uit de stad Leiden te bezoeken op zijn zegetocht, nu Groningen was ingenomen. Het gedicht is merkwaardig door zijn vorm, maar niet minder door zijn inhoud. Hooge vereering spreekt er uit voor den stoeren krijger, aan wien Holland zooveel te danken had. Een persoonlijkheid uit zich erin met een forschen zwaai en een door en door klassiek hart. Dat komt vooral uit in de vergelijking van Maurits met een leeuw, die zijn gekrulde manen schudt.

De rijmlooze vorm geeft er een zekere kracht aan, die wellicht door 't rijm zou verloren zijn gegaan. Of dat Van Hout bewogen heeft voor zijn gedicht, dat in plano [2]) verscheen, dezen vorm uit te kiezen!

Gelijc een Leeu,
Nu van zijns moeders mam
En teepels geel gespeent,
Geweldich springende
Doorvliecht 't geheele wout
En zijn gecrolde ma-
nen slingert om den cop,
Daer hem zijn strafheyt stuyrt,
Zijn toren tert, zouct wer [3]),

1) De eenige bloemlezing, waarin ik tot nog toe dit gedicht aantrof, is „Onze dichters" door Gust. van Elring, blz. 84, Amsterdam 1909. De tekst is gemoderniseerd.

2) Zie over dit gedicht en andere van Jan van Hout: Dr. J. Prinsen J.Lzn. De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout, Amsterdam 1907.

3) zoekt waar.

Digitized by Google

Grypt, slingert, velt, verscheurt,
Wat hem comt in 'tgemoet,
Tzij deur een crygens-lust,
En om zyns claeuwen cracht
Te proeven, tzy om proey
Te vinden voor zyn balck;
zoo zien wij dezen Held
Ten oorloch toe gerust,
Zo zien wy dezen Held
Gebruycken zwaert en schilt,
Zoo dat alleen den strael
Van zyn gezicht, zyn stem,
Zyn glinsterende helmet
Ons crachten dwynen doet.

Dat dit gedicht invloed heeft gehad op latere poëten, betwijfel ik zeer; in de verhandelingen over rijmlooze verzen, die we in de zeventiende eeuw aantreffen, wordt het bovendien niet genoemd; schaarsch zijn ook in die eeuw zoowel de verhandelingen er over als de rijmlooze gedichten zelf, maar men heeft toch over dien vorm nagedacht en geschreven.

Er waren echter voorshands te veel andere vraagstukken omtrent taal en zinsbouw en prosodie aan de orde. En de beste onzer zeventiende-eeuwsche dichters hebben die terecht willen oplossen, voordat zij zich op nevenpaden begaven, maar het feit blijft toch merkwaardig, dat herhaalde pogingen gedaan werden om ook in onze taal het schrijven van rijmlooze verzen ingang te doen vinden.

Zeventiende-eeuwsche beschouwingen over rijmlooze verzen.

In het negenentwintigste hoofdstuk van zijn *Lingua Belgica*, dat in 1612 te Leiden verscheen, gaat Abraham van der Mijle, een zeer geleerd man, na op de voortreffelijkheid van de Nederlandsche taal te hebben gewezen, die z. i. de Grieksche overtrof, verder, de dichtkunst besprekend: „In de goede

Digitized by Google

toepassing toch van den klemtoon ligt de eerste verdienste en schoonheid van een gedicht; hij is oorzaak, dat het leniger vloeit, dat de welluidendheid aangeboren is; door den klemtoon ontstaat het gedicht en is het als 't ware een zang. Behalve deze eigenschappen moet men in het Nederlandsch ook zorg dragen voor het rijm, waarmee Grieken en Latijnen zich niet inlieten. Dit nu houdt den geest van den dichter stellig zoozeer bezig, dat hij de woorden niet om zoo te zeggen voor het grijpen heeft; hij moet immers het rijm op de juiste wijze aanwenden en desniettegenstaande den zin en de woordschikking tot hun recht doen komen" [1]). Waarom, zegt hij, zouden wij ons niet van het rijm losmaken? Waarom zou in de Nederlandsche taal niet evengoed het rijm gemist kunnen worden als in het Italiaansch. Een vers van Petrarca, waarin deze de kleedij van zijne Laura bezingt, haalt hij aan ten bewijze, dat een groot dichter het rijm niet noodig achtte.

Zelf zal hij van deze nieuwe soort poëzie een staaltje geven en lascht dan een zeer verdienstelijke ode in, „De officio et fidelitate verae Amicitiae." Uit een enkele aanhaling zal voldoende blijken, dat Van der Mijle niet alleen tot de theorie van een kunstleer op te stellen in staat was, maar dat hij ze tevens met groote vaardigheid en waren dichterzin in praktijk wist te brengen.

Coomt hier / mijn Luidt / geluydeloos
Noch stom wilt so niet hanghen:
Coomt / doet my nu den besten dienst
Die immer ghy soudt mogen:
Coomt / helpt nu mijne sinnen:
Wilt nu te wercke legghen

1) In accentus tamen decoro constitit praecipua carminis virtus & elegantia: is facit, ut mollius fluat, ut genuina sit modulatio; ab accentu est carmen, & quidam quasi cantus. Praeter ista & rythmus in Belgico observandus est, cujus nulla prorsus Graecis Latinisque est cura. Is vero admodum ligat mentem versificantis, ut non possit quamvis dictionem & phrasin arripere; sed debet & rythmum recte aptare & nihilominus sensum constructionemque decorè implere.
Abrah. van der Milii Lingua Belgica, Lugduni Batavorum CIƆIƆCXII, blz. 169, 170.

Digitized by Google

Al d'aengenaemheidt die ghy hebt /
Al uwe lieflickheidt:

O vriendtschap / hoe bemin ick u /
Hoe brandt ghy my mijn herte!
Noyt heeft een liefste schoonste bruydt
Haer 'n bruyd'gom meer ontsteken /
Self onder de belofte /
End' als van haer te trouwen
Hy nu den dach siet int gemoet /
End' nu de feest verwacht.

Och of ick mochte in den glants
Der sonne mijn pen steke /
End' dat ick daer uyt nemen mocht /
Tot mijnen inckt / haer stralen /
Om u wel recht deurluchtich
End' heerlick af te malen /
Afsettend' uwer eelheidts schijn
Met so kunstrijcken handt [1]).

Overtuigender bewijs, dat in de Nederlandsche taal rijmlooze verzen konden gedicht worden, had Van der Mijle niet kunnen leveren en onbeschroomd kon hij dan ook neerschrijven: „Wat verhindert, dat dit een gedicht zij? wat verzet er zich tegen, dat Nederlandsche woorden en zinnen zonder rijm even goed een vers vormen als Grieksche en Latijnsche?" [2]) Hoe ernstig Van der Mijle over de kunstleer der poëzie heeft nagedacht en hoe veelzijdig hij was bovendien, blijkt nog ten overvloede uit een toevoegsel tot hoofdstuk 29, waarin hij zich beroept op een rijmloos gedicht in hexameters van Gesner, die meende, „dat Germaansche verzen een Latijnsch metrum konden bezitten" en waarin hij verwees naar de Franschen,

1) Lingua Belgica, blz. 171, 173, 174.
2) Idem, blz. 185.
Quid hîc impedit, quo minus ita sit carmen? quid obstabit, ut non verba phrasesque Belgicae absque rythmo tam carmen constituant, quam verba phrasesque Graecae & Latinae?

Digitized by Google

die beide beproefd hadden: „de Latijnsche metriek na te volgen en rijmlooze gedichten te maken" [1]).

Dat de klassieke metriek strijdt met het karakter van onze taal, begreep Van der Mijle echter; op dat punt was hij het dan ook niet eens met Gesner, die, door te wijzen op de verzen van den Franschman Nisot, blijk gaf niet te begrijpen, dat in de Romaansche talen andere regels gelden voor de dichters dan in de Germaansche. Het wekt wel eenigszins verbazing, dat de kunstleer van Van der Mijle weinig of geen aanhangers gevonden heeft, want door zijn verdienstelijke voorbeelden had hij toch stellig de overtuiging kunnen wekken, dat het schrijven van rijmlooze verzen in onze taal heel goed mogelijk was.

't Is dan ook zeker niet aan zijn betoog te wijten, maar aan den vorm van het Italiaansche voorbeeld, dat Huygens in 1623 een fragment van den *Pastor fido* van Guarini in de jambische rijmlooze versmaat vertaalde. In zijn „Voor-maning" noemt hij zichzelf de „eerste Hoofdketter" op dit gebied, terwijl hij den lezer aanspoort zich eens te gewennen „aen den ongewoonen sleur van der Italianen Thooneel-stijl" en met hem te overleggen, „off niet, in gevall van vertalinge, dese meest rijmeloose regelen (hier en daar komen inderdaad rijmende voor!) onder meesterlicker handen dan de zijne geraeckt, den minsten afbreuck van aerd ende waarheid lijden souden" [2]).

Erg gunstig oordeelde Huygens niet over de proeve, die hij aanbood [3]). Hij voelde zelf wellicht het beste, wat er aan ontbrak. Zijn verzen missen welluidendheid. De geoefendheid

1) Lingua Belgica, blz. 259.
ad modum metrorum Latinorum versus Germanicos posse scribi.
ad metra Latina & absque rythmo carmen componere.

2) Dr. J. A. Worp, De Gedichten van Constantijn Huygens I, Groningen 1892, blz. 285.

3) Vgl. C. G. Kaakebeen, De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche, Culemborg 1888, blz. 122. De daar geuite meening is critiek-loos overgenomen uit Mr. Prudens van Duyse, Verhandeling over den Nederlandschen versbouw, I, 's Gravenhage 1854, blz. 67.

Digitized by Google

ontbrak hem blijkbaar. Dat komt vooral uit, wanneer hij enkele rijmende regels inlascht, die gemakkelijker vloeien. Eene aanhaling zal dit duidelijk maken:

Ghij sult geen ende sien van uwe qualen
Voor dat de minn twee Hemel-spruyten trouwe,
En d' oude schuld van een' ontrouwe vrouwe
Eens *Trouwen Herders* trouw sal sien betalen.
Nu in Arcadien zijn nu ten daghe
Geen rancken meer van Hemelicke wortel,
Dan Amarill en Silvio, want d' eene
Van Hercules, en d' ander komt van Pan af; [1])

Voor zijn verdere gedichten kiest Huygens het rijm, zelfs wanneer hij tegen het rijm te velde trekt in zijn *Eufrasia, Ooghen-Troost*, in 1647 te Leiden verschenen.

Deze „boutade" van Huygens tegen de dichters, die „dichtblind" waren en waarvan hij zegt: „sy sien maer door het Rijm, En geven 't op voor konst" [2]) was althans zeker voor een der jongere dichters een argument om zijn krachten aan rijmlooze verzen te beproeven.

Ik deel er daarom nog een fragment uit mee.

„of Kiste-makers lijm,
Lijm, die maer kleven kan, voor steken en voor schaven,
Voor maet en regelen, den lof aen 't Ambacht gaven.
Sy tasten blindeling de swaerste saecken aen
En hopen, will het Rijm maer volgen, 't sal wel gaen.
En will het Rijm niet voort, sy wenden 't van die wall af
Weer op een' nieuwen boegh, en raken der soo mall af,
En weer soo lam daer aen (en lam is av'rechts mal)
Dat Reden endelick in 't rijmende ghevall,
Als inden lijm, verstickt. en siet eens waers 'u. slepen,
Sy selver wegh gesleept. en lett eens waer sy schepen,
En waer haer ancker valt: sy munten 't op Japan,
En drijven duysend mijl van daer in Astracan" [2]).

---

1) De Gedichten van Huygens, blz. 291.

2) Naar den tekst van de eerste uitgave Tot Leyden Anno 1647, voorkomende in Dr. Georg Penon en C. Honigh, Nederlandsche Dicht- en Prozawerken, Amsterdam z. j., dl. IV, blz. 278.

Digitized by Google

De boven aangehaalde verzen geven duidelijk aan in welk opzicht Huygens tegen het rijm gekant was; wanneer dit alleen den dichter maakte, vond hij het te veroordeelen.

Pieter Cornelisz. Hooft was mede een der eersten, die in onze taal rijmlooze verzen schreef, door zijne vertaling van Huygens' *Misogamos* in alexandrijnen. In 1636 verschenen zijn *Rymelooze Veirzen* uit den Latijne van den heer C. Huigens *Huwelyxhaeter*. Het gedicht is ongetwijfeld een knappe vertaling, maar ook hier treft ons het stroeve der verzen, terwijl telkens voorkomende enjambementen er afbreuk aan doen.

„Ik ben een God. Ghy moght de moordt. De beste rijkdoom
Te wenschen voor een man, ach; dat 's de diere vryheidt
Gesprooten uyt de goôn, geen goudt kan haer betaelen,
Zy maekt ons Hollanders, door haer is 't dat wy stoffen
Met deezen trotsen naam" [1]).

Twee jaren, nadat Huygens zijne hekeling schreef, kwam een groot rijmloos gedicht uit van Geeraardt Brandt, die, zooals uit de voorrede blijkt, welke er aan voorafgaat, Huygens' en Hooft's gedichten gekend heeft.

Het is opgenomen in een bundel: Olyf-krans / Der / Vreede, / Door de / Doorluchtigste Geesten, en Geleerdste / mannen, deezes tijds, / Gevlochten, waarin de voornaamste gedichten bij gelegenheid van den vrede van Munster vervaardigd, zijn opgenomen en die in 1649 verscheen.

Dat rijmlooze verzen, vooral als die oorspronkelijk waren, eene nieuwigheid in de poëzie waren, is af te leiden uit de zes bladzijden lange voorrede, waarin Brandt zijne „stoutigheid" meende te moeten verdedigen.

Op twee gronden vooral steunt zijne verdediging:

„hier teegens", zegt hij, (dat hij eene nieuwigheid trachtte in te voeren) „roep ik al de oudheit te hulp; want geen Griexsche nocht Latijnsche Poëzij was ooit aan rijm gebonden, wat ouderdom derft zich teegens Museüs, Homeer, en Virgiel

1) Dr. F. A. Stoett, Gedichten van P. C. Hooft I, Amsterdam 1899, blz. 293.

Digitized by Google

verzetten? dees wisten van geen rijm. waarom mogen wij, die onze vaarzen op vaste voeten doen voortrollen, het rijm niet verlaten?" [1])

Zijn anderen grond duidt hij aldus aan:

Toen onze voorouderen het rijm invoerden, was haar de maat onbewust, daar onze gedichten haar glans en kracht door krijgen. Over drie hondert jaar is te Egmondt de Hollandtsche Rijmkroonijk geschreeven, daar niet als rijm en maat in gevonden werdt:

Oude boeken hoor ik gewaagen
Dat al 't landt beneeden Nyemagen
Wilen Neder-Sassen hiet: &c. [2])

Verder haalt hij als bewijs een viertal verzen aan van Koornhert, die, zooals hij zegt, „op losse voeten" staan en een viertal van Hendrik Laurensz. Spiegel, waarin wij „de volmaakste maat der Neêrlandtsche gedichten konnen zien, daar een korte en lange silbe elkander beurt om beurt volgen" [3]).

Hooft en Vondel waren echter degenen, die den regelmatigen gang van 't vers begrepen. Door hun en Spiegel's toedoen werd de poëzie, die te voren niet als rijm was, maatdicht. Maar toen de maat gevonden was, konden wij het rijm ontberen, even goed als de andere talen. Dat wij het behouden hebben, is toe te schrijven aan het feit, dat wij ons aan regels hielden, die eene onredelijke gewoonte had voorgeschreven, zegt Brandt.

Met die regels wilde hij breken, omdat ze streden tegen zijn natuur en tegen de vrijheid der dichtkunst. Ook beroept hij zich nog op voorbeelden uit Italië, Spanje en op uitspraken van een aantal Fransche Renaissancedichters, wier woorden hij aanhaalt en bovendien vertaalt. Ook Hooft had reeds rijmlooze verzen geschreven, al was het in eene vertaling, en

1) Olyf-Krans, blz. 195.
2) Idem, blz. 195. 196.
3) Idem, blz. 196.

Digitized by Google

Huygens toonde door zijn reeds vermelde spotternij met het rijm, dat dit niet hoofdzaak was.

Men ziet, dat Brandt aardig wat tot de verdediging zijner rijmlooze verzen heeft bijeengezocht; het ware beter geweest, dat hij zijn tijd besteed had aan het bestudeeren der klassieken, op wier voorgaan hij zich beroept. Allicht zou hij dan afgezien hebben van het schrijven van zijn gedicht of verzen gemaakt hebben, die niet zoo slecht waren, als de zijne in werkelijkheid zijn.

Voor zijn „Op het sluyten / Der eeuwige / Vreede, / Tusschen zijn Majesteit / van Spanje, / En de Hoog: Moog: Heeren Staaten / der vrye vereenigde / Nederlanden" koos Brandt den alexandrijn naar het voorbeeld van Huygens en Hooft. „Wy zingen d' opgang der doorluchte Batavieren", zet hij in met Vergilius, wiens Eneïs hem zeker niet onbekend was.

> „Haar goude Vryheit, en bevochte Vreede ontsteken
> Mijn Zanggodin. dees dag ontsluit haar mondt. de Nijdt
> Ontstelt zich. d' aardt en strand en zee en hemel lacht
> Nu sterft de vijandschap. d' ellende loopt ten einde [1]).

Hoe Brandt ertoe kwam te meenen, dat hij zoo schrijvend een gedicht maakte, is mij wel eenigszins raadselachtig, want, afgezien nog van de enjambementen, die telkens voorkomen en de verzen verbasteren, is er weinig dichterlijks, d. i. verhevens in de taal zelf. Het eenige, dat ons in den waan zou kunnen brengen, dat wij een gedicht lezen, is de maat, waarop Brandt zich even blind heeft gestaard als sommige vroegere dichters op de gelijkluidende eindklanken. Veel bijval heeft Brandt zeker niet ingeoogst met zijn dichtstuk. Toch heeft hij het niet bij dit eene gelaten! Omstreeks denzelfden tijd schreef hij nog *De traanen van den Apostel Peeter* [2]), dat zijn rijm-

1) Olyf-Krans, blz. 201.

2) Geeraardt Brandt de Jonge, Gedichten Rotterdam 1649, blz. 167—178. In deze verzameling komt ook het hiervoren besproken gedicht voor met de voorrede, terwijl een brief eraan is toegevoegd van den predikant Franciscus Martinius, gedateerd Epe 1648 half zomer, waarin de „nieuwigheid" van Brandt's arbeid lofwaardig genoemd, maar tegelijkertijd tegen „donkerheit" gewaarschuwd wordt.

Digitized by Google

loozen eersteling niet overtreft. Toen begreep hij wellicht, dat hij op dit gebied zijn kracht niet moest zoeken, want in zijn later dichtwerk, hoofdzakelijk van stichtelijken aard, maakt hij gebruik van het rijm.

Bij deze poging van Brandt om rijmlooze verzen ingang te doen vinden is het in de zeventiende eeuw niet gebleven, zooals wij zullen zien. Alvorens echter den dichter te bespreken, die eveneens met eene nieuwigheid voor den dag meende te komen, zullen wij even *den grooten meester* der zeventiende-eeuwsche dichters aan het woord laten, die wel niet rechtstreeks over den rijmloozen versvorm zijn oordeel heeft neergeschreven, maar uit wiens nooit volprezen „Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste" (1650) aankomende dichters ten allen tijde, ook wat betreft het gebruik van 't rijm, lessen kunnen putten en vooral deze les, dat het beter is niet te rijmen, wat voor Vondel misschien gelijk stond met niet dichten — want nooit liet hij het rijm achterwege — dan om wille van het rijm vorm en inhoud geweld aan te doen.

„Het rijmen moet hy zich eerst gewennen, om rijckdom van woorden en rijmklanken gereet te hebben, zonder het welck de vaerzen kreupel en verleemt zouden vallen, en zelfs aertige vonden en gedachten hunne bevallijckheit verliezen. Hierom waer het geraden eerst eenige heilige of weereltsche historien, oock verzieringen uit Virgilius, Ovidius, Amatis, en Bokatius te rijmen, om zich van de rijmkunste meester te maecken, en op de baen te geraken. Men magh om het rijm en de maet de tael niet vervalschen, en gelijck een kind stamelen en struickelen. Het rijmwoort schijne niet gevonden om het rijm te vinden, maer zy zoo gestelt of het geen rijmterm waer. Het vaers schijne oock geen rymelooze rede, maer trecke den aert van een vaers aen, en sta wacker op zijne voeten" [1]).

1) De werken van J. van den Vondel (ed. Unger) dl. 1648—1651, blz. 137—138. Klinken de drie laatste regels niet als een zeer juiste critiek op Brandt's gedichten?

Digitized by Google

In het jaar 1656 gaf Conradus Goddaeus te Harderwijk een bundel verzen in het licht „Nieuwe Gedichten, Sonder rym, naa de Griexe en Latynsche Dicht-maten, op allerhande soorten van Verssen, ingestelt."

Evenals Huygens en Brandt, oordeelde deze dichter het noodig aan zijn werk een voorrede te laten voorafgaan, waarin hij zijn arbeid verdedigt en een beroep doet op degenen, die hem voorgingen in het dichten zonder rijm: o. a. Van der Mijle, Huygens en Hooft. Brandt's gedichten waren hem onbekend. Op een punt is hij het echter niet met hen eens, want hij wil niet alleen rijmlooze gedichten schrijven, in navolging van de klassieken, maar ook het klassieke metrum in onze taal invoeren, waarvan Van der Mijle het ongerijmde reeds had ingezien, maar waarvan hij blijkens zijne proeven veel verwachtte.

In zijn ijver gaat hij zelfs zoover, dat hij een verbeterde editie geeft van enkele dichtfragmenten zijner voorgangers „op de rechte maten sonder rym". Het merkwaardigste gedeelte van Goddaeus' bundel is ongetwijfeld het „Toneel der oude wereld", dat korte gedichten bevat op „Alle de Voor-ouders van *Christi* menschlike teling", van Adam af tot en met Christus zelf.

Het eerste en laatste mogen hier eene plaats vinden.

I. Adam.

Dit is de eerste mensch geweest,
En oudste stam van ons geslacht.
Hij valt: in hem wy altesaem.
Door 't hout gevelt, en opgericht.
Maer uit het Eden uit-gejaegt,
Sterft, eer hy oit geboren is.
Hy hadde meer en minder ook
Verricht, had hy dees fout geweert [1]).
177. LXXIII Jesus Christus.
Dese den Leeu is van het edle Juda,

1) Nieuwe Gedichten, blz. 2.

Digitized by Google

'T maagdlike zaad, Immanuel, met ons God:
Zynde daerdoor hier op et aerd gezegent
Alle geslachten.
Duirig hem toekomt Lof en eere, beide
Hier en hiernaemaels. Hy is onsen Heiland,
Ende der woorden Godes het Beginsel [1]).

Deze verzen verschenen in den bloeitijd onzer letteren en werden gemaakt door iemand, die het werk kende van Vondel, Hooft en Huygens!

Het bewijst, dat er immer knutselaars geweest zijn, die bij gebrek aan waarachtig talent, in het nieuwe zochten hun kracht. De vergetelheid is hun vonnis, de onverschilligheid der echte kunstenaars te hunnen opzichte het loon dat ze verdienen. Uit den vreemde moest het nieuwe voorbeeld komen, dat tot navolging wekte en ook op Nederlandschen bodem het rijmlooze vers deed ontstaan en tot schoonen bloei geraken.

Alkmaar. ANDRÉ SCHILLINGS.

1) Nieuwe Gedichten, blz. 64.

Digitized by Google

KLEINE MEDEDEELINGEN.

89. RAPPONISCHE KRACHTEN.

Deze uitdrukking, uit de *Camera Obscura* bekend (*Humoristen*), beteekent „groote spierkracht", gelijk die, waarover zekere kermisreiziger-athleet Rappo beschikte. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat deze bohémien aan wiens familie het Jodenduitsch wel niet vreemd zal geweest zijn, zijn naam ontleende aan het Hebreeuwsche *râpha* d. i. reus, (uit *Genesis* 14, 5, 2 *Samuel* XXI, 16, 18, 20, 22 bekend) uitgesproken als *rappo*. Zie Avé-Lallemant, *Das Deutsche Gaunerthum* 4, 457.

G. A. NAUTA.

90. SPERZIEBOON.

„'t Eerste lid = sperge?" vraagt Van Wijk in Franck's *Etym. Wdb. d. Ned. Taal*, Tw. Dr. (1912), blz. 634b. — Dat blijkt inderdaad zoo te zijn. — Als een manier om prinsessen-, heeren-, of suikerboontjes smakelijk toe te bereiden vindt men aangeprezen om ze op te schaffen gelijk men het asperges doet (zie straks de aanhaling), en daarmede is de benaming „sperzieboontjes" verklaard. Dezelfde boontjes worden immers ook *slaboontjes* genoemd, omdat men ze wel als een salade voorzet? — (Heerenboontjes (koud) met een mayonnaise-saus was, in 1904, een der gerechten op een gastmaal in Zweden).

Hoe men Aspergie- of Princesse-boontjes smaakelijk toebereid. Neemt groene Aspergie-boontjes, die niet al te oud zijn, trekt er de vezels af, bind ze dan in bosjes, en kookt ze in water gaar, laat ze voorts uitlekken, en losgemaakt zijnde, legt ze rondsom in een schotel, gelijk men met de *aspergies* doet, met wat gehakte *petercelie* op de rand, giet er dan een saus bij van *gesmolte boter* en *muscaat*, met een weinig *azijn*, als men wil; dit is een heel aangenaam eten. CHOMEL, *Algem. Huishoudelijk... Woordenboek*, Tweede Druk, 1778, I, 256b.

A. BEETS.

Digitized by Google

91. DE DRIE LAATSTE STROFEN VAN „SCHEEPSPRAET".

Dr. J. A. Worp teekent in zijne uitgave van de gedichten van Constantijn Huygens (II 126) bij „Scheepspraet" aan, dat het hem niet gelukt is om uit te vorschen, op wien de toepassing in de laatste coupletten (reg. 57—80) slaat. „Misschien is de genoemde Jan één der Secretarissen van Maurits geweest" — schrijft Worp. Ligt het vermoeden niet voor de hand — zou ik hier willen vragen — dat met „goeje Jan" bedoeld wordt Johan of Jan Tuning, die — naar Worp ons elders (Briefwisseling van Constantijn Huygens I, XLIII, zie ook aldaar blz. 183 noot 3) mededeelt — een der twee Secretarissen van Frederik Hendrik was, die kort na den dood van Prins Maurits overleed, en als wiens opvolger de jonge Huygens 18 Juni 1625 werd aangesteld? Volgens het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (III 1252) werd Jan Tuning 18 Dec. 1593 te Leiden ingeschreven als stud. litt., was hij ook licentiaat in de rechten en in 1608 Secretaris van Frederik Hendrik. Zijn sterfjaar wordt aldaar niet vermeld.

Huygens zou dan in die drie laatste strofen zijn ambtsvoorganger hebben herdacht, op eene misschien wat al te gemeenzame wijze, hetgeen mede voor hem een reden kan geweest zijn om ze bij de uitgaaf achterwege te laten [1]).

Dat, voor het overige, het gedichtje als geheel door die weglating gewonnen heeft, behoeft hier wel niet te worden gezegd [2]).

C. BAKE.

---

1) Reeds had ik dit stukje in drukproef ontvangen toen mijn aandacht er op werd gevestigd dat de Heer C. G. Kakebeen onlangs reeds in zijne Bloemlezing uit de Gedichten van Const. Huygens (Van alle Tijden, no. 7, Gron., Wolters, 1918) Jan Tuning als goeyen Jan had aangewezen. Zoo ziet men weer, hoe moeilijk het is iets nieuws te vertellen!

2) Maar één vlekje zou ik in dit keurige gedichtje weten aan te wijzen. Als H. in reg. 25/26 Mouring een „stout verweerer, trotz bevechter beij te Zeeword en te veld" noemt, vergetende dat een schipper geen veldslagen levert, schuift hij, een oogenblik de allegorie verbrekend, Maurits in de plaats van Mouring.

Digitized by Google

UNVERÖFFENTLICHTES AUS DER WEIMARER LIEDERHANDSCHRIFT v. j. 1537.

Schon seit langer Zeit reizte Hoffmann von Fallerslebens Artikel im Weimarer Jahrbuch (I 101 ff) meine Neugierde: aus 48 [1]) Liedern mit vielversprechenden Titeln veröffentlichte er nur 20. Erst kürzlich wurde mir diese Frage dringend, da ich an einer Neuausgabe der Souterliedekens von 1540 arbeite, mit sämmtlichen Musikvarianten und soweit möglich mit allen den alten weltlichen Texten. Einige befanden sich nur in der Weimarer Handschrift. Dank den liebenswürdigen Bemühungen Geheimerat Max Friedländers in Berlin wurde mir dort eine vorzügliche photographische Copie bereitet, mit welcher sich ebensogut arbeiten liess wie mit dem Original, und auf diese Weise war es mir möglich trotz den Kriegsunruhen die kostbare alte Zutphener Hs. hier in Holland zu bearbeiten und endlich den Niederlanden einen Teil seines alten Liederschatzes zurückzubringen, der vor so langen Jahren abhanden gekommen war.

Zuerst fürchtete ich, Hoffmann hätte die übrigen Lieder ausser Betracht gelassen wegen Unmöglichkeiten des Inhalts oder der Schrift. Dem war aber nicht so: die Schrift, wenn schon nicht so deutlich wie man beim ersten Anblick erwartet, ist immerhin deutlich genug und rein und zierlich. Was den Inhalt anbelangt, so hatte er das Anstössigste schon veröffentlicht, wenn wir von den Sprüchen absehen. Entweder Mangel an Raum im Jahrbuch, oder die ungeheure Vielseitigkeit seiner Interessen und die damals weitaus häufiger vorkommenden Entdeckungen haben den grossen Philologen abgehalten die Arbeit durchzusetzen. Ich fange sie an, wo er aufgehört hat,

1) Hoffmann hielt sie mit Unrecht für 49 s. unter S. 112.

und zwar als bescheidener Liederforscher; sonstige Anmerkungen stelle ich nur da, wo, meiner Meinung nach, der Sinn es durchaus verlangt. Hoffentlich wird der Grenzdialekt dieser Lieder mit seinen merkwürdigen Zusammenschmelzungen nicht ohne Interesse sein für manchen Philologen, der berufener ist denselben zu behandeln. Dieses Element erscheint zum ersten Male, denn Hoffmann legte sich alles in einer Normalschrift zurecht und van Duyse ging in Abänderungen des Textes noch weiter. Vorliegende Abschrift ist diplomatisch. Man gewöhnt sich sehr leicht an die Orthographie der Hs. *or* für *haer*, *auch* für *och*, *-ien* für *-jen* (dimin.), und die beständige Verdoppelung der Konsonanten im Im- und Auslaut. Die unten angegebene vergleichende Litteratur giebt nur Andeutungen, ohne irgendwelche Vollständigkeit zu beabsichtigen: in den Grenzen eines Zeitschriftartikels zu jedem Titel viele Referate zu bieten kommt einem vor wie der unmenschlich viele Wein in Falstaffs Rechnung verglichen mit dem winzigen Stück Brod, nur sind die Referate überdies noch recht trocken. Wo eine Nummer der Souterliedekens dabei steht wird in meiner beinahe druckfertigen Neuausgabe eine möglichst vollständige vergleichende Litteratur gegeben.

In dieser Handschrift haben wir mit zwei Schreibern zu thun. Der erste schrieb eine zierliche Schrift mit Haarstrichen und Grundstrichen. Auf dem sauberen Titelblatt steht

.·. 15 JH 37 .·.
Laus deo 1537 diei 3 Jenner
Inn Sûtfhaenn

darauf folgt ein kleines Zeichen, das Hoffmann als J. C. erklärt. Was es ist weiss ich nicht, aber es kommt am Ende jeder Str. vor. Noch etwas das der Schreiber gern wiederholt ist ein „ker umb" am Ende der Seite.

Sehr methodisch legt er sein duodez Büchlein an. Der erste Teil (datiert 1537) besteht aus Liedern und hat eine mehr oder minder alphabetische Inhaltstafel (Ordnung AEDUIMH). Darauf folgt der zweite Teil gleichfalls 1537 datiert „Hûp

Digitized by Google

Reykenns Lieder als folgett (n°. 33—48). Er wollte die drolligen Tanzlieder abgesondert halten; eine Trennung, die das Volk in Deutschland noch konsequent durchführt. Der Gebildete unterscheidet verschiedene Gattungen: erzählende, historische, politische Lieder, Liebeslieder u. s. w. Für das Volk heisst das alles Lied, woneben das lustige Tanzliedl, Schnörkel, Schelmelied steht. Sein dritte Teil, wieder 1537 datiert, besteht aus Sprüchen, die bis auf ein halbdutzend im Weimarer Jahrbuch abgedruckt sind.

Eine zweite Schrift, schräger und zusammenhängender, mit geringerem Unterschied zwischen auf und nieder, finden wir in den Liedern 25—32. Unter diesen steht die Gruppe 25—30, die wie Hoffmann schon bemerkte, alle im Ambraser Lb stehen und also wahrscheinlich einer seiner Quellen entlehnt sind; beinahe alle sind auch in der Heidelberger Hs. 343 vorhanden. Über den zweiten Schreiber giebt uns eine Anmerkung auf dem Pergamentumschlage Aufschluss:

1540 Jarr

Jst dytt Buck ferandertt wordenn
Důrch Hanns aůs kolstege, wone
de Jnn dije polssbrock nijtt wijtt
fan dije Bark Hessenn beij der
Cappenn Zijppell wer waent
Doer wijrtt mann fyndenn
werdenn.

Dieses entnehm ich dem W^{m}. Jb.; es fehlt in der Photographie. Bei dem oben beschriebenen Zustande der Schriften glaube ich Hannsens „feranderung" in der zweiten Schrift n°. 25—32 annehmen zu können. Der erste Schreiber hatte zwischen seinem letzten Liede 24 und der nicht ganz vollständigen Inhaltstafel Platz gelassen, den Hanns später benützte. Von Hannsens Liedern steht keines in der Tafel. Die Strasse Polsbroek existiert noch zu Zutphen. H. N. van Tils (Beschrijving der Stad Z. 1832 p. 64) nennt sie „eene streek waer men bij de huizen uitgestrekte tuinen vindt en dewelke

Digitized by Google

veelal door tuinlieden wordt bewoond." Im J. Kuypers Gemeente Atlas van Gelderland (Leeuwarden o j) ist sie als eine lange grade Strasse deutlich angegeben. Bark Hessenn ist wohl ein Misverständnis Hoffmanns von Fallersleben für Barlhessenn; Prof. G. Kalff verdanke ich das Bericht dass es noch in Zutphen eine Strasse giebt Barlheze genannt. „Cappenn Zijppell" wirt wol ein Wirtshaus gewesen sein. Von Kolsteg ist mir nichts bekannt. Kolster ist der Name eines Hofs bei Aalten in Gelderland (M. Pott Aardrijkskundig Wb. van Ndl.) und -steg kommt häufig genug in Gelderlandschen Dorfnamen vor.

(1) 1537

Ich hett ain stedig minneken 7 Str.

Nur erste Str. abgedr. Wm. Jb. l. c. Vgl. Antw. Lb. n⁰. 99; P. v. d. Aelst n⁰. 182 und Ndrh. Liederhs. 1574 n⁰. 16; S. Euphorion VIII 525 (Kopp). Dev. en prof 1539 n⁰. 93. Souterl. 18.

2 Anders

Ich wett ain freykenn ammorus 7 Str.

Antwp. Lb. n⁰. 104. Princesse Liedboec 1605, 109.

3 Annders

1 *Die lieftte ist blintt*, ser onbekantt,
Sie komptt aldar man sie nytt enseintt:
Datt finde ich hir beschaeffen,
Beschreben:
Mein freunntt will my begeben.

2 Mein sůtte lieff wontt al hir umbtrentt,
Vann hor so krijg ich khain konnsentt.
Wo solde ich freude genessen?
Gewesen?
Hett kost sartein mein jůnge leffenn.

3 Or armekens blanck, or liepkenns rott,
Or borstjens ronder dann ain klott,
Sie heft mien hartt umb begreben,
Begroben,
Denn block, den můst ich schlepen.

4 Fraw Venis fraw! west my getraw
End sprennckeltt my mitt den kolden taw,
Ich barme in Jwer liefften
* * *

5 End schneydt enn tauwe dat liefstenn taw
Datt wil ich füren auff minnen maw
. . . .
Bedûren
Den block will ich verhurenn.

6 Gesellekens fin, komptt her zw my!
End ich bin dinn end dw bist myn.
Ghy speltt so gerne dat minnen spell
Bey nachte
Op my wilstû nyt achtten.

7 Nû ist es altomalle gedaenn
Or buixken statt or op zû ghan
. . . .
Inn schande
Dat schon kint wringt sinn hannde.

Die Überlieferung ist fragmentarisch; der Schreiber scheint aber dessen unbewusst zu sein, Str. 4—5 schreibt er fortlaufend als eine Str., der 6ten Str. fügt er noch eine Zeile hin zu indem er die letzte Zeile als dritte Zeile wiederholt nur mit Veränderung des „nyt" in „nyett", in Str. 7 fehlt eine Zeile, ohne dass er die Lücke andeutet.

Anm. — Str. 1. enseintt, l. en sent. begeben, l. begeven = verlassen. Str. 2. gewesen = in iets blijven. Str. 3 begreben < begripen, aanvallen; begroben < begraven; block, die altertümliche Strafe den Menschen Hände oder Füsse an einen Holzblock festzuschrauben: in Str. 5 ist ihm die Liebe nur günstig, will er sich diese Strafe gefallen lassen und sogar bezahlen. Str. 4 barme = gähre vgl. Engl barm = Hefe. Enn tauwe = enzwei. Minnen l. mijnen. Bedûren, nebenform für borduren = brodieren; er will „dat liefstenn taw" (vgl. Engl. true lover's knot) auf seinem Ärmel brodieren lassen, nachdem er ihn, gleich Alexander den Gordianischen Knoten, durchge-

Digitized by Google

schnitten hat. Str. 6 z. 2 Die schöne altbekannte Hochzeitsformel, warüber schon viel geschrieben worden ist.

4 Annders

Mein frenntienn sichtt my offel an.

Dieses Lied (nur aus dieser Quelle bekannt und aus der Melodie in den Souterl. n°. 55 und Tonangaben z. b. Offer des Heeren 1570 (Wackernagel, Ndl. Ref. 181) ist von Van Duyse schon veröffentlicht worden, aber dermassen zugestutzt, dass ich mich verpflichtet fühle, es in seiner wirklichen Gestalt wiederzugeben. Ich lasse Van Duyses Fassung zum vgl. folgen. Wie er das Herz gehabt hat, den wundervollen Ausdrück „federen strickenn" zu änderen, begreif ich nicht: „sie lest my inn den regen stan" ist auch weit bedeutungsvoller als „staen in den weghen." Die vielen sonstigen Wilkürlichkeiten müssen wir dem fleissigen Sammler übersehen dem wir so viel verdanken, dem aber noch vieles von der alten Willemschen Schule anhaftete.

1 Mein frenntienn sichtt my offel an,
Ich was nichtt wie ich verschuldett hab,
Sie hefft ain annder inngelaessenn,
Sie lest my inn den regen stan.
Woe stae ich hir alleine,
Recht wie ainn armer knechtt!
Datt thott datt ick ghien geltt nun hab.
Hett ist gedain,
Or ontraw is my ser woll bekanntt.

2 Die selbeffte hopsche jůnnckfraw fin
Die ist gans unverdratten,
Sie jagett den enen utt, denn anderen inn,
Den derd stant opter stratten.
Auch schlepen end wende kann sie wat,
Sie ist fan loesser artt,
Daerom draghett sie bron rott end gelb,
Sie ist so fell,
Sie kan wal federen strickenn.

Digitized by Google

3 Ich meintt ick wer die liefste gewest,
Sie hett my ain ett geschwaren;
Sie stontt ain ander nader dann my,
Die hed sie utt' verkaeren.
Ich wil dar fann, datt ist min ratt,
Datt donnckett my wesen best.
Ein ander die fogel onn ich das nest,
Ich bin die gast,
Dar mede faer ick van or.

---

1 Mijn liefken siet mi ovel aen,
Wat heb ic doch misdreven?
Si heeft een ander inghelaen,
Si laet mi staen in den weghen.
Hoe sta ic hier allene
Also doet een arme cnecht?
Dat comt dat ic gheen ghelt en heb,
Tis al ghedaen,
Haer ontrou is mi ghebleken.

2 Die selfde hupsche joncfrou fijn
Sie en wilt haert niet verdrieten,
Si latet deen uit ende dander in
Die derde wacht upter straten;
Si can so lieghen, bedrieghen,
Si isser van loser aert,
Daeromme draghet si bruin, root ende gheel,
Si isser so fel
Ende can ooc vleien ende strelen.

3 Ic meende bi haer die liefste te sijn
Si had mi troue ghesworen,
Si had een ander liever dan mijn,
Dien heeft si uitvercoren,
Daeromme van haer te scheiden
Dat duncket mi het best;
Een ander voghel jonne ic dat nest,
Ende vri van den last,
Daermede laet ic haer varen.

Van Duyse Souterliedekens n⁰. 32. Lied I 438: „Navolging van den Tekst te vinden in het hs. v. Weimar."

Digitized by Google

Str. 3. Ein ander die fogel onn ich das nest, einem anderen Vogel gönne ich das Nest, ich bin da nicht zu Hause, nur ein Gast.

5 Annders

1 *Ain liefflich gebieltt*
Die mienn hartt befanngen hefft
Aus rechter stediger liefften
Was mich gedenncken thůtt
Und alle mien gepenns
Und alle minss nott (oben geschrieben: gelatz)
Utt rechtter stedige lieffte was mich gedenncken thut.

2 Sůtte werde lieffkenn,
Gebtt hůlpe end ratt tar to!
Ratt my tto den bestenn
Wes u gedoncken dott,
Bey dyr to sinn
Die allre liefste mienn
Nů gebtt schon lieff dinn roetter můndelinn!

3 Hartzelich geschrey
Schitt op datt hartte dienn,
Lechtt mir in dinnen blancken armen,
Al in denn arme dinn,
Und al mytt sůlker lust
Gar frenntlich an dinn borst,
Dar van woer mir min junge hartte gtrost.

4. Auch scheidenn, bitter scheiden!
War to sinnt gy gemacktt?
Die thott will my verbeyden
Die also bitter schmacktt.
Wor we hem sein jůnge hartte thutt
Die also gerne blieffen sol end umer scheiden moett!

5 Dytt liettjen ist gesungen
Zur trost die liefste min,
Zur eren schonnen jonnck frawen,
Junckfrawkens sin so fin!
Ich wonnsche die alder liefste min
5 důssentt gutter nachtt,
Then ist geleden ghen ogenblick datt ik dar lest op dach.

Digitized by Google

Van Duyse hat das Lied mit vielen wilkürlichen Veränderungen abgedruckt I 706. Hochdeutsch Ambr. Lb. n^{0}. 198 Palatina 343 n^{0}. 117 (Kopp Deutsches Volks. und Gesellschaftslied). Unsere Fassung, obschon hie und da zersungen und unklar ist frischer und volkstümlicher als die beiden. Sie bietet auch eine willkommene Ergänzung zu der Melodie in Fruitiers Ecclesiasticus n^{0}. 35 Soete weerde liefken.

6 Annders

Ich armes küsselinn klein 8 Str.

Text. Weimar Jb. l. c. Vgl. die interessanten Abweichungen der Fassung in einer Brüsseler Hs. Priebsch, Zs. f.d. Ph. XXXIX, 175. Verwandt, aber sehr verschieden, sind die kleinen Lieder Uhland 14, nach 115 guter newe Liedlein 1544, und Georg Forster. Ich will nicht wertvollen Raum verschwenden, das niedliche Lied nochmals zu drucken; aber bemerken muss ich doch, dass Hoffmann in seiner Abschrift zwei Fehler hat durchlaufen lassen. Str. 5 sollte heissen:

Konntt ich denn nost fergetten
Die my gros lidenn thutt,
Ainn hartzelett wolt ich fergetten
Ich kans aff gewesen nytt.

Hoffmann hängt das „ainn" als „an" am Ende der zweiten Zeile an. Str. 7

Och, muttet nu sienn gescheiden
Mienn alder lieveste Nost,
So far ich affer die heide
Rechtt wie kuetzelin thutt.

H. liest „ich musses" u. s. w.

7 Annders

Auch sorge ghy mutt besyden stann 8 Str.

S. Wm. Jb.: Uhland 48. Souterl. 25. Ambr. Lb. 120. Palatina 343, n^{0}. 105.

Digitized by Google

8 Annders

Die erste freude die ich gewaenn 5 Str.

Vgl. Uhland 194: Erk-Böhme II 287: P. v. d. Aelst n°. 170. Lb. d. Amalia v. Cleve 1586 Bolte Zs. f. d. Ph. XXII 397 f. Souterl. 144.

9 Annders

Ich will my ghan ferhogen 7 Str.

Antwp. Lb. 101. Ndrh. Liederhs. 1574. s. Euphorion IX 286. Souterl. 37.

Str. 3 „Acoley ser wiett gepressen" anstatt des Antw. Lb. „Reyn lelijcken ut ghelesen."

10 Annders

Die winter is vergangen 6 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c.; vgl. die interessanten Abweichungen der Brüsseler Hs. $^2/_2$ 16 jh., Priebsch. Zs. f. d. Ph. XXXIX 173; Hanauer Hs. Kalff Lied 287. Souterl. LIV.

In der vorletzten Zeile der zweiten Str. liest Hoffmann falsch „ende ontfangen die mey" u.s.w.; die Hs. hat „Ennd fangen" eine schlechte Schreibung für „entfangen" was einen besseren Rythmus giebt.

11 Annders

1 *Auch Manne nu laett u schinnen staen*
Die lichtte dach komptt uns freborghen;
Ten ist des lichtte dages niett,
Datt ist die helder lichtte morghen sterne.

2 Die nachtegalle die sanng ain sanngk,
Sie konntt or tonge nitt bedwinghen
Sie sede „schonn freuntt komptt her to my
Wy twy wy willen noch freud bdrieffen."

3 Hie lede sien aremkens affer my
Dar mede genck hie lighen rosten,
Datt donckett mien hartt ain Medicynn
Ain schmack fan allen lustenn.

Digitized by Google

4 Hie lede sienn borstjens op die mien
Dar op so gennck hie lighen rosten,
„Bedecket my, des bid ich dich
Mien gott mien her gett baeffenn allen."

5 „Des wolde ich also gerne thon
Ain kronn baeffen allen wiven,
So lang as my gott mien leffenn spartt
So suldy schon freûntt die alder lieveste blieffen."

6 Die klappers tonge sintt so fell
Sie schniett so diepe wondenn,
An die auch nemens gehellen kann
Dann die alder liefste mitt oren rotten munde."

Vgl. Antwp. Lb. n°. 14; daraus haben wir die Erklärung unserer verwilderten vierten Str.:

„Bedect mijn eere, dat bidde ic dy,
Bedect mijn eere boven alle dinghen."

Ein schlecht angebrachter Anfall von Frömmigkeit macht unseren Text unverständlich. Str. 2 statt nachtegalle steht wachter.

Str. 1. Auch, beinahe durchweg hat die Hs. diese Form für ach, och: in n°. 6 kommt „och" vor. Str. 6 gehellen = heelen. Man bemerke die altertümlichen Formen „Ten ist *des lichtte dages niett*", „ain kronn baeffen allen wiven" in der Anrede.

12 Annders.

Mienn sinnekens sint mir ontagen 5 Str.
Antwp. Lb. 114. Amst. Lb. 1589 p. 119. Souterl. XX.

13 Annders (*Degner*)

1 Enn mach hir niett ain meykenn jonck
Ghan spellenn al inn der afennt stunt?

2 Woe schnelle was dar ain badde bereit.
Hie dede datt im Lussewinne riett,

Digitized by Google

Hie rett end hie gennck to richtte
Dar hie denn Degner woste.

3 „Auch Degner, lieber Degner holtt!
Ainn harttich, ain greff, ain rider also stoltt,
Hir hefft my Lussewin gesanntt,
Datt y woldenn taeffentt bey or sienn,
Sie wollt ow schencken krutt end wienn."

4 „Wo gerne wolt ich datt daden,
Woltt sie my niett verradenn.
Datt sey end datt sey wo datt sey!
So will ich noch taeffentt bey or sienn."

5 Hie liett sien pertjenn betomen,
Hie rett so schnell tot den bomen,
Hie rett end hie gennck so drade
Dar wortt die helt verradenn.

6 Sie namen bey or schne wittzer hantt,
Sie leydenne al dor datt borchgreffen lanntt,
Al onter eine linde, die stontt gronne,
Or twier rede die waren schonnen.

7 Hie lede sien hofft in oren schoett,
Sie scheydeltt im sien harre wan golde was roett;
So manchen scheydel als em scheydeltt,
So manchen tran ass sie weynett.

8 Hie borde sien hofft utt oren schott,
Hie sach or onnter or bron augen, waren roett:
„Schonder wieff dann die sunne,
Verratt my niett sus junge!

9 Ich hor an ich hor ann gennem tayll
Ich hor an ich hor so wonderlichen schal,
Ich hor die schwerde klincken,
Ich hor die rosse wrenntzelenn."

10 „Daett sinnen minne kamer wieff,
Sie kieffen dar all umb denn pris,
Die sieden hebet sie verwirtt,
Sie rammelen mett denn scheren."

Digitized by Google

11 „Nu seytt my Lussewine,
Die alder liefste minnen,
War sinnen u bruders alle dery,
Datt sie unss hir niett derdenn?"

12 „Die enne ist in schwitzerlanntt,
Die ander ist inn schwaben gesanntt
Die derde ist unter der erde,
Sie en soltt uns hier niett deren."

13 Sie namen bey or schne witzer hantt,
Sie leyde al dor ain kamer, die was lanck,
Inn eine kamer, die was nade,
Dar wortt die hellt verradenn."

14 Sie namen inn oren blancken arm,
Sie schmetten al op ain bede datt was warm,
„End nu wal ann, y rische man
Die nu mins faders thoett vreken sall!"

15 Sie kuemen dar an gedrongen
Mytt scharpenn schwerden geklingen,
Sie hiewen dem Degner aeffer moett
Datt im sien rode blott aeffer flott.

16 Dar sprack die jonngste bruder
„Wer die Degner unnser schwager
Woe node woltt wy hem dodenn!"

17 „Nu nem ich datt op mien hennefaertt
Dat ick sins lieves niett schuldich en worde
Mer dan ain hendlein ennd ain kussen
Dar was sien schleyer tusschen."

18 „Auch Degner, lieber Degner hollt!
Ain harttich, ain greff, ain ridder also stoltt,
Wem befely now u rotte goltt,
Datt y hebbett lighen inn den sollt?"

19 „Datt geb ich Lussewyne,
Die alder liefste minne;
Hefft sie my ferradenn,
Wie node wollt ich or kwat daden!"

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges,*
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die rûkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die růkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die rûkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die růkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ,Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die růkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die růkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

Durch frawen lieffte wirtt
manchen bedragen.

Hier gehe ich wieder von meinem Prinzip ab nur Unveröffentlichtes zu bieten. Meine Entschuldigung ist dass Hoffmann zwei Fehler begangen hat, die den Sinn entstellen und dazu eine ganz verkehrte Erklärung giebt von Str. 17. Das alles kann man nicht gut klar machen, ohne den ganzen Text zur Hand zu haben. Ausserdem ist er so tragisch schön, dass man ihm nicht leicht zu oft begegnet.

Str. 2 Hoffmann liest „bedde" für „badde." Aber unzählige mal kommt in der ‚Hs.' „wal" für „wol", auch „ferlaren" „aeffer die heyde," „baeffen" für „boven." Von einem Bett wird vor Str. 14 nicht gesprochen und da heisst es „bede;" hier ist es natürlich der Bote (bodde) der schnell bereit ist. Str. 9 tayll l. dael. wrenntzelenn l. wrenschen.

Str. 11 derdenn, deren = schaden.

Str. 13 nade, nabi.

Str. 14. thoett l. dood, risch = kühn und schnell. Verdam Wb. zitiert grade diese Stelle als Beispiel des Elements der Plötzlichkeit die im Worte liegt.

Str. 15 l. *in* aeffer moett? Str. 18 sollt: Hoffmann liest follt, Ital. volto, Engl. vault. Nicht nur wäre das ein sehr seltenes Wort im Ndl. die Hs. hat ganz deutlich sollt, was Besoldung für Soldaten u. s. w. bedeutet.

Das Ärgste ist aber seine Deutung von Str. 17: — „Als Lussewine dem Degener einen Schleier übers Gesicht geworfen hatte, stürzte der jüngste Bruder auf ihn, und gab ihm einen Händedruck und Kuss." Es ist wirklich ein Fall wo Homer eingenickt war. Vielleicht war ihm, dem Dichter, das Realistische der Tragödie zuwider. Ich glaube die Stelle duldet keine andere Erklärung, als dass der jüngste Bruder seinen Zweifel ausdrückt, ob nicht vom Degener Nachkommenschaft in der Familie bleibe. Da leistet Lussewine den Eid, sie habe ihn nicht mehr angerührt als ihm Hand und Kuss zu bieten und dass noch durch ihren Schleier; „sien schleyer" in der

Digitized by Google

Hs. ist Schreibfehler, wann hat ein Mann einen Schleier getragen?

Gewöhnlich sind es grade die schönsten Volkslieder die am meisten an andere anklingen: grade diejenigen die so recht im mündlichen Style sind geben uns die altbekannten Situationen, die lieblich abgerundeten Phrasen aus dem Gemeinschatz der Völker. Das trifft sich auch hier. Unzähligemal in Schottischen Balladen finden wir

Where will I get a bonny boy will win hosen and shoon
And run to (irgend wohin) before the sun's doon.

Und gleich is der Bote da. Das Scheiteln (und das weinen dabei aus ganz anderen Gründen) haben wir in Halewijn-Ulinger. Die Aufzählung der drei Brüder ähnelt dem noch in der Badischen Pfalz gesungenen Liede von der Markgrafen Töchterlein.

Die erste zog nach Schwabenland,
Die zweite zog nach Sachsenland,
Die dritte zog vor Schwesters Thür:
Ach bracht Ihr keine Dienstmagd hier?

14 Anders

1 *Vnns ist ferlengett ein del en del dess daeges*,
Uns thutt end unns thett gewaltt ain klain wolttfogelkinn,
Die merle end die merle die singett als hie formals plach
Doe sy ansach des kolden wintters verdriett.
Die sonne end die sonne die klimptt hoge
Sie daltt sich weder nir.

2 — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Mer as datt woltt dragtt blomen
So drachtt mien lieff schon haer.
Des twie bronn augkens die luchtt also klar.
— — — — — — — — — — —

3 Inn oren sieden dar ist sie also schmall,
Rechtt mitz unnter oren kinnen
Dar dregett sie ain daell,
Or adem end or adem die rûkett
Recht wie ain sutte Negelenn tier
Sie hefft end sie hefft myen hartte al bin ich hir.

Digitized by Google

4 Ich was mir huden morgen fro an fro op gestann
Mett mien end mett minnen sutte lieve ut meyen spellen ghan
Inn ein and inn eynen bomgarden,
Dar fandtt ich ainen wierwatt stann,
Op elck fan denn twige ain klan woltfogelken datt singtt end dat singtt;
Schla daett nider, klappen ist so fell.

Str. 2—3 stehen in der Hs. als eine Strophe. nir l. neer < neder. Str. 2 dal, kuiltje in het gelaat (Verdam). „Negelenn tier" für »egelentier." Str. 4 um eine Erklärung des Wortes „Wierwatt" wäre ich dankbar: dem Sinne nach muss es ein Baum sein. Schiller-Lübben hat ein ndd. Wort Wirsbôm aber dahinter steht ein Fragezeichen: es kommt vor in der alten Westfälischen Redensart „nu wassen de wirsbome" die als Übersetzung von „halcedonia" vorkommt.

Die Melodie dieses sehr alten Liedes ist uns zweimal erhalten, in der Berliner Hs. Ende d. XV jh. abgedruckt von Bäumker Vierteljahrschrift für Musikgesch. IV 295 und in Facsimile nach Brüsseler Hs. 8849—59 von Coussemaker, Dietsche Warande 1857 III 29 ff. In beiden Fällen dient sie dem geistl. Liede „Me iuvat laudes canere preclare castitatis" von Dirk van Herxen einem Mönch von Doesburg gedichtet um 1425. Der ndl. Text lautet „Mi lust te loven hoghentlyc." (Verslagen en mededeelingen der Konink. Acad. Letterkunde 1880 p. 41). Acquoy berichtet wie der Pater, betrübt darüber dass ein Dienstmädchen in der Nähe des Klosters zu Doesburg fortwährend ein „ijdel en zelfs eenigzins oneerbaar" Volksliedchen sang, das lateinische Gedicht „de laude Virginitatis" schrieb, welches er dann für die Nonnen ins Ndl. übersetzte. Nach der Brüsseler Hs. wäre Dirk de Gruter der Verfasser. Die Tonangabe der Berliner Hs. „Ons is verlenghet een deels den dach ons doet ghewach cleyn wout voghelkyn d'maerl" lässt keinen Zweifel, dass es sich um unseren Text handelt.

Digitized by Google

Leider ist es nicht möglich ohne Verstümmelung ihn der Melodie anzupassen da so viele Zeilen überlang sind. Entweder schnitt der Pater die Musik zurecht für seine kurze lateinische Zeilen, oder unser Text ist verwahrlost: wahrscheinlich beides. Als Tonangabe zu „Ic draech dat liden verborghen" Horae Belg. X, p. 152 nach der Berliner Hs. finden wir nochmals „die mairl", diesmal für eine 4 zeilige Str. Die Melodie scheint mir in „Het is goet pays" (Thijsken van der Scilde) Souter 112 fortgelebt zu haben.

15 Annders

Ich seg adde 5 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c. vgl. Amst. Lb. 1589, bl. 87. Georg Forster II 27; Berliner hs. 1568 Kopp. Zs. f. d. Ph. XXXV. 518. Souterl. 65.

Str. 1 Sey freud offt pienn.
Bey laest offt gheen.

Hoffmann lässt diese zweite Zeile ohne Anmerkung fallen, weil sie die Strophe überbürdet: wäre ihm die Melodie geläufig gewesen so hatte ihn dies nicht gestört, weil die musikalische Phrase wiederholt wird.

16 Annders

Ain stedich beger, ain freulin fien 3 Str.

Litteratur angegeben Zs. f. d. Ph. XXXV, 515.

17 Annders

Ich drage inn miennen hartte 10 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c.: Horae Belgicae II, 101; eine interessante, sehr abweichende Fassung befindet sich in der Leidenschen Hs. 1289 (hinter den Souterliedekens angebunden), n°. 25.

Digitized by Google

4 Ich was mir huden morgen fro an fro op gestann
Mett mien end mett minnen sutte lieve ut meyen spellen ghan
Inn ein and inn eynen bomgarden,
Dar fandtt ich ainen wierwatt stann,
Op elck fan denn twige ain klan woltfogelken datt singtt end dat singtt;
Schla daett nider, klappen ist so fell.

Str. 2—3 stehen in der Hs. als eine Strophe. nir l. neer < neder. Str. 2 dal, kuiltje in het gelaat (Verdam). „Negelenn tier" für »egelentier." Str. 4 um eine Erklärung des Wortes „Wierwatt" wäre ich dankbar: dem Sinne nach muss es ein Baum sein. Schiller-Lübben hat ein ndd. Wort Wirsbôm aber dahinter steht ein Fragezeichen: es kommt vor in der alten Westfälischen Redensart „nu wassen de wirsbome" die als Übersetzung von „halcedonia" vorkommt.

Die Melodie dieses sehr alten Liedes ist uns zweimal erhalten, in der Berliner Hs. Ende d. XV jh. abgedruckt von Bäumker Vierteljahrschrift für Musikgesch. IV 295 und in Facsimile nach Brüsseler Hs. 8849—59 von Coussemaker, Dietsche Warande 1857 III 29 ff. In beiden Fällen dient sie dem geistl. Liede „Me iuvat laudes canere preclare castitatis" von Dirk van Herxen einem Mönch von Doesburg gedichtet um 1425. Der ndl. Text lautet „Mi lust te loven hoghentlyc." (Verslagen en mededeelingen der Konink. Acad. Letterkunde 1880 p. 41). Acquoy berichtet wie der Pater, betrübt darüber dass ein Dienstmädchen in der Nähe des Klosters zu Doesburg fortwährend ein „ijdel en zelfs eenigzins oneerbaar" Volksliedchen sang, das lateinische Gedicht „de laude Virginitatis" schrieb, welches er dann für die Nonnen ins Ndl. übersetzte. Nach der Brüsseler Hs. wäre Dirk de Gruter der Verfasser. Die Tonangabe der Berliner Hs. „Ons is verlenghet een deels den dach ons doet ghewach cleyn wout voghelkyn d'maerl" lässt keinen Zweifel, dass es sich um unseren Text handelt.

Digitized by Google

Leider ist es nicht möglich ohne Verstümmelung ihn der Melodie anzupassen da so viele Zeilen überlang sind. Entweder schnitt der Pater die Musik zurecht für seine kurze lateinische Zeilen, oder unser Text ist verwahrlost: wahrscheinlich beides. Als Tonangabe zu „Ic draech dat liden verborghen" Horae Belg. X, p. 152 nach der Berliner Hs. finden wir nochmals „die mairl", diesmal für eine 4 zeilige Str. Die Melodie scheint mir in „Het is goet pays" (Thijsken van der Scilde) Souter 112 fortgelebt zu haben.

15 Annders

Ich seg adde 5 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c. vgl. Amst. Lb. 1589, bl. 87. Georg Forster II 27; Berliner hs. 1568 Kopp. Zs. f. d. Ph. XXXV. 518. Souterl. 65.

Str. 1 Sey freud offt pienn.
Bey laest offt gheen.

Hoffmann lässt diese zweite Zeile ohne Anmerkung fallen, weil sie die Strophe überbürdet: wäre ihm die Melodie geläufig gewesen so hatte ihn dies nicht gestört, weil die musikalische Phrase wiederholt wird.

16 Annders

Ain stedich beger, ain freulin fien 3 Str.

Litteratur angegeben Zs. f. d. Ph. XXXV, 515.

17 Annders

Ich drage inn miennen hartte 10 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c.: Horae Belgicae II, 101; eine interessante, sehr abweichende Fassung befindet sich in der Leidenschen Hs. 1289 (hinter den Souterliedekens angebunden), n°. 25.

Digitized by Google

4 Ich was mir huden morgen fro an fro op gestann
Mett mien end mett minnen sutte lieve ut meyen spellen ghan
Inn ein and inn eynen bomgarden,
Dar fandtt ich ainen wierwatt stann,
Op elck fan denn twige ain klan woltfogelken datt singtt
end dat singtt;
Schla daett nider, klappen ist so fell.

Str. 2—3 stehen in der Hs. als eine Strophe. nir l. neer < neder. Str. 2 dal, kuiltje in het gelaat (Verdam). „Negelenn tier" für »egelentier." Str. 4 um eine Erklärung des Wortes „Wierwatt" wäre ich dankbar: dem Sinne nach muss es ein Baum sein. Schiller-Lübben hat ein ndd. Wort Wirsbôm aber dahinter steht ein Fragezeichen: es kommt vor in der alten Westfälischen Redensart „nu wassen de wirsbome" die als Übersetzung von „halcedonia" vorkommt.

Die Melodie dieses sehr alten Liedes ist uns zweimal erhalten, in der Berliner Hs. Ende d. XV jh. abgedruckt von Bäumker Vierteljahrschrift für Musikgesch. IV 295 und in Facsimile nach Brüsseler Hs. 8849—59 von Coussemaker, Dietsche Warande 1857 III 29 ff. In beiden Fällen dient sie dem geistl. Liede „Me iuvat laudes canere preclare castitatis" von Dirk van Herxen einem Mönch von Doesburg gedichtet um 1425. Der ndl. Text lautet „Mi lust te loven hoghentlyc." (Verslagen en mededeelingen der Konink. Acad. Letterkunde 1880 p. 41). Acquoy berichtet wie der Pater, betrübt darüber dass ein Dienstmädchen in der Nähe des Klosters zu Doesburg fortwährend ein „ijdel en zelfs eenigzins oneerbaar" Volksliedchen sang, das lateinische Gedicht „de laude Virginitatis" schrieb, welches er dann für die Nonnen ins Ndl. übersetzte. Nach der Brüsseler Hs. wäre Dirk de Gruter der Verfasser. Die Tonangabe der Berliner Hs. „Ons is verlenghet een deels den dach ons doet ghewach cleyn wout voghelkyn d'maerl" lässt keinen Zweifel, dass es sich um unseren Text handelt.

Digitized by Google

Leider ist es nicht möglich ohne Verstümmelung ihn der Melodie anzupassen da so viele Zeilen überlang sind. Entweder schnitt der Pater die Musik zurecht für seine kurze lateinische Zeilen, oder unser Text ist verwahrlost: wahrscheinlich beides. Als Tonangabe zu „Ic draech dat liden verborghen" Horae Belg. X, p. 152 nach der Berliner Hs. finden wir nochmals „die mairl", diesmal für eine 4 zeilige Str. Die Melodie scheint mir in „Het is goet pays" (Thijsken van der Scilde) Souter 112 fortgelebt zu haben.

15 Annders

Ich seg adde 5 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c. vgl. Amst. Lb. 1589, bl. 87. Georg Forster II 27; Berliner hs. 1568 Kopp. Zs. f. d. Ph. XXXV. 518. Souterl. 65.

Str. 1 Sey freud offt pienn.
Bey laest offt gheen.

Hoffmann lässt diese zweite Zeile ohne Anmerkung fallen, weil sie die Strophe überbürdet: wäre ihm die Melodie geläufig gewesen so hatte ihn dies nicht gestört, weil die musikalische Phrase wiederholt wird.

16 Annders

Ain stedich beger, ain freulin fien 3 Str.

Litteratur angegeben Zs. f. d. Ph. XXXV, 515.

17 Annders

Ich drage inn miennen hartte 10 Str.

Abgedr. Weimar Jb. l. c.: Horae Belgicae II, 101; eine interessante, sehr abweichende Fassung befindet sich in der Leidenschen Hs. 1289 (hinter den Souterliedekens angebunden), n°. 25.

Digitized by Google

18 Annders

1 *Hett rett ain knepkenn utt aeffer lantt*
Hie liett sein freund inn sorgen,
Hie hefft bey unsse magtt geschlapen
Denn aefentt toe den morgenn.

2 „Heft hie bey unse magtt geschlapen
Denn aefenntt toe den morgen,
So wralt den saedel op pertt
An riett mitt ann genner heyden."

3 Dar hie op ghen gronn heide kwam
Dar muttet ihm sein schwager,
Der hewe ihm dar der wonden wal drey
Al inn sienn gelbes harren.

4 „Die wonden dy gy my gehawen hebtt
Die solttow noch wal rawen,
U alder junste susterkin
Dat ist mien echtte frawen."

5 „Mien alder jungste susterken
Ist dat u echtte frawen
Soe sinntt my desse wonden so leytt
Die ik u heb gehawen."

6 Und doe hie op die bruche kwam
Dar muttett ihm ain scherrer
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

7 „Auch scherrer" sedde „meyster mien!
Nu heltt my dysse wonden
Die worden my gester aeffennt gehawen
Bey ayner magett jungen."

8 „Wordenn sie u gester awentt gehawen
Bey ayner magett junnge,
Ick sie'tt ann iwe bronn augen klar
Gy moett noch margen starffen."

9 „Und das ick morgen starffen sal
Und datt moett gott unntbarmen!
Ich sin so mennich[illegible] [illegible]lck entfl[illegible]
Ain ul heft my [illegible]."

Digitized by Google

10 Die ul dye my gfangen heft
Die sal ick noch entfliegen,
Zu Augspurg stett soe hoege hus
Dar wontt mien sutte lieve.

11 Zu Augspurch stett ein hoges hus,
Dat ist gedecktt mitt ziegle,
Dar get mien schon lieff utt end in,
Rott engels sein or kleider.

12 Ihr ist auch gheen roett engels tuch
Hett ist gutt scharlacken,
Ick heb noch ainen halffe nachtt
Bey mienen freunnt to waekenn.

13 Die uns ditt neye Lietien sanck
Hie hefft so wal gesungen
Hie hefft fan sinre schonn boelen gedichtt,
Gott schendtt die nyder tonngen!

Str. 2 an l. ende. 2 wralen, die Bedeutung wird wohl schnallen sein das Wort habe ich in keinem Wb. finden können. 6 bruche l. brugge, scherrer l. scherer. 9 unntbarmen, l. ontbarmen. Str. 11—12 glaube ich an anderer Stelle gelesen zu haben, vorderhand ist das nächste was ich finden kann Grasliedlin 1535 (Erk Böhme I 495)

Zu Würzburg steht ein hohes Haus
Das ist so wol erbaut
Da tritt alle Morgen aus
Ein schöne säuberliche Frauen.

19 Anders

Ick sal end ick moett scheiden 4 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.

20 Annders

1 *Mein hartt ist alles trurens foll*
Dar zu binn ich bedroefft,
Freud end moett ist ganns dar her
For ain ander wrede ick gehoefft.

Digitized by Google

Helff reicher ghott! des klag ich dy,
Das ich mien freunt moett miden,
Des doett mir myn hartt so we.

2 Druck, liden moett mien eygen sien,
Truren moett ich nach end dach;
Die alder liefste die ick haen
Die hefft my dar zu gbracht.
Des ist die falsche klapers schultt,
End mach ich datt niett wreken
Sie wirtt my nommer mer holtt.

3 Ich heb denn dach wal er gelebtt
Das ick was gans feruidens wich,
Ghein frier heltt op erden liefft,
Des liett ich gedonncken my.
Nu bin ick ferlatten fan alder warreltt,
Mien hartien lichtt inn den doett gekweltt,
Wantt my gein better enffeltt.

4 Wor was ich holff offt raett dar zu?
O we mich armer man!
Den ich süns lang gediennett hab,
Den sutt my nu niett ens ann.
Des ist mien hartyen also gar verwonntt.
Ja, wie myn yunge hartt will trosten,
Dye en beide nitt ain halwe ston(d).

5 Darumb, das ich sums trurich sienn,
Das ist meinder trawen scholtt.
Wann sie sich rechtt bedenncken woltt
Sie most my wessen holtt!
Auch mochtte datt sonder die doett geschehen,
Myen hartt woltt ick op schniden,
En laettenntt sie binnen besienn.

Str. 1 wrede l. werde.

3 liefft l. levt. better l. bede. Str. 4 wor was = wer weiss. Str. 5 man bewundere das enorme Selbstbewusstsein des „Helden", s. Str. 3. Vgl. Palatina 343 n⁰. 68.

21 Annder

Ich red ain maill inn ainen bosche dael 6 Str.

Digitized by Google

Antwp. Lb. 84; Souterl. 83; s. Kopp Z. f. d. Ph. XXXIX 215 und Euphorion IX 295. Ambr. Lb. 148.

22 Annders

Rick gott wem sal ick klagen datt ick sums trurich sinn 11 Str.

Antwp. Lb. 141; Souterl. 148; gewöhnlich fängt dieses Lied an „Ryck Godt hoe mach dat wesen", hier ist es von dem hübschen volkstümlichen Antwp. Lb. n°. 142 kontaminiert. Um die Mitte des 16ten jh. erfreute sich dieses langweilige Zwiegespräch einer Beliebtheit die man schwerlich mehr versteht, auch nicht einmal wegen der Melodie, denn diese ist melancholisch und eintönig. (Souterl. 148).

23 Anndres

1 *Datt was ain meyken fan twintich jaren*
Beschlatten inn ain klosterkienn,
Sie dichtte ain lietien ut fanntasyen
Bey or schon boellen mochtt sie niett sienn.

2 Datt was ain jungelinck, der gennck ter schollenn,
Dien rechtten weck had hie gmist;
Ja schonne jonnckfrawlin brengen inn doelen,
Weder umb to keren datt donncktt my best.

3 Ich hoff des auff, ich wols beginnen
Umb ain die alder lieveste mien.
Heb ick sie lieff, ick dors enn matten,
Datt or mis kwem datt wer my lett.

4 Fraw fenis prixke heb ick gladen,
Ick bin die genne diett dragen moett,
Al inn mien jonnge hartienn lichtt sie bgraben,
Hett ist fraw fenis diett my doett.

5 Wo nakenntt, moder nakenntt, was sie gbaren
Die liefste der ick so gerne by schliep,
Onser gott ferley or ain frisschen morgen!
Wanntt ick kann or fergetten nicht.

6 Bis my gebertt ick wiltt entholden,
Geb ick datt wal to rechtt verstan,

Digitized by Google

Die fornige minnen machen wal verkoldenn,
Mien stedig lieffte mach nitt vergaenn.

7 Wor machen ain man sienn leffenn lustenn
Die verlaeren hefft sienn sutte lieff?
Sin sinnekens ligen im inn schwaren suchtten,
Umb sin hartien heft hie genen trost.

8 All ist datt lottienn op my gefallenn
Unnd ick datt sur doet drincken moett,
End ich find hir genn trost op erdenn
Unnd wat ick doe hett ist tegen spott.

9 Mochtt ick denn dach noch eins gleffenn
Datt ick bey die alder liefste mochtt sin,
So wer mien truren al genessenn,
Al liett mien hartien so schwaren pin.

10 Soette lieffkenn ick wolde u bidden een bedde,
Ein bede die gy my niett weygeren weltt,
Unnd off ick for u dorken dritte
Woltt gy eins freuntlich op my senn?

11 All for or dorkenn so gennck ick sittenn,
For or fennsterkinn en dorfft ick nit stan,
Vernemen datt die nyder tongen
Datt soldtt or ann or erkenn gaenn.

12 Al op datt Enndeken fan desser stratten
Dar wonntt die alder liefste mien
Ick will dar noch ain nachtt bey schlapen
Off kreyen sal gein fogel sienn.

Dieses Lied besteht aus drei zusammengesungenen Liedern deren eins schon an sich ein Quodlibet ist. Gehen wir zur Analyse über: Str. 1 ist mir sonst unbekannt. Str. 2 finden wir als zweite Strophe eines Lieds aus der Serrure Hs. Duyse I 891; Willems n°. 77: als Tonangabe sehr häufig „het was een clercxken dat ghinc ter schole'' Souterl. n°. 1; noch neun Stellen wo die Zeile als Tonangabe dient führe ich in meiner Neuausgabe an. Str. 3 Het wayt een windeken (ein Quodlibet) Antw. Lb. n°. 69, Amst. Lb. 1583 bl. 81, abdruck Duyse

Digitized by Google

I 391. Str. 4—6 mir sonst unbekannt. Str. 7 Hoe mach een man zijns levens lusten Antw. Lb. n°. 121 Str. 1, Souterl. 62. Str. 8 die dritte Str. desselben Liedes. Str. 9 die 5te Str. desselben Liedes. Str. 10—11 obschon nicht genau übereinkommend passt der ganze Inhalt mit Serrure Str. 3—4.

Het ginck een geselleken tsavonts uijt vrijen,
Tsavonts inden maneschijn;
Hij clopten voer zijns lievekens doere,
Hij woude in gelaten zijn.

Gheselleken als ghij gaet uyt vrijen
So denct altijt op vroukens duecht
So muechdy draghen den schilt van prijse
Dye is altijt van vrouwen verhuecht.

Unsere beiden Strophen zwischen diese beiden hineingestellt würden weit eher ein Ganzes bieten als das Serrure lied oder, erst recht, als unsere enzyclopædische Zusammenstellung.

Str. 12 vgl. Tonangabe Schriftver. L. 1562 (Wackernagel ndl. Ref. p. 17) Al op den hoeck van deser Straten daer woont een so schoonen vrouken fijn. Vgl. Antw. Lb. n°. 69 Str. 6 und Mijn hertelic lief wel schoon ioncfrouwe Duyse I p. 627 Str. 4.

Das Lied ist ein gutes Beispiel vom Zusammenflechten verschiedener selbständiger Elemente, so häufig im heutigen Volkslied, ein Prozess, den John Meier in seinen Volksliedstudien (Strassburg 1917) in allen Stadien schildert.

24 Annders

Gnade mach hie verwarfenn.

Abgedr. Wm. Jb. l. c., Zu Str. 3 möchte ich bemerken dass Hoffmann unrichtig liest „Rustichlic is sy van leden;" die Hs. hat „Kostelich." Des Schreibers R und K gleichen sich sehr, aber beim K geht die Curve rechts bei R links.

25 Annders

Ungnad beger ick nichtt fan ir 4 Str.

Ambraser Lb. 1; Palatina 343, 65; Zs. f. d. Ph. XXXV, 515.

Digitized by Google

26 Annders

Zartt schonne fraw 3 Str.
Ambraser Lb. 2; Palatina 343, 63; Zs. f. d. Ph. XXXV, 513.

27 Annders

Fan eddeler artt 3 Str.
Ambr. Lb. 15; Litteratur Georg Forster (Braunes Neudrucke), I, 35, Zs. f. d. Ph. XXXV, 514.

28 Annders

Mein gmott end blutt.

Ambr. Lb. 63; Litteratur Georg Forster, I, 85.

29 Annders

Mein fleis und mue ich nie. 3 Str.
Ambr. Lb. 5; Palatina 343, n°. 167.

30 Annders

Rosina war was dyn gstallt. 3 Str.
Ambr. Lb. 174; Palatina 343, n°. 82; Antwp. Lb. 137 (sehr schlecht übersetzt ins Ndl.); weitere Litteratur Zs. f. d. Ph. XXXV, 514. Souterl. 35.

31 Annders

Die wintter ist ain unwertt gast. 6 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c. Souterl. 110. Antwp. Lb. 25.
Str. 1 z. 2 Datt merck ick bey den *tawe*, Hoffmann setzt dafür *daghe*. Str. 5 Maria will uns gleyden *wed* wyr scheyden; H. setzt *want* in den Text und sagt dass die Hs. *won* hat.

32 Annders

1 „*Wol auff wyr willen rieden*
Dar schonne jonckfrawkens bintt,
Her ist ghein lenger blieffen,
Des troertt des hartze mein"

Digitized by Google

Des sprack sich ain guthelich wiff.
Nach or statt mien gebere,
Sie ist mien tiett verdriff
Ho gesell dus forfrew ick mich.

2 Gott er alle hupsche junckfrawkens
Die fris und frolich sien!
Und die sich laetten bschawen
End dar to erber sintt.
Or loff, datt is so erentricke;
Inn allen dutzschen lande
Wor findtt man ors glick?

3 Ich fannt mir aen ainen dansse
Fan frawen ain grott gschall
Mytt oeren perlin krensse
Or mundelyn rott en all,
Or mundelin roett as ein rubyn.
Rick gott! mochtt ick sie kussen
Die alder lieveste mien,
So wollt ik frolick sienn.

4 So wer mien leytt ferschwonden
Se fertt dar her
Nochtans will ick or schencken
Datt jonge harttze mien
Wo wal datt ick sie niet spreken [1]) kan
Sie lichtt in mienen sinn
Gelick die hogeste dach
So gar freuntlich sie to my sprack.

Hup Reykenns Lieder als folgett:

33 Annders

Hett fur ain Munnich nach sinre klusenn. 10 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.

34 Annders

Muder liewe mueder nu gebtt my einen man. 7 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.

1) Das wort ist kaum leserlich sieht aber wie spgen aus Str. 1 forfrew < verfraeyen.

35 Annders

Es sprutten 3 *blomkens* (*sic*) *in gennem taal.* 11 Str. Abgedr. Horae Belgicae II, n°. 89, Wm. Jb. l. c.

36 Annders

Hett jar doe ich ain altt wieff nam. 5 Str.

Abgedr. Wm. Jb. l. c. Nach fl. Bl. der Hergotin mit noch 5 Str. Uhland. n°. 292.

37 Annders

Tho Uttertt for die portte da wontt ain meskenn fienn. 6 Str. Abgedr. Wm. Jb. l. c. Horae Belgicae II, n°. 114.

38 Annders

Zw mey had ich ain blomkenn inn mien hartien verkaren. 4 Str. Abgedr. Wm. Jb. l. c.; Horae Belgicae III, 111.

39 Annders

Es gienngen zwie gespellenn gutt brechen unnd lessenn blomen. 6 Str.

Abgedr. Wm. Jb. l. c.; Horae Belgicae II, 102. Dieses Lied ist weder dasjenige vom reichen und armen Mädchen noch von den Gespielen „alle drie baervoets": Fruitiers Ecclesiasticus hat zwei Melodien mit diesem Anfang, die sehr hübsche, n°. 3 ist wohl die passende. Auch eine Tonangabe in Hoffmanns Hs. XV jh. „Het reden twie ghespelen goet ter heiden plucken bloemen" bezieht sich hierauf. Melodie abgedruckt Bäumker Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft IV 174.

40 Annders

1 *Hett rett ain rider jagen*
Auch jagen inn datt wollt.
Was fanntt hie op der heydenn?
Twie gespellen kleine,
Die ein was sufferlich.

Digitized by Google

2 Hie sprach »Gott grus beydenn!
Die schönste wil ich hann,
Ich will iw furen hoghe,
(Denn jungen weck stat gronne)
Thott minnes fatters Borch."

3 Doe hie thott faders borch kwam
Hie dede wie ain erber man
Hie dede hor schonne lighen
Auff einen syden bede,
Die fack die gennck em ann.

4 Och doe hett kwam ann gen Morgenn
Die lichtte tag ann kwam
„Nu op, ritter holde!
Die dach scheinnt dor denn wolde
Ich hor ain fogelsanck."

5 „Tenn ist so nach dem dage nichtt,
Hett ist die Manne schinn.
Nu kertt iw harwers umb
Mitt Iwen roden Munde,
Gutt lieff, en kussett mich."

6 „Ich en thw es nitt, ich en thw es nitt
Ich enn thus werlich nichtt.
An ich wil wir zw heime,
Zw mien gespellenn kleyne
Dar ich sie lest mals liett."

7 „Gespell, wal lieffer gespelle!
Ww welt my geben raett?
My hefft ain rider beschlapen,
Hie hefft my machtt gelatten,
Gespell nu gebtt my raett!"

8 „Gespelle, wal lieffer gespelle!
Ich sal Iw geben raett:
Gy sollt u har auff bindtten
Als auch feine frawen,
Bey lade! ghy sindtt ghen machtt."

Digitized by Google

9 „Ich enn thw es nitt, ich enn thw es nitt,
Ich en thw es werlich Niett.
Mien harken datt sal hangen
Den losen rider to schande
Datt hie my maget liet."

Das Lied bestand noch im selben Versmass aber mit ziemlichen Abweichungen im Texte am Ende des 18 jh.: „Daer zou er een Jager uit jagen gaan en uit jagen zoo zoud hij gaan" 9 Str. de Amsterdamsche Kermisvreugd, Amst. S. en W. Koene o. j. In Deutschland ist ein ganz ähnliches Lied noch überall verbreitet; Litteratur angegeben Marriage V. a. d. Bad Pfalz n⁰. 8 Str. 5 harwers l. harewaert. Str. 6 an l. en. Str. 8 Bey lade! bĭ *l*ade < bi gode später bylo = voorwaar. Str. 9 Ich en thw es werlich nicht. „Ich thw sein warlich nit" kommt in einem Quodlibet Forster II, 1540, n⁰. 60 vor, kann aber auch seinem n⁰. 61 „ich kam für liebes fensterlein" entlehnt sein.

41 Annders

Die Nachtegal die sannck ain lied datt lerde nich. 4 Str.
Amst. Lb. 1591, p. 62. Souterl. 127, in meiner beinahe druckfertigen Neuausgabe gebe ich die Abweichungen des Weimarer Textes.

42 Annders

Enn will wy taffent genochlich sienn. 4 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.: die Strophe von den 25 Bedden wurde gern und öfters für mehrstimmigen Gesang gedruckt z. b. Tielman Susato und im Londoner Liederbuch hsg. Wolff.

43 Annders

Ich rett mir utt auff aeffentt turen. 3 Str.
Abgedr. Wm. Lb. l. c.; Wirth Untergang des ndl. V. Hochdeutsch Palatina 343, n⁰. 144, Hs. 1568, n⁰. 53 (Kopp).

Digitized by Google

44 Annders

1 *Es sollt ain suverlicke ghan temmen*
Ain klain woltt fogelkinn,
Enn soltt or datt enntflieghen
Datt soll or also leyde sienn.

2 Sie dett or hoch auff schortten,
Sie tratt datt fogelkens nach,
Sie riep mitt also helder, lude, steme
„Nu statt jungher! nu statt!"

3 „Wol edle schonne jonnckfrawe,
Was heb ich euch misdann
Und datt gy also helder lude rupett
Ende hettet my stille stann?"

4 „Wall edle schonne jonnckherren,
Ir hebtt mir nix misdann,
Mir ist ain klain woltfogelkenn entflogen,
Wolly my datt helpen fainn?"

5 Die rider tratt vann sinnen falenn
Fann sinnen faelenn inn datt gras,
Hie wolt or dar datt fogelkenn helpen temmen
Datt or enntflogen was.

5 Mer doe die loesse ridder
Sienn willekens hadde gedaenn
Doe sprack hie to der suverlicke alleyne
„Ghy mugett wol tho huswartt ghaenn
End seggen uer alder liefste muder
Datt fogelkenn ist al gefainn."

7 „Wol edle schonne Jonnckherren
Verrompt euch nix zu serre
Ja wie die hoeffsche frawelin schendett
Die hebbens allso kleyne er."

Das Lied hat keine Verwandtschaft mit Duyse I, 778 „Het soud een suyverlijcke des avonds gaen om wijn."

Str. 5 falenn (vale) auch im Englischen steht oft einfach der Name der Farbe für das Pferd, a bay, a dapplegrey. Ndl.

Digitized by Google

(een, de) grauw. (Red.) Str. 6 Möglicherweise waren hier zwei Strophen, die erste aus den ersten 4 Zeilen bestehend, die zweite aus den 4 letzten. Im Palatina 343, n°. 175 wird von Wachteln fangen in demselben zweideutigen Sinne gesprochen.

45 Annders

Hett was ain gesellekenn was guett fan pries.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.

46 Annders

Denn dollenn hoett denn wil wy auff settzen
Denn dollenn hoeytt den nemptt ins gutt,
Denn sal sie dragen, denn moett sie dragen
Den kwaren etc.
Allett he
End sol my morgen aldenn dach
Mein hofftjen schweren
Laett schweren datt schweren will
So drinck wir heyl intt heyll
Dat wintjen moett dar inn
Wat baetten my 1000 nobelenn
Wantt wy begraben sin?

„De Dolle Hoed" jetzt noch Name eines Gasthofs in der Nähe von Lochem (Gelderland).

Zeile 2 ins l. ons. Z. 5 allett s. Verdam, Wb. 310—11, he l. ghy? Z. 11—12 noch im Volksmunde in der badischen Pfalz „was batten mich 1000 Dukaten wenn sie versoffen sein?" Möglicherweise hatte dieses arg verwilderte Liedchen 5-zeilige Str., die zwei letzten der ersten Str. bestehend aus einer Wiederholung der beiden ersten Zeilen, mit dem einzigen Unterschied von „kwaren" statt „dollen." „Allett ge" wäre der Anfang eines Kehrreims, zu wohl bekannt, als dass man ihn zu wiederholen brauchte. Die zweite Str. bis „dar inn." Viel Kopfzerbrechens ist diese Blüte der Bierstube jedenfalls nicht wert. Bemerkenswert ist dass bei einem so feuchtfrölichen

Digitized by Google

Volke, wie wir die alten Niederländer aus ihren Bildern kennen, so wenig Trinklieder noch erhalten sind.

47 Annders

Enn doenn ich dor das wollt rett. 3 Str.
Abgedr. Wm. Jb. l. c.

48 Annders

1 *Ick hebe datt wortelken fan der linden*
Hett ick datt saett,
Ick dede so gerne bulkens wille
Wertt frennde raett!

2 Bulkenns will end frende raett
Mach beyde nichtt sien.
— — — — — — —
— — — — — — —

3 „Mer gary ut den lande
Süitt lieff ick folge nach,
Die erste karcke dar wy komen
Ick tru u dar."

4 Die erste karck dar wy quemen
Datt was ain bus,
Die pap die unns die misse las
Datt was ain fos.

5 Die anderde karcke dar wy kuemen
Datt was ain streuick
„Nu gatt hirbey my sitten gutlieff
Ick mack u breut."

6 „Er ick bey dir sitzen ginck
In sulcher matten
My wer wel lieffer datt u hartt
Ann fierren brick."

7 „Brick myn hartt ann fieren sütt lieff
Inn uenn schoett
War woltt y my graeffen sütt lieff
Wer ick doett?"

Digitized by Google

8 „Datt wetterkin op den stennen stiett,
Datt giett dar niett inn,
So ist ock u loesse min
Inn mynnen sin."

Str. 3 gary l. gaet ghy? Str. 5 datt zweimal hinter einander.

Str. 6 ann fierren brick, in vier Stücke zerbrechen? Str. 8 stennen l. steenen?

Hoffmann nahm dieses Lied als zwei Fragmente an, das erste bis „ick folge nach." Es sind allerdings Seiten ausgeschnitten nach dieser Zeile, aber dies muss schon vor Niederschrift des Liedes geschehen sein, denn Form und Inhalt sprechen für die Einheit des Liedes.

Haag. ELIZABETH MARRIAGE MINKOFF.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

92. GOEJE JAN = JAN TUNING.
(verg. *Kl. Meded.* 91).

„De Jan, die van Frederik Hendrik „all syn heul was", en die stierf, toen deze juist Stadhouder was geworden, was zijn secretaris Jan Tuning. In de Sermones de vita propria (vgl. dl. VIII, 211) wordt zijn naam genoemd en vermeld, dat de Prins aan zijn sterfbed heeft gestaan", J. A. Worp, *De Gedichten van Constantijn Huygens*, IX (1899), blz. 55, waar „Aanvullingen en Verbeteringen in de Noten" gegeven worden, waarop eerst te laat mijne aandacht gevestigd is.

Den Haag. C. B.

Digitized by Google

OVER DEN NEDERLANDSCHEN OORSPRONG DER AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN *SKAGERRAK* (*SKAGERAK*) EN *KATTEGAT*.

Voor zoover mij bekend, is tot nu toe nog geen opzettelijke poging gedaan om aan te toonen of althans aannemelijk te maken, dat de namen der Skandinavische vaarwaters Skagerrak en Kattegat van Nederlandschen oorsprong zijn. Men schijnt — hetgeen ook niet verwonderlijk is — in 't algemeen stilzwijgend aan te nemen, dat deze Skandinavische wateren Skandinavische namen dragen. En ook wel niet stilzwijgend. Een etymologie van *Kattegat* uit de Skandinavische talen vindt men b.v. in het bekende werk van Egli, Nomina Geographica, Leipzig 1872, blz. 290, die er in ziet: „eine zusammensetzung von *kati* = boot, schiff, und *gata* = strasse, also schiffsweg". Hij verwijst hierbij naar een werk van L. Passarge, getiteld: Schweden, Wisby und Kopenhagen (1867), blz. 325, die deze meening het eerst schijnt uitgesproken te hebben. Geheel onafhankelijk, naar het schijnt, van Egli en Passarge komt Ten Doornkaat-Koolman in zijn Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache II, blz. 185 (1882) op dezelfde gedachte, waar hij schrijft: „Zu dem obigen an. *kati*, dän. *kat*, schwed. *katt* (dreimastiges Kauffahrteischiff) noch die Frage, ob sich daher vielleicht der Name „kattegat" des Sundes zwischen Jütland und Norwegen-Schweden herschreibt u. ob dieses Wort nicht wörtlich soviel als Schiffs-Gasse, Schiffsstrasse (cf. *gat*) bezeichnet?" Een onmiddellijke gelijkstelling van *kattegat* met: scheepsstraat, is op den keper beschouwd niet geheel zuiver, aangezien zoowel on. *kati* als de. *kat*, zw. *katt* zeer bepaalde soorten van schepen zijn, maar niet: schip in 't algemeen beteekenen; *kattegat* zou dus hoogstens kunnen beduiden: straat waar voornamelijk schepen voeren die de Oude Noren *kati* noemden.

Digitized by Google

Maar ook afgezien van deze kleinigheid, zoo men wil, kan de etymologie kwalijk juist zijn. In den 2den druk van zijn Nomina Geographica, Leipzig 1893, plaatst Egli er terecht een vraagteeken achter; hij twijfelt of deze afleiding nog houdbaar is, sedert Ed. Erslev in zijn werk Jylland (1886), blz. 293 heeft aangetoond, dat de naam jong is en het eerst op Hollandsche zeekaarten voorkomt. Tot mijn spijt heb ik het werk van Erslev niet onder oogen kunnen krijgen en ik heb dus van de gegevens die hij daarin vermoedelijk verschaft, geen gebruik kunnen maken voor mijn betoog. Maar de gevolgtrekking die hij uit zijn gegevens maakt, dat de naam jong is en het eerst op Hollandsche zeekaarten voorkomt of m. a. w. van Hollandschen oorsprong is, zal men, zooals uit het vervolg zal blijken, moeilijk kunnen tegenspreken. En dit geldt evenzoo voor den naam *Skagerrak*. Wat deze benaming betreft, nog in den laatsten druk van Brockhaus dien ik heb kunnen raadplegen, den 14den van 1908, leest men dienaangaande: „Der Name stammt von einer Sandbank (dem Skagens riff), die die Fortsetzung der Nordspitze Jütlands bildet". Evenzoo bij Egli: „Skager Rack hiess zunächst die vor Skagen liegende grosse sandbank, dann durch übertragung das umliegende meer". Deze bewering werd reeds in de 18de eeuw uitgesproken door J. Ch. Adelung in zijn werk: Geschichte der Schiffahrt und Versuche, welche zur Entdeckung des nordöstlichen Wegs nach Japan und China von verschiedenen Nationen unternommen worden, Halle 1768, blz. 299, noot, waar men leest: „Skager-Rack, oder Schagerrack ..., welches eine gefährliche Sandbank vor der jütländischen Landspitze Skager (*lees*: Skagen) ist". Die zandbank, het bekende (op zijn Deensch) *Skagens rev*, (op zijn Nederlandsch) *Schager rif*, dat Winschooten in zijn Seeman als het algemeen bekende voorbeeld van een rif noemt: „Rif ... beteekend bij de seelui een lange en smalle bank, plaat of droogte in see, ... als het bekende schaager rif, hetwelk geleegen is aan de mond van de oostzee", die zandbank nu heeft nooit den naam *Skagerrak* gedragen. Evenals

Digitized by Google

ndl. *Schager rif* niet anders beteekent dan het rif van Schagen, zoo heeft ndl. *Schager rak* geen andere beteekenis dan het rak van Schagen, en *rak* beteekent hier: rechtloopend gedeelte van een vaarwater. Terecht vindt men in het Mnl. Wdb. op Rac (Dl. VI, 999) *Skagerrak* vergeleken met een naam als *Damrak*, maar minder juist wordt m. i. *Skagerrak* daar Zweedsch genoemd. De Skandinavische talen kennen *rak* niet in de beteekenis: rechte strook vaarwater, en zelfs indien dit wel het geval ware, zou de naam daar niet *Skager rak*, maar *Skagens rak* moeten luiden, verg. *Skagens rev* naast ndl. *Skager* of *Schager rif*. Deze Nederlandsche vorm *Skager* in *Skager rak*, doet Adelung, zooals wij boven zagen, zelfs ten onrechte spreken van „der jütländischen Landspitze Skager". Het *Schager rak* is te vergelijken met een benaming als het *Amelandsche rak*:

„Hier keert hy achter 't rif van Schagen,
Daar in het Amelandsche rak"

leest men bij Oudaan, in zijn Poëzy, I, blz. 156.

Zooals reeds boven even ter sprake kwam, zijn de namen Skagerrak en Kattegat van jongen datum. Terwijl Belt en Sont uit de middeleeuwen afkomstig zijn, zijn Skagerrak en Kattegat tot dusverre ook in de 16de eeuw nog niet aangetroffen. Noch in het in een Nederduitsche bewerking tot ons gekomene Seebuch, noch in de Kaerte vander zee van 1532, noch in die van 1541, noch bij Ortelius en Mercator, noch ook in de zeevaartkundige werken van Waghenaer, zijn Spieghel der Zeevaert van 1584 en zijn Thresoor der Zeevaert van 1592 worden de namen gevonden. Beide wateren hadden toen nog geen afzonderlijke benamingen. Het Skagerrak heette Noordzee, b.v. bij Waghenaer, die het ook in het Latijn noemt: Oceani Germanici pars; het Kattegat heette, even goed als de doorgangen tusschen de Deensche eilanden: Belt, in het Latijn Sinus Balticus, Passagium Balticum, of met den aan de Oudheid ontleenden naam Sinus Codanus. Eigenaardig

Digitized by Google

is hetgeen men hier op de kaarten bij Waghenaer leest, nl.: „De Pol in genaempt de Beldt"; op de eerste woorden kom ik beneden nog even terug. Men ziet uit de benamingen Noordzee en Belt, dat men de Noordzee liet eindigen bij kaap Skagen, dan kwam men in de Oostzee (verg. ook Winschooten, waar hij zegt: „het ... schaager rif, het welk geleegen is aan de mond van de oostzee"), of liever dan kwam men in de doortocht naar de Baltische (onze voorouders zeiden ook Beltische; verg. b.v. v. Yk, Scheepsbouw, blz. 42: „in de Oost of Beltijsche Zee gelegene Kusten en Eylanden") of Oostzee, het Passagium Balticum of de Sinus Balticus, de Belt.

Den naam Skagerrak of liever op zijn Nederlandsch het Schager rak treft men het eerst aan op Hollandsche zeekaarten der 17de eeuw, en merkwaardigerwijze, voor ons Hollanders echter volkomen begrijpelijk, niet voor den zeearm die dien naam tegenwoordig draagt ten N. van Jutland, maar voor het water dat wij thans het Kattegat noemen ten O. van Jutland. Voor ons Hollanders volkomen begrijpelijk, want het Kattegat is veelmeer een rak d. w. z. een recht loopend gedeelte van een vaarwater dan het Skagerrak, dat een uitlooper van de Noordzee is. Bij Skagen eindigde de Noordzee, daar zeilde men om het Schager rif in het Schager rak en kwam zoo door de Sont (of een der Belten) in de Oostzee. Lucas Jansz. Waghenaer, die den naam *Schager rak* noch op zijn kaarten, noch in zijn teksten noemt, past echter wel op het vaarwater tusschen Schagen en de Sont het woord *rak* toe, waar hij op blz. 125*b* van zijn Thresoor der Zeevaert (1592) zegt: „In dit vaerwater tusschen Schaghen, Maesterlandt, de Sont, Steden ende Valsterboen, behoeft een stuerman wel voorsichtich te wesen, ende niet veel te slapen, om alle dese vuylen ende ondiepten met voorsichticheyt te ontcomen: daerom die in dese traue oft dit reck comt die sie wel toe, ende salt noch quaet genoech hebben".

Dit gevaarlijke vaarwater, dat tegenwoordig uitsluitend den naam Kattegat draagt, reeds bij Waghenaer een „reck" ge-

Digitized by Google

noemd, komt nu nader bepaald als het „Schager rack", volgens mijn weten, het eerst voor bij Willem Jansz. Blaeu in de eerste uitgave van zijn Licht der Zeevaert uit het jaar 1608 [1]). Ook in zijn latere uitgaven van deze en andere zeeatlassen, ook in die welke hij met zijn zoon Joan Blaeu heeft uitgegeven, vindt men het Schager rak in het Kattegat, en dit is verder het geval op nagenoeg alle hier in aanmerking komende Hollandsche zeekaarten der 17de eeuw. Ik noem hier slechts de kaarten van Blaeu (1648), Colom (1652), de Witt (1654), Doncker (1658 en 1664), Goos (1669), van Keulen (1695). En uit de opschriften der kaarten of de bijbehoorende teksten mogen hier de volgende aanhalingen vermeld worden. Op kaart 29 in het Tweede Boeck van 't Licht der Zee-vaert van Willem Jansz. Blaeu (1625) leest men: „Paskaerte van 't Schager rack, vertoonende van Schaghen en' Maesterlant af door de Sondt tot om Valsterboen toe, alle de gelegenheijt der Zeecusten van 't Land van Noord'oosten, Halant, Schoonen en' Zeelant, Hoemen alle Hauenen daer ontrent geleghen beseijlen, ende alle clippen Reven en' periculose plaetsen schouwen ende mijden sal". Daarnaast staat de Fransche vertaling, waarin echter de typisch Hollandsche benaming „'t Schager rack" als ware zij onvertaalbaar of als zijnde nog geen internationale vaste naam weggelaten is: „Carte Marine representant dez Schagen et Maesterlandt par la Sonde iusques à Valsterbon, toutes les situations des costes de la Mer" *etc.* Het opschrift van het derde hoofdstuk van „Des tweeden Deels Tweede Boeck der Zeespiegel" van Willem Jansz. Blaeu (1643) luidt: „De Custen van Noorwegen en Sweden, tusschen Maesterlandt en Kol, en hoemen het Schager Rack sal beseylen" (blz. 9).

1) Op de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt zich een exemplaar van den tweeden druk van 1625, waaruit ik beneden eenige aanhalingen geef; Dr. C. P. Burger Jr. had de goedheid mij te berichten dat de naam ook voorkomt in den eersten druk van 1608, die op de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek berust. Ook de opgaven omtrent het voorkomen van den naam op verschillende andere zeekaarten dank ik aan Dr. Burger.

Digitized by Google

En dan volgt o. a. „Om van Schaghen nae Kol te zeylen" (blz. 12) ... „Diepten in 't Schager rack. Soo ghy by lange donckere nachten, ofte mistigh weder in 't Schager Rack quaemt te moeten bylegghen, so neemt acht op dit nae-volghende: Zijt ghy tusschen Schagen en Lesou *enz.* ... Zijt ghy tusschen Anout, Haselin en Kol *enz.* ... Int Schager Rack tusschen Maesterlandt en Waersberghen, gaet de stroom meest al mette wint" (blz. 16). Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat Blaeu naast de jonge benaming Schager rak ook nog wel eens den ouden naam Belt gebruikt, b.v. in het Tweede Boeck van 't Licht der Zee-vaert 2, 38*b* (1625), waar men leest: „Inde beschryvinge van dese Caerte van de Belt van Schaghen af tot Langhelandt toe". Een voorbeeld uit het laatst der 17de eeuw van Schager rak vindt men in den zeeatlas van van Keulen (1695) op de „Nieuwe Pascaert van Schager-Rack en een gedeelte van de Sont, van Gottenburch tot aen Coppenhave alsmede van de hoeck van Schagen tot aen Horsens". En tot besluit nog een aanhaling uit Brandt's Leven van De Ruyter, 1ste druk 1687, blz. 170: „Toen de vloot in 't Schaager rak, tusschen d'eilanden van Lesou en Anout, was gekomen".

Naast het Schager rak der Nederlandsche zeekaarten en zeevaartkundige werken sedert Blaeu, was in den mond der Nederlandsche zeelieden de naam Kattegat voor ditzelfde vaarwater tusschen Jutland en Zweden gebruikelijk. Het is merkwaardig, dat op de Nederlandsche 17de eeuwsche kaarten, die ik onder oogen heb gehad, als ik goed heb gezien, de naam Kattegat niet voorkomt. Maar in het Journael van De Ruyter, „een zeeman", om met Cornelis Everaert te spreken, „sprekende Zeeusche tale", waarbij men in dit geval „Zeeusche tale" zoowel kan opvatten als: de taal van een zeeman, zeemanstaal, als: de taal van Zeeland, Zeeuwsch [1]) (men vergelijke zijn met de taaleigenaardigheden zoowel der Zeeuwsche

1) Vgl. beneden blz. 125—126 (met de nen).

Digitized by Google

als der zeemanstaal doorspekte Journael maar eens met het daaraan voorafgaande Journael van den landofficier van Wassenaer-Obdam), in het Journael van De Ruyter dan, op 13 Juli 1659 leest men: „Op datò is een Deens capteyn ut Vlecker in Noorwegen met een jool met sijn 5 personen door het Kattegadt en door de Beldt tot bij Femeren aen mijn boort gecomen". Het maakt eenigszins den indruk alsof onze kaartenmakers aanvankelijk het ruige, in den mond der zeelui gebruikelijke Kattegat liever niet bezigden, het althans achterstelden bij het meer als een zuiver aardrijkskundige term klinkende Schager rak. Maar hoe dit ook zij, de buitenlanders trokken er hun neus niet voor op. Reeds in 1650 leest men op de algemeene kaart van Denemarken van Joh. Mejer (duitsch), die als eerste kaart is gereproduceerd in het werk van den Deenschen nauticus Joh. Knudsen: Sökortdirektör Jens Sörensen 1646—1723, in het Kattegat de woorden „Sinus Codanus vulgo das Kattegatt" [1]), zooals men bij Blaeu leest: „Sinus Codanus 't Schager Rack". En in Kluge's Seemannssprache vindt men op blz. 184 s. v. Deutsches Meer de volgende aanhaling uit de Duitsche vertaling door Lange van de oorspr. in 't Fransch geschreven reis van Martinière, getiteld: Neue Reise, blz. 2 (1675): „Wie wir nun mit aller Nohtdurfft versehen waren, giengen wir nach 6 Tagen zu Schiff, und setzten mit einem schönen Süd-Wind die Segel bey, giengen bey Lande bisz Katgat (welches die Frantzosen Trou de chat heissen) welches eine Meer Enge ist, so das deutsche Meer und dem Belt von einander theilet". Een weinig anders luidt deze Duitsche tekst bij Adelung, Geschichte der Schiffahrt, blz. 299: „Wie wir mit alle dem, was uns nöthig war, versehen worden, traten wir sechs Tage hernach unsere Reise zu Schiffe an, und indem wir bey gutem Wetter den Anker lichteten, kamen wir mit einem Südostwinde bis an das Kattegat, so von den Franzosen Trou de chat genannt wird, eine Meerenge,

1) Dr. Burger was zoo vriendelijk mij dit op mijn navraag mede te deelen.

Digitized by Google

welche das teutsche Meer von dem baltischen scheidet, einem wegen der dasigen Klippen sehr gefährlichen Ort, welcher 40 Meilen (lieües) von Helsingör bis Schagerhort [1]) breit ist". En dat de naam Kattegat in Denemarken zelf op het einde der 17de eeuw inheemsch was geworden, blijkt overtuigend uit den titel van het Journaal van den grooten Deenschen zeekaartenmaker Jens Sörensen: „Journal over vorer Sejlads og Krydsninger i Kattegattet paa Söcartsrejsen i Kgl. Maj. Tjeneste 1697" gepubliceerd in het bovengenoemde werk van Knudsen, over wiens nautische geschriften, inzonderheid die welke de Deensche zee-cartografie betreffen, men het belangwekkende artikel leze van Dr. C. P. Burger Jr., in Het Boek 1918, blz. 93—102. Dr. Burger wijst daar op twee punten, die ook in dit betoog over den Nederlandschen oorsprong der namen Skagerrak en Kattegat van belang zijn. Allereerst, dat uit de studies van Knudsen blijkt „hoe tot in de tweede helft van de 17de eeuw de kennis van de zeekaart in Denemarken geheel berustte op het werk van onze landgenooten" (blz. 95). En dan verder dat, toen de Denen eindelijk zelf begonnen zeekaarten te maken, hun werk geheim werd gehouden. „In één opzicht" zegt Dr. Burger (blz. 95 vlg.) „volgden de Deensche cartografen hun Hollandsche voorgangers niet. Hun werk werd niet gedrukt, niet ten behoeve van het zeevarend publiek in den handel gebracht. Wat gedaan werd, ging van de Regeering uit, en deze meende dat de resultaten alleen hare marine moesten dienen, dat vijanden en andere vreemdelingen er niet van behoorden te profiteeren. Knudsen heeft zich daarom moeten getroosten in de staatsarchieven zelve de oude kaarten op te sporen". Deze late en geheimzinnige werkzaamheid der Denen steekt inderdaad scherp af bij de vroege en openlijke werkzaamheid der Nederlanders op het gebied

---

1) P. Adelung wil dit veranderd hebben in *Schager rack*. Dit zal kwalijk juist zijn. Maar wat men hier ook moet lezen, in ieder geval zal het iets moeten zijn bij den hoek of de punt van Skagen.

Digitized by Google

der kartographie, wier kaarten met de vele door hen gegeven Nederlandsche benamingen overal werden gebruikt.

Uit het bovenstaande is wel voldoende gebleken, dat de benamingen Schagerrak en Kattegat beide oorspronkelijk, in de 17de eeuw, toegepast werden op het vaarwater dat nog thans den naam Kattegat draagt. En dit bleef zoo de geheele 18de eeuw door, b.v. op de „Nieuwe kaart van het koninkryk van Deenemarken, na de laatste ontdekking int licht gebracht, te Amsterdam by Isaak Tirion" (1735) in de Tegenwoordige Staat van alle Volkeren, Dl. VII, waar men weer alleen leest: „t Schager Rack". Maar in het „Dagboek eener Reize ter Walvisch- en Robben-vangst, in 1777 en 1778 door Hidde Dirks Kat", Haarlem 1818, blz. 62 zegt deze zeeman: „Na verloop van drie of vier dagen passeerden wij op den 13 September (1778) Schagen in het Kattegat, en kwamen na verloop van eenige dagen den 18 September op de plaats van onze bestemming, te weten Kopenhagen". En op de kaart van Denemarken in een atlas van 1785, de „Atlas, tot opheldering der Hedendaagsche Historie beschreven door een gezelschap van geleerde mannen in Engeland; overgezien en verbeterd door W. A. Bachiene en gegraveerd door J. van Jagen", bij Schalekamp te Amsterdam uitgegeven, draagt het water ten O. van Jutland nu eens beide benamingen: „Schager Rak of Kattegat". Beide namen te zamen komen ook reeds 70 jaar vroeger voor in den Franschen tekst bij fol. 8 in den „Atlas de la Navigation, et du Commerce, dans toutes les parties du Monde, Amsterdam chez Louis Renard 1715", luidende: „Le Danemarc .... est arrosé au Couchant de la Mer d' Allemagne, qui entre dans la Mer Baltique du côté du Nord, et forme en y entrant un grand Golfe que l'on appelle communément la Manche de Danemarc, Cate-Gat, ou Schager-Rack". In dezen atlas met het privilege der Staten van Holland en West-Friesland uitgegeven, zullen de namen wel volgens de oorspronkelijke Nederlandsche opvatting uitsluitend van toepassing zijn op het tegenwoordige Kattegat, maar de niet zeer

Digitized by Google

scherpe en preciese bepaling die hier van la Manche de Danemarc gegeven wordt, sluit toch misschien een ruimere opvatting niet gansch en al uit. Immers sedert het einde der 17de eeuw treft men naast de oorspronkelijke Nederlandsche opvatting — als ik een gevolgtrekking mag maken uit het weinige dat ik onder oogen heb kunnen krijgen, althans bij Franschen en Engelschen — een ruimere toepassing van beide synonieme namen aan. In de Neptune François van 1693, ook in de Hollandsche vertaling daarvan uit hetzelfde jaar, getiteld: „De Fransche Neptunus, of Nieuwe Atlas van de zee-kaarten, opgenomen en gegraveerd door uitdrukkelijke order des konings, tot het gebruik van zijne zeemachten" loopt de benaming Mer de Dannemark ou Schager Rack — op zijn Nederlandsch gespeld, zooals op deze kaart van Denemarken naast de Fransche tal van Nederlandsche benamingen voorkomen, als b.v. le Cap der Neus, Swane grondt, Luys gronden, enz. —, op deze kaart dan loopt de benaming Mer de Dannemark ou Schager Rack om de geheele Noord- en Oostkust van Jutland heen, zoodat de naam betrekking schijnt te hebben op beide wateren te zamen, die tegenwoordig de namen Skagerrak en Kattegat dragen. En in de Tegenwoordige Staat van Denemarken en Noorwegen, die, zooals men weet, uit het Engelsch is vertaald, heet het in het begin van de grenzen dezer rijken: „Denemarken ... strekt zich tot dien arm der zéé uit, dien men het Kattegat noemt (of tot aan het inkomen van de Oostzéé) in 't Nóórden; tot de Oostzéé, aan 't einde van de Eilanden van Zeeland en Funen, in 't Oosten". En iets verder: „Het Koninkryk van Noorwegen is door het zo genaamde Kattegat van Denemarken afgescheiden .... Het legt in het Nóórden en Westen tegen den Oceaan, in het Oosten tegen het Koninkryk van Zweden en het Zweeds Lapland, en in 't Zuiden tegen den arm der Zéé, dien men het Kattegat noemt". Evenals in De Fransche Neptunus Schager Rack, schijnt hier Kattegat op de gansche zeeengte ten N. en ten O. van Jutland te worden toegepast. En onmogelijk is het niet,

Digitized by Google

dat de walvischvaarder Hidde Dirks Kat, wanneer hij spreekt van „Schagen in het Kattegat" dezelfde ruime opvatting huldigt.

Nog in het eerste kwart der 19de eeuw was zij gangbaar, blijkens hetgeen men leest in het „Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek, volgens de nieuwste staatkundige veranderingen, en de laatste, beste en zekerste berigten... door J. van Wijk Roelandszoon", 2, blz. 163*a* (1823) s.v. Kattegat. „Kattegat of Schagerrak, golf van de Noordzee in Denemarken, tusschen de Noordkust van Jutland, de eilanden Samsoë, Funen en Zeeland ten Z., en de Zweedsche kust ten O." Geheel hiermede in overeenstemming is wat men in hetzelfde werk s.v. Denemarken vindt, waar eenerzijds wordt gezegd, dat het vasteland van Denemarken grenst „ten N. aan het Kattegat" (1, 742*a*), anderzijds gesproken wordt van „het Kattegat, dat zich ten N. van Zeeland, tot aan de kusten van Noorwegen en Zweden uitstrekt" (1, 742*b*). Eerst later in de 19de eeuw schijnt de differentieering der beide oorspronkelijk synonieme benamingen haar beslag te hebben gekregen, en wel op de wijze zooals wij die thans kennen t. w. het Skagerrak voor het water ten N., en het Kattegat voor dat ten O. van Jutland. Op een Duitsche atlas van 1827 (Neuer Atlas der ganzen Welt ... mit besonderer Rücksicht auf die Geographischen Werke von D. C. G. Stein, Achte vermehrte und verbesserte Auflage, Leipzig) vond ik het Kattegat, „Der Cattegat", naar de oude, oorspronkelijke en nog altijd gangbare opvatting bepaaldelijk voor het water ten O. van Jutland, ten N. van Jutland echter staat daar geen naam vermeld. Dat kan toevallig zijn, misschien echter was de naam Skagerrak voor het water ten N. van Jutland toen nog niet de officieele naam. In de beschrijving van een schipbreuk van een Russisch oorlogsschip in het Skagerrak in 1842, ontleend aan een officieel geschrift, wordt het althans nog noodig gevonden de plaats van het Skagerrak aldus te bepalen als „een zeeëngte die de zuidelijke kust van Noorwegen scheidt van het N.W. deel

Digitized by Google

van het schiereiland Jutland" (Stanjoekowitsj, Morskie Razskazy 2, blz. 345).

Met dit korte, zeer onvolledige overzicht van de geschiedenis van het gebruik der beide namen, dat bij een vollediger onderzoek misschien nog op verschillende punten wijziging zou behoeven, meen ik hier te kunnen volstaan, omdat die geschiedenis toch slechts in verwijderd verband staat met den oorsprong der benamingen, waarover dit opstel toch eigenlijk maar alleen loopt.

Er blijft mij nog over de beteekenis te verklaren van den door de Nederlanders aan het vaarwater tusschen Schagen en de Sont gegeven naam Kattegat. Die beteekenis springt niet zoo onmiddellijk in het oog, als die van de oorspronkelijk — zooals wij boven gezien hebben — aan hetzelfde vaarwater gegeven benaming Schager rak. Wel zal men niet aarzelen in Kattegat een Nederlandsch woord te erkennen, een samenstelling waarvan de beide leden allergewoonste Nederlandsche woorden zijn, maar de juiste beteekenis van dezen term, bepaaldelijk in zijn toepassing op dit water, is, meen ik, tot dusverre nog niet aangetoond. Een Duitsche vertaling als *katzenloch*, zooals men b.v. bij Egli, Nomina Geographica, blz. 290 vindt, met verwijzing naar de Fransche vertaling *trou de chat* in de reis van Martinière van 1675, maakt ons toch eigenlijk niet veel wijzer; een letterlijke vertaling der beide leden van een samenstelling geeft evenmin inzicht in de juiste beteekenis daarvan, wanneer die beteekenis een gewijzigde kracht heeft bekomen en derhalve niet onmiddellijk uit de bestanddeelen blijkt.

Reeds boven heb ik het vermoeden uitgesproken, dat Kattegat vooral in den mond der zeelieden werd gebruikt, terwijl Schager rak meer de eigenlijke geographische term was. Dit vermoeden nu vindt ook steun in het feit, dat het woord *kattegat* inderdaad een zeemansterm is voor een gevaarlijk, moeilijk, of zooals zeelui zeggen, vuil, smerig vaarwater. Toevalligerwijze komt het reeds op de eerste bladzijde voor van

Digitized by Google

Meerman's Comedia Vetus of Bootsmans-praetje (1612), die bekende geestige, in zeemanstaal geschreven parodie op de kerkelijke twisten ten onzent. Ik wil in dit verband hier even herinneren aan het vierregelig versje waarmee het geschrift aanvangt:

„Hoe den gekapten Droes, alwaer hy Godes Tolck,
Sich legert in de Kerck, en t' hart van 't slechte Volck:
En dan haer Konincks Kroon en staff ter neer gaet vellen:
Dat sal uw hier Maetroos op sijn Scheeps gaan veraellen".

In dit Bootsmans-praetje nu op blz. 1 leest men de volgende passage: „En terstont onsen Schrijver die wel sag dat het de Koc zo doende licht verknollen souw, en hy met ons inde Knip geraken, want hy dat vaerwater wel meer gevaren hadde, seyde: Hola Maets niet hoogher. Ten mag hier te lande soo niet draghen: Want crijgense uw duym eens in een dolgat, zy sullen uw wel ander Italiaensch leeren klappen. Soo dat wy met een swijgert hals-op speelden dat cattegat uyt. Opt ruym wesende, daer begon ons Kock alweer te vlagh-voeren, en te vragen *enz.*" In deze plaats komt, dunkt mij, de beteekenis van het woord *cattegat*, als een gevaarlijk, moeilijk vaarwater, tegenover *t ruym*, de ruime zee, het ruime sop, bijzonder duidelijk uit.

Het Bootsmans-praetje dateert, gelijk bekend, van het jaar 1612, maar het woord *kattegat* wordt in den genoemden zin door „Maetroos" „op sijn Scheeps" al een eeuw vroeger gebruikt, in de eerste helft der 16de eeuw. In „Tspel van Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe" van Cornelis Everaert, a°. 1526, komt een dialoog voor tusschen „Den Beroerlicken Tyt, als een capeteyn van oorloghe jnt arnasch" en „Troostich Confoort, een personage als een zeeman, sprekende Zeeusche tale" d.i. hier waarschijnlijk zooveel als: zeetaal [1]) of

(1 Vgl. Mnl. Wbd. i.v. Seeuwsch, en Kiliaen: „Seeuwsch, seesch. *Marinus*".

Digitized by Google

m.a.w. zeemanstaal [1]). Zij slingeren elkaar verwenschingen naar het hoofd, in de kracht waarvan zij elkander trachten te overtreffen. Beroerlicke Tyt zegt: „Jc weynsche hu jn tSwin" en Troostich Confoort antwoordt: „Ende jc hu jnt Catteghat, Gheseyt jnt platte nat, jn d'YPersche Leet lanc". Versta ik de plaats goed, dan is die lange Ypersche leede of Ieperlee een nog moeilijker vaarwater geweest dan het verzandende Zwin, en meent de zeeman den krijgsman met de vermelding daarvan nog te overtroeven.

Kattegat als soortnaam voor een moeilijk, gevaarlijk vaarwater, wordt haast ongemerkt tot eigennaam. Waghenaer, in zijn Thresoor der Zeevaert, blz. 8*a* vermeldt b.v. het Kattegat voor Enkhuizen. Er behoorde ook in de 16de eeuw zeemanschap toe om de haven van Enkhuizen binnen te zeilen. Men leze b.v. in Kiliaen's vertaling van Guicciardini's werk over ons land, wat hij op blz. 217 zegt van de stad Enkhuizen: „Zy is uyt der natueren sterck, overmidts hare gelegentheyt ende de verholen Sanden in de Zee, als Bolwercken ligghende, teghen het aenkomen van de schepen der vyanden, die de stadt eenich hinder souden willen doen. Want de diepte tusschen de Sanden in met behendigheydt te beseylen is herwaerts ende derwaerts, eer men aen de stadt gheraecken kan, die voor den windt inkomende qualijck weder te rugghe konnen, ende tegen het geweldt der stadt souden aen moeten, ende met benepen windt inkomende, de selve ghenoegh op haer hoede wesen kan." Deze laatste woorden herinneren wel zeer

1) Naar het dialekt van dezen zeeman te oordeelen, is het niet uitgesloten, dat „Zeeusche tale" hier tevens beteekent: Zeeuwsche taal (vgl hetgeen boven (blz.118) over het dialekt van De Ruyter is gezegd), of misschien eerder nog de niet veel daarvan verschillende Vlaamsche kusttaal. Deze laatste beteekenis is althans in het tegenwoordige Vlaamsch niet onbekend, zooals Prof. J. W. Muller mij mededeelde, mij verwijzende naar een lijst van
blz. 206, waar men s.v. Zeeuws
langs onze Noordzee ligt, op eene l
landen strekken". Kiliaen vermeld
aequoreus.

Digitized by Google

aan hetgeen Waghenaer over het Deensche water, dat later den naam Kattegat kreeg, opmerkt, als hij zegt: „In dit vaerwater ... behoeft een stuerman wel voorsichtich te wesen, ende niet veel te slapen, om alle dese vuylen ende ondiepten met voorsichticheyt te ontcomen; daerom die in dese traue oft dit reck comt die sie wel toe, ende salt noch quaet genoech hebben".

Is het noodig de gevaarlijkheid van het Kattegat wegens zijn vele klippen, riffen en banken, zijn onberekenbare stroomingen en heftige stormen, na al hetgeen reeds boven ter sprake is gekomen, nog met meer uitspraken te illustreeren? Laat ik alleen nog het oude Nederduitsche zeemansrijmpje aanhalen, dat men vindt in Brandt's Leven van De Ruyter, blz. 217, waar sprake is van de in het Kattegat liggende ook thans nog bijna ongenaakbare eilandjes Lesö en Anholt: „Anout en Lesou, of Lassoe," zegt Brandt, „twee bekende eilanden, die, met veele vuile dwaalgronden, drooghten, of schorre en steile zanden omringt, voor de Zeeluiden zoo gevaarlyk en schaadelyk zyn, dat ze met Niding, een ander eilandt, oorzaak gaven tot dit oudt spreekwoordt,

Lassoe, Niding und Anhold,
Machen das mannich Stuurman nicht werdt oldt."

„Dese vuylen ende ondiepten", om met Waghenaer te spreken, doen ons, als ik mij niet vergis, ook de oplossing aan de hand van de eenigszins raadselachtige benaming „de Pol in genaempt de Beldt", die men op de kaarten van den beroemden zeevaartkündige leest voor het iets later zoo genaamde Kattegat. *Pol* is een reeds in de middeleeuwen in N.-Holland en Friesland voorkomend woord voor „laagliggend, door aanslibbing gevormd land" (Boekenoogen) of „stukje laag of door water omgeven land" (Epkema); dat verder verwant is met *polder* en *poel* (zie Mnl. Wdb. VI, 536). Waterig land, moerassig, drassig land, land en water, water en land, waarbij nu eens het eene, dan weer het andere element overweegt: deze beteekenissen worden bij meer woorden aangetroffen, b.v.

Digitized by Google

bij het woord *lei* of *leide*, *lee* of *leede*: watering, waterloop, maar in Friesland is het mv. *leijen* de naam voor sommige laag gelegen landen, vooral in zand- en veenstreken (zie Wdb. d. Ned. Taal op Lei (II)). En nu herinneren wij ons de aanhaling uit Everaert, die zijn zeeman de lange Yperschc leede het Kattegat laat noemen, en wij krijgen als het ware op één lijn: *pol* en *leede* en *kattegat* als drie zeer nauw verwante of in elkaar overgaande begrippen. De Sinus Balticus of de Belt werd wegens zijn vele „vuylen ende ondiepten" door onze oude zeevaarders blijkbaar achtereenvolgens *de Pol* of misschien liever *de Pol in* en *het Kattegat* genoemd. *De Pol* of misschien liever *de Pol in*: het laatste zal dan wel als een eenheid zijn op te vatten en mag het dan als zoodanig vergeleken worden met de bekende Amsterdamsche straatnaam *het Rokin*, waarvoor, naar het schijnt, nog altijd geen betere verklaring is gegeven dan die van *het Rak in*, volgens A. M. van Gelder, Amsterdamsche Straatnamen (1913), blz. 119: „een binnenvaart of de vaart binnen den Dam, in tegenstelling met het rak daar buiten: 't Damrak" d. i. volgens blz. 28: „het rak dat tot aan den Dam loopt"? Dat woord *rak* herinnert ons toevallig weer aan den naam *'t Schager rak* als derde Nederlandsche benaming, naast *de Pol in* en *het Kattegat*, van het Deensche vaarwater.

Maar laat ons hier de zaken niet vervagen en vertroebelen, maar scherper scheiden: zijn *kattegat* en *pol* synoniem in zooverre zij toegepast worden op een ondiep en als zoodanig gevaarlijk vaarwater: ieder *rak* en iedere *leede* behoeft nog geenszins ondiep of gevaarlijk te zijn, al is dit dan wel het geval met het oude *Schager rak* en waarschijnlijk met de *Ieperlee* bij Everaert. *Rak* en *leede* hebben een ruimer beteekenis, t.w. die van: waterloop, vaart. Nu komt ook *kattegat* in deze ruimere, algemeene beteekenis voor: immers meer dan één vaart draagt de benaming Kattegat. In het Zaansche Woordenboek van Boekenoogen is Kattegat de „naam van een in de Voorzaan uitstekenden hoek lands onder Oost-Zaandam, waar-

Digitized by Google

door een paar vaarten gegraven zijn: het Ooster- en Wester-Kattegat." „De benaming schijnt niet ouder te zijn dan de 16de eeuw", voegt de bewerker er aan toe en hij geeft de volgende bewijsplaatsen uit Soeteboom, S. Arc. 649: „Dit heeft veroorsaakt, dat men de Landen doorgroef, nieuwe Havenen en Boesemen maakte, Erven verhooghde, nieuwe namen bedocht: hier een Kattegat, daar een Schilperoordt, &c." en 378: „dat (mach) ons beter heugen als u, daar ik oudt man (seid'er eene) geweest ben, doen de nieuwe Vaart van 't Katte-gat gegraven wierdt". Het zal wel niet te gewaagd zijn te veronderstellen, dat de naam Kattegat het eerst aan de vaart is gegeven en daarna op den doorgegraven hoek land is overgegaan [1]).

Meer bekend is het Amsterdamsche straatje van dien naam, dat loopt langs de Ronde Luthersche Kerk tusschen Singel en Spuistraat (ook in de Nederlandsche letterkunde niet onbekend doordat Asselijn daar zijn tooneelstukken van Jan Klaasz laat spelen). In de „Amsterdamsche Straatnamen" van A. M. van Gelder vindt men over den naam (op blz. 67) het volgende: „Kattengat [2]). De beteekenis van dezen naam ligt in het duister. Reeds op de oudste kaarten [3]) der stad ziet men hier een grachtje, dat den N.Z. Achterburgwal (nu Spuistraat) met het Singel verbindt en een steegje, dat er van 't Noorden af op toe loopt. Beide dragen den naam van 't Cattegat. In den loop der 18e eeuw ging men het grachtje het Kanaal noemen. Dit werd in het midden der 19e eeuw gedempt en kreeg toen den naam van de Koggestraat. Een deel van het gedempte grachtje en het straatje bleven echter het Kattengat heeten". Dit oude water komt ook even ter sprake in de onlangs ver-

1) Dr. Boekenoogen deelt mij nog mede, dat men ook onder West-Zaandam een Kattegat heeft bij de in 1651 gegraven Nieuwe Haven.

2) *Kattengat* is de thans officieele spelling. De schrijfwijze der Amsterdamsche straatnamen is indertijd volgens de voorstellen van den gemeente-archivaris na overleg met Prof. te Winkel vastgesteld. Toch is hier de historische spelling *Kattegat* ongetwijfeld de eenig juiste, zooals ook uit de in het vervolg van dit opstel ontwikkelde oorspronkelijke beteekenis van het woord zal blijken.

3) Bedoeld zijn de plattegronden van 1536 en 1544.

Digitized by Google

schenen studie van Dr. C. P. Burger Jr. bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597 over „Amsterdam in het einde der 16de eeuw" in het 16de Jaarboek van het genootschap Amstelodamum (1918). Daar wordt op blz. 69 de versregel aangehaald van een onbekend rijmelaar van 1601, die de groote veranderingen die Amsterdam in dien tijd onderging, zooals o.a. de afbraak van den ouden stadsmuur, in dichtmaat heeft berijmd, over welk rijmwerk Dr. Breen reeds in het Amsterdamsch Jaarboekje voor 1901 had geschreven. De bedoelde versregel luidt: „Van een dicht Cattegat wert gemaeckt open deurvaert." Dr. Burger merkt hierbij het volgende op: „Het Kattegat", zegt Breen tot toelichting van dezen versregel, „was de verbinding tusschen den N.Z.-Achterburgwal en den Stads-singel, doch had met dezen slechts gemeenschap door een zeer smalle opening onder den wal. Bij het afbreken der muren moest dit van zelf anders worden: vandaar dat op 7 Maart 1601 besloten werd een bequaeme deurvaert deur d' oude muyr neffens het Kattegat te graven". „We zien", gaat Dr. Burger dan zelf voort, „bij vergelijking van de kaartuitgaven deze verandering duidelijk: op de kaart van 1597 ... gaat de muur dwars over het smalle water heen, op die van 1606 is bij verdwijning van den muur een ophaalbrugje daar aangebracht". Met deze bijzonderheden bekend, kan men twijfelen, waaraan het oude grachtje zijn naam Kattegat te danken had. Het is zeker verleidelijk hierbij in de eerste plaats te denken aan de smalle opening onder den wal waardoor het in den Singel mondde, doch ik voor mij, gegeven de omstandigheid dat Kattegat ook de naam is voor tal van open wateren, kan aan deze toevallige bijzonderheid niet te veel gewicht hechten. Ook zonder die smalle opening onder den wal zou m.i. het grachtje den naam Kattegat hebben gedragen.

Hoe zal men nu het woord *kattegat* als naam van vaarten en derg. moeten verklaren? Vaarten en grachten, leien en rakken zijn geen breede wateren; integendeel, zij zijn eer eng en nauw dan wijd, en kunnen daardoor bezwaarlijk zijn voor

Digitized by Google

de scheepvaart. En in dit laatste punt ligt de overgang naar het begrip: moeilijk, gevaarlijk, vuil, smerig vaarwater. Beide begrippen: die van: eng, nauw, en die van: moeilijk, gevaarlijk vaarwater zijn eigenlijk zoo nauw aan elkaar verbonden, dat ze soms nauwelijks van elkaar zijn te scheiden. Stelde niet Meerman in zijn Comoedia Vetus of Bootsmans-praetje „dat cattegat" tegenover „t ruym": de ruime zee, en kan de zeeman bij Everaert met zijn benaming „Catteghat" voor „d' Ypersche Leet lanc" niet zoowel doelen op de nauwte als op de ondiepte (vergeleken bij het Zwin) van de Ieperlee?

En hiermede raak ik aan den oorsprong van het woord. Wat toch is eigenlijk een *kattegat*? Een gat waar de kat door kruipt. In het apparaat van het Woordenboek der Nederlandsche Taal vond ik het woord opgegeven als in Gelderland gebruikelijk voor: een gat, dat onderaan de binnenwanden der boeren- en andere woningen gevonden wordt, om de kat gelegenheid te geven het geheele huis te doorloopen. Volgens Van Houcke, Ambacht van den Loodgieter, blz. 768, bevindt zich zoo'n kattegat in Vlaanderen in de deur, hetgeen trouwens ook ten onzent niet ongewoon is. Vele pakhuizen hebben zulk een kattegat. Maar meer nog wellicht is ons van dienst in dit betoog de beteekenis die volgens het apparaat van het Woordenboek het woord *kattegat* in het Utrechtsche heeft, nl. die van: „nauwe ruimte tusschen twee huizen", hetzelfde wat men in Zaanland *kattezijd* noemt, waarvan men bij Boekenoogen de volgende definitie vindt: „de smalle ruimte terzijde van het huis, die twee huizen van elkander scheidt, opdat er ozendrop (vrije afwatering van het dak) tusschen beide perceelen zij". Dus een nauwe doorgang, waar om zoo te zeggen alleen de kat door kan, en dit begrip zal dan zijn overgedragen op een nauw, eng, smal vaarwater. Mag men dit aannemen, dan is de beteekenisontwikkeling van het Nederlandsche woord *kattegat* aldus samen te vatten:

1°. Een gat waar de kat doorkruipt (in de wanden of deuren van woningen, pakhuizen enz.).

Digitized by Google

schenen studie van Dr. C. P. Burger Jr. bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597 over „Amsterdam in het einde der 16de eeuw" in het 16de Jaarboek van het genootschap Amstelodamum (1918). Daar wordt op blz. 69 de versregel aangehaald van een onbekend rijmelaar van 1601, die de groote veranderingen die Amsterdam in dien tijd onderging, zooals o.a. de afbraak van den ouden stadsmuur, in dichtmaat heeft berijmd, over welk rijmwerk Dr. Breen reeds in het Amsterdamsch Jaarboekje voor 1901 had geschreven. De bedoelde versregel luidt: „Van een dicht Cattegat wert gemaeckt open deurvaert." Dr. Burger merkt hierbij het volgende op: „Het Kattegat", zegt Breen tot toelichting van dezen versregel, „was de verbinding tusschen den N.Z.-Achterburgwal en den Stads-singel, doch had met dezen slechts gemeenschap door een zeer smalle opening onder den wal. Bij het afbreken der muren moest dit van zelf anders worden: vandaar dat op 7 Maart 1601 besloten werd een bequaeme deurvaert deur d' oude muyr neffens het Kattegat te graven". „We zien", gaat Dr. Burger dan zelf voort, „bij vergelijking van de kaartuitgaven deze verandering duidelijk: op de kaart van 1597 ... gaat de muur dwars over het smalle water heen, op die van 1606 is bij verdwijning van den muur een ophaalbrugje daar aangebracht". Met deze bijzonderheden bekend, kan men twijfelen, waaraan het oude grachtje zijn naam Kattegat te danken had. Het is zeker verleidelijk hierbij in de eerste plaats te denken aan de smalle opening onder den wal waardoor het in den Singel mondde, doch ik voor mij, gegeven de omstandigheid dat Kattegat ook de naam is voor tal van open wateren, kan aan deze toevallige bijzonderheid niet te veel gewicht hechten. Ook zonder die smalle opening onder den wal zou m.i. het grachtje den naam Kattegat hebben gedragen.

Hoe zal men nu het woord *kattegat* als naam van vaarten en derg. moeten verklaren? Vaarten en grachten, leien en rakken zijn geen breede wateren; integendeel, zij zijn eer eng en nauw dan wijd, en kunnen daardoor bezwaarlijk zijn voor

Digitized by Google

de scheepvaart. En in dit laatste punt ligt de overgang naar het begrip: moeilijk, gevaarlijk, vuil, smerig vaarwater. Beide begrippen: die van: eng, nauw, en die van: moeilijk, gevaarlijk vaarwater zijn eigenlijk zoo nauw aan elkaar verbonden, dat ze soms nauwelijks van elkaar zijn te scheiden. Stelde niet Meerman in zijn Comoedia Vetus of Bootsmans-praetje „dat cattegat" tegenover „t ruym": de ruime zee, en kan de zeeman bij Everaert met zijn benaming „Catteghat" voor „d' Ypersche Leet lanc" niet zoowel doelen op de nauwte als op de ondiepte (vergeleken bij het Zwin) van de Ieperlee?

En hiermede raak ik aan den oorsprong van het woord. Wat toch is eigenlijk een *kattegat*? Een gat waar de kat door kruipt. In het apparaat van het Woordenboek der Nederlandsche Taal vond ik het woord opgegeven als in Gelderland gebruikelijk voor: een gat, dat onderaan de binnenwanden der boeren- en andere woningen gevonden wordt, om de kat gelegenheid te geven het geheele huis te doorloopen. Volgens Van Houcke, Ambacht van den Loodgieter, blz. 768, bevindt zich zoo'n kattegat in Vlaanderen in de deur, hetgeen trouwens ook ten onzent niet ongewoon is. Vele pakhuizen hebben zulk een kattegat. Maar meer nog wellicht is ons van dienst in dit betoog de beteekenis die volgens het apparaat van het Woordenboek het woord *kattegat* in het Utrechtsche heeft, nl. die van: „nauwe ruimte tusschen twee huizen", hetzelfde wat men in Zaanland *kattezijd* noemt, waarvan men bij Boekenoogen de volgende definitie vindt: „de smalle ruimte terzijde van het huis, die twee huizen van elkander scheidt, opdat er ozendrop (vrije afwatering van het dak) tusschen beide perceelen zij". Dus een nauwe doorgang, waar om zoo te zeggen alleen de kat door kan, en dit begrip zal dan zijn overgedragen op een nauw, eng, smal vaarwater. Mag men dit aannemen, dan is de beteekenisontwikkeling van het Nederlandsche woord *kattegat* aldus samen te vatten:

1°. Een gat waar de kat doorkruipt (in de wanden of deuren van woningen, pakhuizen enz.).

Digitized by Google

2°. Een nauwe doorgang waar alleen de kat door kan, b.v. in toepassing op de nauwe ruimte tusschen twee huizen.

3°. Een nauw, eng, smal vaarwater, b.v. toegepast op een vaart, een gracht, een lei of een rak.

4°. Een moeilijk, gevaarlijk, vuil, smerig vaarwater.

De eerste en oorspronkelijke beteekenis van *kattegat* is dus, wanneer het bovenstaande juist is, wel geweest: *katzenloch* of *trou de chat* [1]), doch deze beteekenis moest toch een aanmerkelijke wijziging ondergaan voor het woord tot eigennaam worden kon van het vaarwater tusschen Jutland en Zweden, het oude Schager rak, dat gevaarlijke vaarwater, waarvan het oude Nederduitsche zeemansrijmpje zegt, dat het maakt, dat „mannich Stuurman nicht werdt oldt".

Leiden, Mei 1918. R. VAN DER MEULEN.

---

1) Dit *trou de chat* is de letterlijke overzetting van *kattegat*. Het Fransche woord is *chatière*, dat volgens Littré de volgende twee beteekenissen heeft:

1°. Trou pratiqué à une porte pour le passage des chats.

2°. Pertuis qu'on ménage pour donner issue aux eaux d'un bassin.

Het Fransch heeft dus een dergelijke beteekenisontwikkeling als het Nederlandsch van: „kattegat" tot „nauwe waterloop of nauwe doorvaart."

Digitized by Google

AERNOUT EN CONSORTEN.

Twee vragen, kort na elkaar tot mij gericht, geven mij aanleiding om, met gebruikmaking van vroeger verzamelde kantteekeningen, op een hier reeds eenmaal behandeld onderwerp terug te komen en na „Robijn en consorten" [1]) ditmaal bovengenoemd personage ter sprake te brengen. Niet echter *Aernout*, den oudsten der beide dichters van Reinaert I, maar *broeder Aernout* uit den bundel Veelderhande Geneuchlijke Dichten, over wien ik indertijd hier ter plaatse heb medegedeeld hetgeen toen aan de Commissie voor Taal- en Letterkunde onzer Maatschappij dienaangaande bekend was geworden [2]).

De eerste vraag, van Dr. H. Keussen, archivaris der stad Keulen, betrof enkele in ietwat veroverlandscht Dietsch vervatte versregels, ingelascht in eene academische rede, te Keulen in Mei 1456 door een hoogleeraar aan de toenmalige Universiteit aldaar, „Jac. (van) Straelen de Noetlinck" [3]), afkomstig uit de dioecese Keulen, gehouden bij eene promotie tot „baccalaureus" in de „artisten-faculteit" (de „facultas artium", zooals bekend, de Duitsche „philosophische Faculteit", hier te lande thans gescheiden in de „natuurphilosophische" en de literarische). Die redevoeringen hebben, luidens mededeeling van Dr. K., deze eigenaardigheid, dat zij beginnen met een gegeven onderwerp ernstig te behandelen, doch vervolgens, in den burlesken — of wel, met een jongeren, maar in dezen kring thuishoorenden term, „burschikosen" — toon overslaande, gebeurde of verzonnen voorvallen uit het leven der promovendi, in een grappig of grollig verband met dat onderwerp, te berde

1) Zie Tschr. XXIX 103—21.

2) A. w. XVIII 200—18, ins. 205.

3) Zie Matrikel der Kölner Universität, hrsg. v. H. Keussen I 317 (noot 205, ii); de bovengenoemde datum is door Dr. K. uit de namen der promovendi met zekerheid afgeleid.

Digitized by Google

brengen op een wijze die sterk herinnert aan de befaamde, een halve eeuw jongere „Epistolae virorum obscurorum" [1]). In dit geval vindt hij in eene uitspraak van Aristoteles, De Coelo II: „Stelle que oriuntur in orizonte, paulatim elevantur et successive quousque veniant in medium celi", waarvan hij is uitgegaan, aanleiding om den promovendus Johannes Rover voor de grap met zulk een aan den gezichtseinder rijzende ster te vergelijken en, met een gewrongen en vrij duisteren overgang, een en ander uit zijn studentenleven te vertellen. Het zijn vijftiendeeuwsche ruwe studentenstreken, uitgehaald door de toenmalige studenten in den trant der „clerici" of „scholares vagantes" (ook wel in „bacchantes" verkeerd!), „goliaerden" of hoe zij verder in West-Europa heetten, die als wonderdokters met allerlei tooverspreuken, wonderkuren en heksenkunsten, ook met kwansuis ernstige preeken „den boer opgingen", ten einde het goedgeloovige of goedlachsche volk eet- en drinkwaren en geld tot vulling hunner maag of stijving hunner beurs af te troggelen: grappen en grollen, waarvan hedendaagsche zwerftochten van als muzikanten vermomde studenten de gemoderniseerde (en gemodereerde) navolgingen schijnen. Dat zulke grollen niet aan het promotiemaal, maar bij de officieele promotie zelve, met hare min of meer decoratieve plechtigheid, door den hooggeleerden promotor te pas gebracht werden in de promotierede, die daardoor ontaardde in een grillige potpourri van „jok en ernst", dit kan licht verbazen en verbijsteren wie niet weet of bedenkt hoe de middeleeuwen — en in navolging daarvan de latere Romantiek — in het leven en op het tooneel juist in zulke kakelbonte, disharmonische tegenstellingen behagen geschept hebben.

Het bedoelde gedeelte der promotierede, te vinden in hs. n°. 315, blz. 75*a* van de Kon. Bibliotheek te Munster i. W., luidt als volgt:

---

1) Dr. K. is voornemens deze merkwaardige redevoeringen gezamenlijk uit te geven, doch heeft mij vriendelijk toegestaan het volgende, bij wijze van voorproefje, reeds hier gemeen te maken.

Digitized by Google

Quo contra faciunt, qui errorum principia revocantes felici obsequentes studio id idem optimo fine claudunt. Ubi prodeat in exemplum noster 29., dominus Iohannes Rover, utroque parente inclitus, qui olim iuxta morem sue patrie ad potum imperterritus duas quartas servisie [1]) uno trahens spiritu in sua viscera sepelivit, et ut is, qui in sordibus erat, sordesceret amplius, more histrionum *rigmos Arnold* aliosque sermones, quibus vetule compunguntur, discere laboravit, etiam ut brevi cursu temporis super coetaneos in hac lege discipulorum Arnolt proficere videretur. Sane revolvebat penes se, quonam modo eam, quasi lucri causa cepisset, notitiam utilem conferret in usum. In orto cuiusdam piscatoris parvum rethe repperit; eodem premunitus opus aggrediens vetulam alloquitur orditurque in hos vulgatos rigmos: v r o u m o d e r | n u l u c k t u p [2]) u d o e r. | M e y s t e r J a n, d i e i s d a i r v o i r. | M e y s t e r I a n v a n P a r i j s | l x x i j k u n s t e n w i j s s. | I s u m o l k e n o f f b o t t e r b e n o m e n, | M i t h u l p e n v a n G o y s e l t w e d e r k o m e n | et ceteris, que longum foret recitare. Quid plura? Ab villanis vetulis ceterisque simplicibus butirum, carnes, ova, linum, lardum, panes largo recepit numero, quibus se sibique commeantes habunde reficiens edes paternas subiit, ubi vetera mala commutans in melius in hoc felici studio oriri ut stella maluit. Inter quoque pergendum Nussie [3]) navim introgessus vetusta tractus prurigine sermonem unum olim magistri sui Arnolt inibi residentibus predicabat, quem dulci supplicatione finiens oblata plurima, mauros [4]), ova, pecula [5]) sibi conquisivit; forma sermonem finiendi sonat in hec verba: *Idem eodem non modo unificatorum* [6]). D y t s p r i c k t a l s o e: G h y l u e d s l u t o p u s c r i j n e n d e k o f f e r e n. | I c k h e b g e p r e c k t: g h y s u l t m y o f f e r e n. | E n d e g a t t e s a m e n s i t t e n d r y n c k e n. | G o t w i l l o n s e r a l r e s i e l e n g e d e n c k e n. | Iste est igitur Johannes, in quem non modice descendit gratia dei et amor doctrinarum. Unacum ceteris maxime diligens oritur nunc ut stella supra orizontem.

---

1) 2 maten („verrels") bier: zie Ducange, Kiliaan, Verdam, op *Quarta* enz.

2) Mnl. *opluken*, ontsluiten; verg. straks *slut op*.

3) Nuis (Neuss) aan den Rijn.

4) Kleine geldstukken, aan den Neder-Rijn in omloop: zie Verdam op *Moorkijn*.

5) ? Wellicht te lezen: *peculia*, o. a.: kleine geschenken?

6) ? Wellicht te lezen: *eodem modo mirificatorum*?

Digitized by Google

Wie is deze „(magister) Arnolt", onder wiens „discipuli" de aanstaande baccalaureus zich zoozeer heeft onderscheiden, wiens „rigmos [1]) .... aliosque sermones" hij „more histrionum" heeft geleerd, met een van welke „sermones" hij zijn medereizigers in het veerschip op den Rijn bij Nuis gesticht of vermaakt en hun ten slotte geld afgezet heeft? Al herkennen wij, door den schijn der academische plechtigheid misleid, hem aanvankelijk in dit deftig (gewaand) gezelschap niet aanstonds, weldra herinneren wij ons den „broeder Aernout" uit de merkwaardige stukken, opgenomen in de „Veelderhande Geneuchlijcke Dichten", blz. 72—109 [2]). Hier als daar vinden wij zijne uit „netten" (lat. *rethe*) en „knoopen" bestaande havelooze plunje [3]); wij zien hem omzwerven op 't platteland en, bij afwezigheid van den „huisman" [4]), zich bij de oude lichten bijgeloovige „dorpvrouwen" (lat. *vetule*) voordoen als „een meester .... van consten wijs" [5]), „een waer-seggher van Parijs" [6]), ze met gewaande tooverspreuken weer aan de „benomen", „onttooverde" boter helpen, en zich, tot belooning

---

1) D. i. *rhythmos*; verg. b. v. Tschr. XXVIII 279, noot 3, 291.

2) Ik maak van de gelegenheid gebruik om op te merken, dat het slot, op blz. 109 van het a. w. afgedrukt, blijkens de drie laatste regels, niet aldaar, achter, maar op blz. 104 of 108, voor het hier beginnende „Van den ionghen Arnout" behoort te staan, achter het op blz. 89 begonnen „Den Reghel enz.", waarvan deze regels het slot vormen. Maar de herdruk is, tot mijn spijt, slaafsch diplomatisch uitgevallen; met angstvallig behoud der meest kennelijke drukfouten (en vermelding in de noten van ontwijfelbaar juiste lezingen der latere drukken!).

3) Veelderh. Gen. D. 72, 79, 80, 81, 87, 89, 91, 109, en verder Ned. Wdb. IX 1866—7; Verdam IV 2368, 2366; Nd. Korrespbl. XXVI 16; Bolte vóór Macropedius, Rebelles en Aluta XVIII; zie t. l. a. p. ook over het bedriegen der boerenvrouwen door „rabauwen, netteboeven" enz.

4) A. w. 83, 85, 94, 98.

5) A. w. 94—6; verg. ook Everaert XII.

6) A. w. 95. Bij dezen Jan van Parijs mag zeker in 't geheel niet gedacht worden aan den held van het volksboek van dien naam (zie b.v. V. d. Bergh, Nederl. Volksb. 45—8). Veeleer zal men hier mogen denken aan het gebruik van den meest gemeenen naam *Jan* (verg. b.v. R. Visscher, Brabb., Q. VI, 80 en de vele *Jannen* in Ned. Wdb. VII 184—90); voorts natuurlijk aan den roem der oude universiteit van Parijs, als verzamelplaats en bron van alle menschelijke wijsheid of wetenschap, waar men „meester in consten wijs" werd.

Digitized by Google

voor deze of andere diensten, rijkelijk met boter, ham (hespe), (ossen)vleesch enz. laten beschenken [1]).

Wij bevinden ons hier te midden van het bonte, veelnamige en internationale gezelschap der „netteboeven, truwanten, rabauwen, fielen, verloren kinderen" [2]) enz., die als de „helden" — en ook wel auteurs? — der „goede boerden", „sotte cluten", esbatementen en vastenavondspelen in de literatuur vooral der latere middeleeuwen zulk een groote rol spelen; te midden van het volk van Rabelais, van Brueghel en van Uilenspiegel, dat nog aan Victor Hugo de stof voor een belangrijk deel van zijn Notre Dame de Paris geleverd heeft.

Een internationaal gezelschap; zeker, zij waren overal in West-Europa te vinden. Toch, wanneer deze Aernout hier een (in den mond of de pen van den Overlandschen professor slechts licht gewijzigd) Nederlandsch spreekt, mogen wij daarin niet alleen in 't algemeen een nieuw blijk zien der nog zeer veelvuldige en nauwe betrekkingen tusschen deze „Nederlanden" en het Rijnsche „Overland" [3]); maar ook wel in 't bijzonder, al vinden wij niet juist deze regels aldus in onzen bundel Veelderhande Geneuchlijcke Dichten terug, een niet onverwacht, maar altoos gewenscht bewijs van den hoogeren ouderdom van ettelijke gedichten uit genoemden, eerst in 1600 verschenen bundel [4]): reeds anderhalve eeuw vroeger

1) A. w. 97—8.

2) Zie het bekende gedicht over het „gilde van der blauwer scute" in Van Vrouwen ende van Minne, ed. Verwijs, 94—188 en Inl. XXIII—XXXII.

3) Zie b.v. in bovengenoemde Matrikel (I LXXIX) het zeer groot aantal studenten te Keulen uit de dioecese Utrecht: van 1389 tot 1466 gemiddeld 26.5 %.

4) Zie Veelderh. Gen. D. X vlgg.; Tschr. XVIII 200—18; Kalff, Lett. III 181, 189; en vooral Martin's aankondiging, in AfdA. XXVI 330, waar er op gewezen wordt dat de regels der orde van Aernouts broederen herinneren aan de veel oudere der vagantengezelschappen; ook de kunsten van A., die te Parijs waarzeggen en tooveren heeft geleerd, zijn dezelfde als die den middeleeuwschen „fahrenden schülern" worden toegeschreven; zelfs het *lodderhout* (hd. *lotterholz*) ontbreekt niet. Anderzijds merkt M. hier ook een nauwe aanraking op met den Grobianus (het door K. Scheid in 1551 in 't Hd. vertaalde Lat. satirische gedicht van F. Dedekind), met Spaansche bedelaarsromans en met Nederlandsche geschilderde genretafereelen (als die van Brueghel).

Digitized by Google

blijkt Aernout hier te lande een bekende figuur geweest te zijn.

Tot dezelfde slotsom leidt een andere, toevallig nagenoeg ter zelfder tijd tot mij gerichte vraag van mijn Utrechtschen ambtgenoot Frantzen, naar aanleiding van den door hem voorbereiden herdruk van een Keulsch incunabel (c.a°. 1490), getiteld „Der boiffen orden", dat hem is gebleken een Middelfrankische, Nederrijnsche vertaling te bevatten van het grootste deel der meergemelde gedichten over „Aernouts broederen" in de Veelderh. Gen. Dichten. In dezen herdruk mogen wij dus met belangstelling een ander blijk tegemoet zien der verspreiding van die gedichten in dezelfde Overlandsche gewesten [1]).

Intusschen ben ik „broeder Aernout" ook elders in onze Nederlanden tegengekomen. Vooreerst in een referein uit den bundel van 1524, in uittreksel door De Vooys uitgegeven in Tschr. XXI, over (het en de) „rapen" (blz. 76):

Om rapen die cassenaers lieghen men sout tasten
om rapen comen sy op feesten inde vasten
Om rapen coomt arnout int velt ghelopen
wackerlic mit synen netten ende synen knopen.

Dit is nog geheel hetzelfde personage als in de Veelderh. Gen. Dichten.

Een ietwat ander aangezicht heeft hij, of zijn genan, reeds in een Duitsch-macaronisch stuk uit de 16de eeuw, door Hoffmann von Fallersleben uitgegeven in den bundel „In dulci iubilo Nun singet und seid froh", n°. 41 (blz. 100) en betiteld: „Die trunkene Mette" [2]): een soort van „glossenlied", waarin, na eenige coupletten op de „teksten", beginnende met *Venite*, *Hodie*, *Quoniam*, *Gloria*, volgt:

Arnold. Cantus intonet solus.

---

1) Zie het Naschrift beneden, blz. 154. — De in Tschr. XVIII 205 door mij als eerlang te verwachten aangekondigde studie van Dr. Bolte over de vagebonden en bedelaars is tot dusverre niet verschenen; moge zij niet in de pen blijven!

2) Zie over deze soort van stukken b.v. Tschr. XVIII 208, 209; Kalff, Lett. III 158.

Digitized by Google

Nun sint wir all arme brüder worden,
Dass wir sogar haben ein harten orden:
Wir müssen zu nacht auf der gassen umblaufen,
Wan ander leut liegen und schlafen.
Gloria die brüder lassen sich nicht erschrecken,
Man kan sie selten vor mittag aufwecken.

Arnold.

Bruder Nolhart der hat sich heint verschlafen
Bei dem schönen fräulein zart,
In seinem grauen bart
Bruder Nolhart.

Vonden wij zooeven Aernout in de academische gehoorzaal verdwaald, waar hij oogenschijnlijk evenmin thuis hoort als b.v. „Reinaert in de kanselarij" [1]), hier schijnt hij — maar 't is eveneens slechts schijn — in de kerk binnengedrongen.

De hier genoemde „Bruder Nolhart" komt in de Duitsche comische literatuur der 16de eeuw herhaaldelijk voor; de naam is een soort van gedissimileerde vervorming, met bijgedachte aan *nollen*, futuere (zie D. Wtb. VII 879), van *lollhart* (a. w. VI 1144), den ook in onze middeleeuwsche letterkunde (b.v. Buskenblaser 178) befaamden „broeder lollaert." In welke betrekking nu *Arnold*, die hier over „bruder Nolhart" schijnt te spreken, zelf tot dezen staat, blijkt niet aanstonds. Een oogenblik rijst, bij 't naast elkaar zien dezer namen, allicht de gedachte dat niet alleen de personages, maar ook de namen *Arnold* en *Nolhart* door een „letterkeer" — in zulke kringen (men denke b.v. weer aan Rabelais) vanouds een geliefde aardigheid — met elkander verwant of één zouden kunnen zijn. Toch mogen wij waarschijnlijk hierin niet meer zien dan een toevallige ontmoeting van twee namen van gansch verschillende herkomst; welke ontmoeting echter toen ter tijd allicht inderdaad als min of meer „providentieel" en als een blijk van beider eenzelvigheid is beschouwd. Hoe echter ook de

1) Zie Tschr. XXIX 207—28.

Digitized by Google

betrekking tusschen dezen *Arnold* en *bruder Nolhart* dient opgevat, in allen gevalle zal de eerste, evenals de laatste, wel behooren tot het groote gild der luie, lekkere en „lodderlijke" clerici, hetzij seculier of regulier.

Van de hoogeschool naar de kerk of het klooster is in de middeleeuwen geen groote stap. Maar Aernout heeft het te onzent nog verder gebracht: uit de kerk — schoon niet door de Kerk — is hij in den hemel omhoog gevoerd onder de heiligen, zij 't ook slechts die apocriefe, verdichte, welke in geen kalender te vinden zijn [1]). In een „Publicatie van de opschorsinghe der Roomscher Religie binnen Brussel" (a°. 1581), vervat in een pamflet van 1599 (uitgegeven door Paul Fredericq in „Het Nederl. Proza in de zestiendeeuwsche pamfletten", blz. 359), lezen wij: „item, datter gheen sieckten, peryckelen noch fortuynen ter werelt zyn gheweest, oft elck en heeft ghehadt zynen particulieren patroon ofte ghepretendeerden sanct, oock al souden de namen van deselve sancten zyn versiert gheweest als S. Brandarius, patroon van den brandt [2]), S. Aernout, patroon van de verloren saken, S. Fyacker, patroon van de spenen [3]) enz." Ziedaar Aernout zoo al niet gecanoniseerd, althans door 't volk in scherts heiligverklaard! Maar met een bijzondere functie, anders meestentijds aan St. Antonius opgedragen: het bewaken der „verloren zaken" (en dus ook zeker de verplichting om ze, op een vurig gebed van den eigenaar, aan dezen terug te bezorgen); welke functie misschien wel hieruit te verklaren is, dat de aardsche Aernout zelf be-

1) Zie over deze soort van „schijnheiligen" b.v. Tschr. XVIII 196—7, 205—7.

2) Zie over dezen laatstelijk Tschr. XXX 65—72.

3) D. i. van, of liever tegen de *spenen*, aambeien; zeker — aldus deelt Dr. Beets mij mede — wegens de gelijkenis van zijn naam met een der Latijnsche namen van het *speen*kruid, reeds bij Kiliaan: „spen-kruyd. Chelidonium minus, apium haemorrhoidarum, scrofularia minor, ficaria", en thans *ficaria verna* geheeten; zie Dodonaeus, Cruydtboeck 64a. — Dezelfde heilige *Fiacrius* is later de peet der Fransche *fiacres* geworden, naar het huis te Parijs, waar St. Fiacre „uithing" en waar die huurrijtuigen in 1640 't eerst verhuurd werden.

Digitized by Google

hoort tot de „verloren kinderen" (*enfants perdus* [1])? Elders is hij, zooals wij zullen zien, naar 's volks aard, langs anderen weg in den (volks)hemel geraakt.

Wij zagen hierboven *Arnold* en *Nolhart*, twee bijna-genannen en -genooten, elkaar ontmoeten; waarschijnlijk toevallig. Immers, zie ik wel, dan hoort eerstgenoemde niet vanouds in de Duutsche en Dietsche landen thuis, maar komt hij — als zooveel in de „cultuur" (s. v. v. in dit verband) uit de Walsche streken. Ook daar blijkt hij, reeds in de 14de eeuw, welbekend; en dan ware eene overgang uit het Germaansche naar het Romaansche land in strijd met alles wat wij in zulke gevallen elders zien. Alleen heeft hij daar een ietwat anderen aard en „werkkring". Bij Ducange (ed. 1840) I 404 *c* vinden wij *Arnaldus*, *Arnoldus* met de bett.: „ganeo, nebulo, homo nihili, scortator, gall. débauché, coquin, homme sans aveu" [2]); toegelicht door een paar plaatsen uit Italiaansche geschriften, in een waarvan sprake is van: „persona ignota, soldato, meretrice, Arnaldo vel ribaldo", in de andere van: „stipendarios, baraterios [3]), Arnoldos". En daarnaast (a. w. III 296 *a*): *Filii Hernaudi* of *Arnaldi*, als schimpnaam, in Palestina gedurende de kruistochten door de „Pullani" (dat zijn de kinderen van een „Frankischen" vader en eene Syrische moeder, of omgekeerd; eig. de „pulli equini", veulens) gegeven aan de „milites Christiani, qui ad Terrae sanctae tuitionem, relicta ultro patria, et pro Christo exulantes, properabant, tanquam fatui et idiotae", met een paar aanhalingen uit Jac. de Vitry e. a. Daar zij in een dezer „quaedam magna societas solummodo pauperum et egenorum" heeten, schijnt het mij niet twijfelachtig dat de

1) Zie boven, 137. Of heeft 't iets te maken met den boven vermelden hocuspocus met de onttooverde boter? — De gedachte, dat ook Aernout, de oudste dichter van Reinaert I, tot deze „sibbe" zou behooren, is reeds vroeger even bij mij opgekomen, doch aanstonds afgewezen (zie Versl. en Meded. d. Vl. Acad. 1908, 174). Aernout was ook in Vlaanderen een gansch niet ongemeene naam.

2) Evenzoo bij Roquefort I, 69: „*Arnaud*, débauché, mauvais sujet"; niet aldus door Godefroy overgenomen.

3) D. i.: „errones, mendici, pauperes vagi" (Ducange).

Digitized by Google

reden, waarom de geestdriftige, uit het verre Westen gekomen kruisvaarders door de verwijfde Oosterlingen, zonen des lands, met dezen schimpnaam, als met een bad koud water, ontvangen werden, gelegen was in hunne zwervelingschap en hunne berooidheid. Dan zijn deze „Frankisch"-Oostersche „Aernouts zonen" 't best te vergelijken met de Westersche „Aernouts broederen", althans naar denzelfden *Arnold* genoemd.

In verschillende Noorditaliaansche tongvallen worden *arnaldo*, *arnal*, *naldo* nog heden gebezigd voor: dwaas, traag, lui (schepsel) [1]).

Maar vooral in Zuid- en Noord-Frankrijk komen zoowel *Arnaut* (*Ernaut*, *Ernault*, *Hernaut* enz.) als *Ernous* (*Ernoul*, *Ernol*, *Ernou*, *Ernout*, *Hernoul* enz.) herhaaldelijk als schimpnaam, in verschillende toepassingen, voor: twee namen, als zoovele Oudfransche, van Germaansche herkomst (< *Arin-wald en < *Arin-wulf), die niet alleen in Frankrijk gedurende de middeleeuwen nagenoeg samengevallen of althans verward zijn [2]), en die ik hier dus evenmin tracht te onderscheiden als men dit in de ME., althans in dergelijke toepassingen en zegswijzen, gedaan heeft.

In 't Prov. schijnt *arnaut* (althans ook) in 't algemeen in den zin van: dwaas, zot (als znw., maar, ter aanduiding eener eigenschap, ook wel als bnw.) gebezigd te zijn [3]). In het refrein eener Oudfransche pastourelle bezigt eene herderin het tegenover een ridder om haren herder als een lummel, bot- of melkmuil te beschimpen; verg. hiermede de bekende pastourelles over *Robin et Marion* [4]). Doch meestal vindt men dien naam — of die namen — in de bijzondere toepassing op den bedrogen echtgenoot, ofr. *cou*, nfr. *cocu*, nl. *koekoek*, *hoorndrager*. Deze wordt *sire Hernoux*, *sire Ernous* geheeten;

1) Meyer-Lübke, Rom. etym. Wtb. 662 (maar zie ook 4910).
2) Zie Tschr. XXXVII 11—25, inz. 16, en beneden, blz. 155.
3) In een tenzone, aangeh. door O. Schultz, Zum Uebergange von Eigennamen in Appellativa, in Zeitschr. f. rom. Phil. XVIII 181.
4) Zie Tschr. XXV 17—21; XXIX 103 vlg.

Digitized by Google

elders *arnol*, *ernol*, *elnol* [1]). Geen wonder dat de volksmond weldra van een *Saint-Erno*(*u*)*l*, als patroon der confrérie der „cous" wist te spreken. In den Roman de la Rose (9163 Méon, 9877 Michel) zegt een man tot zijne overspelige vrouw:

Par vous, par vostre lécherie,
Sui-ge mis en la confrarie
Saint-Ernol, le seigneur des cous.

in onze Mnl. bewerking (8623 vlgg.) vertaald:

Acharme lase! ende al bi desen
Soe doedi mi in dordine wesen
Van sinte Arnouts broederscape,
Daer menich onghevallich cnape
Mede daer binnen es ontfaen
Die wettigen huwelic heeft gedaen.

Bij Coquillart, een Fransch dichter uit de helft der 15de eeuw, is, in dergelijk verband, sprake van een „jour sainct Arnoult" [2]); elders leest men (of bezigt men nog) de uitdrukkingen *devoir une (la) chandelle à St. Arnould*, *estre logé à l'hostel S. Hernoux* [3]), benevens het afgeleide *ernaudie*, „cocuage" [4]). En nog heden ten dage schijnt *arnaud* in Zuid- en Noord-Frankrijk hier en daar bekend te zijn in den zin van: deugniet, schreeuwleelijk, lafaard enz. [5]), waarnaast *arnauder*, twist zoeken, herrie maken enz. [6])

Van waar dan nu deze naam *Arnaud*, *Arnold* enz. voor dit personage met meer dan één aangezicht? Dat het oorspronkelijk de naam geweest zou zijn van een historisch persoon, als b.v. den vermaarden aanstichter der omwenteling te Rome Arnold

1) Godefroy I 402 *b*, doch ten deele zonder plaatsen; Schultz a. w. 132.
2) Zie in de uitgaven van den Rom. de la Rose door Méon en door Michel de noot bij bovenstaande plaats.
3) Godefroy en Schultz t. a. p.
4) Godefroy III 326 *c*, volgens Schultz echter (hier) veeleer: dwaasheid in 't algemeen.
5) Schultz a. w. 131.
6) Godefroy en Schultz t. a. p.

Digitized by Google

van Brescia († 1155), wiens volgelingen *Arnaldistae* heetten (zie Ducange i. v.), of een der 40 *Hernaut*'s of 7 *Hernoul*'s uit het Oudfransche heldenepos, door Langlois, Table des noms propres dans les chansons de geste 337—9, opgesomd (b.v. den beroemdsten *Ernaut*, 4den zoon van Aimeri van Narbonne), zal niet licht iemand waarschijnlijk achten; noch in de genoemde noch in andere wereldlijke of kerkelijke biographische woordenboeken heb ik een persoon ontmoet, die voor het peetschap bijzonder in aanmerking zou komen [1]).

Veeleer zal men ook hier, gelijk elders, mogen en moeten denken aan een dier gewone mansnamen, eenmaal ergens, op thans zelden of nooit meer na te sporen wijze, hetzij wegens een bijzonder voorval, hetzij wegens een gewaande etymologie van den naam, hetzij ook zonder bijzondere aanleiding toegepast op een der bovengenoemde categorieën en later elders overgedragen op verwante „typen" [2]). Van dit gebruik van gewone persoonsnamen als soortnamen, als benamingen van personen met zekere (meestal ongewenschte) eigenschappen, dus als schimp- of spotnamen, vindt men in meergemeld opstel van Schultz nog eenige Zuid- en Noordfransche voorbeelden: prov. *guirbautz* (< *Gêr-bald*), door den echtgenoot aangestelde bewaker eener vrouw, die haar verleidt; *mainberta* (< *Maginberht*), dwaas, onnoozelaard (vr.); ofr. *marigaut* (< *Margald*, of *-gild*), boel; *foubert* [3]) (< *Folk-berht*), dwaas (ook als bnw.); zie verder t. a. p. de verwijzingen [4]).

Het best met de uiteenloopende toepassingen van den naam *Arnout* te vergelijken zijn zeker eenerzijds die van *Robijn*, door mij eenige jaren geleden aangewezen als gemeene naam eener geheele groep van personen, ten deele van hetzelfde allooi als deze „Aernouts (broederen [5]); anderzijds de vele namen als

1) Zie ook de boven, blz. 143, genoemde noot in den Rom. de la Rose, waar verschillende erkende heiligen vergeefs in aanmerking gebracht zijn.

2) Verg. b.v. de Tschr. XXIX 101, noot 1 aangehaalde, fr. *Pierrot* enz.

3) Verg. straks nnl. *Fobert*.

4) O. a. naar Darmesteter, La vie des mots § 48, 58.

5) Zie Tschr. XXIX 103—21.

Digitized by Google

Bouwen, *Fobert*, *Giccher*, *Goosen*, (*goe-*)*Jan*, *Jorden*, *Lubbert* enz., in de kluchten der 16de en 17de eeuw gebezigd in bijzondere toepassingen, inzonderheid die van: hoorndrager [1]), deels met, deels zonder jongere volksetymologische woordspeling.

Of zou hier toch wellicht nog een bijzondere aanleiding voor de keus juist van dezen naam zijn aan te wijzen? Er bestaat in de Romaansche talen een op dezen naam gelijkende benaming voor althans enkele der hier bedoelde „emplooien": sp. *arlote*, *alrote*, vagebond, doeniet; it. *arlotto*, vreter, gulzigaard, leeglooper, „haagpriester" [2]); prov. *arlot*, vagebond, bedelaar; ofr. *arlot* (*herlot*), „fripon, coquin, ribaud" [3]), „garçon, truant, bastart", „helluo, ventri deditus" etc. [4]); waaruit — langs lijnen van geleidelijke ontwikkeling, eerst manlijk: vagebond, bedelaar, schelm; ook: hoerenlooper, omzwervende kunsten- of grappenmaker; dienaar; vent — later door (uitsluitende) toepassing ook op vrouwelijke gezellen van laatstgenoemde zwervelingen ten slotte het nog bekende eng. *harlot*, hoer ontstaan is [5]). De herkomst van dit Romaansche woord is onzeker en gaat ons hier ook niet aan [6]). Maar nu dit woord — naar 't schijnt van ouderen datum en vanouds soortnaam — niet alleen in zijn beteekenissen zoogoed als gelijkstaat of samenvalt met de Romaansch-Germaansche toepassingen van den eigennaam *Arnold*, maar ook in zijn vormen er zoo dicht bij staat (b.v. ofr. *arlot* en *arnot*), rijst onwillekeurig de vraag of ook deze beide woorden of namen elkander slechts toevallig ontmoet hebben — evenals boven, blz. 139, de namen *Arnold* en *Nolhart* —, dan of soms de oudere soortnaam *arlot* in Frankrijk (of in Italië), met een bij zulke woorden en in zulke kringen, en in 't

1) Zie b.v. R. Visscher, Brabbeling, ed. V. d. Laan, I xxv, en het Ned. Wdb. op die namen.

2) Verg. bij Kil.: H a e g h - k l e r c k en H a e g h - p a p e, en zie verder Ned. Wdb. V 1335, 1582.

3) Godefroy I 399 *c*.

4) Ducange I 393 *b-c*.

5) N. E. D. V 94 *b-c*.

6) Körting, Lat.-rom. Wtb.² 820, 4490; Meyer-Lübke, Rom. etym. Wtb. 662.

Digitized by Google

Italiaansch immers in 't algemeen heel niet zeldzame, aanvankelijk occasioneele, grappige, maar gaandeweg usueele omzetting of letterkeer, gelijkgemaakt zou zijn aan den ook in de Romaansche landen steeds welbekenden naam *Arnold*; waartoe dan wellicht zou kunnen hebben bijgedrageu dat een woord als *arlot*(*to*) reeds in zijn vorm herinnerde aan de talrijke verkleinnamen op *-ot*(*to*), inzonderheid aan den uit de Oudfransche chansons de geste welbekende fr. *Charlot*, it. *Carlotto*, en dus eer dan een ander woord aan zulk een vervorming in *Arnol*(*do*) blootstond. De beantwoording dezer vraag verblijve den Romanisten; ik vergenoeg mij hier met de aanwijzing dezer groep van „Aernouts broederen".

Leiden, October 1918. J. W. MULLER.

OVER ENKELE OUDE STRAATNAMEN.

Stonden wij in het vorafgaande opstel over Aernout en consorten reeds „aan den zelfkant der samenleving", in het hier volgende zullen wij in nog onguurder buurtschap, in de stegen en sloppen der oude middeleeuwsche steden belanden, waar een hoogst onordentelijk, rouw volkje woonde, dat niet op zijn mond was gevallen en, onbeschroomd en onbeschaamd, de dingen bij hun waren naam placht te noemen.

Op den plattegrond der stad Utrecht van Braun (± 1572), door Mr. S. Muller Fz. gereproduceerd in zijn fraaie uitgave „Oude Huizen te Utrecht" (ald., 1902) heeft mij destijds aanstonds getroffen de aanwijzing eener „Wijk Tastcunt", op de plaats van den alouden Springweg nabij de Ste.-Geertekerk door den her-uitgever ingeteekend (en dan ook roodgedrukt). Op mijne vraag naar de herkomst van dien wijknaam

Digitized by Google

verwees de schrijver van genoemd werk mij naar vier dertiendeeuwsche Utrechtsche oorkonden, in een waarvan sprake is van den „vicus" *Tastcunt* [1]), die in de drie andere alleen *Tast* genoemd wordt [2]). Dat in alle vier stukken dezelfde wijk, buurt of straat [3]) bedoeld is blijkt hieruit, dat in alle gewag is van aldaar gelegen hofsteden van denzelfden persoon, zekeren Dirc Cracht, pastoor der Ste.-Geertekerk, later kanunnik ten Dom. Wel wordt er alleen in de jongste akte uitdrukkelijk bij gezegd dat de wijk lag in het kerspel van Ste. Geertruid; maar de omstandigheid, dat de pastoor steeds in zijne parochie woont, maakt het, in verband met de gelijkheid van den naam, zoogoed als zeker dat overal dezelfde wijk of straat in genoemd kerspel gemeend is. De inhoud der stukken zelf, waarvan de Utrechtsche archivaris mij welwillend inzage verschaft heeft, leert ons voor 't overige niets omtrent de beteekenis van den straatnaam noch omtrent den aard der bewoners of bewoonsters.

Deze nasporing werd ondernomen, toen ik, toevallig in het Mnl. Wdb. III 1818 *Contentast* vermeld vindende [4]) als naam eener steeg te Gent, tusschen de Vrijdagsmarkt en het „gaere plaetskin" (= Garenpleintje, verg. de Garenmarkt te Leiden?), daardoor herinnerd werd aan dien zonderlingen, eveneens middeleeuwschen straatnaam te Utrecht. En tevens was nu de beteekenis van den naam — ik zou haast zeggen: maar al te — duidelijk. Het naamwoord, dat hier, als eerste of

1) Regesten v. oork. betreff. het Sticht Utrecht, verzam. d. G. Brom, n°. 2831 (a°. 1298).

2) A. w. n°. 1455 (a°. 1260), n°. 1544 (a°. 1264), n°. 2480 (a°. 1292).

3) Mlat. *vicus* beteekent niet alleen: wijk, buurt, stadsgedeelte, maar ook: straat; verg. nog it. *vico*, steeg (zie Körting, Lat.-Rom. Wtb.² 10153). Een soortgelijke begripsovergang valt waar te nemen in mlat. *platea* (cfr. *place*, nl. *plaatse*), plein, maar ook: straat (b.v. de *Platea civitatis* te Utrecht = *Steenweg*), evenals reeds in 't overgenomene Got. *plapja* (= gr. *πλατεῖα*, sc. *ὁδός*), effene en breede weg, straat.

4) Driemaal voorkomende bij Diericx, Mém. s. la ville de Gand II 143 (a°. 1375, 1414, 1418).

Digitized by Google

tweede lid eener samenstelling, met den stam van het ww. *tasten* verbonden is, beteekent, naar 't schijnt vanouds, althans in 't Oud- en Nieuwfriesch, Mnd. en Mnl., en thans nog in West- en (Zuid-)Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Brabant: vulva, cunnus; daarnaast in vele streken: podex; ook dient 't, alleenstaande en vooral als tweede lid eener samenstelling, als scheldwoord voor een (liederlijk) vrouwspersoon, hoer. Zie de wdbb. van V. Richthofen, Waling Dijkstra, Schiller-Lübben, Verdam, De Bo, Teirlinck, Cornelissen-Vervliet, dat van Van Wijk, benevens Marstrander in Indog. Forsch. XX 351—2 en Van Helten in Zeitschr. f. deutsche Wortforsch. X 195—7.

Evenmin behoeft het zeker veel betoogs dat die twee Utrechtsche en Gentsche namen in spot of schimp door het volk gegeven zijn aan buurten of straten, waar lichte vrouwen woonden. En dit stemt volkomen overeen met de gelegenheid althans der eerstgenoemde straat aan den rand der stad Utrecht tegen of nabij den stadswal. Immers 't is bekend dat de zoom eener stad, veelal bestaande uit nauwe stegen en sloppen, bewoond door het geringe volk, vanouds in vele steden ook de gewone, veelal door de overheid aangewezen woonplaats was der „lichte wive". Zoo was 't te Utrecht, waar in 1398 „de raet van der stat out ende nywe (overdroegen), dat van dezer tijt voert ghene menewive woenen en zellen in de Calverstrate [1]) nochte op Zinte Johans velt, nochte in ghenen eerzamen straten binnen Utrecht dan in afterstraten bider stat muer" [2]); welke bepaling in 1452 nog verscherpt werd [3]). En nog tot ver in de 19de eeuw zijn er te Utrecht bordeelen gehouden in de Cellebroêrsstraat, voorheen *Lollestraat* geheeten (naar de Lollaerts [4]), den bekenden volksnaam der Cellebroeders), doch sedert kort wegens den

1) Thans nog een straatje tusschen de Predikheerenstraat en de Hardebollentstraat, dicht bij de Neude en het Jansveld.

2) ME. Rechtsbronnen der stad Utrecht I 217.

3) A. w. I 380; zie ook Broers, Utrecht. Hist. Wandelingen. Nie. uitg. 200; Knappert in Meded. v. d. Mij. d. Ned. Lett. 1904/5, 24, noot 5.

4) Vgl. boven, blz. 139.

Digitized by Google

kwaden reuk en roep van den naam herdoopt in *Nobeldwarsstraat*, en aan den Pelmolenweg bij de Willemsbrug: beide, evenals *Tastcunt* (bij de Ste.-Geertekerk [1])), vlak aan of op den stadswal gelegen. Te Gouda mochten de „lichte vrouwen" alleen wonen op de noordzijde van de nieuwe haven en in den Vogelenzang, beide aan den buitenzoom der stad [2]). Te Amsterdam mocht geen bordeel gehouden worden „anders dan op der stede nye grafte uptie vesten", d. i. waarschijnlijk op een der Achterburgwallen [3]). En dit „Vesjes-volck", dit „klootjes volck [4]) vande vesten, of uyt de slopjes", bij Bredero, Moortje 2891 en Griane 23 genoemd, omvat wel meer, maar stellig soortgelijk volk. Te Leiden moesten „deernen" die „int openbair leven sitten" wonen op het Zand achter de Doelen, bezijden de Doelen in de Coddesteeg, van de Mirakelsteeg tot de St.-Nicolaessteeg [5]), op de achtergrachten, achter de Jacobinessen en de Cellebroeders, en aan de Vest: alle aan den ouden stadswal gelegen buurten [6]).

---

1) De nabijheid eener kerk is evenmin ongewoon; het Oudekerksplein te Amsterdam en de Lange Torenstraat te Rotterdam waren lang berucht en zeker niet de eenige van dien aard.

2) Rechtsbronnen der stad Gouda 474 (a°. 1468), 496 (a°. 1500).

3) Rechtsbronnen der stad Amsterdam 9 (a°. 1413). In 1478 waren er echter „tot... diversche plaetzen, alzoewel int schoonste ende int beste van der stede... openbair bordeelen" en werden deze daarom verdreven en verbannen naar de Pijl- en Halstegen (a. w. 125—7); van waar zij in 1495, wegens de nabijheid der in laatstgenoemde steeg toen te stichten ééne „generael schole", verplaatst werden naar den Heiligenweg tusschen de twee poorten (a. w. 303); doch deze verplaatsing is blijkbaar evenmin als de stichting der school doorgegaan, althans in 1509 zijn de bordeelen nog (of weder) op de oude plaatsen (a. w. 461). Het is dus de vraag of R. Visscher, Brabb., Quicken II 2, 5 (derhalve in de tweede helft der 16de eeuw) met „die waerdich zyn om beminnen" wel iets anders of meer bedoelt dan een compliment aan den stand, de beschaving en misschien ook den rijkdom van de bewoonsters der Oude- en N.-Zijds Voorburgwal (die worden in dien tijd meestal met „burchwal" bedoeld), beide in dien tijd woonplaatsen van de aanzienlijkste burgers (een en ander naar vriendelijke mededeeling van Dr. Joh. C. Breen).

4) Verg. beneden, blz. 152, de Klodtstrasse te Lubeck?

5) De hedendaagsche *Clarasteeg*; zie Tschr. XVI 283—6.

6) Keurboeken van Leiden, ed. Hamaker, 252 (a°. 1460); V. Mieris, Beschr. v. Leyden 510*b*; zie verder Knappert in Meded. v. d. Mij. d. Ned. Lett. 1904/5, 24—6.

Digitized by Google

Noch de gelegenheid der twee besproken straten, noch de beteekenis en herkomst harer namen is derhalve twijfelachtig. Eer dan een nadere uiteenzetting daarvan is wellicht een enkel woord van pas over het schaamteloos platte, rouwe karakter van zulke namen. Wie zich daarover mocht verbazen of ergeren bedenke dat deze straatnamen evenmin als eenige andere, zooals thans, officieel door de overheid gegeven of voor 't minst geijkt en op naambordjes [1]) gelezen werden: ze waren in den ruwen volksmond geboren en bleven ook alleen daar bekend. In dit verband is 't dan ook curieus dat de Utrechtsche naam in drie der vier oorkonden op ongewone wijze verkort is tot *Tast* (wat geenerlei zin heeft): kennelijk ontzagen de geestelijke heeren, die deze stukken opmaakten, zich toch deze zéér obscoene namen in hunne officieele stukken voluit te schrijven: de afkortingen doen den dienst van onze....!

Doch de lust om dergelijke zaken bij hun rechten náam te noemen of ook wel in scherts met een verbloemenden naam aan te duiden [2]) is natuurlijk niet alleen aan onze voorouders, noch ook aan het „bedorven" stadsvolk eigen geweest, maar vanouds en nog steeds overal, ook bij primitieve volkeren, zeer algemeen.

Geen wonder altoos dat wij in de oude steden van het in taal en stam zoo nauw verwante Neder-Duitschland ook dergelijke obscoene straatnamen aantreffen (of ze althans onder jongere euphemismen kunnen gissen), wederom meest altijd vlak aan den stadswal. Zoo bestaat te Maagdeburg nabij den Dreckwall, „in ehemals schlechter Stadtgegend um das Brücktor", een straat of steeg, de *Trommelsberg* [3]) geheeten, wat een euphemisme schijnt voor den ouderen naam derzelfde steeg *Tutenklapp* [4]) of *Zitzenklapp* (ook te Halberstadt; verg. de *Zit-*

1) Te Hamburg b.v. verschijnen deze eerst in 1788 (Nd. Korrespbl. XXIX 93).

2) Zie b.v. Tschr. XVIII 146—52.

3) Verg. mnl. *bongen*, Starter's lied van Bommelalire en weldra mijne aanteekeningen op Everaert X (Stout ende Onbescaemt).

4) *Tüt(t)e* is een zeer gebruikelijke Nd. bijvorm voor nd. nl. *titte*; *Tittenklapp* is later verhoogduitscht tot *Zitzenklapp* Verg. beneden, blz. 152: *tittentaster*.

Digitized by Google

zenplatz te Breslau); evenzoo te Hamburg de *Trommelstrasse*, nabij de *Bergstrasse* in het befaamde kwartier St.-Pauli [1]). Duidelijker nog, kennelijk obscoen (verg. *rammelen*, coïre, vanwaar *rammelaar* enz.) zijn de *Ramsberg* te Straalsund (bij den Knieperwall) en de *Rammelsberg* te Rostock (thans „Hinter der Mauer" genaamd); welke naam elders in één adem met „fegefürsstraten und sonderlyke horenwinckele" genoemd wordt [2]). De naam *-berg* schijnt in Nederduitsche steden in 't algemeen toegepast te zijn op straten, die op den stadsmuur uitliepen en daar kleine open pleintjes vormden; welke buurten blijkbaar daar om dezelfde reden als hier te lande berucht waren: te Breslau vindt men aan de grens der oude stad behalve den *Ketzer-* en den *Sperlings-* ook den *Venusberg*, waar de „gemeyne dochteren" woonden, onder opzicht van den „stöcker" (cipier, mnl. *stocmeester*), die daarvoor van genoemde vrouwen een som gelds kreeg, maar zelf aan de stad zeker bedrag betaalde: een ons modern gevoel stuitend gebruik, dat echter in de middeleeuwen op vele plaatsen te vinden is [3]).

Namen als *Lilien-* en *Rosenstrasse*, *-garten*, *-hagen*, *-tal*, *-winkel* in Stettin, Hamburg en andere Noordduitsche steden schijnen — anders derhalve dan b.v. de bloemenstraatnamen van den Amsterdamschen Jordaan [4]) — alleen „v e r bloemende" namen te zijn voor straten, die niet in zedelijken, maar in den eigenlijken zin „in kwaden reuk" stonden wegens het daar opge-

---

1) Zie Feit, Berg in Strassennamen und der Berg in Hamburg, in Nd. Jahrb. XXXVII 53—7, inz. 56, handelende over de vuilnis-„bergen" in middeleeuwsche steden, in 't Lat. inderdaad „montes" genaamd, maar voor 't overige eer herinnerende aan ons *berg* (*barg*) in *hooi-berg* en 't ww. *bergen* dan aan 't homonieme *berg*, mons.

2) A. w. 57; Schiller-Lübben III 419 *a*. Over nog een anderen naam voor dergelijke straten: *Mummendal* zie Nd. Korrespbl. XXXII 79—80, Nd. Jahrb. XXXVII 55.

3) Zie Rechtsbr. der stad Amsterdam, 125—8: bordeel mag alleen gehouden worden door „sheren knapen, dats te verstaen tscouten knechten" enz. (a°. 1478); verg. 461 (a°. 1509). De schoutendienders moesten soms voornamelijk leven van hetgeen zij wonnen met kroeg- en bordeelhouden; zie Ter Gouw, Gesch. v. Amst. V 296.

4) Zie A. M. van Gelder, Amsterdamsche Straatnamen 62—3.

Digitized by Google

hoopte, niet weggeruimde vuil, afval enz. [1]). Doch de „Crambodae [2]) tenebrosae" (d. i. „dunkle krambuden") te Lubeck, die onder het volk *Klodtstrasse* en in de „schotboeken" der stad *Tittentasterstrasse* heetten, herinneren, vooral laatstgenoemde, weer zeer duidelijk aan de hierboven besproken Nederlandsche en zijn ook weer gelegen in de buurt van de *Kronstrasse*, een naam, waarvan het eerste lid ook elders voorkomt en òf een euphemisme schijnt voor *kerne*, *karne*, bijvorm van of althans gelijkbeteekenend met *kerve* (zie straks) òf wel een Bargoensch woord voor: hoer [3]).

De eerstgenoemde verklaring zou — de betrekking tusschen *kerne* en *kerve* in 't midden gelaten [4]) — niet onmogelijk zijn, omdat inderdaad een eveneens zeer platte, doch langs anderen weg ontstane straatnaam *Arschkerv*, *Eerskarn* (en vele andere, al dan niet euphemistische vervormingen) in verschillende Noord-duitsche steden is aangewezen [5]). Doch deze naam schijnt in geen verband te staan met de ontucht der bewoners, doch alleen wegens de bijzondere nauwte aan die straten of stegen door het volk gegeven te zijn (verg. b. v. de *Reet in de Muur*, bij de Oude Gracht te Utrecht).

De beteekenis en de herkomst der met *aars* samengestelde straatnamen herinneren ook aan den door Dr. Van der Meulen opgehelderden aardrijkskundigen naam *Kattegat* [6]). Doch deze overeenkomst is slechts schijnbaar, daar het laatste niet: cati culus beteekent, maar: gat, b.v. in de deur van een pakhuis, waar (alleen) een kat doorheen kan sluipen. Ook fr. *cul-de-sac*, slop, keereweer, is eigenlijk niet te vergelijken; eer *hennegat*, rond gat, waardoor de schacht of stander van het roer binnen boord komt (Ned. Wdb.).

---

1) Nd. Jahrb. XXXVII 54; Nd. Korrespbl. XXVII 62—3.

2) Of er eenig verband bestaat tusschen deze benaming en de obscoene woordspelingen met *craem* in Everaert XXIX (Tilleghem) blijve hier onbeslist.

3) Nd. Korrespbl. XXX 1—4.

4) Zie voorshands Schiller-Lübben II 453*b*; Verdam III 1373.

5) Nd. Korrespbl. IV 48, 55, 90; VIII 73.

6) Zie boven, blz. 118—32.

Digitized by Google

Eveneens dient afgewezen de vergelijking dezer straatnamen met een overouden plaatsnaam als *Hundes-ars*, die veeleer, evenals andere met hetzelfde tweede lid, ontleend schijnt aan den ronden vorm, wellicht in verband met oude mythologische voorstellingen? [1]). En alleen met een vraagteeken mag verwezen worden naar het duistere Mnd. *katrepel* (*-ropel*), in verschillende Noordduitsche steden de benaming eener afgelegen straat [2]).

De samenstellingen *conten-* en *tittentaster* doen onwillekeurig denken aan het uit onze zestien- en zeventiendeeuwsche kluchten bekende woord *hennentaster* en de vraag rijzen, of bij dit woord niet althans ook aan eene obscoene bijbeteekenis gedacht moet worden. In Ned. Wdb. VI 579 e. e. wordt dit woord uitgelegd als: man die de hen(nen) tast, overdr.: een man, die zich uit gierigheid of vitzucht met de kleinigheden van huishouding en keuken bemoeit (een „Jan Hen"), of wel: een man, die zich door zijn vrouw voor allerlei huiswerk laat gebruiken (in 't algemeen regeeren, ook bedriegen: een „Jan de Wasscher"); ook wel *hennevaar*. Oorspronkelijk zal dit, naar de aanhalingen (a. w. VI 569) en de prent, beschreven in Tschr. XIV 149, dan, evenals het gelijkgevormde parallel (misschien model?) fr. *tâte-poule* [3]), beteekend hebben: een man die de hennen betast „om te weten wanneer thinneken legghen sal". Verdam staaft daarnaast echter uit glossaria een bet.: „onderkruiper, lat. *penesticus*", en acht de latere bet.: sul,

---

1) Zie over dezen en derg. plaatsnamen met *-aars* Album-Kern 260, benevens Nd. Jahrb. XXVIII 38 (*Hundes-ars*, als plaatsnaam bij Dortmund en bij Westbeveren in Westfalen); en voorts *den Stoep-aers*, naam van een heuvel, ook *de Bubbelt* geheeten, bij Hellendoorn. (verg. over *Stoep*, Schrijnen, Nederl. Volkskunde I 74).

2) Schiller-Lübben II 434.

3) Verg. voor de vorming, behalve het boven besproken *tastcunt*, de daarmede geheel overeenkomende Fransche woorden ofr. *tapecon*, naam van den zeehaan te Marseille, „à cause de sa forme, qui est comme un pessaire", en fr. *tapecul*, wip, hortende wagen, 't rijden zonder zadel, achterzak van monniken; allicht ook den naam van een monnik *Tappecoul* bij Rabelais IV XIII (aangeh. bij Cohen, Mise en scène, 242).

Digitized by Google

bepaaldelijk: hoorndrager minder begrijpelijk dan die van: wellusteling, daar *hinne* immers ook wel als benaming eener vrouw gebruikt wordt [1]). En inderdaad blijkt die laatste beteekenis duidelijk genoeg op de eenige plaats (Tafelspeelken II 160), door Verdam aangehaald, gelijk Leendertz dan ook reeds, met beroep o. a. op den Index van 1570, heeft gegist [2]); wij zullen dus althans naast de eerstgenoemde ook deze bijbeteekenis van *hennetaster* moeten aannemen [3]). En eenmaal zoover, herinnert men zich hierbij vanzelf de veel oudere plaats uit Reinaert I 1617—21 (Mu.) en 1625—6 (verg. 1288?) waar het mij althans niet zou verwonderen dat ook op dit „sous-entendu" van de uitdrukking *die hinne tasten* gezinspeeld werd, geheel in den geest der dubbelzinnige woorden 1650—1, van 141 (zie Buitenrust Hettema's aant. op 143) en misschien ook van 1529 vlgg. Diezelfde dubbelzinnigheid zou ik ook in lateren tijd, of eigenlijk van den aanvang af, bij het gebruik dezer uitdrukking willen onderstellen; zonder welke de verklaring, als in het Ned. Wdb. gegeven, toch eigenlijk vrij gewrongen en zouteloos is. Het is nu eenmaal niet anders, dat men ook in de oudere literatuur met den lust in dergelijke „schouwiteiten" wel degelijk rekening moet houden.

Ten slotte: hetgeen hier door het volk met een ruwe grap wordt aangeduid wordt reeds in de Oudfriesche wetten met den naam *bâsa feng*, „booze vang", d. i. onkuische greep, genoemd en met, naar gelang van omstandigheden verzwaarde, boete bestraft [4]).

Leiden, Oct. 1918. J. W. MULLER.

NASCHRIFT. — Onder de correctie van bovenstaande opstellen gewordt mij een drukproef der uitgave, in de Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis, van het boven,

1) Zie Ned. Wdb. VI 570; D. Wtb. IV² 997.
2) Mnl. Dram. Poëzie² 543—4 (doch in de Woordenlijst: sul!).
3) Onwillekeurig denkt men hierbij ook aan Huygens, Costelick Mal 44.
4) Zie V. Richthofen, Afries. Wtb. 620 en Kern in Tschr. VIII 37.

Digitized by Google

blz. 138 bedoelde Keulsche incunabel; hetgeen mij aanleiding geeft hier nog even te verwijzen naar Frantzen's belangrijke inleiding en aanteekeningen (vooral over de vaganten en hunne literaire producten), die op meer dan één punt mijne uiteenzetting ontmoeten en er mede overeenstemmen. — Bij blz. 142, noot 2, voeg ik nog, ter aanvulling, de herinnering aan den derden graaf van Holland, reeds bij Stoke, en vandaar in alle „geschiedenisboeken" tot in de 19de eeuw, *Aernoud* geheeten, doch in de oude oorkonden, bij V. d. Bergh, Oorkondenb. v. Holl. en Zeel., genoemd met den (Karolingischen) naam *Arnulf*, die hem door Blok thans ook hergeven is. Verg. nu ook, niet alleen voor deze naamsverwisseling *Arnold-Arnulf*, Schröder in PBB. XLIII 547.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

93. BEITEL.

Voor de identiteit van *beitel* (werktuig) met *beitel* (schip) door Kern verondersteld in *Tijdschrift* XVII, 240 wijs ik op *schuit* naast mnd. *schûte*, spa, schop, en vooral op *snik*, mnl. *snicke* (zie Molema, 388; 564; fri. *snikke*) naast *snik*(*ke*), snijwerktuig, beitel, bijl (*Teuth.* 362: *snicke*, eyn reytscap dayr men druyven ind noette etc. myt steelt van den boemen; Winschooten, 267: *snik* beteekend een soort van kerfbijl; Halma, 592; Sewel, 732; Boekenoogen, 1054; De Vries, 96; Draaijer, 37; De Bo, 1054; Schuermans, *Bijv.* 310; Vercoullie, 267). Vgl. met dit laatste znw. het wkw. *snikkeren*, snijden, kappen (*Mnl. Wdb.* VII, 1420; De Jager, *Frequ.* II, 586; Van Weel, *Het dialect van West-Voorne*, 142) naast *snikkelen* (De Bo, 1054; De Jager, *Frequ.* I, 649) en het door Kiliaen vermelde *snickelbrocke*, lekker beetje, eig. afgesneden brok, klein brok. Ook het in *Teuth.* opgegeven wkw. *snicken*, mekelick, lyse gaen; snycken, slycken, sluypen, *peditare* kan hierbij behooren; vgl. mnl. *scaven*, onze zegswijze *er uitsnijden; 'm snijden; gaan snijden* (*Spreekwdb.* n°. 1986) en *zich wegscheren*.

Amsterdam. F. A. STOETT.

Digitized by Google

OVER EENIGE GENITIEFBEPALINGEN.

Bij de behandeling der bepalingen in den 2en naamval moet op vele bijzonderheden gelet worden. Zoowel de bepaling als het bepaalde woord kunnen alleen staan, of ook een van beiden of beide vergezeld zijn van een lidwoord van bepaaldheid of onbepaaldheid, van verschillende voornaamwoorden, van onbepaalde telwoorden en van bijv. naamwoorden. Ook kunnen zij van meer dan één van deze vergezeld zijn. Verder maakt het verschil, of het zelfst. naamw. concreet of abstract is, of het eene individueele of algemeene beteekenis heeft. Ten slotte heeft men met de verschillende soorten van genitieven rekening te houden en ook met de buigingsklassen der naamwoorden. Het aantal gevallen, dat men zoodoende theoretisch zou kunnen onderscheiden, is zeer groot; het aantal werkelijk voorkomende is ver over de honderd. Het zou monnikenwerk zijn die alle te gaan opnoemen en bovendien eerder verbijsterend dan verklarend werken. Het is voldoende, wanneer men bij de verklaring der waargenomen feiten die onderscheidingen voor oogen heeft. Hierin toch moet vooral de oorzaak gezocht worden, waardoor bepaalde verbindingen bij het eene woord wel, bij het andere niet worden aangetroffen.

De eenvoudigste constructie is wel in het Nederlandsch, wanneer de 2e naamv. achter het bepaalde woord staat. Men vindt dan de volledige buigingsvormen, hetzij door middel van uitgangen of van het voorzetsel *van* b. v.: *de zoon Gods*, *het huis mijns vaders*, *de kinderen eener brave moeder*, *de regeering des grooten konings*, *de gouden bruiloft dier brave lieden*, *de herdenking van den roemrijken veldslag*, *op hoop van zegen*, *met goedvinden van beide partijen*, enz.

Van den genitief, die vóór het bepaalde woord staat, wordt

Digitized by Google

de beteekenis blijkbaar duidelijk gevoeld, zoodat er minder aanwijzing door den vorm noodig is en verschillende vereenvoudigingen optreden. De onbepaalde lidwoorden, bezittelijke voornaamwoorden en bijv. naamwoorden verliezen hun buigingsuitgang: *mijn vaders huis*, *onze beste ooms verjaardag*, enz. Alleen het zelfst. naamwoord behoudt hier de aanwijzing van den genitief, maar deze is hier ook onmisbaar. Substantieven, die geen genitiefvorm meer hebben, nemen dan den uitgang *-s* der sterke mannelijke verbuiging over [1]), b. v.: *een droeve moeders klacht*, *dat won zijn brave bruidjes hart* enz. In de schrijftaal vinden wij dit alleen bij vrouwelijke persoonsnamen, maar in de spreektaal eveneens bij voorwerpsnamen en ook bij meervouden, b. v.: *de ronde tafels poot*, *de kinderens eenigste uitgang*, zelfs *des kind'rens beurs* (Van den Berg, *Winkel en Luyfen Banquet*, bl. 42) en *des gastens wensch* (ib. bl. 69).

Het bepalend lidwoord en het aanwijzend voornaamwoord daarentegen behouden in dit geval hun uitgang, b. v.: *des grooten konings regeering*, *dier brave lieden gouden bruiloft.* Maar deze constructie komt tegenwoordig nauwelijks meer voor.

Wanneer de genitief met *van* gevormd wordt, is het in den regel niet mogelijk, dezen onmiddellijk voor het bepaalde woord te plaatsen, dus wel *van den roemrijken veldslag de herinnering*, maar niet *de van den roemrijken veldslag herinnering* of *des roemrijken veldslags herinnering*, en evenmin *op zegen(s) hoop*, *met aller krachten inspanning* enz. Alleen wanneer het de genitief van een zelfstandig gebruikt onbepaald telwoord is, kan deze vóór het bepaalde woord komen, doch dan niet met *van*, maar met een uitgang, b. v.: *naar veler oordeel*, *met beider toestemming.*

Wanneer zoowel de genitief als het bepaalde woord een

---

1) De uitgang *-s* wordt het sterkst gevoeld als symbool van den genitief. Toen eene vrouw tot haar aanstaanden schoonzoon zeide: „Ik heb mijne dochter opgevoed in de vreeze des Heeren", kreeg zij ten antwoord: „Ik zou eerder zeggen: in de vreeze des moeders". Minder vaak hooren wij, dat de vrouwelijke genitiefvorm zijn gebied uitbreidt, b. v.: „de toestand der man is vooruitgaande".

Digitized by Google

lidwoord bij zich hebben, zouden er, wanneer de eerste voorafgaat, twee lidwoorden naast elkander komen: *de des konings regeering*, *de der engelen scharen*, enz. Deze constructie komt echter in het Nederlandsch niet voor, of is hoogst zeldzaam; ik heb er geen enkel voorbeeld van aangeteekend en herinner er mij ook met zekerheid geen. De verdubbeling van het lidwoord wordt over het geheel zooveel mogelijk vermeden, ook in andere verbindingen. Wij schrijven b. v. *de het* [1]) *meest tot oordeelen bevoegden*, maar zeggen liefst *de meest tot oordeelen bevoegden*, enz. Zoo wordt dan ook in de hier besproken constructie een van de twee lidwoorden weggelaten. Tegenwoordig blijft alleen dat van den genitief, dus niet *de konings regeering*, maar *des konings regeering*.

De weglating van het bij het bepaalde woord behoorende lidwoord is zelfs een zoo vaste regel geworden, dat het ook niet meer voorkomt, waar geene herhaling van het lidwoord het gevolg zou zijn. Naast *het huis mijns vaders*, *de verjaardag mijner moeder*, *de instemming van allen*, *de zoon Gods* vinden wij dus niet *het mijns vaders huis*, *de mijner moeder verjaardag*, *de aller medewerking*, *de Gods zoon*, maar alleen *mijn vaders huis*, *mijn moeders verjaardag*, *aller medewerking*, *Gods zoon*, enz. De oorzaak is, dat het woord door den genitief voldoende bepaald is en dus het lidwoord onnoodig wordt.

Deze constructies vinden wij niet alleen reeds zeer vroeg, maar ook in onze oudste teksten zijn zij de meest voorkomende, b. v.: Maerlant, *Mart.* I, 343 *in der magheden scoot;* 344 *onder der Joden swaerde; Merl.* 67 *onses heren komst;* 98 *by des duvels rade;* 202 *op onses heren hovet; Rijmb.* 27054 *haerre herten grote harthede;* Stoke I, 397 *des Kaerlen Kaelwen broeder;* II, 470 *van sconinx zuster; Rincl.* 837 *te Gods danc; Blome der doochden*, bl. 44 *van eens anders saken; Prozastukken*, bl. 45* *van onser aller natuer;* Coornhert, *Lof*

1) Of wij hier wel het lidwoord voor ons hebben, doet in dit verband niet ter zake: het wordt thans als lidwoord gevoeld.

Digitized by Google

vande Gcvangenisse, fol°. 520, r°. *in des lijfs kercken;* Westerbaen, *Kamerlingh*, bl. 3 *haere moeders voetstappen;* Bormeester, *Infidelitas*, bl. 22 *Ik kom onder myn baasen blikken niet*, enz. enz.

Het voornaamwoord behield, in tegenstelling met thans, in den oudsten tijd zijne verbuiging, zooals men in bovenstaande voorbeelden reeds ziet. Maar toch ook b. v. *Bl. der doochden*, bl. 50 *op haer lijves cracht.*

Evenzoo behield het adjectief zijne verbuiging, b. v.: *Kerk. Cl.* 64 *opter heilegher Kerken goet; Rijmb.* 26679 *vander doder lieden lechamen* enz. Zie ook Westerbaen, *Kamerlingh*, bl. 7 *al de looser hoeren min*, waarvoor wij zeggen *aller looze h. m.*

Wanneer de genitief eene bijstelling bij zich had, konden beide woorden verbogen worden, b. v.: *Prozastukken*, bl. 44* *van des conincs Pharaons dochter; Sp. H.* III[8], 89, 5 *in des coninx Karles tiden*, maar ook reeds ib. vs. 31 in *keyser Constantijns tiende jaer*, zooals thans regel is, en *Marialegenden* I, 193 *van maria die moeder gods scoenheit* = „van de schoonheid van Maria, de moeder Gods."

Wanneer het bepaalde woord zelf in den genitief staat, wordt deze met *van* gevormd; zie de voorbeelden hierboven, zooals *van sconinx zuster.* Maar soms wordt ook dit *van* weggelaten, b. v. L. Bidloo, *Panpoëticon*, bl. 169 *'t heyl der Bondgenooten staat* = „het heil van den staat der bondgenooten"; ib. bl. 249 *om 't byster slegt gerugt der speelders leven* = „van het leven der spelers".

Ook vindt men twee genitieven voorafgaan, b. v. *Kronijk van Antwerpen*, bl. 75 *op 't scheyden der Apostelen dach* = „op den dag van het scheiden der Apostelen"; *Nederd. en Lat. Keurdigten*, bl. 193 *de regte Bijbels Godsdienst gronden* = „de rechte gronden van den godsdienst des bijbels", of zelfs drie, b. v. Vondel, *Op de Vaersen van Morandt*, vs. 5

De jongens geesten veesten rijmen
Is tegengift enz.

Digitized by Google

d. w. z. „rijmen van de veesten der geesten van de jongens" [1]). Dat werd reeds vroeg niet meer begrepen en daardoor heeft *Poesy* 1647 *Ist tegengift* en Van Vloten wilde in den eersten regel lezen *Dat jongens* enz.

Een genitief zonder lidwoord komt vroeger voor in verbindingen, waar wij dien niet meer gebruiken zullen, b.v.: *Mart.* I, 290 *hi is gerechticheden fijn* = „hij is de voleinding der gerechtigheid, de volkomen gerechtigheid"; *Mart.* I, 400 *onwerden lof* = „de lof van onwaardigen"; *Disp.* 319 *in heren rade* = „in den raad van heeren"; *Kamerling*, bl. 13 *andre snollen aert* = „de aard van andere snollen".

Maar vooral verdient opmerking, dat vroeger zeer dikwijls het lidwoord van den genitief werd weggelaten, niet dat van het bepaalde woord, en dat het laatste ook vaak bleef, wanneer de genitief geen lidwoord bij zich had. Vgl. Stoett, *Mnl. Synt*², § 155.

Naast *Gods sone* vinden wij *de(n) God(e)s sone*, b.v. Praet, 143; *Merl.* 90; *Mart.* I, 807; III, 287, 345; ook *des Gods soons*, III, 448. Op de drie laatstgenoemde plaatsen zijn in de uitgave de beide substantieven, in strijd met de meerderheid der handschriften, als eene samenstelling aaneengeschreven. Verder b.v. *Lutg.* III, 637 *die Gods vriendinne*; *Sev. Blisc.* 1084 *te naer den Gods rechte*; 1665 *die Gods genade*; *V Maegden*, 316 *der Gods gracie* en een groot aantal andere voorbeelden met *Gods* in *Mnl. Wdb.* II, 2006.

Doch ook met den genitief van andere woorden is de constructie zeer gewoon, b.v.: *Mart.* I, 489 *hare tonghe platte* (in de uitgave, in strijd met alle hss., als samenstelling opgevat); *Claus.* 499 *na die lants sede;* 508 *boven alle inglen scaren; Lek. Sp.* III, 12, 179 (hs. H.) *theren lichame; Rincl.* 57 *in den sieken monde; Marial.* I, 290 *die broeders doot; Nu Noch*, 169 *bij den zonnen boom; Sint Jooris*, 167 *ant crucen rame;* 217 *alle de weerelt ponden; Tijdschr.* 33, 303 *het Heere*

1) Waarschijnlijk is er eene fout in gekomen door de mondelinge overlevering. In verband met het voorafgaande zal toch wel gelezen moeten worden:

De jongens veesten geesten rijmen.

Digitized by Google

Jezus graf; Coornhert, *Lof vande Gevangenisse* fol°. 519, v°. *Daer 't den quaden lust is den goeden te vernielen* = „de lust der boozen"; Coster, *Teeuwis de Boer*, Lijst der personagien *het boeren zoontje* = „het zoontje van den boer"; Huygens, *Cost. Mal*, 63 *Uyt d' aller heilen hooghd in 't aller quaelen dal* (vgl. de aant. aldaar); L. Bidloo,*Panpoëticon*, bl. 61 *gewis een Booze Geest Is in de sprekers mont tot zulk een rol geweest;* Van Haren, *De Geuzen*, 3e zang, *de Vryers moed* enz. enz.

Hierbij behooren niet plaatsen als Jan Vos, *Oene*, bl. 20 *Is de brandt bij de Schouts?* Deze uitdrukking is gevormd naar analogie van *tot Heermans*, *by Warnars* enz., waar *huys* is weggelaten; *de Schouts* is hier dus genitief van *de Schout*.

Ook in het Hoogduitsch komt deze constructie voor, b.v. *Dietrich und seine Gesellen* (v. d. Hagen, *Heldenbuch* II), str. 159 *was dut die bruder dochter min?* = „was thut die Tochter meines Bruders?"; vgl. Stoett, t. a. p.

Al meer en meer echter heeft de constructie met het lidwoord van den genitief de andere verdrongen, zoodat men deze voor grammatisch minder juist ging houden. Zoo schreef Huygens in *Voorhout*, 546 *Naer de Linden-duysterheit* en liet dat in de eerste uitgaven staan, behalve dat *Naer* door *Nae* vervangen werd, maar in 1658 verandert hij in *Nae der Linden-duysterheit*. Deze plaats is ook van belang, omdat wij daaruit zien, dat het koppelteeken geen bewijs is, dat de schrijver de verbinding der beide woorden als eene samenstelling gevoelde.

Het voor ons ongewone der constructie heeft meermalen uitgevers verleid tot onnoodige veranderingen, b.v. *Rincl.* 57 van *den* in *des* en *Lucid.* 6029 van *den* in *der*.

In den regel heeft de bepaling een zwaarderen klemtoon dan het bepaalde woord. Dit verschil wordt te grooter, naarmate de verbinding gewoner is. Vooral wanneer beide woorden eenlettergrepig zijn, of wanneer het eerste eenlettergrepig is en het tweede den klemtoon op de eerste lettergreep heeft, verliest het tweede licht een deel van zijn klemtoon, doordat het ons moeilijk valt twee woorden of twee lettergrepen, zonder

Digitized by Google

dat daar een rust tusschen komt, met gelijke kracht uit te spreken. Daardoor ontstonden uit de constructie van den alleenstaanden genitief tusschen het lidwoord en het bepaalde woord dikwijls samenstellingen, zelfs in strijd met de gewone regels daarvoor, b.v. *het Godsrijk*.

De schrijvers en ook de middeleeuwsche afschrijvers gevoelden niet altijd scherp genoeg het verschil tusschen eene constructie met den genitief en eene samenstelling en schreven daardoor dikwijls de eerste aan één woord, evenals soms de laatste in twee woorden. Het is niet te verwonderen, dat nu ook de uitgevers soms op een dwaalspoor geleid werden, zooals bij de hierboven aangehaalde plaatsen uit *Martijn* III.

Toch is het verschil wel aan te wijzen. Er zijn in onze taal een groot aantal samenstellingen, waarin het eerste lid de kracht van een genitief heeft. De oudste daarvan zijn uit de verbinding van een werkelijken genitief met het bepaalde woord ontstaan, de latere zijn naar analogie hiervan gevormd. Niet elke constructie met een genitief echter kan eene samenstelling worden en in verschillende tijden gelden daarvoor verschillende regels. Ook hierin is een historische ontwikkeling, en wat voor de hedendaagsche samenstellingen geldt, mag b.v. niet zonder meer op de middeleeuwsche worden toegepast. Hier is nog heel wat te onderzoeken.

Steeds meer worden in onze taal de naamvalsbetrekkingen uitgedrukt door voorzetsels enz. in plaats van door uitgangen. De naamvallen verdwijnen niet, maar krijgen een anderen vorm. Daarnaast wordt echter het gevoel voor de beteekenis der naamvallen en vooral van de naamvalsvormen minder. In eene uitdrukking als *op 's Heeren wegen* b.v. wordt *'s Heeren* nauwelijks meer als genitief gevoeld en *'s* niet meer als de genitief van het lidwoord, maar eenvoudig als een voorvoegsel voor *Heeren*. Wanneer nu twee naamwoorden naast elkander staan, waarvan het eerste eene bepaling van het tweede is, en wanneer dan de naamval van het eerste noch door een uitgang, noch door een vergezellend woord is uitgedrukt, wordt het syntactisch

Digitized by Google

verband minder scherp gevoeld [1]); men gevoelt slechts, dat de twee woorden nauwer met elkander dan met de rest van den zin samenhangen, en drukt dat uit, door ze onder één klemtoon te brengen [2]): zoo ontstaat eene samenstelling.

Uit deze opmerking volgt onmiddellijk, dat het aantal samenstellingen in vroeger tijd veel minder was dan nu, en dat wij nu in zeer vele uitdrukkingen eene samenstelling hebben, waar vroeger twee woorden waren, b.v. *om Godswil*, *een godshuis*, *de Godszoon* enz. Terwijl men vroeger zeide *de zieke is naar Onzer Lieven Vrouwen gasthuis gebracht*, zegt men nu met verminderden klemtoon van het laatste woord *de man is naar Onze-Lieve-Vrouwengasthuis gebracht.*

Zoo schreef Boitet, *Beschryving van Delft* (1729), bl. 312 nog *Provisors van S. Mariaas gasthuis* en bl. 318 *de Broeders en Zusters van 't Heiligen-Geests-gasthuis.* Wagenaar schreef niet alleen *Waalen-Kerk* en *Waalen-weeshuis*, waarin hij *misschien* reeds eene samenstelling gevoelde, zooals men er nu altijd in ziet, maar ook *Doopsgezinden Kerken*, *Doopsgezinden Gemeenten*, *Doopsgezinden-Weeshuis*, *Roomschgezinden Kerken*, *Roomschgezinden-Weeshuizen*, wat zeker nog geene samenstellingen waren. Daarnaast schrijft hij *Doopsgezinde Gemeenten*, *Roomsche Kerke* en altijd *Gereformeerde Kerken*, *Presbyteriaansche Kerke* enz. Waar de genitief niet het eerste lid van de samenstelling kon worden, werd hij dus adjectief.

Welk middel is er nu om te onderscheiden, of wij eene samenstelling voor ons hebben of niet?

In samenstellingen, waarvan het eerste lid de kracht van een genitief heeft, moet dit eene algemeene beteekenis hebben. Dit is de oorspronkelijke regel. Dergelijke samenstellingen,

---

1) Ook de omgekeerde werking komt hierbij voor, dikwijls zelfs gelijktijdig: door het minder scherp gevoelen van het syntactisch verband worden de uitgangen, die dat verband moeten uitdrukken, met minder zorg uitgesproken en verdwijnen ten slotte geheel.

2) Het is duidelijk, dat deze redeneering als zoodanig niet in den geest van den spreker aanwezig is, dat hij hierbij onbewust handelt, maar dat is bij alle grammatische verschijnselen het geval.

Digitized by Google

waarvan het eerste lid eene individueele beteekenis heeft, zijn dientengevolge in alle perioden van onze taal verre in de minderheid en komen in de vroegere tijden niet of nauwelijks voor. Daarbij moeten wij natuurlijk in het oog houden, dat sommige woorden of eene algemeene, of eene individueele beteekenis hebben, en andere naar omstandigheden beide kunnen hebben. Hierdoor wordt het ons b. v. duidelijk, waardoor wij in *mijn zusters kind* geene samenstelling hebben, in *een zusterskind* wel. In *Kolijn een brave boerenzoon* is het laatste woord eene samenstelling, in *Keesjen het Boeren Soontjen* niet, omdat het beteekent „het zoontje van den bepaalden boer, van Teeuwis."

Behalve deze tegenstellingen, die op de beteekenis berusten, zijn er begrijpelijkerwijze ook, die door het verschil van tijd veroorzaakt worden. Bij Maerlant en zijne tijdgenooten is *die Gods sone* geene samenstelling, het tegenwoordige *de Godszoon* is het wel.

Dat echter ook voor het tegenwoordig taalgevoel constructies als *bij den zonnen boom* nog leven, al zijn zij misschien tot de omgangstaal beperkt en ook daar niet gewoon, blijkt uit uitdrukkingen als *de tafels poot* en uit de anecdote van den rekruut die, toen de sergeant hem eerst den naam van zijne moeder, toen den meisjesnaam vroeg, antwoordde, dat hij geen meisje had. Hij verstond *de meisjes naam*, terwijl de sergeant bedoelde *de meisjesnaam*.

Het is zelfs de vraag, of niet ook in de meer verzorgde taal deze constructie nog dikwijls voorkomt, en of niet onze schrijfwijze, die ze altijd als samenstellingen behandelt, onjuist is. Het komt mij althans voor, dat in een aantal gevallen, b. v. in *Godsgezant*, er geen of nauwelijks verschil van klemtoon is.

Voor uitgevers van oude teksten volgt hieruit, dat zij nauwkeurig hebben op te letten, of de woorden los van elkander staan of aaneengeschreven zijn. Door hierin stilzwijgend te verbeteren of te normaliseeren, waarbij men zich gewoonlijk door moderne opvattingen laat leiden, wordt een belangrijk verschijnsel uit de geschiedenis der taal aan de waarneming onttrokken. P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

WULFILA'S STERFJAAR.

Als laatste resultaat van zijn onderzoek, dat door velen als definitief wordt beschouwd, heeft Sievers P. B. B. 20, 302 vlgg. in aansluiting aan Von Gutschmid getracht te bewijzen dat Wulfila in 't jaar 383 gestorven is, en in 381 zijn zgn. „bedereis" naar Constantinopel heeft gedaan.

De bronnen welke wij over Wulfila's leven bezitten zijn de volgende: de meest uitvoerige berichten geven de werken van *Maximinus* en *Auxentius*, beiden ariaansche bisschoppen. Vooral de laatste moet als betrouwbaar worden beschouwd, daar hij een leerling was van Wulfila, en dus zeer veel persoonlijk van en over deze kan weten en ook de gebeurtenissen, die zich tijdens diens dood afspeelden, zal hebben gekend.

Het geschrift van Maximinus, door Kauffmann *dissertatio contra Ambrosium* genoemd, moet ontstaan zijn tusschen 382 en 384, doch eerst omstreeks 500 zal de opteekening, die wij bezitten, zijn geschied. Zij is een randschrift bij het werk van Ambrosius: *De fide* in een hs. der Bibliothèque Nationale te Parijs, door Kauffmann in zijn inleiding op de uitgave „Aus der Schule des Wulfila, Texte und Untersuchungen zur Altgermanischen Religionsgeschichte Band I" uitvoerig beschreven.

Dit werk bevat een verdediging van de ariaansche geloofsbelijdenis, in aansluiting bij hetgeen op 't concilie van Aquileia (Sept. 381) voorgevallen is. Ambrosius, de orthodoxe bisschop van Milaan, wordt beschuldigd zich daar een soort rechtspraak te hebben aangematigd over de twee ariaansche bisschoppen Palladius en Secundianus, die samen daarheen waren gegaan. Het onderhoud tusschen de bisschoppen wordt medegedeeld, en Maximinus voegt telkens zijn eigen glossen er aan toe.

De *epistula Auxenti episcopi Dorostorensis de fide vita et obitu Wulfilae* wordt door Maximinus in zijn werk ingevlochten,

Digitized by Google

en is te vinden op fol. 304—308 van ons handschrift. Na een uiteenzetting van de leer van Arius besluit Maximinus op fol. 304: „Hoc secundum divinum magisterium [Arri] cristiana professio; hoc et Theognius episkopus, hoc et Eusebius < professus est > et ceteri complurimi episcopi, quorum professiones et nomina in sequentibus dicenda sunt". Dan volgt het bericht van Auxentius; Maximinus leidt het in met de volgende woorden: „Nam et ad orientem perrexisse memoratos episcopos (Palladius en Secundianus) cum Ulfila episkopo.... epistula declarat Auxentii". Het geschrift is een doorloopend verhaal over Wulfila's leven. Voor ons onderzoek kunnen we het als de kern van Maximinus' werk beschouwen, en we stellen ons voor dat deze geheele levensbeschrijving van Wulfila in de lijst van de theologische gebeurtenissen uit de jaren 380—383 door Maximinus als een authentieke episode is ingevlochten.

Naast deze groep bezitten we als bronnen over die tijd de geschiedwerken van de orthodoxe grieksche kerkhistorici *Socrates* en *Sozomenos.*

Over Wulfila's sterfjaar berichten deze bronnen onderscheidenlijk het volgende:

Auxentius: Degens cum suo populo in solo Romaniae (Wulfila) absque illis septem annis triginta et tribus annis veritatem predicauit et in hoc quorum sanctorum imitator erat continuauit quadraginta annorum spatium... Qui *cum precepto inperiali* conpletis quadraginta annis ad Constantinopolitanam urbem ad disputationem quidem contra P... perrexit... at et ingressus est supradictam ciuitatem recogitato ab impiis de statu concilii, ne arguerentur miseris miserabiliores proprio iudicio damnati et perpetuo supplicio plectendi, statim coepit infirmari, in qua infirmitate susceptus est ad similitudinem Elisei prophetae (fol. 307 [1]). Volgt als slot de geloofsbelijdenis, die Wulfila „populo sibi credito" vóór zijn dood zou hebben nagelaten.

Wat de disputatio contra P... betreft: Sinds Bessell zijn gissingen gemaakt om dit woord aan te vullen; steeds dacht men aan een kettersche secte. Maar zeer terecht wees Vogt

Digitized by Google

Afda. 46, 190 vlgg. op de mogelijkheid dat hier een benaming voor de orthodoxen gestaan heeft.

Maximinus: Nunc tempus est respondendi de eo quod fuit supra dictum de sancto Ulfila, qui ingressus in ciuitatem Constantinopolitanam defunctus est recogitato ab impiis de statu concilii, ne arguerentur miseris miserabiliores.

Haec fuit ratio, ut et ibi recogitarent de concilio promisso a Theodosio imperatore, quod Gratianus imperator iam interdixerat, peruenerunt enim scripta episcoporum, Ambrosi ceterorumque qui in Aquileia consederant... (fol. 309 '—310). Dit sluit dus, ten deele woordelijk, bij Auxentius aan.

Unde et cum sancto Hulfila ceterisque consortibus ad alium comitatum Constantinopolim uenissent *ibique* etiam *et imperatores adissent adque eis promissum fuisset concilium*, ut sanctus Auxentius exposuit, cognita promissione prefati prepositi heretici omnibus uiribus institerunt, ut lex daretur quae concilium prohiberet, sed nec priuatim in domo uel in publico in quolibet loco disputatio de fide haberetur, sicut textus indicat legis (volgt de wet) (fol. 349 Kauffmann blz. 77).

De grieksche schrijvers *Socrates* en *Sozomenos* noemen Wulfila geen van beiden. Maar omdat zij een doorloopend verhaal geven, kunnen ze in zekere zin als contrôle op de groep Auxentius-Maximinus dienen. Zij berichten het volgende — hetgeen ik mededeel volgens de korte opgave bij Sievers op blz. 314—318:

16 Januari 379 wordt Theodosius door Gratianus wegens de herhaalde invallen der Alemannen in Gallië tot mederegent benoemd, te Sirmium. Gratianus trekt naar Gallië, Theodosius tegen de barbaren aan de Ister te velde. Beiden overwinnen. Op de terugreis naar Constantinopel wordt Theodosius zwaar ziek, en laat zich doopen door de orthodoxe bisschop Ascholios, op de nicaeïsche geloofsbelijdenis. 24 November 380 trekt hij Constantinopel binnen. Dadelijk daarop vraagt de orthodoxe bisschop Gregorius zijn ontslag aan de keizer, omdat hij door toedoen van de machtige ariaansche partij onder Demophilos onmogelijk

Digitized by Google

is geworden. Theodosius echter stelt Demophilos voor de keus orthodox te worden of de stad te verlaten. Hij kiest het laatste, 26 Nov. 380. De arianen blijven echter samenkomsten houden en trachten aan 't hof door hun geloofsgenooten invloed op de keizer te winnen. Een groote steun is hun daarbij de beroemde ariaansche prediker Eunomius, die Theodosius zelfs wenscht te hooren. Doch vooral de keizerin Flaccilla weet te bewerken dat dit niet gebeurt, en dat de keizer ten laatste zelfs het disputeeren aan de arianen verbiedt, bij een wet van 10 Januari 381. Nog in dat jaar roept de keizer een orthodoxe synode bijeen, waar o. a. in plaats van Gregorius Nectarius tot bisschop van Constantinopel gekozen wordt.

Van hetgeen volgt interesseeren ons weer de gebeurtenissen van 't jaar 383.

Na de verdrijving van de arianen uit Constantinopel ontstonden op veel plaatsen oploopen (ταραχαί). Daarom roept de keizer 383 een algemeene *synode, ook van de haeretici*, bijeen, in de hoop dat het hem gelukken zal door een *algemeene disputatie van de bisschoppen tegen elkaar* de geloofseenheid te herstellen. In Juni komen de geroepenen van alle kanten samen. De keizer verlangt van Nectarius dat een debat over de eigenlijke geschilpunten plaats heeft. Doch tenslotte verandert hij zijn plan, en vraagt van iedere secte een *geschreven geloofsbelijdenis*. Op een bepaalde dag worden deze formulieren de keizer plechtig aangeboden. De keizer trekt zich terug, bidt God om voorlichting, leest de geschriften, en verscheurt ze alle met uitzondering van die der homôousianen. De orthodoxen hebben overwonnen, de anderen moeten de stad verlaten. —

Bovendien komen als bronnen in aanmerking de reeds boven genoemde, door Maximinus vermelde wet (fol. 349) en de twee wetten, door Streitberg P. B. B. 22, 569—570 afgedrukt. Deze laatste zijn van 383, en beoogen eveneens een eind te maken aan de disputen en twisten der ariaansche predikers; zij worden door Streitberg gebracht om de dateering 383 te staven.

De boven verhaalde gebeurtenissen, en vooral ook de ver-

Digitized by Google

houding der genoemde bronnen onderling, hebben reeds tot vele gedachtenwisseling aanleiding gegeven.

Ook mij schijnt het opstel van Sievers het belangrijkste. Zijn opvatting omtrent het verloop der zaken is de volgende:

Reeds eerder (door Waitz en Bessell) was waargenomen dat tusschen de twee berichten van Auxentius en Maximinus een vrij groot uiterlijk verschil bestond. Dit verschil nu wordt door Sievers als de „question brûlante" beschouwd. De opgaven van Auxentius en Maximinus worden onderzocht en getoetst aan het verhaal van Socrates en Sozomenos. Sievers meent dan waarschijnlijk te kunnen maken dat de opgaven van Auxentius op het jaar 383, die van Maximinus op 381 passen. Beiden vertellen over een reis van Wulfila naar Constantinopel, maar ze zullen daarbij twee verschillende reizen hebben bedoeld, M. een zgn. „bedereis" naar 't hof van keizer Theodosius, A. de »conciliereis".

In de korte weergave van het bericht van Auxentius zegt Sievers: „*Wulfila starb zu Constantinopel, wohin er durch den kaiser Theodosius zu einer disputation berufen war*" (blz. 304). Met deze woorden vertaalt hij het latijnsche: „Qui cum precepto inperiali... ad Constantinopolitanam urbem ad disputationem contra P... perrexit" (fol. 307 [1]). Ik meen mij met deze weergave van Sievers niet te kunnen vereenigen. Men zal met deze plaats ongetwijfeld parallel moeten stellen fol. 298 [1], waar Maximinus op 't concilie van Aquileia Ambrosius doet zeggen: „interim quia superioribus temporibus concilium sic factum est, ut orientales in orientis partibus constituti haberent concilium, occidentales in occidente, nos in occidentalis partibus constituti conuenimus ad Aquileiensium ciuitatem iuxta imperatoris preceptum. denique etiam prefectus Italiae litteras dedit, ut si uellent conuenire, in potestate haberent; sed quia scierunt consuaetudinem huiusmodi, ut in oriente orientalium esset concilium, intra occidentem occidentalium, ideo putauerunt non esse ueniendum". Het door Auxentius op fol. 307 [1] medegedeelde zal men evenzoo kunnen beschouwen. De keizer kan

Digitized by Google

de bisschoppen zoowel van 't Oosten als 't Westen uitgenoodigd hebben tot een concilie in Aquileia, en Wulfila kan dan, evenals de andere orientalen, volgens gewoonte naar Constantinopel gereisd zijn, daarin gesterkt door de „litterae prefecti Italiae".

Het is dus zeer wel mogelijk dat de door Sievers „befohlen" genoemde reis van Wulfila, waarvan Auxentius spreekt, die van 380—381 naar Constantinopel is geweest, waarheen hij more maiorum is gegaan, toen de occidentalen zich naar Aquileia begaven.

We zouden in dit geval niet verder de opgaven van Socrates en Sozomenos noodig hebben en evenmin, met hun hulp, het jaar 383 behoeven aan te nemen als het eenig mogelijke voor een bevolen reis van Wulfila, maar zouden zonder meer kunnen aannemen dat deze in 381 naar Constantinopel gekomen is, en later niet weer.

Mocht het blijken dat door een positieve voorstelling der gebeurtenissen, zooals ze door Maximinus en Auxentius, hoewel onsystematisch, worden meegedeeld, de moeilijkheden konden worden overwonnen, dan zou een scheiding van hun beider berichten en een toepassing op twee verschillende reizen overbodig worden. Dit laatste te beproeven heb ik mij in het volgende tot taak gesteld.

Hoe was de politiek-kerkelijke toestand omstreeks 380, en hoe was de verhouding der beide keizers tot de kerkelijke partijen?

We weten dat in 't Westen de orthodoxe partij onder Ambrosius almachtig was. Keizer Gratianus stond geheel onder invloed van de laatste. „L'aimable prince" zegt Duchesne, Histoire ancienne de l'Eglise II[5] (1911) blz. 550, „était pour lui un fils docile. La guerre, la chasse, les conseils de l'Etat, ne l'empêchaient pas de s'intéresser aux choses religieuses. Il pressait Ambroise de questions, et l'évêque, absorbé, lui aussi, par des soins étrangers à la spéculation pure, devait trouver le temps d'écrire, pour son impérial disciple, de véritables traités de théologie".

Digitized by Google

Theodosius echter was eerst op de terugreis van zijn veldtocht, eind 380, tijdens een ernstige ziekte, tot de nicaëische geloofsbelijdenis overgegaan. Aan 't hof hadden de orthodoxen de grootste moeite om hem van een onderhoud met de beroemde ariaansche prediker-bisschop Eusebius te weerhouden. In elk geval was hij geen persoon met een vaste dogmatische overtuiging, en in zijn hart nijgend tot de arianen.

We kunnen verwachten dat de beide partijen, die sinds lang hevig met elkaar streden, en aan hun rechten vasthielden, getracht zullen hebben de wereldlijke gebieders op hun hand te krijgen. Daarbij was voor de arianen de omstandigheid gunstig, daar Theodosius, eerst in 379 door Gratianus tot mederegent benoemd en uit Spanje als veldheer geroepen, al die tijd te velde was geweest. In Constantinopel teruggekeerd, zal hij dan natuurlijk niet precies op de hoogte geweest zijn van de theologische strijd, die daar gevoerd werd, noch de personen gekend hebben, die daarbij een rol speelden.

Reeds het boven aangehaalde verwijt van Ambrosius wijst uit dat de arianen er naar streefden hun eigen concilie's te houden en hun Oostersche kerk zooveel mogelijk van de Westersche gescheiden te houden.

Er bestaat geen twijfel dat Gratianus een bevel heeft uitgevaardigd dat de bisschoppen van het Romeinsche Rijk zich naar een algemeene bijeenkomst zouden begeven; en wel vóór 't concilie van Aquileia (Max. 298[1]). Hij, of liever de orthodoxe partij, zal daarbij de bedoeling hebben gehad, met de arianen te disputeeren, hen zoo mogelijk te overwinnen en de Westersche kerk als de algemeene te vestigen. De gelegenheid daartoe was bizonder gunstig, toen Theodosius „orthodox" geworden was. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat deze praecepta gegeven zijn omstreeks de tijd dat Theodosius naar Constantinopel terugkeerde. Te Aquileia, waarheen Palladius en Secundianus later gegaan zijn, heeft Ambrosius met Palladius lang geredetwist over dit praeceptum; Palladius heeft er zich steeds scherp tegen verzet dat Gratianus zou bevolen

Digitized by Google

hebben dat de orientalen naar Aquileia moesten komen. De glossen van Maximinus beoogen hetzelfde.

Uit dit optreden van Palladius, die hier de eenige woordvoerder der ariaansche partij was, blijkt eveneens dat deze laatste zoo veel mogelijk zelfstandig wilde blijven en als zoodanig erkend worden.

Op de conferentie te Sirmium, waar Palladius de keizer was gaan raadplegen, moet deze laatste te kennen hebben gegeven dat de orientalen wel naar Aquileia *konden* gaan (fol. 301[1]: Palladius: dixit mihi: „uade"). Maximinus, fol. 299, wijst op de verkeerde uitlegging door Ambrosius: „ecce Ambrosius... nunc ad aliud uertitur argumentum dicens: utique iussit (Gratianus), qui *non prohibuit* huc uenire". Dezelfde bedoeling van de Westersche machthebbers blijkt immers ook uit de bij Maximinus fol. 298[1] genoemde „litterae prefecti Italiae".

Zooals Maximinus op fol. 298[1] zegt, zijn de orientalen, onder wie Wulfila, naar Constantinopel gegaan, volgens hun gewoonte; en wellicht hadden ze het oogmerk om aan 't hof van Theodosius, die immers altijd hun partij was toegedaan geweest, hun eigen concilie te bepleiten. Dit opzet is zeer goed te verklaren. Zij zullen ook nu hebben ingezien dat het belang van hun zaak een concilie in Constantinopel eischte. De plaats, waar het concilie gehouden werd, was immers van het grootste gewicht. Kwam men in Aquileia bijeen, dan hadden de Westersche bisschoppen daar de meerderheid, het omgekeerde zou echter het geval zijn in Constantinopel.

Maar Theodosius was juist orthodox geworden, en had het hoofd der arianen, Demophilos, verbannen.

Er bestond dus alle reden om de keizer te bezoeken en hem om een concilie te vragen, waardoor de Oostersche kerk onafhankelijk van de Westersche zou kunnen blijven.

Hiermee zijn we aan een der voornaamste punten, ook van Sievers' betoog, genaderd. Hier toch bestaat voor 't oog het verschil tusschen de berichten van Auxentius en Maximinus. De eerste zegt immers dat de reis van Wulfila „cum precepto

Digitized by Google

inperiali" plaats had. De tweede deelt mede dat de ariaansche bisschoppen de keizers hebben opgezocht en dat hun (natuurlijk op hun verzoek) een concilie werd beloofd.

Sievers heeft daarom twee reizen aangenomen. Hetgeen Maximinus bericht wordt door Sievers beschouwd als de aparte „bedereis"; Auxentius spreekt van de bevolen conciliereis, en deze zou dan, volgens Socrates en Sozomenos, alleen in 383 kunnen vallen.

We moeten opmerken dat juist hier Maximinus zich beroept op Auxentius met de woorden: „ut sanctus A. exposuit". En al is dit gedeelte van Auxentius' geschrift verloren, toch meen ik met Martin Zfda. 40, 223—'4 dat men deze verwijzing niet zonder meer voor onjuist mag verklaren.

In het licht van het hierboven omtrent de toestand in Constantinopel opgemerkte zal men hetgeen Maximinus op fol. 349 vermeldt, en dat door Sievers de „bedereis" is genoemd, als een episode kunnen beschouwen in de rij van gebeurtenissen in 380—381. Deze geheele episode behoeft natuurlijk niet langer dan één of enkele dagen te beslaan [1]).

Theodosius was licht over te halen, en beloofde het gevraagde concilie.

Maar de orthodoxen zaten niet stil, konden dit niet lijdelijk aanschouwen. De partij van Ambrosius c. s., die reeds in Aquileia was bijeengekomen, zond brieven om de ketters te beschuldigen, en de afzetting der ariaansche bisschoppen te verzoeken: „pervenerunt enim scripta episcoporum, Ambrosi ceterorumque qui in Aquileia consederant.. sacerdotium eis (de orientalen) imperiali auctoritate interdixerunt et in locum eorum alios ordinandos subrogauerunt et aeclesias aeque eis auferendas postulauerunt" (fol. 310).

Uitdrukkelijk verzekert Palladius dat door toedoen van dit

1) Hetgeen Sievers op blz. 312 uit Maximinus mededeelt om een aparte bedereis waarschijnlijk te maken: „(ariani) etiam ad orientem perrexerunt *idem* (concilium) *postulantes*" verliest niets van zijn waarde, als de bedereis tot een episode wordt teruggebracht.

Digitized by Google

schrijven hij en de zijnen niet meer naar Aquileia wilden gaan: „sed, ne uenirent (orientales) tua (sc. Ambrosii) petitio fecit" (fol. 299). De orthodoxen in Constantinopel werden door dit schrijven in hun ijveren gesterkt, gelijk Max. 309[1] meedeelt: „haec fuit ratio ut *et ibi* recogitarent de concilio promisso a Theodosio imperatore".

Theodosius, natuurlijk mede onder invloed van Gratianus — die misschien ook reeds een „verbod" voor 't houden van een apart concilie had uitgevaardigd, als we tenminste de nog niet verklaarde woorden: „quod (concilium) Gratianus imperator iam interdixerat" (309[1]) zoo moeten opvatten — en van zijn orthodoxe omgeving, vaardigde toen een wet uit, die van 10 Januari 381 (sinds Bessell) waarin het heet: „sciant omnes, etiamsi quid speciali quolibet rescripto per fraudem elicito ab huiusmodi hominum genere impetratum est, non valere. Arceantur cunctorum haereticorum ab inlicitis congregationibus turbae" etc.

Van deze wet wordt gezegd dat ze met de voorschriften van Gratianus overeenkwam: „quae concordaret praeceptis Gratiani" (Max. 310).

Het pleit was hiermede, tenminste voorloopig, in het nadeel der arianen beslecht.

Wulfila was intusschen gestorven, na „voor z'n volk" als testament een geloofsbelijdenis te hebben nagelaten.

Met de dateering 381 kunnen de berichten van Auxentius, dat Wulfila 40 jaar bisschop is geweest, zoowel als die van Philostorgios, dat Wulfila nl. door Eusebius van Nicomedië tot bisschop is gewijd, in 't jaar 341, naast elkaar blijven bestaan. Bij het aannemen van 383 moet één van de twee als onbetrouwbaar worden aangemerkt (verg. Sievers blz. 305).

De vraag zou kunnen rijzen: waarom is na deze beslissende wet van Theodosius later, in 383, nog een concilie noodig geweest, waar de keizer weer voor een lastige keus kwam te staan? Ik geloof dat een antwoord daarop niet moeilijk is. Na

Digitized by Google

de verdrijving van Demophilos uit de stad, November 380, bleven de arianen toch buiten, maar ook in de stad hun bijeenkomsten houden. Hetzelfde zal het geval geweest zijn na de beslissing van Theodosius in Januari 381.

We komen tenslotte vanzelf op de andere punten, die bij de beslissing van belang zijn.

Op blz. 315 maakt Sievers er opmerkzaam op dat de tijdruimte van slechts 45 dagen tusschen de verdrijving van Demophilos uit Constantinopel door toedoen van de orthodoxe partij op 26 Nov. 380 (Socr. 5, 7, Soz. 7, 5) en de lex Theod. van 10 Jan. 381 (sinds Bessell) te klein zou zijn dan dat Wulfila daarin een bevolen conciliereis kan hebben gedaan.

Ik geloof dat bij de door mij gegeven voorstelling der dingen dit bezwaar vanzelf vervalt.

Ten tweede bericht Auxentius, dat in Constantinopel bij Wulfila's dood een zoo groote menigte (ariaansche) *sancti et consacerdotes* aanwezig was, dat de stad de naam Christianopel verdiend had; dit zou volgens Sievers niet mogelijk zijn voor 't begin van 381, wel echter voor 383.

Het is duidelijk dat van ariaansch standpunt gesproken de stad in 381 deze naam verdiende, daar toch uit het geheele Oosten de bisschoppen zullen zijn samengekomen, hoewel de orthodoxe kerkhistorici dit niet vermelden, daar er immers geen officieel concilie heeft plaats gehad.

Bessell meende dat Theodosius Wulfila, „den ehrwürdigen greis", speciaal naar Constantinopel had geroepen om zijn raad te vragen. In dat geval zou het minder aannemelijk lijken dat deze veel van zijn consacerdotes had aangetroffen. Sievers, blz. 319, wil deze moeilijkheid overwinnen door aan 't jaar 383 te denken; de kerkhistorici vermelden immers dan alleen een groot concilie. Volgens mijn voorstelling is het bericht van Auxentius dus in 381 evenzeer mogelijk, vooral doordat het *inperiali* niet op Theodosius, maar op Gratianus wordt toegepast.

Ten derde het testament. Auxentius deelt mede dat Wulfila

Digitized by Google

voor zijn sterven de geloofsbelijdenis naliet voor zijn volk, *populo sibi credito*. Sievers neemt aan, tegen dit getuigenis in, dat Wulfila, en dan in 383, deze geloofsbelijdenis geschreven heeft op bevel van de keizer.

Het „populo sibi credito" schijnt mij op zich zelf, hoewel het door sommigen als argument is gebruikt, van ondergeschikte beteekenis.

Doch: was de geloofsbelijdenis werkelijk op de door Sievers aangegeven wijze ontstaan, dan zou de geschiedschrijver niet verzuimd hebben dit te berichten. Maar hij doet dit niet, zegt eerder iets tegengestelds. M. i. pleit ook dit tegen het jaar 383. Bovendien zou men, wanneer men Sievers' meening deelde, ook Socrates geen geloof mogen schenken, want deze deelt mede dat alle andere belijdenissen behalve die der homôousianen zijn verscheurd. In dit geval zou het formulier van Wulfila nooit zoo precies kunnen zijn bewaard.

Hoe men zich het ontstaan van dit laatste ook moge voorstellen — en voor de door Sievers aangenomen wijze valt dunkt mij veel te zeggen —, toch zal ook in 381 zeer goed Theodosius van Wulfila c. s. een schriftelijke uitspraak over hun geloof hebben kunnen verlangen.

Ik meen in het bovenstaande te hebben aangetoond dat de verschilpunten tusschen de berichten van Auxentius en Maximinus, niet zoo belangrijk zijn als Sievers meent, en dat de twee schrijvers veeleer elkaar aanvullen, wanneer men ze beziet in het licht van de theologische strijd dier jaren, toen de arianen er uit alle macht naar streefden hun eigen kerk in 't Oosten te vestigen of althans de oprichting van één algemeene, en dan Westersche kerk zochten te verhinderen. —

Voor de door Sievers aangewezen oplossing heeft vooral Streitberg, Gotisches Elementarbuch [3.4] § 8, met nadruk partij gekozen. Streitberg zegt: „noch neuerdings haben Martin und Luft .. die Datierung 381 .. zu retten gesucht. *Sie ist jedoch heute nicht mehr diskutabel, da wir wissen, dasz Wulfila nach*

Digitized by Google

dem Konzil von Aquileia (3 Sept. 381) *mit Palladius und Secundianus an den Hof des Kaisers Theodosius gereist ist*". Bezien we de samenhang, waarin Auxentius in het verhaal van Maximinus over 't concilie van Aquileia is ingevlochten, dan bemerken we dat de apodictische uitspraak van Streitberg op een optisch bedrog berust. Het feit dat Maximinus, die immers reeds tusschen 382 en 384 zal geschreven hebben, over deze reis spreekt als over iets in 't verleden gebeurds (verg. boven fol. 304: *perrexisse*), kan natuurlijk geen reden zijn haar nà Sept. 381 te plaatsen. Ook is het bij het aanhalen van getuigen voor het ariaansch geloof het natuurlijkst dat zulke genoemd worden, op wie Palladius en Secundianus zich in Aquileia ook hebben kunnen beroepen, wier uitspraken dus reeds historische waarde bezaten.

Jostes, P. B. B. 22, 158—188, die ook 383 als sterfjaar aanneemt, heeft er reeds op gewezen, dat men niet noodzakelijk twee reizen hoefde aan te nemen. Zijn argument daarvoor is echter zeer zwak: de zgn. „bedereis" zou volgens hem eerst na 't concilie van Aquileia, dus nà 381, kunnen hebben plaats gehad, om Palladius en Secundianus te rechtvaardigen. Dit laatste is een niet te bewijzen hypothese: de bronnen geven er niet de geringste aanwijzing voor. Maar juist hierop schijnt de uitspraak van Streitberg terug te gaan.

In ieder geval blijkt hieruit dat de dateering 381 niet zoo indiscutabel is als Streitberg doet vermoeden.

Kan men zich met de door mij verdedigde meening vereenigen, dan zal men integendeel moeten terugkeeren tot de reeds vroeger aangewezen opvatting, dat Wulfila in 't begin van 381 gestorven is.

Utrecht. A. C. BOUMAN.

Digitized by Google

MIDDELEEUWSCHE AFSCHRIJVERS EN VERTALERS.

Eene belangrijke vraag voor de methode der tekstcritiek van middeleeuwsche geschriften is, of de afschrijvers naar één of naar meer voorbeelden werkten. Toch behoeft het ons niet te verwonderen, dat de meeste uitgevers dit onderwerp niet onderzocht, misschien zich nauwelijks de vraag gesteld hebben. Wanneer, zooals dikwijls het geval is, een tekst ons slechts in één of in enkele hss. bewaard is, zoodat er van een stamboom eigenlijk geene sprake kan zijn, dan is de vraag van gering practisch belang [1]). Men heeft dan de ontbrekende rijmen te herstellen, de onzuivere te verbeteren, uitgevallen woorden (des noods geheele regels) in te voegen, herhalingen te schrappen, onzinnige lezingen te verbeteren, hier en daar eene verfraaiing voor te stellen, enz. — maar naar de wijze, waarop de afschrijver zijn voorbeeld gebruikt heeft, behoeft men geen onderzoek te doen. Daarvan kan men in de meeste gevallen zelfs zoogoed als niets gewaar worden.

Maar ook wanneer wij een aantal hss. hebben, kan de vraag van minder onmiddellijk belang zijn, indien wij nl. eene vertaling voor ons hebben, waarvan ook het oorspronkelijke bekend is. Dan vindt de tekstcritiek in de vergelijking daar-

1) Zij zou daar van belang kunnen zijn voor hen, die aannemen, dat de middeleeuwsche sprekers en schrijvers een vast gebruik van taalvormen en spelling hadden. De inconsequentie in de ons bewaarde hss. zou dan kunnen worden toegeschreven aan het afwisselend gebruiken van verschillende voorbeelden door de afschrijvers. Daardoor zou dan een hedendaagsche uitgever het recht krijgen de spelling en de taalvormen te normaliseeren, al zou het dan wel vreemd blijven, dat dezelfden, die zich voor de woordenkeus enz. zooveel moeite gaven, zoo weinig op die andere dingen zouden letten. Nemen wij echter aan, dat elke afschrijver slechts één voorbeeld gebruikte, dan is de onvastheid in de spelling eene aanwijzing voor de onzekerheid van de uitspraak, en de onvastheid in de taalvormen eene aanwijzing dat ook in de gesproken taal een aantal vormen naast elkander bestonden.

Digitized by Google

mede haar stevigsten grondslag, waarnaast een onderzoek naar de onderlinge verhouding der hss. te weinig zekerheid schijnt te beloven.

Wanneer wij echter een aantal hss. hebben van een niet vertaald werk, dan moet de onderlinge verhouding der hss. vastgesteld worden om eene juiste keuze uit de verschillende lezingen te kunnen doen. Dan is een stamboom en eene nauwkeurige tijds- en plaatsbepaling der hss. noodig. Kan nu een hs. onmiddellijk met twee of meer andere samenhangen, of heeft elke afschrijver slechts één voorbeeld gebruikt?

De meening, dat de afschrijvers hun tekst vaststelden door vergelijking van een aantal hss. is verdedigd op grond van

1°. de miniaturen,

2°. mededeelingen in middeleeuwsche geschriften,

3°. vergelijking der lezingen in verschillende hss. van denzelfden tekst.

In *De handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken*, I bl. 38 zegt De Vreese van een in hs. *D* ingevoegd geschrift (waarover straks nader): „Hier wordt ons een blik gegund in het scriptorium van een middeleeuwschen klerk, bezig met een tekst over te schrijven, en desnoods het juiste woord zoekende uit de verschillende codices die hem ten dienste staan. Alles samen is het eene aardige illustratie, eene kostbare toelichting voor sommige miniaturen, zooals ze in vele handschriften voorkomen, waarop een „notarius", omgeven door talrijke boeken voorgesteld wordt. Tevens vinden wij er eene ongezochte, maar kostbare rechtvaardiging in — zelfs al kan die rechtvaardiging in onzen tijd overbodig geacht worden — van een grondbeginsel der moderne tekstcritiek" [1]). In eene noot voegt hij er bij: „Dergelijke miniaturen zijn zeer talrijk. Van een paar der fraaiste en grootste, in handschriften der Koninklijke Bibliotheek te Brussel, vindt men afbeeldingen

1) Geheel hetzelfde in zijne *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec* (overgedrukt uit het *Belfort*, 1895) bl. 23 vlgg.

Digitized by Google

bij Barrois, *Bibliothèque Prototypographique* (Paris, 1830), tegenover bl. 158 en 259."

Hiermede schijnt de vraag beslist te zijn. Maar, al is het gevaarlijk met onzen besten kenner van middeleeuwsche hss. in meening te verschillen, toch kan ik deze mededeeling niet als bewijs aannemen. De Vreese heeft veel meer hss. en miniaturen gezien dan ik en er zouden dus kunnen zijn, die nog duidelijker de methoden der afschrijvers doen zien. Maar wanneer hij de bij Barrois afgebeelde miniaturen als „een paar der fraaiste en grootste" noemt, ligt het voor de hand, dat zij ook van de sprekendste zijn. Deze beide miniaturen nu bewijzen niets.

Om te beginnen stellen zij geene afschrijvers voor, maar een auteur en een vertaler, en vervolgens hebben dezen wel een aantal hss. voor zich of om zich heen, maar zij gebruiken ze niet.

Op de miniatuur tegenover bl. 259 wordt een schrijver afgebeeld, als zoodanig aangewezen door de eerste woorden van den tekst: „Prologue de l'acteur de ce traictie des .iiij. derrenieres choses". Hij zit te schrijven aan een lessenaar, waarin naar het schijnt drie inktkokers zijn, terwijl drie pennen rechtop in gaatjes in den lessenaar staan. Vóór hem zien wij eene boekenkast, waarin één boek opengeslagen ligt. Hierdoor wordt dus wel de schrijver als een geleerde gekenmerkt, maar volstrekt niet als een compilator. Letten wij op den titel van het werk, waarmede hij bezig is, dan hebben wij hier misschien zelfs eerder de afbeelding van een vertaler, die naar slechts één voorbeeld werkt.

Tegenover bl. 158 zien wij een vertaler aan het werk, zooals blijkt uit den aanhef: „Prologue du translateur sur la declamacion ou debat de vraie noblesse". Hij zit voor een lessenaar, waarop het hs. ligt, waaraan hij bezig is. In de rechterhand houdt hij de pen, in de linker het schrapmes. Het blad, dat hij beschrijft, wordt vlak gehouden door een loodje aan een koord, dat aan den bovenrand van den lesse-

Digitized by Google

naar bevestigd is [1]). Met een, waarschijnlijk metalen, arm is bovenaan dezen lessenaar een tweede bevestigd, waarop een boek ligt, dat opengehouden wordt door een op den bovenrand steunend vrij breed stuk (van metaal of hout). Op een bankje naast hem ligt een tweede opengeslagen boek. Achter hem staat een boekenkist, waar hij nog vier boeken uitgenomen heeft. Blijkbaar is het eerste boek het werk, dat hij vertaalt, en is het tweede bestemd om nu en dan ingezien te worden. Misschien is het een tweede hs. van het oorspronkelijke werk, maar het kan ook een vocabularium zijn. Deze miniatuur bewijst dus niet, dat de vertaler naar meer dan één voorbeeld werkte, en in allen gevalle mag hieruit niet afgeleid worden, dat gewone afschrijvers verschillende hss. raadpleegden.

Wij zullen dus wachten, tot ons andere miniaturen worden aangewezen, waar zonder twijfel een *afschrijver* wordt afgebeeld met verscheidene *opengeslagen* boeken bij zich.

Berichten over het gebruiken van meer dan één hs. zijn er vrij veel. Wattenbach heeft zelfs een geheel hoofdstuk over *Kritische Behandlung* (bl. 317—343). Maar hij spreekt daar uitsluitend over Grieksche en Latijnsche handschriften. Voor hss. in de landstaal mag daaruit geene gevolgtrekking gemaakt worden. Elders (bl. 484 vlgg.) vertelt hij zelfs, dat de laatste geregeld door loonschrijvers zeer slecht en vol fouten werden geschreven.

Ook voor de afschrijvers van Grieksche en Latijnsche hss. bewijst dit hoofdstuk het gebruik van verschillende hss. niet. Wattenbach bespreekt hier immers bijna uitsluitend het corrigeeren der voltooide hss., soms door de afschrijvers zelven, gewoonlijk door anderen. Slechts een paar gevallen noemt hij, waarin vóór het afschrijven de tekst voor een hs. van den

1) Een dergelijk hulpmiddel om het perkament vlak te houden (hij noemt het een kogel aan een draad) vermeldt Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter* [3], bl. 275, van een Nederlandsche miniatuur uit de 15e eeuw. Ik vermoed, dat hetzelfde bedoeld is met *cedula sive apendix*, dat Wattenbach, bl. 273, eene duistere benaming vindt.

Digitized by Google

Bijbel door vergelijking van verschillende hss. werd vastgesteld.

Het blijkt bovendien [1]), dat de corrector meermalen naar zijn eigen oordeel verbeterde, zonder andere hss. te kunnen raadplegen.

In de talrijke aanhalingen bij Wattenbach is echter nergens sprake van een afschrijver, die naar meer dan één voorbeeld werkt.

De statuten van verscheidene kloosterorden geven voorschriften betreffende de juistheid en gelijkluidendheid der kerkelijke boeken [2]). Daarbij wordt soms uitdrukkelijk gezegd, dat de correctoren niet naar hun eigen inzicht te werk moeten gaan — wat dus blijkbaar veel voorkwam — maar dat zij goede exemplaren moesten vergelijken.

Dergelijke voorschriften werden ook te Windesheim gemaakt en, wat meer zegt, zij werden ook opgevolgd. Met grooten ernst en ijver werd daar uit de beste hss., die men van alle kanten kon bijeenbrengen, een zoo zuiver mogelijke tekst vastgesteld voor de boeken, die men noodig had [3]).

Maar, zooals Muller reeds heeft opgemerkt, dit alles betrof den Bijbel, de geschriften der kerkvaders en dergelijken [4]). Voor de afschrijvers (en vertalers) van wereldlijke literatuur in de landstaal bewijst dit alles niets.

Bovendien wordt hier steeds voorgeschreven, dat bekwame mannen den tekst corrigeeren zullen, voordat deze aan de afschrijvers wordt gegeven. Deze laatsten kregen dus slechts één hs. voor zich.

Een afdoend bewijs echter meent De Vreese gevonden te hebben in het hierboven reeds genoemde hs. *D* van Ruusbroec.

---

1) Zeer duidelijk in het op bl. 332 aangehaalde onderschrift van een corrector:

Tam male scribenti, tam denique desipienti,
Absque exemplari frustra cogor medicari.

Zie ook bl. 334.

2) Zie Wattenbach, a. w. bl. 337.
Serapeum IV, 86 vlgg.
Meinsma, *Middeleeuwsche Bibliotheken*, bl, 48 vlgg.

3) Acquoy, *Het Klooster te Windesheim*, I, 212 vlgg.

4) *Critische Commentaar op Van den Vos Reinaerde*, bl. 32.

Digitized by Google

Hetgeen de afschrijver daar van zijne wijze van werken zegt, is het volgende [1]:

Alle minnare der waerheit die boeke lesen oft scriven of doen scriven, die bidde ic, vermane ende bevele bider ewigher wijsheit daer alle scriften ende waerheit uut comen is (want si is een overclaer spieghel Gods, der enghelen ende der heylighen), dat si die boeke ernstelic oversien ende ghetrouwelic corrigeren of doen verrechten ende verbeteren, ten minsten na horen exempelaren [2]; en sijn die niet gherecht ende ghehelic gecorrigeert, soe selen si ander lenen of si sellenre liever veel vergaderen, op dat sy doch uut enighen, of nu uut den eenen, dan uut den anderen, den gherechten sinno vinden ende setten moghen. Ende consten si den sinne uut den exempelaer niet trecken, soe mochten si hem vervullen met woerden ende die boven tekenen, mer laten een velt staen onder dat lichame vanden anderen scrifte, oftmen yet namaels vanden anderen scrifte des iersten dichters propere woerden vinden mochte.

. . . .

Hier om heb ic, een nacomelinc des claer verlichts mans here Jans van Ruusbroec, die stichtede metten proest dat cloester te Groenendale, ende in sinen cloester hem na sine doot gheboren ende ontfaen vanden ghemeenen convente, na dien dat ic inden cloester in sinen boeken ghelesen hebbe, ende van sinen jongheren ende sine navolgheren den gheestelicsten ende den inwendichsten ende verlichsten broederen ghehoirt hebbe, ende na dien dat ic anders vander scrifture of van binnen vander milder genaden Gods onfaen mach hebben ende na alder wise dat ict verstaen ende begripen mochte, soe hebbe ic met vlite ende met toeghegeven vergaderden crachte, na dien dat mine verstroeyde grofheit my dat verhenghede, over ghesien alle dit boec ende alle die boeken sonderlinghe die in desen, xij. boeken ghemeenlic begrepen sijn, die welke ic u hier na elc bisonder noemen sal; ende ic hebse seer wel ende

1) De Vreese, *De handschriften van Ruusbroec*, I, bl. 28 vlgg.

2) Dat zij zelfs dit niet altijd deden, zien wij uit de aanhaling bij Wattenbach, bl. 340, waar een afschrijver zich verdedigt met een beroep op den haast, waarmede gewerkt werd:

In quibus erravit scriptor, veniam sibi poscit,
Nam festina manus viciis obnoxia constat.

Een ander (aldaar bl. 341) zegt: „quia tempus mihi non vacavit ad corrigendum".

Digitized by Google

te recht ghecorrigeert, na dien dat ic ghelesen hebbe of die maniere van ons vader scone voirtbringen onthouden hebbe, ende naden eyschen sijns ghevoelens ende sijnre begheerliker ende bewegheliker wise; ende woerden dat ic meende dat vergeten of tonrecht was, dat heb ic boven den text geset ofte buten den ghescrifte inder marginen, ende bewijst met teykenen waert staen sal of tusschen welken woerden het ghebrect; voirt heb ic sine brabantsche of latijnsche woerde boven inder marginen met anderen woerden verclaert, ende somwil den sin van sinen woerden beduut plompe menschen verstandeliker, ende op wat sijnre woerden die bedudenisse hoerde dat heb ik sonderlinghe met dusdanighen streepkens bewiset, die ghemeenlic staen onder die woerde daer die verclaringe buten af is. Ende daer ghelike woerde van sinne of een bedudenisse der woerde of des sins buten staen, dat sijn mine woerde op die sine, ende si en behoren niet in sinen text binnen der marginen, mer si behoren buten, want sy sijn op den text ende op des goets mans woerde ende een verclaren daer of, tot den ghenen die sine woerde of sinen sin niet en verstaen. Ende soe wat gheen streep onder en heeft of soe wat al boven onghestreept ende ghetekent is dat opten canten staet, dat behoirt inden text."

Wij moeten hier het eerste en het tweede gedeelte onderscheiden. In het eerste zegt de schrijver, hoe naar zijne meening een schrijver *moet* handelen; in het tweede, hoe hij zelf gehandeld *heeft*. Dit eerste heeft groote, bijna woordelijke overeenkomst met hetgeen wij in de statuten der geestelijke orden — die hij blijkbaar kende — en ook elders vinden.

Zoo haalt Wattenbach, bl. 325, uit een in 825 geschreven proloog van Dicuil, *De mensura orbis terrae* aan: „.... et quod exemplaria codicum naturalis historiae Plinii Secundi quae scrutatus fui nimis a scriptoribus ultimorum temporum dissipata praevidi (pervidi?). Sermones quidem praedictorum missorum, quia nimis vitiose scripti sunt, quantum potero corrigere curabo. At ubi in libris Plinii Secundi corruptos absque dubio numeros fieri cognovero, loca eorum vacua interim fore faciam, ut si non invenero certa exemplaria, quicumque reppererit emendet. nam ubi dubitavero utrum certi nec ne sint

numeri, sicut certos crassabo [1]), ut praedictus quisquis veros viderit veraciter corrigat."

In de constitutiones van Windesheim lezen wij: „Porro si qua in libris ecclesiasticorum doctorum mendosa, vel emendatione digna videantur: priores provideant quantum potuerint, ut ad libros, qui correcti sunt in domibus nostris (si haberi possint) corrigantur" [2]).

Vergelijken wij nu daarmede het tweede gedeelte, dan zien wij dadelijk, dat de schrijver zelf zich niet geheel gehouden heeft aan de door door hem gestelde eischen. Hij heeft zijn afschrift zeker wel gecorrigeerd naar zijn voorbeeld, zijn *exempelaer*. Maar hij heeft geene andere geleend of er veel verzameld om „nu uut den eenen, dan weer uut den anderen, den gherechten sinne [te] vinden." Had hij dat gedaan, dan zou hij zeker niet nagelaten hebben het te vertellen. Daarentegen heeft hij wel gecorrigeerd in overeenstemming met hetgeen hij gelezen had — alleen van Ruusbroec of ook van anderen? — en hetgeen hij zich van Ruusbroec's voordrachten en denkbeelden herinnerde. Bovendien heeft hij aangevuld, waar z. i. iets vergeten was, ongewone woorden door andere vervangen, verklaringen bijgevoegd enz. Zijn eerbied voor den overgeleverden tekst heeft hij daarbij getoond door al zijne veranderingen als zoodanig te kenmerken. Ook is zeker wel een bewijs van zijne vereering van Ruusbroec, dat hij den afschrijvers van diens boeken dezelfde wijze van werken aanbeval, die ook voor de heilige boeken gevolgd werd. Maar zelf heeft hij deze werkwijze niet toegepast, en zijne woorden kunnen dus allerminst als een bewijs gelden, dat de afschrijvers gewoonlijk naar meer dan één hs. werkten. Eerder volgt er het tegendeel uit: wanneer iemand, die eene zoo hooge opvatting van zijne taak had, het zelf niet gedaan heeft, dan kan men het zeker niet verwachten van de afschrijvers in het algemeen.

1) *Crassare* = „schrijven".

2) Ed. 1558, p. 82.

Digitized by Google

Terwijl dus noch de miniaturen, noch de mededeelingen in middeleeuwsche geschriften een bevestigend antwoord op de vraag geven, moeten wij onderzoeken, of vergelijking der verschillende lezingen in de ons bewaarde hss. eene beslissing kan brengen.

Of in andere landen dergelijke onderzoekingen gedaan zijn en met welken uitslag, weet ik niet. Ofschoon ik er verschillende geleerden naar gevraagd heb, heb ik er geene aanwijzing van kunnen krijgen. Wat onze letterkunde aangaat, is het zeer begrijpelijk, dat deze vraag het eerst gesteld werd naar aanleiding van Maerlant's *Martijns*. In den *Anzeiger für deutsches Alterthum*, VIII, 131 komt Franck tot de slotsom: „dass die hss. fast durchgängig nicht aus éiner vorlage abgeschrieben wurden". Toch heeft hij geen hoog denkbeeld van de afschrijvers: „erklären kann ich mir aber die sache nur so, dass bei den schreibern ein ganz urteilsloses verfahren gebräuchlich gewesen sei. sie hatten das bestreben möglichst selbständige texte zu producieren. das sieht man wenigstens bei den meisten schreibern ndl. gedichte ganz deutlich, welche in den änderungen kein mass kennen. es kann nun vorgekommen sein dass sie dies ziel zu erreichen suchten, indem sie zwei, oder vielleicht auch mehr hss. zur vorlage nahmen; statt sie aber mit einer irgendwie vernünftigen kritik zu verwenden, schlugen sie das ganz alberne verfahren ein, sie einfach abwechselnd, etwa vers um vers, oder strophe um strophe uä. zu benutzen. geringe kritische regungen werden dabei immerhin vorgekommen sein. dass ein solches vorgehen sich in so weit noch erkennen lasse, als die übereinstimmungen mit der zweiten hs. sich in einiger massen regelmässigen zwischenräumen widerholen, kann man selbstverständlich nicht erwarten, denn es sind ja nicht nur fehler, welche abgeschrieben werden. dies verfahren kann man nur voraussetzen für den fall dass die verschiedenen combinationen sich gleichmässig im ganzen werke finden, nicht wenn sie partienweise auftreten; denn dann wird die sache so zu erklären sein, dass

Digitized by Google

etwa an einem bestimmten arbeitstag eine andere vorlage benutzt wurde als sonst."

In het 4e hoofdstuk van zijne inleiding voor de uitgave van Maerlant's *Strophische Gedichten* komt hij tot eene zelfde slotsom, nl. „dat een schrijver [d. i. afschrijver] behalve zijn eigenlijk voorbeeld een of meer andere hss. gebruikt" (bl. XXI, nieuwe bewerking bl. XXIII) en „Indien reeds de schrijvers van afzonderlijke hss. zich de moeite gaven, naar verschillende voorbeelden te werken, dan kan ons dezelfde wijze van arbeiden bij den vertaler in het Latijn allerminst verwonderen" (bl. XXXIV, n. b. bl. XXXVII).

Niettegenstaande Franck moet erkennen, dat ook nu nog menigmaal de wijze van doen der afschrijvers raadselachtig blijft (bl. XX, n. b. XXIII), heeft zijn betoog veel aantrekkelijks. In *Tijdschr*. 18, 93 meende ik dan ook, dat voldoende was aangetoond, dat de afschrijvers soms meer dan één hs. gebruikten. Maar reeds toen was ik van meening, dat men voorzichtig moest zijn en deze wijze van werken niet als algemeen moest aannemen. Ik kon b. v. niet gelooven, dat *O* naar vijf verschillende hss. zou bewerkt zijn.

Bij voortgezette studie is mijn twijfel steeds sterker geworden. In de inleiding voor mijne uitgave van *Floris ende Blancefloer* heb ik dan ook gezegd: „Als regel moet worden aangenomen, dat een vertaler of bewerker slechts één tekst, en een afschrijver slechts één handschrift voor zich had" (bl. XXVII).

Toch heb ik mijn medebewerker van de laatste uitgave der *Strophische Gedichten* niet voorgesteld het vierde hoofdstuk der Inleiding te schrappen of om te werken [1]). Het is alleen bijgewerkt. Deze arbeid van Franck is te goed om zoo spoedig vergeten te worden. Het blijft wenschelijk, dat elke jonge philoloog dit hoofdstuk grondig bestudeert met vergelijking

1) Eene omwerking zou eene nieuwe collatie van alle hss. vereischt hebben, die in dezen tijd onmogelijk is.

Digitized by Google

van alle aangehaalde plaatsen enz. om zich daardoor eene degelijke methode van werken eigen te maken.

Waar ik nu heb medegewerkt om het betoog van Franck te doen herdrukken, gevoel ik mij verplicht mijne daarvan afwijkende meening te staven. Ik zal dus hier het begin nauwkeurig nagaan, om de juistheid der gevolgtrekking te wegen, en vervolgens het nieuwe hs. *Z* bespreken in verband met deze vraag.

Franck begint met de in *G* later aangebrachte veranderingen te bespreken en wijst er op, dat die voor een deel met lezingen van andere hss. overeenstemmen. „Al zou nu ook een eenigszins critisch afschrijver op eenige dezer veranderingen zeer goed vanzelf hebben kunnen komen, zoo is het toch niet twijfelachtig, dat de schrijver van *G* naderhand naar andere voorbeelden veranderingen heeft aangebracht".

Wij zullen nu eerst deze veranderingen in *G* stuk voor stuk moeten beschouwen.

1. „*M.* II, 115 heeft *G also hi selve siet*, zooals *A F D O*, maar daarboven staat *ghi .... ghiet*, en *hi .... ghiet* is de lezing van *B*". Franck vermoedt dus, dat *G* hier naar *B* verbeterd heeft. Naar onze opvatting is het eene verslechtering, zie bl. XLIX. Misschien moeten wij van drie lezingen van *G* spreken. Boven *hi*, dat niet doorgehaald is, staat *ghi* en boven *siet*, dat wel doorgehaald is, staat *ghiet*. Waarschijnlijk zijn dus de beide veranderingen niet tegelijk gemaakt. Maar in allen gevalle blijkt duidelijk, dat hij de plaats niet begreep en moeilijk vond. Het is mogelijk, dat hij daarom in een ander hs. de lezing heeft vergeleken en dus *ghiet* uit *B* [1]) heeft overgenomen. Maar ook is het niet onmogelijk, dat twee afschrijvers onafhankelijk van elkander deze verandering maakten om het lettergreeprijm te verwijderen [2]). Het is toch ook wel wat vreemd,

1) Evenals Franck versta ik hier onder *B* enz. niet alleen dat hs. zelf, maar ook de daarmede nauw verwante.

2) Voorbeelden van dergelijke veranderingen vindt men in hoofdstuk V.

Digitized by Google

dat *G* na opzettelijke vergelijking de lezing van *B* maar half zou hebben overgenomen en daardoor een geheel anderen zin aan het vers gegeven.

2. „II, 198 hebben de andere *dan scade*, *A: dan al scade. G* had ook *dan scade*, doch verandert deze lezing aan den kant in *el dan scade*, en overeenkomst met *A* is twijfelachtig" [1]). Hier twijfelt dus Franck zelf reeds.

3. „II, 213 had *G* eerst *verwanne*, gelijk *A*, maar verbeterde dit in *verwan*, zooals alle anderen hebben" [2]). Wanneer de afschrijver slechts één regel tegelijk las, lag de verschrijving *verwanne* zoo voor de hand, dat meer dan één die licht kon maken; samenhang met *A* blijkt dus hieruit niet. Waarschijnlijk had het voorbeeld van *G* de juiste lezing en heeft hij dadelijk zijne fout bemerkt en verbeterd.

4. „II, 271 ontbreken in *F D O G* de aanvangswoorden *met mi*, doch *G* heeft ze in het vorige vers na *di*; ze kunnen trouwens door den schrijver tengevolge van eene zelfstandige conjectuur ingevoegd zijn". Deze plaats behoort hier eigenlijk niet bij, omdat hier zeker geene *later* aangebrachte verandering is.

5. „II, 330 heeft *G swaer* in plaats van *vaer* en de juiste lezing aan den kant. Daar alle andere hss. *vaer* hebben, zal ook het voorbeeid van *G* wel deze lezing gehad hebben, en behoeft men dus niet aan te nemen, dat *vaer* uit een tweede hs. afkomstig is: de afschrijver zag de door hem gemaakte fout en verbeterde haar naar de lezing, die in zijn voorbeeld stond". Hiermede zijn wij het geheel eens.

6. „I, 80 kwam *G* eerst met *A* overeen in de lezing *die* voor *dat*, doch heeft het laatste aan den kant er voor in de plaats gesteld". Wij zullen wel *die* voor de juiste lezing moeten houden; vgl. de aant. op bl. 154. Evengoed als tal van afschrijvers, onafhankelijk van elkander, *die* in *dat* veranderd

1) Hier en elders heb ik den tekst van de laatste uitgave genomen, waarin enkele kleinigheden verbeterd zijn.

2) Deze verandering was door Franck over het hoofd gezien.

Digitized by Google

hebben, kan ook *G* na eerst uit zijn voorbeeld *die* te hebben overgenomen, op zijne wijze eene verbetering gemaakt hebben. Misschien heeft hij daarbij nog geaarzeld en daarom *die* niet doorgestreept.

7. „I, 252 heeft *G: van nuwen dinghen* (doch *van* op den kant), in plaats van *nieuwe dinghen*: het staat evenwel in deze lezing alleen". Hier is dus zeker geen samenhang met anderen.

8. „I, 514, waar *B* leest *ongave*, *O gave*, *C D quade* en *A E F goede*, heeft *G* in den tekst het bnw. uitgelaten en aan den kant *goede* toegevoegd: daar de plaats juist bijzonder moeilijk is, is het niet aan te nemen dat wij hier alleen met eene later weder goedgemaakte vergissing te doen hebben". Invloed van andere hss. is hier wel niet aan te nemen. Waarschijnlijk vond *G* in zijn voorbeeld *goede*, zooals ook *F*, dat het naast aan *G* verwant is, heeft. Hij twijfelde aan de juistheid en liet dus de plaats open om later in te vullen. Wat hij in zijn voorbeeld vond, zette hij nu aan den kant, en hield zoo die lezing in petto.

9. „I, 697: „lichtre ware dan een sant", schrijven *F D waeric (O waren)*, ook *G waric*, doch verbeterd in *waren*". Hier kan *G* de juiste lezing uit een ander hs. overgenomen hebben. Maar de verbetering was niet zoo moeilijk, dat hij die ook niet zelf zou kunnen gevonden hebben.

10. „I, 492 had *G* oorspronkelijk de met *C E F D O* overeenstemmende lezing *menich tsine (C D tsijn*, *O tsin* (?)), doch verandert *tsine* aan den kant in *sin*, gelijk ook *B* en *A* (*menichsins*) hebben". Men lette er vooreerst op, dat de lezingen van *B* en *A* volstrekt niet gelijk zijn. De regel blijft lastig en de uitdrukking *tsine te winne trecken* is zeker verre van gewoon geweest en evenmin duidelijk. Verandering in *sin* lag dus zeer voor de hand, omdat daardoor een verstaanbare zin werd verkregen. Invloed van *A* of *B* op *G* behoeft dus ook niet te worden aangenomen, al moet de mogelijkheid worden toegegeven.

Digitized by Google

11. „III, 47 had *G valscheit*, doch stelt daarvoor aan den kant *vlas* in de plaats, gelijk *W* leest". Hier is het niet onmogelijk, dat *G* een hs. *W* gebruikt zou hebben. Maar het zou ook niet verwonderlijk zijn, dat in de zeer ongewone uitdrukking *sonder valsch van doeken* meer dan één afschrijver door *doeken* op *vlas* was gekomen.

12. „III, 62 kwam *G* met *A C* overeen in de lezing *minen lamen*, maar heeft *minen* geschrapt, dat ook in alle anderen ontbreekt [1]). Eigenaardig is hierbij wel, dat *W* juist *minen* op den kant heeft bijgevoegd". Of deze verandering naar het voorbeeld van een ander hs. is gemaakt, blijft twijfelachtig: de ongewone lengte van den regel kon gemakkelijk een afschrijver of lateren bezitter van het hs. er toe brengen een meer of minder overtollig woord te schrappen.

13. III, strophe 20 en 21 stonden in verkeerde volgorde; doch met *a*) en *b*) heeft de afschrijver de fout hersteld [2]). Aangezien deze fout in geen ander hs. voorkomt, zal ook het voorbeeld van *G* die wel niet gehad hebben en heeft hij dus wel dadelijk de verbetering naar zijn eigen voorbeeld gemaakt [3]).

In slechts 5 van de 13 plaatsen, nl. n⁰ 1, 9, 10, 11 en 12 is het dus mogelijk, dat *G* naar een ander hs. verbeterd heeft, maar voor geene enkele is het noodzakelijk dit aan te nemen. Duidelijk echter is het, dat hij zijn afschrift niet doorloopend met andere hss. vergeleken heeft. Dan zoude immers het aantal veranderingen veel grooter moeten zijn, niet alleen waar nu in strijd met alle anderen eene verkeerde lezing is blijven staan, maar vooral waar alleen in *G* één of meer woorden

1) Deze verandering heeft Franck over het hoofd gezien.

2) Deze verandering heeft Franck in zijn betoog niet gebruikt.

3) Nog eene dadelijk gemaakte verbetering vidden wij III, 453. Doordien de rijmklank in zijn oor hing, schreef hij *tsīne*, maar zag daarna het volgende woord *beghinne*. Hij voegde nu eene *n* bij, maar liet het streepje staan, zoodat er nu *tsinnen* staat in pl. v. *tsinen*. In de varianten is dit niet juist opgegeven; daarom deel ik het hier mede, al behoort het niet onmiddellijk bij het besproken onderwerp.

De andere plaatsen, waar *G* op den kant een woord of een geheelen regel heeft bijgevoegd, die in geen enkel hs. ontbreken, zijn I, 209, 224, 512, 892, 927.

Digitized by Google

ontbreken (12 plaatsen, zie beneden), of waar bij hem de volgorde geheel verkeerd is, zonder dat hij dit (zooals in n^0 13) verbeterd heeft, nl. I, 969 vlgg. Het blijft dus alleen mogelijk, dat hij voor enkele moeilijke plaatsen later een ander hs. heeft vergeleken. Maar dan blijft het vreemd, dat hij het alleen voor deze vijf plaatsen zou gedaan hebben en niet voor andere, waar hij eene wonderlijke uitdrukking heeft, b. v. I, 746, en vooral waar hij het blijkbaar van plan geweest is, nl. I, 514.

Zelfs wordt het zeer onwaarschijnlijk dat hij andere hss. zou hebben geraadpleegd, als wij zien, dat ook in die vijf plaatsen eene zelfstandige verandering zeer goed denkbaar is, terwijl uit I, 314 blijkt, dat hij tegen eene ingrijpende zelfstandige verandering niet opzag (blijkbaar had hij bezwaar tegen het werkwoord *parlementen* en maakte er dus een naamwoord van) [1]).

Franck is er dus m. i. niet in geslaagd te bewijzen, dat de schrijver van *G* naderhand naar andere voorbeelden veranderingen heeft aangebracht. Ook van andere afschrijvers is het, voor zoover ik weet, nog niet aangetoond. Nog veel minder is er bewezen, dat de afschrijvers in het algemeen, hetzij dikwijls of ook maar een enkele maal, hun afschrift doorloopend vergeleken hebben met andere hss. dan hun voorbeeld. Voorloopig komt het mij ook zeer onwaarschijnlijk voor. In den regel zullen de afschrijvers hun werk wel niet langer dan noodig was, onder zich gehouden hebben, maar het zoo spoedig mogelijk aan den besteller hebben afgeleverd. Geheel iets anders is het natuurlijk, wanneer de eigenaar van een hs. dit vergeleek of liet vergelijken met een ander, dat hij of in eigendom of tijdelijk tot zijne beschikking kreeg. Dit is vrij dikwijls voorgekomen, maar dan zijn de verbeteringen van eene andere hand dan die des afschrijvers. Beide gevallen te zamen kunnen voorkomen, wanneer b. v. in een klooster een aantal hss. van

1) Dat hij zich ook in staat rekende den tekst te verklaren, zien wij uit zijne glosse bij II, 278.

Digitized by Google

hetzelfde werk voor eigen gebruik werden gekocht en afgeschreven. Maar dit zal toch zoogoed als alleen zijn gebeurd met liturgische werken en misschien ook met spraakkunsten en andere schoolboeken, doch deze laatste waren wel bijna uitsluitend in het Latijn geschreven (vgl. boven bl. 182).

Nadat hij dus getracht heeft aan te toonen, dat *G* naderhand naar andere voorbeelden veranderingen heeft aangebracht, vervolgt Franck: „Doch dan zijn wij ook gerechtigd tot de onderstelling, dat hij niet alleen naderhand, doch ook reeds onder het schrijven een of meer andere hss. voor zich had". Dit is eene zonderlinge gevolgtrekking. Nog eerder zou men tot de tegenovergestelde komen: Uit het feit, dat *G* naderhand zijn afschrift naar andere voorbeelden verbeterd heeft, volgt, dat hij onder het schrijven geene andere hss. heeft geraadpleegd. Had hij immers reeds onder het schrijven verschillende hss. vergeleken, om op die wijze een zoo zuiver mogelijken tekst te verkrijgen, dan was er voor hem geene aanleiding om zijn werk te wantrouwen en nog meer hss. te gaan zoeken om den tekst misschien nog iets beter te maken, maar daardoor tevens het uiterlijk van zijn afschrift door doorhalingen te bederven. Men mag toch een middeleeuwschen afschrijver niet gelijk stellen met een hedendaagschen uitgever van een critischen tekst. En wat het onderhavige geval betreft: het hs. *G* — men vergelijke het facsimile in Willems' *Mengelingen* — maakt niet den indruk van met zoo groote zórg geschreven te zijn.

Het zou echter kunnen zijn, dat op andere wijze het gebruiken van verschillende hss. kon worden aangetoond. Franck laat het dan ook terecht niet bij de aangehaalde gevolgtrekking, maar geeft nog een aantal plaatsen, waaruit het zou moeten blijken. Ook deze zullen wij stuk voor stuk moeten nagaan. „Vooral duidelijk", zegt hij, „blijkt de op deze wijze te verklaren verwantschap met hs. *A*".

1. „I, 11 heeft *G* met *A B* *bespotten* tegenover *bescatten* (*scatten*) van *C F D O*". Aangezien wij *bespotten* voor de juiste

Digitized by Google

lezing houden, bewijst deze plaats niets. Indien de stamboom op bl. xxxv juist ist, moeten wij aannemen, dat *C* en *F D O* onafhankelijk van elkander *bespotten* in *bescatten* veranderd hebben. Dit is zeer goed mogelijk, indien de afschrijvers hier een climax vermoedden. Dat de juiste lezing ook nog in vrij late hss. voorkwam, bewijst Bukelare's *derideri*.

2. „I, 318 ontbreekt *wijsheit* als in *A C*, terwijl al de anderen het woord hebben". Ook hier is overeenstemming in de juiste lezing, wat altijd minder bewijst, terwijl ook het ontbreken van een woord minder beteekent dan eene gemeenschappelijke invoeging of verandering. Toch zullen wij, indien wij niet den stamboom geheel op zijde willen zetten, moeten aannemen, dat *G wijsheit* in zijn voorbeeld heeft gevonden en het opzettelijk heeft weggelaten. Hij kan ook zeer goed hebben opgemerkt, dat de verzen met *b*-rijmen in den regel slechts drie heffingen hebben. Dat hij vrij ingrijpende veranderingen durfde maken, blijkt uit vs. 314 in dezelfde strophe. Vergelijking met *A* behoeft dus niet te worden aangenomen.

3. „I, 456 heeft *G altoes* naast *oit* van *A C*, terwijl in alle anderen dit woord ontbreekt" [1]). De overeenstemming is niet letterlijk genoeg om invloed van *A* aan te nemen. Wij moeten *oit* voor de juiste lezing houden. In het voorbeeld van *G* ontbrak blijkbaar dit woord, maar *G* gevoelde, dat het begrip noodig was, en voegde nu *altoes* in. Hieruit blijkt dus, dat *G* wel tot eene juiste conjectuur in staat was, wat van belang is voor de beoordeeling van andere gevallen, waar hij in de juiste lezing met andere hss. overeenstemt.

4. „I, 422 komt het alleen van allen met *A* overeen in de lezing *doghet*; alle anderen hebben *trouwe*". Het is moeilijk te beslissen, wat hier de oorspronkelijke lezing is. Maar aangezien de woorden *trouwe* en *doghet* in varianten dikwijls afwisselen, behoeft hier nog geen invloed van *A* te worden aangenomen.

1) Deze plaats was door Franck over het hoofd gezien, of van niet genoeg belang geacht.

Digitized by Google

Zelfs wordt deze onwaarschijnlijk, wanneer wij zien, dat ook *Z doghet* heeft [1]).

5. „ook heeft het I, 525 met *A* gemeen het niet oorspronkelijke vers: *ende sine viande hadde ʒ hevelt* in plaats van *tfolc dat men te live helt* der anderen". Hier is zeker eene zeer merkwaardige overeenstemming, te opmerkelijker, omdat ook in het volgende vers *A* en *G* tegenover alle anderen overeenstemmen in de lezing *hiet* i. pl. v. *dede.*

6. „I, 876 *G* als *A C B int ertsche dal*, *F D O i. helsche d.*". Deze plaats bewijst niets: *A C B G* hebben de juiste lezing, terwijl het in het voorbeeld van *F D* O eene zeer begrijpelijke fout is. Niet alleen toch was *thelsche dal* eene zeer gewone uitdrukking, maar de afschrijver kon gemakkelijk bij *verdreven* eerder denken aan „naar de hel" dan „naar de aarde".

7. „I, 941 construeeren *A G Want hier omme themelsche lam / wort mensche tonser (alre) bederven*, daarentegen de andd. *Hier omme w. m. th. lam / tonser alre b.*: uit zijn tweede voorbeeld schijnt *G alre* te hebben ingevoegd". Op zichzelf beschouwd zijn beide lezingen even goed, maar tegenover de eenstemmigheid van alle anderen kon de lezing van *A G* niet in den tekst worden opgenomen. Het blijft echter twijfelachtig, of *A* en *G* hier in eene fout of in eene juiste lezing overeenstemmen. Is het eene fout, dan kunnen licht twee afschrijvers onafhankelijk van elkander in den verklarenden zin *want* hebben ingevoegd. Maar daardoor werd de regel zoo lang, dat zij wel tot eene omzetting moesten komen. Daarbij verbeterde *A* bovendien het metrum door in den volgenden regel *alre* te schrappen, wat *G* naliet.

8. „ook I, 962 komen *A* en *G* in eene onjuiste constructie met *want* tegen de andd. overeen". Hier is de invoeging van

---

1) Franck kende dit hs. nog niet en hechtte er dus groote waarde aan, dat hier *G* alleen van alle anderen met *A* overeenstemde. Maar het toont juist de zwakheid van eene methode, wanneer de krachtigste argumenten zoo gemakkelijk hunne beteekenis verliezen.

Digitized by Google

want gemakkelijk te begrijpen, nadat in vs. 960 *die* door *dies* was vervangen.

9. I, 13. Hier staan *A C F G* met *verscrove(n)* tegenover *B D O* met *verscove,* wat niets bewijst, zoowel om de groepeering als omdat deze beide woorden gemakkelijk verwisseld konden worden.

10. I, 76. De lezing van *G* komt hier overeen met die van *A* en *C*, terwijl alle anderen de lezing bedorven hebben. Maar wij behoeven daarom nog niet aan te nemen, dat *G* behalve zijn voorbeeld ook *A* en *C* gebruikt zou hebben: de juiste lezing was nog in zijn voorbeeld gebleven.

11. I, 181. De overeenstemming van *A* en *G*, nl. de invoeging van *haren*, is van te weinig beteekenis om daar gevolgtrekkingen uit te maken.

12. I, 483. In dit vers komen twee lezingen ter sprake. *A C B E G* hebben de juiste lezing *dinc* tegenover *dinct* van *F D O*; de laatsten hebben dus eene gemeenschappelijke fout. Verder heeft *G u sin*, dat overeenkomt met *dijn sin* van *A C B*, terwijl *E F D sijn s.* en *O hi* heeft; hieruit zou alleen nadere samenhang van *E* met *F D O* opgemaakt kunnen worden. Verwantschap van *G* met *A* blijkt uit deze beide lezingen niet.

13. I, 578. *G* heeft hier de in den tekst opgenomen lezing *veroudder*, *A verhouderder*, *O overouder*, tegenover *C B F D ouder*. Het is waarschijnlijker, dat de laatstgenoemden hier de lezing vereenvoudigd hebben, dan dat *G* en *O* een critisch gebruik van *A* hebben gemaakt.

14. I, 593. Hier komt *G* met *A* en *B* overeen in de juiste lezing *meester*. Hieruit volgt nog niet, dat *G* een hs. *A* of *B* gebruikt heeft. Het voorbeeld van *F D* O las waarschijnlijk *meest* i. pl. v. *meest'* (vgl. bl. XXXIII).

15. I, 866. Alleen *A* en *G* hebben hier het woord *menschen,* dat om het metrum niet gemist kan worden. *G* behoeft dit echter niet uit *A* te hebben overgenomen; hij kan ook zelf de fout gevoeld en verbeterd hebben, evenals *F*, die *lieden* invulde.

Digitized by Google

16. I, 871. Hier heeft *A viants*, *G duvels*, dus ook het enkelvoud, maar van een ander woord, tegenover *O vianden*, *CBFD duvele.* De overeenkomst is dus gering. Vgl. ook bl. 175.

17. I, 885. Hier hebben *A* en *G die ghene* i. pl. v. *hi.* De verandering is van te weinig beteekenis, dan dat die niet door twee afschrijvers onafhankelijk van elkander zou kunnen gemaakt zijn. Invloed van *A* op *G* blijkt dus hieruit niet.

18. II, 295. *G* heeft evenals *A* [1]) *altoos*, tegenover *nu* van *BFDO.* Het is volstrekt niet ondenkbaar, dat zoowel *B* als *FDO* de tegenstelling tusschen *sit* en *sat* sterker wilden doen uitkomen en daarom *altoos* door *nu* hebben vervangen.

De uitslag van ons onderzoek is dus, dat van de 18 plaatsen alleen I, 525 onverklaard blijft. Maar het is bedenkelijk om deze ééne plaats aan te nemen, dat *G* een hs. *A* zou gebruikt hebben. Wij doen hier beter met te erkennen, dat wij geene afdoende verklaring kunnen geven. Als mogelijk zou men b.v. kunnen aannemen, dat *G* het gedicht eens had hooren voorlezen uit een hs. *A* en dat deze regels in zijn geheugen waren blijven hangen. Dat op deze wijze wel eens verkeerde regels werden geschreven, zien wij I, 344, waar *E* bij vergissing vs. 399 schreef, en III, 463, waar *FD* vs. 362 herhalen. (Verplaatsingen met minder afstand bewijzen niets).

Eene andere mogelijkheid is, dat in een aan *G* voorafgaand hs. voor deze beide verzen eene ruimte was opengelaten en dat een eigenaar die had ingevuld naar een van *A* afhankelijk hs., dat hij daarvoor geleend had.

De overeenstemmingen met *B* hebben geene grootere bewijskracht, en behoeven hier dus niet nader besproken te worden. Daarentegen zijn er wel feiten, die tegen de hier besproken veronderstelling pleiten.

Franck zegt, bl. xxiii noot 3: „Als *G* II, 268 een overgeslagen vers aan den kant aanvult in een vorm, die van dien der andere hss. geheel en al afwijkt, dan is hierin wel

1) Op bl. XXIII staat bij vergissing *A C.*

Digitized by Google

niet te zien een spoor van eene ons onbekende redactie, maar aan te nemen dat de schrijver het vers willekeurig invulde, waarschijnlijk omdat hij geen voorbeelden bij de hand had". Dit zou toch wel wat vreemd zijn voor een afschrijver, die zoowel onder het schrijven als daarna verschillende hss. tot zijne beschikking had.

Daar komt nog iets bij. Er zijn in *G* een aantal lezingen, die alleen daar gevonden worden, en waarvan het onaannemelijk is, dat hij ze zou hebben gemaakt of uit zijn voorbeeld overgenomen, wanneer hij andere hss. had vergeleken, waarin betere lezingen voorkwamen. In de 50 eerste strophen van *Mart.* I zijn het b.v. vs. 63 *quam*, 71 *scelt*, 83 *dreft*, 151 *arger* [1]), 193 *gehindert ende geonneert*, 312 *geten*, 337 *Mer*, 418 *Also*, 486 *ontplect*, 504 *scalc*, 521 *duvalsche*, 594 *De liede*, 606 *verblijt*, 622 *lieve M.*, 650 *meesters*.

Bovendien ontbreken er in *G* een aantal woorden, die nergens anders ontbreken, nl. I, 28 *Hier af*, 100 *Dan*, 131 *nu*, 240 *spreect*, 449 *al*, 463 *ic*, 480 *mi*, 616 *al*, 824 *rechter*, 838 *niet*, 930 *die*; II, 184 *Doe*, benevens strophe 13, 22, 31 en 32 van *Mart.* I [2]). Dat alles zou hij toch zeker niet hebben overgeslagen, als hij verschillende voorbeelden had gehad, of hebben aangevuld, als hij later doorloopend gecorrigeerd had [3]).

Wij moeten dus aannemen, dat *G* niet meer dan één voorbeeld gehad heeft. Aangezien Franck in zijn betoog van *G*

1) In de uitgave wordt dit onjuist als lezing van *O* opgegeven.

2) Bovendien missen wij in *G* een aantal woorden, die wij voor oorspronkelijk moeten houden, maar die ook elders ontbreken: I, 109 *will* = *B F D O;* 111 *een* = *C B;* 264 *mer* = *E D O*; 350 *neder* = *E D O;* 505 *noch* = *E D;* 582 *Mer* = *O*; 758 *dat* = *C F D O;* 781 *di* = *D O;* 839 *so* = *C.*

3) Om dezelfde reden is het b.v. ook onmogelijk aan te nemen, dat *O* naast zijn eigenlijke voorbeeld nog drie of vier hss. vergeleken heeft. Hij zou dan toch zeker wel III, 115—117 niet weggelaten hebben. Dat dit geene verschrijving is, blijkt daaruit, dat hij twee regels heeft opengelaten. Wil men toch volhouden, dat hij meer dan één hs. gebruikt heeft, dan moet men aannemen, dat hij op deze plaats met geene enkele lezing vrede had en nu die regels openliet, in afwachting, dat hij nog eens een hs. zou vinden met eene aannemelijke lezing. Maar overigens maakt *O* niet den indruk zulk een zorgvuldig criticus te zijn.

Digitized by Google

is uitgegaan, omdat dit hs. de duidelijkste kenmerken had van ontleening uit andere dan zijn onmiddellijk voorbeeld, is het niet noodig, even uitvoerig zijn betoog met betrekking tot de andere na te gaan. Wij kunnen hier volstaan met de opmerking, dat de bewijsvoering voor de andere hss. niet sterker is dan die voor *G.*

Alleen over hs. *Z* wil ik nog iets uitvoeriger handelen, zooals in de inleiding voor de laatste uitgave der *Strophische Gedichten*, bl. xxxv, reeds is aangekondigd.

Het merkwaardigste van dit hs. is de uiterlijke vorm. Misschien was de afschrijver, of de besteller, van plan de *Martijns* te drukken. Hij schreef den tekst nu af b.v. om te berekenen, wat op elke bladzijde gedrukt moest worden. Met nog één zulk een vel er voor, één tusschen blz. 4 en 5, en één er achter zouden de drie *Martijns* volledig zijn. De druk zou dus vier vel worden. Of echter alle vier op deze wijze geschreven zijn, valt te betwijfelen. Waarschijnlijk was het eerste vel wel geschreven; anders is het onbegrijpelijk, dat het tweede (het bewaarde) vel middenin strophe 28 begint. Maar het feit, dat in dit tweede vel twee bladzijden niet geschreven zijn, maakt het twijfelachtig, of de rest wel afgemaakt is.

Wij behoeven ons niet te beklagen, dat de druk niet gereed gekomen is. Het hs. toch is zeer slordig, zooals ook reeds is opgemerkt door De Vreese en Gailliard (*Versl. Kon. Vl. Acad.* 1905, bl. 562, 565).

Van de 542 verzen, die het moest bevatten, ontbreken er 10, nl. *M.* I, 400, 448, 489, 532; II, 165, 166, 271, 304; III, 4, 49. Deze ontbreken in geen ander hs., behalve I, 400 in *G*, waar de geheele strophe weggebleven is [1]).

Enkele woorden ontbreken alleen in dit hs.: in I, 378 *minne*, 529 *men*; II, 115 *selve*, 134 *therte*, 150 *an*; III, 67 *een*, 316 *sijn.*

Woorden, die ook elders ontbreken, zijn: I, 376 *noch* (= *E*), 385 *die* (= *E F D O G*), 456 *oit* (= *B E F D O*), 457 *Ende*

1) III, 19 en 20, die in *F* ontbreken, worden hier wel gevonden.

Digitized by Google

(= *E F D*), 463 *ende* (= *C E F D O*), 469 *Lieve* (= *E F D O G*), 504 *falsche* (= *A O*), 530 *rechten* (= *D*), 703 *ende* (= *B F D*); II, 130 *die* (= *O*), 135 *mi* (= *F*), 336 *Daer* (= *A*), 336 *en* (= *B*); III, 8 *ende* (= *E F D*), 10 *dit* (= *C B E F D*), 26 *Nu* (= *C*), 58 *niet* (= *F*), 83 *al* (= *D O*), 85 *die* (= *W*), 92, 95, 98, 101, 105, 108, 111, 114 *al* (= *A F O enz.*).

Zeer groot is het aantal lezingen, die nergens anders gevonden worden.

Gedeeltelijk zijn dit gewone schrijffouten, als I 358 *wilde* voor *wille*, 368 *Dats* voor *Dits*, 453 *gehect* voor *ghehecht*, 456 *Merten* voor *Jacop*, 500 en 506 *spelle* voor *telle* [1]), 506 *Van* voor *An*, 510 *ende* voor *en*, 521 *tuusche* voor *dat duutsche*, 685 *Bedi benic dorvlogen* (d.i. vs. 688, waarvoor nu 682 herhaald is), 711 *dunne* voor *dinne*; II, 189 *ende* voor *en*, 200 *Dat haer selven ende haer gespin*; III, 46 *sout* voor *soecs*, 47 *rine* voor *rime*, 74 *grot ende smal* voor *ende smal*, 99 *behout* voor *behoet* enz. Ook de bovengenoemde uitlatingen behooren hiertoe.

Geheel alleen staande, maar in zichzelf niet onjuiste lezingen vinden wij I, 514 *valt* voor *vintmen*, 535 *ter neder* voor *neder*, 658 *wijs werde* voor *vroet ware*, 691 *u* voor *di*; II, 151 *wijsheit* voor *vroetscap*, 173 *met minnen* voor *van minnen*, 189 *Gheen heylich wijf no man* (gedeeltelijk = *O*), 194 *Dese* voor *Die*; 325 *oft mijn verstaen es dinne*; III, 20 *somtijt* voor *somwile*. Geen van deze lezingen maakt echter den indruk van oorspronkelijk te zijn.

Bepaald foutieve lezingen zijn I, 391 *prisen* voor *minne*, 676 *Ende te* voor *Entie*; II, 117 *Hi* voor *Hine*, 128 *maecte* voor *hadde ghemaect*, 176 *minne* voor *minden*, 195 *Dese minne* voor *Want dats minne*, 303 *gereet* voor *hem es wreet*, 322 *inden scoet* voor *in sinen sc.* of *hem in den sc.*; III, 34 *naturen* voor *creaturen*.

1) Dezelfde schrijffout hebben behalve Z, ook *C O G* in vs. 506, indien men *telle* voor de juiste lezing houdt (zie bl. XLVIII); anders hebben *A B E F D* hier de tegenovergestelde schrijffout (zie bl. XXXII).

Digitized by Google

Soms krijgt men daardoor onzinnige lezingen, als I, 441 *Minners in trouwen gehinct*, *Alse doet zwart swanen*, 515 *vint* voor *wint*, 689 *minen ogen* voor *den hoghen*, 710 *Want docht* voor *Wat dochte*; II, 116 *Sine* voor *Hine*, 141 *Hine* voor *Hen*, 193 *minne* voor *mesdaet*, 313 *hevet* voor *ghevet*, 323 *Ende* voor *Soude soe*, 338 *haeren* voor *sinen*; III, 38 *Hort wat natuere di gaf*, *Horet in diere herten graf*, 75 *wesen* voor *wijsheit*, 109 *mach* voor *moeiet*.

Volledig is deze lijst niet; geheel onbelangrijke afwijkingen zijn ter zijde gelaten. Maar dit is zeker ruim voldoende om te bewijzen, dat zoowel voor de tekstcritiek als voor de verklaring dit hs. waardeloos is. Alle afwijkende lezingen zijn eenvoudig een gevolg van slordigheid, een enkele maal misschien van eene onhandige poging tot verbetering of verduidelijking. Maar eene nauwkeurige bestudeering van dit hs. is eene uitstekende vooroefening voor tekstcritiek, omdat zij leert, waartoe een slordige afschrijver al zoo in staat was.

Vragen wij nu naar het voorbeeld van *Z*, dan blijkt onmiddellijk, dat dit zeer nauw verwant was met *F*, niet alleen uit verschillende merkwaardige overeenstemmingen, maar vooral uit het groote aantal van op zichzelf onbelangrijke. In de varianten van de eerste 100 verzen b.v. komt *Z* 31 maal overeen met eene groep hss., waaronder ook *F*, 4 maal met *F* alleen, wijkt 19 maal van *F* af en heeft 9 maal eene lezing, die bij geen ander voorkomt.

Lezingen, die alleen in deze twee hss. voorkomen, zijn: I, 380 *om der werelt*, 474 *quam ons*, 650 *winners*, 662 *Want en es*, 670 *mach hulpen*, 704 *Ic waen*, 707 *mi noit*; II, 115 *Hine*, 118 *toent*, 121 *Nasoen*, (*F Narsoen*), 135 *mi* ontbr., 145 *ende bant*, 188 *Ende volgde der ontrouwen*; III, 38 *di*, 53 *salti*, 72 *werken*, 90 *dwinc* en eenige van minder beteekenis, als I, 655 *Oft comt*; II, 161 *Narsisus* enz.

Zeer groot is nu natuurlijk het aantal plaatsen, waar Z met *F* en een of meer andere hss. overeenkomt. Wat de verwantschap van *Z* met andere hss. betreft, geldt op deze plaatsen

Digitized by Google

hetzelfde, wat van *F* gezegd kan worden. Het is dus niet noodig deze plaatsen hier afzonderlijk te bespreken. Van meer belang is het na te gaan, waar *Z* in afwijking van *F* met anderen overeenkomt.

Van *F* afwijkende lezingen, terwijl *Z* met alle anderen overeenstemt, zijn: I, 519 *oit*, *F noyt*; 704 *gebrac*, *F ontbrac*; III, 22 *Es leven*, *F Die levende es*; 19 en 20 ontbreken niet.

I, 386 komt *Z* in de lezing *Dat* overeen met allen behalve *A Houtti dat* en *F Wacht dat*;

I, 520 *noyt* met allen behalve *C F*;

I, 455 *Maer* ontbr., met allen behalve *E F*;

I, 534 *om* met allen behalve *F D*;

I, 439 *mer* en 483 *dinc* met allen behalve *E F D O*;

I, 414 *moet* en 711 *Sijn welvaren* met allen behalve *F O*;

II, 317 *Ende geeft* met allen behalve *F D G*;

II, 138 *Bede*, 316 *dor* en 328 *mi* ontbr., met allen behalve *F G*;

III, 59 *dingle* met allen behalve *F G W*.

Overeenstemming met *A* alleen vinden wij in I, str. 36, *gevraget* enz. in de *a*-rijmen; III, 21 *Gode*; 36 *Daer* ontbr.;

met *A G* I, 422 *doget*; met *A E G* II, 326 *waer*; met *A O* I, 504 *falsche* ontbr.;

met *C* alleen III, 10 *Dits*; 26 *Nu* ontbr.; 135 *alst*;

met *C F* I, 682 *Bedi*; met *C O G* I, 506 *spelle*; met *C E G W* III, 125 *verbenen*;

met *B* alleen I, 394 *man* (*B out man*, alle anderen *out*); 507 *sine*; 711 *es*;

met *B F* I, 410 *gode*; 499 *Dits*; III, 88 *nu merke*; met *B G* III, 116 *sine herte*;

met *A C* I, 645 *Dus* (ook *G* heeft *So*); 715 *over* ontbr.; met *A C F* I, 653 *minnen*; met *A C E F* I, 414 *vat*;

met *A B* I, 364 *Ende*; met *A B O* II, 115 *wel* ontbr. niet;

met *A C B* I, 379 *om*;

met *C B* III, 54 *in mi selven*; met *C B G W* III, 23 *waerheit claer*;

Digitized by Google

met *E* alleen III, 13 *lere*; 19 *Hem te kinnen*;

met *G* alleen I, 375 *mont*; 528 *Dats*; met *G D O* I, 674 *hier bi*; met *G D W* III, 82 *kerke*; met de correctie van *G* III, 62 *sin lamen*;

met *O* alleen I, 450 *plecht*; 709 *somtijt*; II, 300 *Datmen*; III, 42 *ghescent*;

met *D* alleen III, 58 *Niet te verre*; 96 *Sijn*;

met *W* alleen III, 85 *die* ontbr.

Nu zal niet iedereen aan al deze plaatsen gelijke waarde hechten. Maar het zijn er vrij veel, terwijl op een nòg grooter aantal plaatsen overeenstemming in kleinigheden is. Wil men nu in al deze overeenstemmingen, of ook maar in de treffendste, bewijzen van verwantschap zien, dan krijgen wij een zeer samengesteld beeld.

In de eerste plaats denkt men dan, behalve aan *F*, aan verwantschap met *G*. Dan zou Z een hs. van *G* gebruikt kunnen hebben.

Ook met andere hss. der Vulgata, met *E*, *D* en *O* zijn er treffende overeenkomsten. Maar ook met *A*, *C* en *B*.

Moeten wij nu hieruit opmaken, dat Z gebruik gemaakt heeft van een aantal hss.? Dat is niet aan te nemen, want *Z* is, zooals wij gezien hebben, een zeer slordig hs. Uit de beschouwing van dit hs. blijkt dan ook duidelijk, dat wij uit de overeenkomstige lezingen niet mogen afleiden, dat een afschrijver naar verschillende voorbeelden werkte. Wij zouden anders tot de onmogelijke veronderstelling komen, dat de slordigste afschrijvers de ijverigste vergelijkers waren.

Men zou kunnen vragen, of het niet mogelijk is, dat *Z* een slordig afschrift is van een met groote zorg en nauwkeurige vergelijking van verschillende hss. vastgestelde redactie. Die mogelijkheid kan niet ontkend worden. Maar wij hebben gezien dat, zij het in minder sterke mate, bij *G* dezelfde verhoudingen met dezelfde slordigheid samentreffen. Wij kunnen er bijvoegen, dat men voor zoover wij hebben kunnen nagaan, de meeste overeenstemmingen met verschillende andere hss. juist altijd

Digitized by Google

in slordige hss. vindt. Wij zouden dan tot de gevolgtrekking moeten komen, dat van de jongere hss. juist alle goede verloren zijn gegaan en alleen de slordige en onbetrouwbare overgebleven. Wij vervallen daarmede dus van de Scylla in de Charybdis: om aan de eene onwaarschijnlijke veronderstelling te ontkomen, moeten wij eene andere niet minder onwaarschijnlijke aannemen.

Houden wij hierbij nu nog in het oog, wat boven (bl. 192) gezegd is en wat uit de beschouwing der miniaturen en de mededeelingen van middeleeuwsche schrijvers blijkt, dan kunnen wij niet anders dan aannemen, dat in den regel een afschrijver slechts één voorbeeld gebruikte, en dat slechts bij hooge uitzondering een of meer andere daarbij vergeleken werden.

Van een vertaler zou men zeker nog eerder dan van een afschrijver verwachten, dat hij zooveel mogelijk hss. zou raadplegen. Hij toch was zeker gewoonlijk een meer ontwikkeld man en gevoelde sterker den last van een moeilijk verstaanbaren tekst. Bovendien zal in den regel de vertaler, omdat het voor hem geene broodwinning was, zich niet zoo gehaast hebben, en had hij dus den tijd om door vergelijking van hss. de juiste lezing te zoeken.

Wij zouden echter gaarne meer stellige aanwijzingen hebben. In oude afbeeldingen heb ik die niet gevonden, zie boven bl. 180. Maar ik moet er ook hier dadelijk bijvoegen, dat mijne kennis van miniaturen gering is.

In hetgeen ons van de wijze van werken der middeleeuwsche schrijvers en vertalers is bekend geworden, vind ik evenmin eene aanwijzing, dat zij meer dan één hs. van hun voorbeeld gebruikten. Wanneer b. v. Muller zegt[1]: „het schijnt trouwens geheel te strooken met de algemeene wijze van werken der middeleeuwsche excerpeerende en compileerende kroniekschrijvers en andere geleerden", kan ik niet met hem instemmen.

1) *Critische commentaar op Van den Vos Reinaerde*, blz. 28.

Maerlant b. v. heeft bij de vertaling van het *Speculum Historiale* wel tal van andere schrijvers geraadpleegd en er uit overgenomen, maar nergens blijkt, dat hij twee of meer hss. van Vincentius gebruikt heeft. Het aantal werken, die door compilatie zijn tot stand gebracht, of waarin gedeelten van andere werken zijn ingelascht, is zeer groot, maar dat een compilator of vertaler twee of meer hss. van hetzelfde werk gebruikt heeft, is voor zoover ik weet nog nooit aangetoond.

Het is ook geheel in strijd met hetgeen wij van de middeleeuwen weten. Zelfs de gewone afschrijvers rekenden zich in staat niet alleen om taalvormen en stijl van hun voorbeeld te verbeteren, maar ook om overgeslagen woorden aan te vullen en duistere plaatsen te verduidelijken, zelfs om — zooals de afschrijver van het voorbeeld van hs. *D* van Ruusbroec — den tekst meer in overeenstemming te brengen met de oorspronkelijke bedoeling van den schrijver (zie boven bl. 183). Hoeveel te meer moeten dan niet vertalers en omwerkers zich daartoe in staat gerekend hebben? Voor hun gevoel moest het eene erkenning van onmacht zijn, als zij bij eene onduidelijke plaats den arbeid moesten staken om hulp te zoeken bij de tekstcritiek. Veel juister oordeelt dan ook Muller, wanneer hij (a. w. bl. 32) „het telkens raadplegen eener Latijnsche vertaling naast een of meer Mnl. hss." noemt „een zonderlinge, geleerde manier van werken, waarvan men, alvorens ze te aanvaarden, gaarne andere, welgestaafde voorbeelden bijgebracht zou zien".

Een bewijs uit de teksten, dat de vertalers meer dan één hs. gebruikten, heeft Franck trachten te geven door vergelijking van Bukelare's vertaling der *Martijns* met de verschillende hss. Wij zullen die bewijsplaatsen nader moeten beschouwen.

1. „I, 236 spreekt voor een tekst *A C* tegenover de anderen". Buk. heeft *Vitam darem, es et plura*, *A C Al gavic wech lijf ende scat*, *B D F O G goet ende scat*. Dat *A C* de juiste lezing hebben, is duidelijk; reeds vroeg heeft een afschrijver, die de toespeling op I *Cor.* 13, 3 niet begreep, *goet* als synoniem van

Digitized by Google

scat in den tekst gebracht. In het voorbeeld van Bukelare kan de juiste lezing gebleven zijn (vgl. bl. 193 bij I, 11). Maar waarschijnlijker komt mij voor, dat er *goet* stond en dat de priester Bukelare bij conjectuur de toespeling op den Bijbel hersteld heeft.

2. „met *C* alleen stemt overeen I, 179 *cor internum terrens*". De uitdrukking *die doot*, *diet al vertaert* klonk zeker niet zeer gewoon, vooral deze vorm van het werkwoord. Het verwondert ons dus eigenlijk wel een beetje, dat alleen *C* hier in *vervaert* veranderd heeft.

3. „Voor *A* alleen zou men kunnen doen gelden I, 819 *huic cede fideliter*, maar de vertaling kan evengoed de lezing der overige hss. weergeven". Aan deze plaats hecht dus ook Franck reeds niet veel waarde.

4. „Voor *A* hebben wij bovendien nog de vertaling van I, 543 doen spreken, maar *dan* kan licht ook nog in een der andere hss. gestaan hebben". Hier is hetzelfde geval.

5. „Met *C* strijdt de vertaling van I, 309". Buk. heeft hier *dedit*, te vergelijken met *A B F D hi ghevet* tegenover *C E F wi gheven.*

6. „vgl. ook I 141 (hier ontbreekt *A*)". Buk. heeft *si verum* als tusschenzin evenals *B O F G eist waer*, tegenover *Is dese dinc waer* van *C.*

7. „en waarschijnlijk wijst ook III, 489 [1]): *purge nostros, Jhesu, mentes, leti tenebris sedentes, ac perfruitione Deitatis concernentes nos salva* op *smake*, de tegenover die van *A C* staande lezing".

8. Voor *B D* pleit I, 759". Hier beantwoordt *ardescit* van Buk. aan *gaer* van *B D*, terwijl alle anderen *gheen* (*of sonder*) *vaer* hebben. Dit is eene zeer lastige plaats, waarin zoowel het samengaan van *B* en *D* als de overeenkomst daarmede van Buk. de aandacht trekt. Maar juist in moeilijke plaatsen worden het eerst veranderingen gemaakt. Verschillende afschrijvers konden in *dat* = „indien" het copulatieve *dat* zien en

1) De drukfout 189 is in de nieuwe uitgave overgegaan.

Digitized by Google

dus *vaer* door een woord met de beteekenis „bedoeling, wensch" vervangen. In het rijm paste dan alleen *gaer*. Zoo konden zij onafhankelijk van elkander dit minder gewone woord in den tekst brengen, dat trouwens ook in vs. 333 voorkomt, in eene strophe, waarvan vijf *a*-rijmen dezelfde zijn als in deze. Nadere samenhang behoeft hier dan ook niet te worden aangenomen.

9. „Zoo ook III, 217 wel voor *B E F D* (of *O*)". Hier wijst de vertaling *de quis non dubitamus* zeker op een voorbeeld als *Des en twifele* (*O twivelic*) *nie*, tegenover *A C G W Dat en twifelde nie*. Waar zooveel, ook overigens nauw verwante hss. deze zelfde onjuiste lezing hebben, is die voor de meesten zeker wel uit eene gemeenschappelijke bron afkomstig. Maar groote bewijskracht heeft deze plaats niet. Een zin met *ghelove* als onderwerp van *twifelen* moest een oppervlakkigen afschrijver wel verdacht voorkomen, zoodat meer dan één in de verzoeking kwam daarvoor de gemeenplaats *des en twifele* (of *twifelic*) *niet* in de plaats te stellen.

10. „bij *E O G W* sluit zich aan III, 301 *in cuius aula Dominus .... totus inhabitavit*". Tegenover *die maghet smale* van *A C B F D* hebben *E O G W der maghet zale*.

11. „en I, 335 kan wellicht voor *E O* in het bijzonder worden aangevoerd". Zoowel *legit* van Buk. als *soect* van *O* en *kiest* van *E* zijn te beschouwen als verduidelijking van *doet* en bewijzen dus alleen, dat verschillende afschrijvers meenden hun lezers hier te hulp te moeten komen.

12. „Vgl. ook II, 17, dat voor *B D O G* schijnt te spreken". Tegenover *wat mi oit mesquam* van *A* (en *F?*) staat *meest* van *B D O G* (en *F?*), waarmede *Scis plus teduit* van Buk. overeenstemt. De afwijking van *A* (en *F?*) en de overeenkomst met de meeste (of alle?) anderen zou alleen dan iets bewijzen, wanneer de vertaling van Buk. zeer oud was.

13. „Voor *A B O* pleit III, 176, evenwel niet zeer krachtig, daar ook andere hss. allicht (nog?) *daer* in plaats van *dat* kunnen gehad hebben". Wij behoeven hier niets bij te voegen, dan dat wij *daer* voor de oorspronkelijke lezing houden.

Digitized by Google

14. „Als met *A* en *B* in strijd zou men I, 566 kunnen beschouwen." Tegenover *Wes weerachtich* van *A B* komt *verum fare* van Buk. overeen met *waerachtich* van *C F O G D*.

15. „III, strophe 8 en 9 volgde Bukelare waarschijnlijk een hs., dat ook *al* in vs. 92 vlgg. nog had, doch dat bewijst niet zeer veel, daar de verandering zeer voor de hand lag".

16. „III, 163 was de juiste lezing *willen* misschien nog in een van zijne voorbeelden bewaard". Leest men hier „in zijn voorbeeld", dan kunnen wij het er mede eens zijn. Maar Bukelare kan ook door eene herinnering van hetgeen hij elders gelezen had, begrepen hebben, dat *willen* hier vereischt werd. In geen der bewaarde hss. wordt de juiste lezing gevonden. Verwantschap van Buk. met een der bekende hss. volgt hieruit niet.

17. „Voor *D* alleen schijnt III, 378 te spreken: *Jhesu Christi lateribus ac ipsius vulneribus*. Maar het is de vraag of de lezing werkelijk vóór den druk heeft bestaan, en of niet de vertaling evenzeer slechts op eene conjectuur berust, als de lezing zelve". Deze overeenstemming in eene onjuiste conjectuur zou zeker opmerkelijk zijn, wanneer die niet aan de hand gedaan werd door den onmiddellijk voorafgaanden regel.

18. „Voorzeker mag men ook uit II, 122 niet besluiten tot eene bijzondere betrekking met *G*; ook in een ander hs. kan Bukelare zeer licht verkeerdelijk *scat* voor *stat* hebben gelezen".

„Uit deze opmerkingen", eindigt nu Franck, „mag men afleiden, dat Bukelare ten minste drie hss. zal gebruikt hebben, een van de klasse *A C* of *C*, een van de klasse *B* en een van de Vulgata; al moet men erkennen, dat hij op enkele plaatsen onder den invloed eener herinnering, misschien ook uit de Latijnsche kerkelijke literatuur, toevallig gekomen kan zijn tot eene met de lezing van een bepaald hs. overeenstemmende vertaling".

Het betoog is verre van sterk. N° 1—4 moeten bewijzen, dat Buk. een hs. *A C* of *C* gebruikt heeft. Aan 3 en 4 hecht Franck zelf reeds niet veel waarde. Maar ook 1 en 2 zijn zeker niet voldoende om het gestelde te bewijzen.

Digitized by Google

Verder moeten 5—7 bewijzen, dat Buk. niet alleen een hs. *C* gebruikt heeft. Wanneer wij echter 1 en 2 niet als bewijs laten gelden, volgt uit 5—7 eerder, dat hij in het geheel geen hs. *C* gebruikt heeft.

De andere plaatsen moeten bewijzen, dat hij een hs. *B* en ten minste één van de Vulgata gebruikt heeft. Maar 8, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 18 bewijzen weinig of niets, en 10, 12 en 14 bewijzen alleen samenhang met de Vulgata, die a priori reeds te verwachten was van eene vrij late vertaling.

Alles te zamen bewijzen deze plaatsen dus wel, dat Bukelare geen der ons bekende hss. gebruikt heeft en dat er — wat trouwens niemand verwonderen zal — meer hss. geweest zijn; ook dat zijn voorbeeld tot de klasse der Vulgata behoord heeft. Maar dat hij meer dan één hs. gebruikt heeft, met verschillende der overgeblevene verwant, blijkt hieruit volstrekt niet [1]).

Zoolang dus niet van andere vertalers afdoende het tegendeel bewezen wordt, blijf ik van vertalers en omwerkers evenals van afschrijvers gelooven, dat zij in den regel naar één voorbeeld werkten [2]).

Waar wij overeenstemming vinden in hss., die niet met elkander verwant zijn, moet dit daaruit verklaard worden, dat menschen van gelijke ontwikkeling, in denzelfden tijd en in gelijksoortige omstandigheden levende, allicht dezelfde denkbeelden en voorstellingen hebben. Eene moeilijke plaats maakt op hen denzelfden indruk en geeft aanleiding tot dezelfde ver-

1) In verband met het hier geleverde betoog ligt in de overeenstemmingen van Bukelare met zoo vele hss. eene aanwijzing, dat zijne vertaling niet veel ouder kan zijn dan die handschriften.

Waarschijnlijk lag zijn voorbeeld tusschen *E* en *F*, maar het loont nauwelijks de moeite, daarnaar te zoeken. Voor de vaststelling van den tekst heeft deze vertaling weinig waarde. Alleen heeft Bukelare misschien een enkele maal eene oude uitdrukking beter verstaan dan wij. Bovendien kunnen wij soms door zijne vertaling heen den tekst zien, dien hij voor zich gehad heeft. Dan heeft zij voor ons de waarde van een laat handschrift, meer niet.

2) Ook voor de meening van sommige nieuwere geleerden, dat de afschrijvers en omwerkers zich ijverig op de hoogte gesteld hebben van de verschillende redacties der door hen behandelde stof, zie ik geen voldoenden grond.

Digitized by Google

gissingen en zoogenaamde verbeteringen en verduidelijkingen. Eene eigenaardige uitdrukking kan bij hen dezelfde bijvoorstellingen wekken, hun eene zelfde van elders bekende uitdrukking in herinnering brengen en zoo de oorzaak zijn, dat zij onafhankelijk van elkander dezelfde gedachte invoegen, misschien zelfs denzelfden versregel uit een ander gedicht [1]). (Vgl. de inleiding bl. XXIV).

Maar ook bij personen, die in ontwikkeling, tijd en omstandigheden ver van elkander staan, kunnen gelijke gedachtenverbindingen voorkomen. Men heeft het altijd, niet zonder grond, zeer opmerkelijk gevonden, wanneer eene door een nieuweren geleerde voorgestelde lezing in een later ontdekt hs. gevonden werd. In den eersten tijd der tekstcritiek meende men daarin zelfs een overtuigend bewijs voor de juistheid der conjectuur te hebben. Tegenwoordig geldt het terecht niet meer voor een bewijs.

Ook hiervan levert *Z* een paar mooie voorbeelden. *Mart. I*, 509 geeft alleen *Dien* van *C* een verstandigen zin. Maar het is moeilijk te begrijpen, hoe de bedorven lezingen der anderen daaruit voortgekomen zijn. Franck heeft nu aarzelend vermoed, dat de oorspronkelijke lezing *Die* zou geweest zijn. In *Z* wordt werkelijk *Die* gevonden. Toch is het, na al wat wij van *Z* gezien hebben, niet aan te nemen, dat dit hs. hier de oorspronkelijke lezing zou hebben bewaard: het kan daar niet anders dan eene gewone verschrijving of desnoods eene verbetering van den afschrijver zijn.

Nog eigenaardiger is II, 140. Franck vond de verklaring van Verwijs onhoudbaar en veranderde nu, steunende op Bukelare's vertaling, de gemeenschappelijke lezing van alle hss. *Dijn* in *Sijn*. Hij heeft echter aan Bukelare te veel gezag toegekend en zich daardoor laten medesleepen tot eene onjuiste opvatting der verzen. In de laatste uitgave zijn wij dan ook

1) Op deze wijze zou misschien de treffende overeenstemming van *A* en *G* in *Mart* I, 525 te verklaren zijn.

Digitized by Google

tot de lezing van alle hss. en tot de verklaring van Verwijs teruggekeerd. Maar Z heeft *Haer*. Is dan nu toch het bezittelijk voornaamwoord van den 3en persoon bedoeld? In geenen deele. Martijn daagt niet de geheele wereld uit: hij zegt, dat de geheele wereld het met hem eens is, waarop Jacob antwoordt, dat het eene stoute bewering is, maar onjuist; het zijn immers alleen de leeken en dichters, die Martijn gelijk geven, maar de *meesters van clergien* en *die heleghe liede* denken er anders over. Ofschoon dus het later gevonden hs. met de lezing der conjectuur overeenstemt, moet deze toch verworpen worden. Wij hebben hier derhalve het zeer merkwaardige geval, dat een der slordigste middeleeuwsche afschrijvers en een der nauwgezetste en scherpzinnigste hedendaagsche uitgevers tot dezelfde onjuiste conjectuur zijn gekomen.

Een afdoend bewijs, dat de afschrijvers en vertalers slechts één voorbeeld gebruikten, heb ik in het bovenstaande niet gegeven. Dat kan niet gegeven worden en dat behoeft ook niet. Het is de eenvoudigste en meest voor de hand liggende opvatting. Wie eene andere meening heeft, moet die bewijzen of waarschijnlijk maken. Nu ik heb aangetoond, dat de daarvoor aangevoerde argumenten niet krachtig genoeg zijn, moeten wij tot de eenvoudigste opvatting terugkeeren, tenzij iemand sterkere gronden voor de afwijkende meening weet bij te brengen.

P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

EENIGE WERKEN VAN WOLFF EN DEKEN BESCHOUWD IN HUN BETEEKENIS VOOR DE KENNIS VAN BETJE WOLFFS PERSOONLIJKHEID.

I.

Het Geschrift eener bejaarde Vrouw.

Er zijn in het werk van deze schrijfsters talrijke gedeelten van biographische waarde. In de eerste plaats zijn in zeer vele der gedichten, en in sommige prozawerken (bijv. in enkele der *Brieven over verscheiden Onderwerpen*), levensbijzonderheden opgeteekend, niet door bijbedoelingen gewijzigd.

In de tweede plaats zijn in de romans talrijke herinneringen verwerkt, die echter gewijzigd zijn onder den invloed van paedagogische en zedekundige overwegingen.

Onder de prozawerken, die in meerdere of mindere mate levensherinneringen bevatten, behoorend tot de laatste categorie, neemt een eigenaardige plaats in: *Het Geschrift eener bejaarde Vrouw* [1]), dat niet als roman is bedoeld, maar waarin een aantal autobiographische bijzonderheden in dienst zijn gesteld van de opvoedkundige theorieën der schrijfsters [2]).

De schrijfsters doen zich voor als de uitgeefsters van het *Geschrift*, de levensgeschiedenis van Mietje bevattend. Deze zegt in de *Inleiding* (p. XIV). „De portefeuille mijner dierbare moeder boodt mij hiertoe veele fragmenten, en mijn herinnering zal hoop ik, mij in staat stellen die invulsels te gebruiken, om het werk tot een geheel wel samen verbonden

1) In 1802 verschenen, maar waarschijnlijk in 1794 al gereed of tenminste in bewerking; zie Joha Naber *E. Wolff-Bekker en A. Deken*, p. 384.

2) Dr. A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van B. Wolff en A. Deken*, p. 305.

Digitized by Google

geschrift te maaken". Wie hier in de *Inleiding* de pen voert, blijkt ten overvloede uit de boutade tegen d's, t's en dt's, die we van elders als Betje Wolffs struikelblokken kennen.

In het algemeen behelzen de twee uitgegeven deelen herinneringen van Betje [1]); in het derde, onuitgegeven deel [2]) is Aagtje vaak aan het woord, met haar verhalen over Rijnsburg en de collegianten.

Daar m. i. in dit werk heel wat meer te vinden is voor de kennis van Betje's jeugd en ontwikkeling, dan tot nu toe is geschied, wil ik de waarde ervan als bron meer in het bijzonder nagaan.

Gelijk men weet heeft Johanna Naber — ongetwijfeld terecht —, de schets van Mietje's deftige, conventioneel-kerksche grootouders als een herinnering van Betje Wolff uit eigen kindertijd opgevat en er in haar werk „*Elisabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken*" uitvoerige aanhalingen uit opgenomen [3]).

Reeds vroeger had Dr. Dyserinck Mietje's „eersten brief" aan haar vader [4]) en een vertaling uit het Engelsch, op elfjarigen leeftijd door haar gemaakt [5]), als authentieke stukken beschouwd en ze als zoodanig gebruikt [6]). Juffrouw Naber volgt hem hierin [7]).

Wat de vertaling betreft ben ook ik van oordeel, dat deze onveranderd in het geschrift zal zijn opgenomen en inderdaad het werk van de jonge Betje Bekker is geweest: noch op-

---

1) Slechts deel II, p. 280 behelst een duidelijke herinnering van Aagtje in de uitweiding over collegiantenweezen, wier opvoeding hen weinig geschikt maakt voor de dienstbaarheid.

2) In handschrift berustend in de Univ. bibl. te Leiden. Ook de „Brieven aan en door mij, vóór ik twintig jaar bereikt had geschreven", aldaar bewaard, bijna uitsluitend handelend over Rijnsburger vergaderingen, bevatten blijkbaar herinneringen van Aagtje. Dat de brieven, zooals we ze hier hebben, echt zijn, geloof ik niet, zij passen geheel in het *Geschrift* en zijn waarschijnlijk voorbereiding tot een vierde deel.

3) A. w. p. 8. v. 4) Gids IV, 1892. 5) Geschr. e. bej. Vr. I, p. 197.

6). Gids IV, 1892. 7) A. w. p. 17.

Digitized by Google

voedkundige overwegingen, noch de noodzakelijkheid het stuk aan te passen aan het verhaal, deden hier hun invloed gelden. Ook de bijgevoegde kantteekening van Mietje's moeder schijnt mij echt [1]).

Eenigszins anders is het gelegen met den „eersten brief", geschreven door Mietje toen ze negen jaar en twee maanden was. Dr. Dyserinck geeft de tekst ervan uit het handschrift van het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* en neemt zonder meer aan dat we hier te doen hebben met een echten brief uit Betje's jeugd. Juffrouw Naber doet dit eveneens en drukt gedeelten uit dezen brief af „naar het oorspronkelijke, medegedeeld door Dr. Johs Dyserinck" [2]).

Zonder twijfel heeft Betje Wolff voor Mietje's kinderbriefje gebruik gemaakt van een brief uit haar eigen jeugd en ik meen ook dat de lezing in het handschrift oorspronkelijker is dan die in het gedrukte werk; hetgeen m. i. vooral blijkt uit een zinnetje, door Dr. Dyserinck, blijkbaar bij vergissing, niet overgenomen: „En gisteren wandelden Moeder en ik naar Grootvader en hij las de courant over den oorlog...." [3]). Zeker zijn deze paar woorden later door de schrijfsters er uitgelicht, als niet ter zake dienende: juist dat ze ieder aanrakingspunt met het verdere verhaal missen is een bewijs voor hun echtheid. Zij bevestigen heel aardig het jaartal van den oorspronkelijken brief: 1747 [4]).

Echter is de brief in zijn geheel in den tekst van het handschrift evenmin een authentiek stuk als die in het boek. De eerste is evenzeer aangepast aan het verhaal als de tweede.

---

1) *Geschr.* I, p. 197: „Mietje was elf jaar en zes maanden, toen ze dit vertaalde: ik vond er geene zinstoorende fouten in; ik verbeeterde slechts eenige der taal". Dr. Dyserinck t. a. p. neemt de eenigszins andere lezing uit het handschrift van het *Geschr. e. bej. Vr.* over. Zijn verandering van „Mietje" in „Betje" is niet door het hs. gegeven.

2) A. w. p. 16.

3) Ik cursiveer.

4) Af te leiden uit het begin van den brief, het schrijfstertje is negen jaar en 2 maanden, dus zou de brief van 24 September 1747 zijn.

Digitized by Google

Twee in het *Geschrift* voorkomende personen worden ook in den brief van het handschrift genoemd: juffrouw Warin en de heer Berk. Wat bovendien opvallend is: de heele brief is die van een eenig kind, gelijk Mietje was, maar Betje in 't geheel niet.

Zoo hebben we in geen van beide gevallen met het oorspronkelijke stuk te doen en zou het bijv. zeer wel mogelijk zijn, dat de brief was samengesteld uit verschillende van Betje's kinderbrieven.

Met dat al blijft de kinderlijke verhaaltrant in hoofdzaak echt en mogen we zeker in het grappig verward verhaal over het poffertjesbakken en in het schetsje over de gespannen verhouding tusschen de witte kloekhen en buurmans kat staaltjes van Betje's jeugdigen briefstijl zien, die alleraardigst zijn en zeer gunstig afsteken bij wat verder in het *Geschrift* voor Mietje's kinderbrieven moet doorgaan, maar blijkbaar door de oude dames is opgesteld, als voorbeelden van regelmatigen schrijftrant.

Dat de kritiek van Mietje's moeder op dezen brief echt is, gelijk Dr. Dyserinck en juffrouw Naber meenen, en als voorbeeld van de opvoedkunde van mevrouw Bekker mag gelden, schijnt mij zeer twijfelachtig. Opvallend is al dadelijk dat de eerste, wat vitterige opmerking [1]) juist den aanhef van den brief betreft, die in het gedrukte werk op alles behalve gelukkige wijze door de schrijfsters is gewijzigd [2]). 't Is zeker mogelijk dat Betje Wolff zich op haar ouden dag de pogingen van haar moeder herinnerde om een beetje regelmaat te bren-

---

1) *Geschr.* I, p. 177. „Denkt gij dat uw vader niet weet wanneer zijn kind verjaart? de verjaaring en oblipartij enz. zoudt gij dus hebben kunnen daarlaten; uw vader weet, buiten dit, — dat wij zelfs naar hem verlangen."

2) In de lezing van het handschrift luidt de aanhef zeer natuurlijk: „Wel het is net of gij sedert ik negen jaar wierd al een jaar weg waart en dat is nu net twee maanden". Verg. hiermee de gewrongenheid van de eerste zin in het boek: „Wel het is net alsof gij al een jaar weg waart, toen ik agt jaar wierd en dat is nu al wel een jaar en nog twee maanden..." (I, p. 174).

Digitized by Google

gen in den, van den hak op den tak springenden, schrijf- en denktrant van haar dochtertje; maar dan nog blijft het zeer de vraag of we in dit gesprek over dezen brief, zoo schoolmeesterachtig van toon, iets anders mogen zien dan een product der op haar jaren wat verstijfde opvoedkunde van Wolff en Deken.

Tot nu toe zijn de schets van Mietje's grootouders, de vertaling uit het Engelsch en den „eersten brief", als echte kinderherinneringen van Betje uitverkoren. Is er dan niets meer in het *Geschrift* te vinden bruikbaar voor de kennis van Betje's kinderleven? Ongetwijfeld wel; al zullen we bij de keuze daarvan voorzichtig moeten zijn om twee redenen, boven reeds aangestipt, welke storend moesten werken op de echtheid van het overgeleverde.

Ten eerste zullen we in het oog moeten houden of latere opvoedkundige denkbeelden wijzigingen hebben veroorzaakt in de wijze van voorstellen; ten tweede of, terwille van de aanpassing aan het verhaal veranderingen zijn aangebracht.

In het algemeen kunnen we vooropstellen, dat in die gedeelten de opvoedkunde van Wolff en Deken het sterkst zal hebben ingegrepen, waar Mietje de lijdende persoon is, dus waar haar moeder, vader, vriendinnen handelend tegenover haar optreden.

Uiterst moeilijk is het daarom na te gaan, wat hier herinneringen zijn van Betje uit eigen jeugd, wat denkbeelden van Betje (en Aagtje) uit later tijd. Voortdurende vermenging moet hier hebben plaats gehad.

In de eerste plaats geldt dit voor de voorstelling van Mietje's moeder en de beschouwingen en stukken gegeven als uit haar portefeuille afkomstig.

Om eenige feiten te noemen: Betje Wolff geeft haar eigen oordeel over *Emile* van Rousseau (verschenen 1762), als dat van haar moeder (gestorven 1751) [1]. In het „Gesprek over

1) *Geschr.* I, p. 33.

Digitized by Google

het dansen, gevonden onder de papieren mijner moeder" komt een opmerking voor over het dansen der Fransche dorpelingen [1]), die veeleer een herinnering is der dames Wolff en Deken uit den tijd van haar verblijf in Trévoux, dan een overdenking van mevrouw Bekker.

Over 't algemeen zet Betje, vooral wat de godsdienstige opvoeding van „Mietje" door haar moeder aangaat, geheel haar eigen, latere overtuiging uiteen, in den regelmatigen gang van natuurlijken godsdienst naar ondogmatisch Christendom. Haar eigen opvattingen over de Apostelen, de Christelijke wonderen [2]) enz., worden Mietje's moeder of haar vriendin Coosje in den mond gelegd. Er zijn duidelijk sporen van historische kritiek in haar vertolking der Bijbelverhalen [3]), er is begrip van het verschil tusschen volken en tijden, waartoe Betje door haar lectuur, o. a. van Venema's geschriften was gekomen, maar die voor een vrouw uit den tijd van Betje's moeder veel te modern aandoen.

Zoo is het, ook al zullen denkbeelden en opvattingen van haar moeder, naast haar eigen denkbeelden zijn opgenomen, ondoenlijk deze te onderscheiden.

Een ander voorbeeld zien we wanneer „Mietje" vertelt, hoe zij, door „fijne" nichten en neven bedacht wordt met „dierbare" boekjes als de werkjes van juffrouw Winkelman of Luykens *Kinderboekje* en *Liefdevonken van Jezus*, en hoe een rechtzinnig dominee Molenaar's boekje over de opvoeding, en de geloofsbelijdenis van Athanasius bij haar moeder aanbeveelt, als goede werkjes om haar dochtertje uit het hoofd te laten leeren [4]). Haar moeder echter onthoudt haar al deze lectuur, ook die van Luyken, als ongeschikt.

Ik laat daar, dat de gedichten van Joh^a^ Petr^a^ Winkelman

1) *Geschr.* p. 135. 2) Ib. p. 373.

3) Verg. de verklaring van het varen der duivelen in de zwijnen van Gadara II, p. 64, v. en de opmerking over het verschil van tijden en volken in de noot bij de geschiedenis van Jozef, I, p. 282.

4) *Geschr.* I, p. 58 v.

Digitized by Google

gen in den, van den hak op den tak springenden, schrijf- en denktrant van haar dochtertje; maar dan nog blijft het zeer de vraag of we in dit gesprek over dezen brief, zoo schoolmeesterachtig van toon, iets anders mogen zien dan een product der op haar jaren wat verstijfde opvoedkunde van Wolff en Deken.

Tot nu toe zijn de schets van Mietje's grootouders, de vertaling uit het Engelsch en den „eersten brief", als echte kinderherinneringen van Betje uitverkoren. Is er dan niets meer in het *Geschrift* te vinden bruikbaar voor de kennis van Betje's kinderleven? Ongetwijfeld wel; al zullen we bij de keuze daarvan voorzichtig moeten zijn om twee redenen, boven reeds aangestipt, welke storend moesten werken op de echtheid van het overgeleverde.

Ten eerste zullen we in het oog moeten houden of latere opvoedkundige denkbeelden wijzigingen hebben veroorzaakt in de wijze van voorstellen; ten tweede of, terwille van de aanpassing aan het verhaal veranderingen zijn aangebracht.

In het algemeen kunnen we vooropstellen, dat in die gedeelten de opvoedkunde van Wolff en Deken het sterkst zal hebben ingegrepen, waar Mietje de lijdende persoon is, dus waar haar moeder, vader, vriendinnen handelend tegenover haar optreden.

Uiterst moeilijk is het daarom na te gaan, wat hier herinneringen zijn van Betje uit eigen jeugd, wat denkbeelden van Betje (en Aagtje) uit later tijd. Voortdurende vermenging moet hier hebben plaats gehad.

In de eerste plaats geldt dit voor de voorstelling van Mietje's moeder en de beschouwingen en stukken gegeven als uit haar portefeuille afkomstig.

Om eenige feiten te noemen: Betje Wolff geeft haar eigen oordeel over *Emile* van Rousseau (verschenen 1762), als dat van haar moeder (gestorven 1751) [1]. In het „Gesprek over

1) *Geschr.* I, p. 33.

Digitized by Google

het dansen, gevonden onder de papieren mijner moeder" komt een opmerking voor over het dansen der Fransche dorpelingen [1]), die veeleer een herinnering is der dames Wolff en Deken uit den tijd van haar verblijf in Trévoux, dan een overdenking van mevrouw Bekker.

Over 't algemeen zet Betje, vooral wat de godsdienstige opvoeding van „Mietje" door haar moeder aangaat, geheel haar eigen, latere overtuiging uiteen, in den regelmatigen gang van natuurlijken godsdienst naar ondogmatisch Christendom. Haar eigen opvattingen over de Apostelen, de Christelijke wonderen [2]) enz., worden Mietje's moeder of haar vriendin Coosje in den mond gelegd. Er zijn duidelijk sporen van historische kritiek in haar vertolking der Bijbelverhalen [3]), er is begrip van het verschil tusschen volken en tijden, waartoe Betje door haar lectuur, o. a. van Venema's geschriften was gekomen, maar die voor een vrouw uit den tijd van Betje's moeder veel te modern aandoen.

Zoo is het, ook al zullen denkbeelden en opvattingen van haar moeder, naast haar eigen denkbeelden zijn opgenomen, ondoenlijk deze te onderscheiden.

Een ander voorbeeld zien we wanneer „Mietje" vertelt, hoe zij, door „fijne" nichten en neven bedacht wordt met „dierbare" boekjes als de werkjes van juffrouw Winkelman of Luykens *Kinderboekje* en *Liefdevonken van Jezus*, en hoe een rechtzinnig dominee Molenaar's boekje over de opvoeding, en de geloofsbelijdenis van Athanasius bij haar moeder aanbeveelt, als goede werkjes om haar dochtertje uit het hoofd te laten leeren [4]). Haar moeder echter onthoudt haar al deze lectuur, ook die van Luyken, als ongeschikt.

Ik laat daar, dat de gedichten van Joh[a] Petr[a] Winkelman

1) *Geschr.* p. 135. 2) Ib. p. 373.

3) Verg. de verklaring van het varen der duivelen in de zwijnen van Gadara II, p. 64, v. en de opmerking over het verschil van tijden en volken in de noot bij de geschiedenis van Jozef, I, p. 282.

4) *Geschr.* I, p. 58 v.

Digitized by Google

gen in den, van den hak op den tak springenden, schrijf- en denktrant van haar dochtertje; maar dan nog blijft het zeer de vraag of we in dit gesprek over dezen brief, zoo schoolmeesterachtig van toon, iets anders mogen zien dan een product der op haar jaren wat verstijfde opvoedkunde van Wolff en Deken.

Tot nu toe zijn de schets van Mietje's grootouders, de vertaling uit het Engelsch en den „eersten brief", als echte kinderherinneringen van Betje uitverkoren. Is er dan niets meer in het *Geschrift* te vinden bruikbaar voor de kennis van Betje's kinderleven? Ongetwijfeld wel; al zullen we bij de keuze daarvan voorzichtig moeten zijn om twee redenen, boven reeds aangestipt, welke storend moesten werken op de echtheid van het overgeleverde.

Ten eerste zullen we in het oog moeten houden of latere opvoedkundige denkbeelden wijzigingen hebben veroorzaakt in de wijze van voorstellen; ten tweede of, terwille van de aanpassing aan het verhaal veranderingen zijn aangebracht.

In het algemeen kunnen we vooropstellen, dat in die gedeelten de opvoedkunde van Wolff en Deken het sterkst zal hebben ingegrepen, waar Mietje de lijdende persoon is, dus waar haar moeder, vader, vriendinnen handelend tegenover haar optreden.

Uiterst moeilijk is het daarom na te gaan, wat hier herinneringen zijn van Betje uit eigen jeugd, wat denkbeelden van Betje (en Aagtje) uit later tijd. Voortdurende vermenging moet hier hebben plaats gehad.

In de eerste plaats geldt dit voor de voorstelling van Mietje's moeder en de beschouwingen en stukken gegeven als uit haar portefeuille afkomstig.

Om eenige feiten te noemen: Betje Wolff geeft haar eigen oordeel over *Emile* van Rousseau (verschenen 1762), als dat van haar moeder (gestorven 1751) [1]. In het „Gesprek over

1) *Geschr.* I, p. 33.

Digitized by Google

het dansen, gevonden onder de papieren mijner moeder" komt een opmerking voor over het dansen der Fransche dorpelingen [1]), die veeleer een herinnering is der dames Wolff en Deken uit den tijd van haar verblijf in Trévoux, dan een overdenking van mevrouw Bekker.

Over 't algemeen zet Betje, vooral wat de godsdienstige opvoeding van „Mietje" door haar moeder aangaat, geheel haar eigen, latere overtuiging uiteen, in den regelmatigen gang van natuurlijken godsdienst naar ondogmatisch Christendom. Haar eigen opvattingen over de Apostelen, de Christelijke wonderen [2]) enz., worden Mietje's moeder of haar vriendin Coosje in den mond gelegd. Er zijn duidelijk sporen van historische kritiek in haar vertolking der Bijbelverhalen [3]), er is begrip van het verschil tusschen volken en tijden, waartoe Betje door haar lectuur, o. a. van Venema's geschriften was gekomen, maar die voor een vrouw uit den tijd van Betje's moeder veel te modern aandoen.

Zoo is het, ook al zullen denkbeelden en opvattingen van haar moeder, naast haar eigen denkbeelden zijn opgenomen, ondoenlijk deze te onderscheiden.

Een ander voorbeeld zien we wanneer „Mietje" vertelt, hoe zij, door „fijne" nichten en neven bedacht wordt met „dierbare" boekjes als de werkjes van juffrouw Winkelman of Luykens *Kinderboekje* en *Liefdevonken van Jezus*, en hoe een rechtzinnig dominee Molenaar's boekje over de opvoeding, en de geloofsbelijdenis van Athanasius bij haar moeder aanbeveelt, als goede werkjes om haar dochtertje uit het hoofd te laten leeren [4]). Haar moeder echter onthoudt haar al deze lectuur, ook die van Luyken, als ongeschikt.

Ik laat daar, dat de gedichten van Joh^a^ Petr^a^ Winkelman

1) *Geschr.* p. 135. 2) Ib. p. 378.

3) Verg. de verklaring van het varen der duivelen in de zwijnen van Gadara II, p. 64, v. en de opmerking over het verschil van tijden en volken in de noot bij de geschiedenis van Jozef, I, p. 282.

4) *Geschr.* I, p. 58 v.

Digitized by Google

1763 uitkwamen en Betje als kind dus onbekend moesten zijn. Van meer belang is, dat Betje elders uitdrukkelijk vermeldt [1]), hoe haar moeder juist Luyken's gedichtje: „Als 't kindje zoet en schiklijk is", haar als kindergebedje leerde.

Wel mogen we hierom alleen de waarheid van het bovenstaande niet geheel verwerpen; Betje heeft zich waarschijnlijk uit haar jonge jaren een zekere wrijving herinnerd tusschen haar orthodoxe omgeving en haar vrijzinniger moeder, niet gesteld op sommige ziekelijke-mystieke of stijl-orthodoxe boekjes als lectuur voor haar dochtertje; het verhaalde kan in hoofdzaak juist zijn.

Maar zeker is dat mevrouw Bekker Betje niet zoo geheel buiten allen mystieken invloed heeft gehouden, als men uit de voorstelling in het *Geschrift* zou moeten besluiten. Rationalistische invloeden hadden Betje Wolff schichtig gemaakt voor ieder zweempje van „geestdrijverij" in de godsdienstige opvoeding, al heeft zij steeds de aantrekking der niet-leerstellige mystiek gevoeld. Als opvoedster stelt zij dus hier de theorie boven haar herinnering en wijzigt deze naar haar beginselen.

Waar Mietje zelf handelend optreedt is het gemakkelijker het echte van het ingevoegde te onderscheiden, — vooral waar ze niet al te braaf is — !

Zekerheid hebben we in dit opzicht, waar dezelfde trekjes uit Mietje's kinderleven ook elders in Betje's werk vermeld zijn.

Zoo wat betreft het voorval met het speeldoosje, in kinderlijke nieuwsgierigheid uit elkaar gehaald en gebroken [2]), ook in *Aan Vlissingen* verteld [3]).

Eveneens de opmerking over het niet bang zijn in het donker [4]), uitvoeriger medegedeeld in *De Bekkeriaansche Doo-*

Digitized by Google

Ten slotte het verhaal over de opgewonden vreugd van Mietje bij een bezoek van haar vriendinnetjes [1]), te vergelijken met een passage uit *Aan Vlissingen* [2]).

Bij deze trekjes kunnen naar ik meen eenige dergelijke gevoegd worden, die overeenstemmen met hetgeen we van Betje's karakter weten, al vinden we de voorvallen zelf nergens anders verhaald.

Zoo waar er sprake is van Mietje's ondeugend talent van nabootsen [3]) — en het pittige Betje Bekker zal er allicht ruimer gebruik van hebben gemaakt, dan zoete Mietje. Ook in het verhaal van de moeilijkheden bij Mietje's eerste breilessen [4]), zal herinnering aan eigen kindertijd aan het woord zijn; het kind in haar ongedurigheid, gevoeligheid en ontwakende eerzucht vertoont echte trekjes van de latere Beemster domineesche. Zelfs schijnt mij hier — bij uitzondering — de rol van Mietje's moeder èchter, dan het paedagogisch optreden van deze zoo vertheoretiseerde opvoedster in den regel is.

Belangrijker dan deze kleine voorvallen uit Betje's kinderleven lijken mij eenige herinneringen uit wat later tijd, die ons een blik gunnen op Betje's ontwikkeling en vluggen geest, waarvan reeds de vrij moeilijke vertaling uit het Engelsch „Over de bestiering van het geheugen" door het elfjarige kind gemaakt, ons een staaltje gaf.

Bedoelde herinneringen zijn niet zooals ze daar staan, als echt te beschouwen, maar hebben toch slechts een oppervlakkige wijziging ondergaan.

Ik doel op: Mietje's kinderlijke kritiek op de geschiedenis van Jozef [5]) en haar eersten indruk van de Evangelieverhalen [6]); ten tweede op haar kennismaking met Pluche's *Spectacle de la Nature* [7]).

---

1) *Geschr.* I, p. 120. 2) Aldaar p. 165. 3) *Geschr.* I, p. 182 v.
4) I, p. 55 v. 5) I, p. 274 v.
6) I, p. 380 v. 7) I, p. 378.

Digitized by Google

gen in den, van den hak op den tak springenden, schrijf- en denktrant van haar dochtertje; maar dan nog blijft het zeer de vraag of we in dit gesprek over dezen brief, zoo schoolmeesterachtig van toon, iets anders mogen zien dan een product der op haar jaren wat verstijfde opvoedkunde van Wolff en Deken.

Tot nu toe zijn de schets van Mietje's grootouders, de vertaling uit het Engelsch en den „eersten brief", als echte kinderherinneringen van Betje uitverkoren. Is er dan niets meer in het *Geschrift* te vinden bruikbaar voor de kennis van Betje's kinderleven? Ongetwijfeld wel; al zullen we bij de keuze daarvan voorzichtig moeten zijn om twee redenen, boven reeds aangestipt, welke storend moesten werken op de echtheid van het overgeleverde.

Ten eerste zullen we in het oog moeten houden of latere opvoedkundige denkbeelden wijzigingen hebben veroorzaakt in de wijze van voorstellen; ten tweede of, terwille van de aanpassing aan het verhaal veranderingen zijn aangebracht.

In het algemeen kunnen we vooropstellen, dat in die gedeelten de opvoedkunde van Wolff en Deken het sterkst zal hebben ingegrepen, waar Mietje de lijdende persoon is, dus waar haar moeder, vader, vriendinnen handelend tegenover haar optreden.

Uiterst moeilijk is het daarom na te gaan, wat hier herinneringen zijn van Betje uit eigen jeugd, wat denkbeelden van Betje (en Aagtje) uit later tijd. Voortdurende vermenging moet hier hebben plaats gehad.

In de eerste plaats geldt dit voor de voorstelling van Mietje's moeder en de beschouwingen en stukken gegeven als uit haar portefeuille afkomstig.

Om eenige feiten te noemen: Betje Wolff geeft haar eigen oordeel over *Emile* van Rousseau (verschenen 1762), als dat van haar moeder (gestorven 1751) [1]. In het „Gesprek over

1) *Geschr.* I, p. 33.

het dansen, gevonden onder de papieren mijner moeder" komt een opmerking voor over het dansen der Fransche dorpelingen [1]), die veeleer een herinnering is der dames Wolff en Deken uit den tijd van haar verblijf in Trévoux, dan een overdenking van mevrouw Bekker.

Over 't algemeen zet Betje, vooral wat de godsdienstige opvoeding van „Mietje" door haar moeder aangaat, geheel haar eigen, latere overtuiging uiteen, in den regelmatigen gang van natuurlijken godsdienst naar ondogmatisch Christendom. Haar eigen opvattingen over de Apostelen, de Christelijke wonderen [2]) enz., worden Mietje's moeder of haar vriendin Coosje in den mond gelegd. Er zijn duidelijk sporen van historische kritiek in haar vertolking der Bijbelverhalen [3]), er is begrip van het verschil tusschen volken en tijden, waartoe Betje door haar lectuur, o. a. van Venema's geschriften was gekomen, maar die voor een vrouw uit den tijd van Betje's moeder veel te modern aandoen.

Zoo is het, ook al zullen denkbeelden en opvattingen van haar moeder, naast haar eigen denkbeelden zijn opgenomen, ondoenlijk deze te onderscheiden.

Een ander voorbeeld zien we wanneer „Mietje" vertelt, hoe zij, door „fijne" nichten en neven bedacht wordt met „dierbare" boekjes als de werkjes van juffrouw Winkelman of Luykens *Kinderboekje* en *Liefdevonken van Jezus*, en hoe een rechtzinnig dominee Molenaar's boekje over de opvoeding, en de geloofsbelijdenis van Athanasius bij haar moeder aanbeveelt, als goede werkjes om haar dochtertje uit het hoofd te laten leeren [4]). Haar moeder echter onthoudt haar al deze lectuur, ook die van Luyken, als ongeschikt.

Ik laat daar, dat de gedichten van Joh^a^ Petr^a^ Winkelman

---

1) *Geschr.* p. 135. 2) Ib. p. 373.

3) Verg. de verklaring van het varen der duivelen in de zwijnen van Gadara II, p. 64, v. en de opmerking over het verschil van tijden en volken in de noot bij de geschiedenis van Jozef, I, p. 282.

4) *Geschr.* I, p. 58 v.

Digitized by Google

1763 uitkwamen en Betje als kind dus onbekend moesten zijn. Van meer belang is, dat Betje elders uitdrukkelijk vermeldt [1]), hoe haar moeder juist Luyken's gedichtje: „Als 't kindje zoet en schiklijk is", haar als kindergebedje leerde.

Wel mogen we hierom alleen de waarheid van het bovenstaande niet geheel verwerpen; Betje heeft zich waarschijnlijk uit haar jonge jaren een zekere wrijving herinnerd tusschen haar orthodoxe omgeving en haar vrijzinniger moeder, niet gesteld op sommige ziekelijke-mystieke of stijl-orthodoxe boekjes als lectuur voor haar dochtertje; het verhaalde kan in hoofdzaak juist zijn.

Maar zeker is dat mevrouw Bekker Betje niet zoo geheel buiten allen mystieken invloed heeft gehouden, als men uit de voorstelling in het *Geschrift* zou moeten besluiten. Rationalistische invloeden hadden Betje Wolff schichtig gemaakt voor ieder zweempje van „geestdrijverij" in de godsdienstige opvoeding, al heeft zij steeds de aantrekking der niet-leerstellige mystiek gevoeld. Als opvoedster stelt zij dus hier de theorie boven haar herinnering en wijzigt deze naar haar beginselen.

Waar Mietje zelf handelend optreedt is het gemakkelijker het echte van het ingevoegde te onderscheiden, — vooral waar ze niet al te braaf is —!

Zekerheid hebben we in dit opzicht, waar dezelfde trekjes uit Mietje's kinderleven ook elders in Betje's werk vermeld zijn.

Zoo wat betreft het voorval met het speeldoosje, in kinderlijke nieuwsgierigheid uit elkaar gehaald en gebroken [2]), ook in *Aan Vlissingen* verteld [3]).

Eveneens de opmerking over het niet bang zijn in het donker [4]), uitvoeriger medegedeeld in *De Bekkeriaansche Dooling weerlegd* en *Brieven over Versch. Onderwerpen* [5]).

1) O. a. in *De Bekk. Dooling weerlegd.*
2) *Geschr.* I, p. 47.
3) *Ged. en Liedjes v. h. Vad.* p. 160 v.
4) *Geschr.* I, p. 49.
5) Br. o. versch. ond. II, Br. 28 p. 299.

Digitized by Google

Ten slotte het verhaal over de opgewonden vreugd van Mietje bij een bezoek van haar vriendinnetjes [1]), te vergelijken met een passage uit *Aan Vlissingen* [2]).

Bij deze trekjes kunnen naar ik meen eenige dergelijke gevoegd worden, die overeenstemmen met hetgeen we van Betje's karakter weten, al vinden we de voorvallen zelf nergens anders verhaald.

Zoo waar er sprake is van Mietje's ondeugend talent van nabootsen [3]) — en het pittige Betje Bekker zal er allicht ruimer gebruik van hebben gemaakt, dan zoete Mietje. Ook in het verhaal van de moeilijkheden bij Mietje's eerste breilessen [4]), zal herinnering aan eigen kindertijd aan het woord zijn; het kind in haar ongedurigheid, gevoeligheid en ontwakende eerzucht vertoont echte trekjes van de latere Beemster domineesche. Zelfs schijnt mij hier — bij uitzondering — de rol van Mietje's moeder èchter, dan het paedagogisch optreden van deze zoo vertheoretiseerde opvoedster in den regel is.

Belangrijker dan deze kleine voorvallen uit Betje's kinderleven lijken mij eenige herinneringen uit wat later tijd, die ons een blik gunnen op Betje's ontwikkeling en vluggen geest, waarvan reeds de vrij moeilijke vertaling uit het Engelsch „Over de bestiering van het geheugen" door het elfjarige kind gemaakt, ons een staaltje gaf.

Bedoelde herinneringen zijn niet zooals ze daar staan, als echt te beschouwen, maar hebben toch slechts een oppervlakkige wijziging ondergaan.

Ik doel op: Mietje's kinderlijke kritiek op de geschiedenis van Jozef [5]) en haar eersten indruk van de Evangelieverhalen [6]); ten tweede op haar kennismaking met Pluche's *Spectacle de la Nature* [7]).

1) *Geschr.* I, p. 120. 2) Aldaar p. 165. 3) *Geschr.* I, p. 182 v.
4) I, p. 55 v. 5) I, p. 274 v.
6) I, p. 380 v. 7) I, p. 378.

Digitized by Google

Over beide punten is de schrijfster bijzonder uitvoerig en de toon van haar opmerkingen, in de noot die zij naar aanleiding van de kritiek op Jozef invoegt, zoowel als in den terugblik naar aanleiding van de lectuur van Pluche's werk, is zeer persoonlijk.

Bij de kritiek op Jozef teekent zij aan [1]: „Hoe groot, waarde lezers, was mijne verbaasheid toen ik, de schriften der Sterke Geesten leerende kennen, zag, dat zij dezelfde zwarigheden maakten die ik maakte, toen ik een kind van twaalf jaar en zeer onkundig was. Toen ik zag dat Bolingbroke, Morgan, Tindal, Shaftesbury, Boulanger, Voltaire en hunne nabaauwers, dezelfde en nog ongegronder beschuldigingen tegen Jozef inbrengen. Natuurlijk moest een kind op deze wijze denken, indien het mijne geestesgesteldheid had: overhelling tot critiseeren. Zij des wier oordeelvellingen met de mijne overeenstemmen (de sterke geesten n. l.) „zijn indien zij te goeder trouw handelen, even onkundig..." Even persoonlijk is haar lofrede op Pluche's *Schouwtooneel der natuur* [2]: „Onlangs zogt ik dien geliefden vriend mijner jeugd weder en las, met mijn bril op de neus, geheel en al het werk met een deelneeming en een vermaak, 't welk ik niet weet te beschrijven. Hoe veele der beste natuurkundige schrijvers ik ook las en bleef lezen, vondt mijn hart echter in het herleezen van dat boek een aandoenlijk genoegen. Mijn geheel kinderlijk leeven vernieuwde zig, als 't ware. Ik herinnerde mij waar en wie deze en die en nog een andere plaats geleezen was en hadt, de vraagen die ik deed, de antwoorden die ik kreeg, ik voelde nog eens die aangenaame vatbaarheid, waarmede ik toen kennis kreeg van duizenderlei zaaken, waarvan ik niets vermoed had. Mijn hart klopte nog eens

1) I, p. 281. Ik geef hier den tekst van het handschrift, omdat deze in beslister termen over haar kritische neigingen spreekt, de strekking van beide noten is gelijk. Ik cursiveer.

2) p. 378.

Digitized by Google

sterk dóór, uit erkentenis voor de waarden La Pluche, die mij zo veel geleerd hadt".

Omtrent het verhaal van Mietje's kennismaking met de Geschiedenis van Jozef en haar kritiek, zooals die in den tekst wordt gegeven, is het volgende op te merken:

Het *verhaal* over Jozef wordt door Mietje's moeder gedaan, door Mietje overgeschreven; in hoeverre hier jeugdherinnering van Betje met later verhaaltalent gemengd is, is niet uit te maken. De brief die de *kritiek* op Jozef bevat, kan niet letterlijk echt zijn. Ten eerste is zij aangepast, Mietje schrijft als eenig kind, ze is blij geen broers te hebben, als ze aan Jozefs broeders denkt en wenscht zich een zusje of vier. Bovendien is de stijl van dezen brief gemaakt-kinderlijk, geheel anders dan die van den eersten.

Maar wat mij, op grond vooral van de noot bovenaangehaald, echt voorkomt, is de zin voor kritiek waarvan deze brief blijk geeft. Zóó is wel Betje's geneigdheid als kind geweest, en de punten waarop Mietje Jozef kritiseert zullen in hoofdzaak Betje Bekkers kinderlijke bezwaren inhouden tegen den oud-testamentischen held. In aansluiting hierbij zou ik als herinnering willen beschouwen hetgeen Mietje vertelt omtrent den eersten, diepen indruk die zij van de Evangelieverhalen krijgt. Ten eerste omdat er dezelfde drang naar persoonlijk inzicht uit spreekt, die we later in Betje als vrouw ontmoeten en bovendien om de vatbaarheid van het kind voor de ontroerende en tragische schoonheid van het Evangelieverhaal, gevoeligheid die we ondanks haar voorkeur voor nuchter-rationalistische lectuur, ook later in Betje Wolff vinden, en die haar vroomheid warm en levend zal houden.

Er is geen reden om te betwijfelen, dat deze indrukken van den Bijbel inderdaad teruggaan tot Betje's twaalfde jaar. Elders [1]) verklaart Betje Wolff dat zij reeds op haar dertiende jaar een theologantje was.

1) *Aan M. Geest*, uitg. Mengelpoezie I, p. 4.

Digitized by Google

In aanmerking genomen de vele herinneringen die Pluche's werk bij haar opwekt, wanneer zij het als oude vrouw herleest, en de levendige belangstelling in stichtelijke natuurbeschouwing en natuurstudie, waarvan Betje Wolff haar leven lang en reeds in haar eerste werken blijk geeft, schijnt het mij evenmin gewaagd aan te nemen, dat inderdaad *Le Spectacle de la Nature* reeds in haar meisjesjaren tot Betje's lievelingsboeken heeft behoord.

Er zou wellicht meer te vinden zijn [1]) het is mij echter niet te doen om een volledige ontleding van het Geschrift, en het bovenstaande is voldoende ten bewijze van mijn stelling, dat men, rekening houdend met de wijzigende invloeden van verdichting en opvoedkundige tendenz, nog heel wat meer in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* vinden kan van autobiographische waarde, dan tot nu toe is gebleken.

II.

Mijne Uitspanningen.

In het gemeentearchief te Vlissingen, bevindt zich, als onderdeel van het legaat Van der Os: *Mijne Uitspanningen, door E. Bekker wed. A. Wolff* (Amsterdam bij J. B. Elwe, zonder jaartal). Het boek is zeer zeldzaam; voor zoover ik heb kunnen nagaan, is dat te Vlissingen het eenig overgebleven exemplaar.

In twee opzichten is het werk van groot belang: ten eerste geven de noten blijk van buitengewone belezenheid, degelijke

1) Ook de schildering der „fijne", maar oprecht vrome nichten van Mietje houd ik bijv. voor jeugdherinnering. (I, p. 107 v.). Vergelijk Betje's uitdrukkelijke

Digitized by Google

kennis der klassieken en zelfs van Hebreeuwsch, zoodat deze, zoo wij voor zeker mogen houden, dat ze van Betje Wolff zijn, een belangrijke bijdrage zouden vormen tot de kennis van haar lectuur en haar ontwikkeling; ten tweede worden in den tekst zelf, wijsgeerige denkbeelden van groote vrijzinnigheid, met meer nadruk dan ergens elders in Betjes geschriften, behandeld.

Nu is echter de vraag: is het werk, zooals wij het in het legaat Van der Os over hebben, werkelijk van Betje's hand? Zeker: men vindt haar naam voluit op het titelblad. Echter — zijzelve noemt het boek nergens; op de — trouwens zeer onvolledige — lijst van haar werken in een brief van Aagtje Deken [1]) komt het niet voor, evenmin in Betje's gedicht *Aan mijnen Geest* of in de *Algemeene Voorrede* voor de tweede uitgave van *Walcheren*, plaatsen waar zij een terugblik geeft op haar werk. Haar auteurschap loochenen doet zij evenmin. De voorrede van *Mijne Uitspanningen*, die, evenmin als het titelblad, een jaartal heeft (zij kan, blijkens een toespeling op het werk van E. M. Engelberts: *Bespiegelingen over de vier Getijden des jaars* niet ouder zijn dan 1769), is niet onderteekend. Elwe behoort niet tot haar gewone uitgevers. De aanwezigheid van zeer uitvoerige en geleerde noten (sommige ervan beslaan eenige dichtbedrukte bladzijden) [2]) is eer een bewijs tègen, dan vóór het auteurschap van Betje Wolff, die zich, behoudens in een heel enkele noot bij haar vroegste werk, uit beginsel van geleerdheidsvertoon onthield.

Er zijn dus verschillende redenen die het noodig maken, in het werk zèlf bevestiging te zoeken dat Betje's naam niet ten onrechte op het titelblad is geplaatst. Tot op zekere hoogte is deze bevestiging wel te vinden, al wordt de twijfel, of het boek *in zijn geheel* van haar hand is, daardoor niet opgeheven.

1) Dyserinck *Brieven* p. 348.

2) P. 76—84; de noot vermeldt n. b. alle uitbarstingen van de Vesuvius en de Etna tot het jaar 1766. Noten op p. 129 en 131 geven Hebreeuwsche tekstkritiek.

Digitized by Google

Letten we allereerst op den stijl. In *Mijne Uitspanningen*, dat blijkens de voorrede gedeeltelijk tot de vroegste letterkundige pogingen van de schrijfster zou behooren, vertoont het poëtische proza der natuurschilderingen, een opvallende gelijkenis met wat Betje veel later haar „jeugdig proza" noemt [1]: reden om te vermoeden, dat het werk in zijn oorspronkelijken vorm inderdaad van Betje Wolff, of liever van Betje Bekker is: de voorrede immers spreekt van de „misdragt van enen twintigjarigen schrijver", dus zou het oudste deel in 1758, nog vóór haar huwelijk, voltooid zijn.

Waarin bestaat dan deze overeenkomst in stijl? Kenschetsend is in beide gevallen de drukke versiering met adjectiva, de hoogdravende en tegelijk onderrichtende toon. Dit is echter op zichzelf niet genoeg om zekerheid te geven, dat Betje's „jeugdig proza" en *Mijne Uitspanningen* van dezelfde hand zijn. In 't algemeen zou van den „bloemrijken" stijl in dien tijd deze karakteristiek kunnen gelden.

Echter onderscheidt zich Betje Wolff's „poëtisch proza", zooals wij dit uit de fragmenten in *Brieven over verscheidene Onderwerpen* en ook uit *Eenzame Nachtgedachten* [2]) kennen, in één opzicht gunstig van dergelijk werk bij haar tijdgenooten. Er is, ondanks de conventionaliteit, een streven merkbaar naar weergave van het zelf-geziene, het zelf-doorvoelde. Haar stijl, vermoeiend door het te methodische der verfraaiing, is niet smakeloos. Zij zoekt haar kracht niet in de zoogenaamd-poëtische omschrijving, die één harer vriendinnen [3]) eens verleiden zou, van „ziltig zielszweet" in plaats van „tranen" te spreken, doch houdt zich bijna steeds aan het eigenlijke, zij het conventioneele woord.

Haar epitheta, al strooit zij ze naar onzen smaak wat te kwistig rond, zijn met zorg gekozen; zij ziet er niet een wille-

1) *Brieven o. Versch. Ond.* III (1781) Brief VII, p. 106.
2) *Eenzame Nachtgedachten over den Slaap en den Dood* 1765.
3) Anna van den Horst in *De gevallen van Ruth.*

Digitized by Google

keurige versiering in, maar tracht er de zelf-opgemerkte, teekenende eigenschap in weer te geven. Zij forceert haar stem, maar men hoort toch, dat er talent is, zij het voor eenvoudiger voordracht.

Dat deze trekken evenzeer op te merken zijn in de natuurschildering van *Mijne Uitspanningen* als in het kunstproza van Betje Wolff's jonge jaren, uit *Brieven over versch. Ond.* bekend, wordt uit de vergelijking van enkele zinnen duidelijk:

Zie de nauwgezetheid waarmee aan ieder substantief het kenmerkend woord is toegevoegd, terwijl de gelukkige vondsten niet ontbreken, te midden der geijkte epitheta:

M. U. p. 59:

„Hier ziet men zwaergeladen korenairen op hare halmen rusten, daer een glanzige koe in het welige gras nederliggen, wijl het goelijk meisje al zingende, met eene volle hand den gezwollen uier van eene andere melkt; ginds het moedige paerd van vreugde rinniken".

Br. VII, p. 104.

„Hagelwitte tortelduifjes vliegen al kirrend bij paaren deeze hooge boomen af en aan. Hun aandoenlijk gekir, de schelle stem des Leeweriks; de malsche geluiden der zoete lijster, de verrukkende stem des Nagtegaals, gepaart aan den eentonigen zang des Koekoeks, en 't geklepper des vreedzamen ooijevaars, die daar met zulke deftige stappen het veld doorwandelt, vormen een veldconcert..... 't welk door geen kunst te bereiken is".

Vergelijk, naast een stijlovereenkomst gelijk boven, de overeenstemming in gedachtengang, het onderrichtend-stichtelijke in den toon, de huldiging van het nut naast de schoonheid van den opbloei der natuur in de volgende zinnen:

M. U. p. 15.

„Schoon wel ieder jaergetijde ruime stof oplevert tot overdenking, de levenbaerende Lente, de bevallige zomer treffen ons ten sterkste, door de verrukkelijke verscheidenheid hunner voortbrengselen".

Br. VII, p. 105=106.

Elk Saysoen heeft zijne aangenaamheden, maar wie is zo zeer de Lieveling van alle welgeplaatste harten, dan gij, O altoos welkome Lente? Nu wordt de Liefde alom hulde gedaan: de Natuur viert deze blijde en voor 't menschdom zo noodzakelijke Feesten".

M. U. p. 15.

„Alles schijnt op nieuws te herleven, de velden zijn met schoone tapeitseryen overtrokken, met verschillende kleuren gemengeld, door de machtige hand van 't Opperwezen geweven. De aerde opent haeren schoot voor de uitspruitende kruiden, de planten ontzwagtelen haere zaeden, de bloemen haere kelkjes, de kruinen der boomen zijn bekranst met bladen, het vee dartelt en springt in het klavergroen".

Br. VII, p. 105.

„Hoe lacht het Veld ons aan! Hoe bevallig is het gebloemt! Hoe nodigt ons de vriendelijke Lindeboom om onder zijne breede schaduw te zitten! De lucht nog niet verhit door de heete stralen der zon, bevordert den gullen groei der gewassen. 't Groen is op zijn edelst. De blijde planten spreiden in duizend kringen hunne hartsterkende geuren".

Zoo zou men kunnen voortgaan. De stijl der fragmenten in *Brief* VII is nog drukker versierd misschien, doch doet wat minder pedant aan, (Betje Wolff geeft hier trouwens alleen wat haar het best schijnt van haar jeugdig proza): het streven is hetzelfde.

Nog iets anders pleit er voor, dat we in *Mijne Uitspanningen* te doen hebben met een letterkundige poging van Betje Bekker. In den aanhef [1]) wijdt de schrijfster een ontboezeming aan Alexander's moord op Klitus, een veelgeliefd onderwerp der dichters in dien tijd, maar waarmee Betie Bekker in haar jonge jaren nog om een
vervuld was: Over dezen vriend

1) M. U. p. 2.

Digitized by Google

Johanna de Timmerman [1]), Betje's groote vriendin omstreeks 1758, een gedicht, waarop deze ook in andere vroege werken [2]) herhaaldelijk toespelingen maakt.

De groote bewondering voor Pope, den lievelingsdichter van Betje's jeugd, die hier op verschillende plaatsen uit aanhalingen blijkt [3]), kan ten slotte in aanmerking komen.

Zoo zijn er in stijl en inhoud verschillende aanwijzingen, dat Betje Wolff's naam niet ten onrechte op het titelblad staat. Deze bevestiging van haar auteurschap echter, geldt in ieder geval slechts voor het werk in den oorspronkelijken vorm, *niet* voor deze uitgave van Elwe waarin het ons is overgeleverd.

Deze immers kan niet zijn een tweede, ongewijzigde druk van het oorspronkelijke, wat op zichzelf den naam E. Bekker *wed. A. Wolff* op een jeugdwerk verklaren zou.

Ten eerste wijzen verschillende plaatsen in den tekst er op, dat het werk in *dezen* vorm een gewijzigde en aangevulde uitgave moet zijn: vele der aangehaalde gedichten, dagteekenen uit later tijd dan 1758 [4]); op bladzijde 31 wordt een toespeling gemaakt op een artikel over den blinden professor Saunderson in *de Philosoof* van 1769 (deel IV), elders op de houding van Ds. Hofstede in den Socratischen oorlog (1767 v.j.) [5]).

Ten overvloede zijn ook in de noten dezer uitgave dergelijke anachronismen niet schaarsch: verschillende der in noot

1) *Nagelaten Gedichten* v. P. J. de Timmerman.

2) *Bespiegelingen o. h. Genoegen* (1763) p. 45 *Aan Mej. Anna v. d. Horst* 1765 p. 63.

3) M. U. p. 18, p. 66.

4) Zoo o. m. p. 16 het gedicht v. P. Huizinga Bakker, verschenen 1773, p. 24 dat v. L. Trip, dateerend uit 1764, p. 69 dat van Broeckhoff, dateerend v. 1770.

5) P. 102. Na een lofrede op verschillende heidenen „Groot in deugd", vervolgt de tekst: „Schoon thans niet weinig bezwalkt door hun, die opgeblaezen door een iedele roem van geleerdheid, hunnen godsdienst en geloovsgenooten denken te zullen voordeelig zijn, met de deugden der heidenen als schoonschijnende misdaeden uit te veilen". M. i. is hier de toespeling op Ds. Hofstede, die naar aanleiding van Marmontel's *Bélisaire*, de deugd der heidenen en in 't bijzonder die van Socrates voor blinkende zonden uitmaakte, duidelijk.

Digitized by Google

genoemde werken zagen eerst geruimen tijd na 1758 het licht [1]), verwijzingen of aanhalingen daaruit moeten dus in de latere uitgave zijn ingevoegd; o. a. moet dit het geval zijn met de overlange noot op p. 76—84, althans wat vele der wetenswaardigheden over de Aetna aangaat, geput uit Brydone's *Tour through Sicily and Malta*, welk werk eerst 1773 verscheen.

In 't algemeen komt de herkomst der noten, vooral der zeer uitvoerige en geleerde op de bladzijden 76—84, 128—129 en 131—133 mij verdacht voor. Neemt men aan, voorzoover de data der genoemde werken dit niet tegenspreken, dat zij in het oorspronkelijk werk aanwezig waren, dan staat men voor de moeilijkheid, dat de talrijke aanhalingen en verwijzingen naar klassieke werken, en de Hebreeuwsche tekstkritiek, — de meer „moderne" geleerdheid daargelaten —, een belezenheid en bezonken kennis onderstellen, die bij een twintigjarig meisje, zelfs van Betje's meer dan gewone talenten en ontwikkeling, nauwelijks denkbaar zijn. Houdt men alle noten, op grond der talrijke anachronismen, voor ingevoegd, dan zijn alle bezwaren niet opgeheven: Betje's bekende afkeer, vooral in later jaren, om de savante te spelen, maakt een dergelijk geleerheidsvertoon in werk van jonger datum verdacht en men blijft geneigd te vermoeden, dat een ander dan zij de hand in deze zwaarwichtige uiteenzettingen heeft gehad.

Op grond der noten in dit werkje aan Betje Wolff degelijke kennis der klassieken en bekendheid met het Hebreeuwsch toe te schrijven, gelijk Dr. Dyserinck doet [2]) lijkt mij dan ook

1) O. a. p. 103 een werk v. v. Alphen, verschenen 1775; op p. 178 een v. Spalding: *de Nuttigheid v. h. Predikambt*, verschenen 1772.

2) *De Gids* IV, 1892, p. 291. Of Ds. Wolff wellicht de hand heeft gehad in de geleerde noten? Dit zou mogelijk zijn wat de aanhalingen uit de klassieken betreft en de Hebreeuwsche tekstkritiek; wat echter de vele en uitgebreide noten van natuurkundigen aard aangaat, schijnt Ds. Wolff ien in die richting blijkt uit zijn geschriften niets.

Digitized by Google

gewaagd: de auteurschap dezer noten is te twijfelachtig.

Een en ander doet de vraag opkomen, of misschien de overgeleverde uitgave is geschied, zonder medewerking of zelfs zonder medeweten van de schrijfster: De naam van den uitgever op het titelblad van *Mijne Uitspanningen*: *J. B. Elwe* is in verband met deze mogelijkheid niet zonder beteekenis.

De firma Elwe en Langeveld toch, door „inkoop" eigenares geworden van de meeste van Betje Wolff's geschriften, drong omstreeks 1784 bij haar aan op een herziene uitgave harer volledige werken [1]). Door de tweede uitgave van *Walcheren* (1784) en die van drie deelen *Mengelpoezie* (1784—85), grootendeels herdrukken, herzien en verbeterd, werd aan dit plan een begin van uitvoering gegeven. Het werd nooit voltooid.

De *Algemeene Voorrede* van *Walcheren* (tweede druk) is door de schrijfster als inleiding tot de volledige uitgave van haar werken bedoeld. Gelijk gezegd, noemt zij, hoewel zij een vrij uitvoerig overzicht van haar gedichten en prozawerken geeft, *Mijne Uitspanningen* hierbij niet. Dat zij toen dus zelve plan had dit jeugdwerk weer uit te geven, blijkt niet, gelijk het op zichzelf weinig aannemelijk is, dat Betje, die sinds lang (1765) aan de bekoring van dezen „gebloemden" stijl was ontgroeid en sedert herhaaldelijk met de voortbrengselen uit haar jeugd in dat genre den spot had gedreven [2]), een hernieuwde uitgave zou hebben goedgekeurd. Eerder zal *Mijne Uitspanningen* hebben behoord onder de drie (ongenoemde) stukjes, waarvan zij de uitgave als „beneden eenige waarde" [3]) wil trachten te beletten.

Daarentegen blijft het mogelijk, dat Elwe, één der leden van de uitgeversfirma, die als eigenaar het recht van copie had van Betje's werken, dit jeugdwerk van de nu beroemde

1) Zie Johanna Naber E. Wolff—Bekker en A. Deken p. 191 en 202 en *Alg. Voorrede* voor de 2e uitg. v. *Walcheren*. p. XXI.

2) O. a. in *Aan Mijnen Geest* 1774.

3) *Alg. Voorrede*, p. XXI.

Digitized by Google

schrijfster, gewijzigd en met een aantal geleerde noten en andere, in handschrift gebleven schetsen, die zich in zijn bezit bevonden aangevuld, buiten haar weten in het licht heeft gegeven. Deze onderstelling schijnt inderdaad de aannemelijkste verklaring te geven voor het bestaan van dit vreemdsoortige samenraapsel van geleerdheid en poëtische ontboezemingen.

Dat er van *Mijne Uitzonderingen* werkelijk een vroegere uitgave was verschenen, of althans ter perse gelegd, welke door „inkoop" in handen van den uitgever J. B. Elwe kan zijn gekomen, blijkt uit de voorrede van het overgeleverde exemplaar, waarin vermeld wordt dat de auteur „dit mengelmoes van gedagten" als twintigjarige ter drukperse had gegeven, maar het op aanraden van een vriend, half afgedrukt ten vure had gedoemd. Daarna echter was het op verzoek van een anderen vriend, met „eenige bedenkingen over den echten staat" vereenigd, aan dezen ter uitgave overgelaten.

Dat ook in dit laatste geval niet de voor mij liggende uitgave bedoeld is, behoeft geen betoog meer; deze is heel wat anders, dan het oorspronkelijk werk van 1758, vermeerderd met de „bedenkingen". Is ten slotte deze tweede poging tot uitgave evenmin gelukt, als de eerste? Bleef dan het handschrift in handen van den vriend, van wien Elwe het kocht, om het later met uitbreiding van tekst en noten uit te geven? Deze vragen zijn bezwaarlijk op afdoende wijze te beantwoorden, zoolang niet een andere uitgave van *Mijne Uitspanningen*, of een handschrift ervan gevonden is. In ieder geval maakt de voorrede het waarschijnlijk dat een vroegere uitgave is beproefd.

Van meer belang acht ik het, zoo mogelijk uit te maken, wat tot het oudste deel van het werk behoort, en wel omdat wij, blijkens de verklaring in de voorrede: „De zugt om onder de Autheurs gesteld te worden, bewoog mij dit mengelmoes van gedagten...... ter Drukperse te geven", doelend op de eerste, vernietigde oplaag, hier vermoedelijk met Betje's allereerste werk te doen hebben.

Digitized by Google

We weten, dat al wat tot de natuurschildering in poëtisch proza behoort, jeugdwerk is. Ook bespiegelingen moeten echter hieronder zijn: de opzet toch wijst er op, dat de schrijfster een stichtelijke natuurbeschouwing in den zin had.

Het zou verleidelijk zijn, tot het oudste deel van het werk te rekenen: de beschouwingen over de onsterfelijkheid der dierenzielen [1]) en over de deugdvereering [2]), het protest tegen de eeuwigheid der hellestraffen en het verdoemd zijn der heidenen [3]), de materialistisch getinte uiteenzetting over de menschelijke aandoeningen [4]): denkbeelden die Betje Wolff niet vreemd zijn, maar die hier met bijzonderen nadruk en groote vrijmoedigheid worden verdedigd. Deze besliste toon juist zou een teeken kunnen zijn van de jeugd der schrijfster.

Er is echter te veel, wat hier wantrouwen wekt. Ten eerste geldt de bedenking tegen de geleerde noten hier in verhoogde mate: hier is te uitgebreide kennis voor een zoo jonge schrijfster; ten tweede is een afwijking in stijl van het poëtisch proza, dat zij zeer willekeurig onderbreken, in deze gedeelten duidelijk merkbaar; ten slotte worden juist in twee van deze uitweidingen *in den tekst* toespelingen gemaakt op geschriften of gebeurtenissen van veel later datum dan 1758 [5]).

We zullen dus veilig doen, door deze gedeelten als jeugdwerk van Betje Bekker uit te schakelen, en, zoolang alleen dit ééne exemplaar van een zeer late uitgave bekend is, zie ik zelfs geen kans te beslissen of deze beschouwingen in *Mijne Uitspanningen* van haar hand zijn, in later tijd opgesteld, of van die van den „aanvuller", wellicht van den auteur der zeer geleerde noten.

Welke bespiegelingen blijven dan als jeugdwerk over?

Gaan we daartoe het begin van het werkje na, waar het plan wordt opgemaakt en dus de oorspronkelijke bedoeling ervan moet blijken: „De keurige aaneenschakeling welke een

1) P. 28 - 41. 2) P. 106—157 en p. 113—118.
3) P. 93—105. 4) P. 5—6. 5) Zie hiervóór p. 227.

Digitized by Google

oplettend ooge in het geschapene bespeurt, kon mijne aandagt opwekken", zoo begint het [1]), „en vervulde niet zelden mijnen geest met de onverzadelijke begeerte om in het bestaan der wezens dieper in te dringen".

Hier spreekt de leerlinge der Leibniz-Wolffiaansche school of eerder nog van Pope, den dichterlijken vertolker van verwante wijsgeerige denkbeelden, wiens *Essay on Man*, gelijk wij van elders weten [2]) reeds toen Betje's lievelingsboek was.

Bespiegelingen in den geest van Pope zijn dus in het oudste deel van het werk te verwachten; een stichtelijk-natuurkundige beschouwing is het doel. Nu eens is de schrijfster in godsdienstige overpeinzingen, dan, met niet minder stichtelijke aandacht, in de bestudeering van het planten- en dierenrijk verdiept. De eerste plicht van den mensch, wiens beperktheid en dwalingen, zoo zeer afstekend tegen zijn vatbaarheid voor volmaking, haar met smart vervullen, is: aanbidding van de goedheid en grootheid des Scheppers, die alle wonderen der Schepping heeft voortgebracht.

Ziehier dus het oorspronkelijke programma: waar we dergelijke beschouwingen ontmoeten, geschreven in Betje's hoogdravenden „jeugdige proza"-stijl, daar weten we, dat we met haar eerste letterkundige poging te doen hebben.

Houdt men dit vast, dan wordt wel het werk zeer ingekort, maar er komt tevens een eind aan het werkelijk verbijsterende gebrek aan samenhang.

Zooals het is, kan het werk niet „aus einem Gusz" zijn, zelfs al was het van één auteur — en dit valt te betwijfelen —; en zelfs al was het uit één tijd, — wat zeker niet het geval is. Het is onhandig en blijkbaar opzettelijk aaneengelapt uit een aantal losse gedachten. Gedeeltelijk is een poging gedaan om deze te verbinden, door steeds weer, na

1) M. U. p. 1. v.

2) Betje laat zich op zestienjarigen leeftijd uitteekenen met Pope's *Essay on Man* in de hand (Zie het portret voor Dyserinck *Brieven v. B. W. en A. D.*; in *Aan mijnen Geest* spreekt zij v. Pope als den lievelingsdichter van haar jeugd.

Digitized by Google

bladzijden lange uitweidingen, terug te keeren tot de natuurschildering.

Rijgen we deze telkens onderbroken stukken aan elkaar, met inbegrip van de beschouwingen, boven als oorspronkelijk aangewezen, dan krijgen we een los-, maar natuurlijksamenhangend geheel, dat naar alle waarschijnlijkheid de oorspronkelijke kern vormt.

Dit is een minimum, maar een, dat we gebruiken kunnen. Van het overige deel van het werk is het auteurschap te onzeker, de tijd van ontstaan der daarin neergelegde bespiegelingen te vaag (we hebben de keus van 1758 tot zeker na 1777, misschien tot 1784), dan dat het als materiaal voor de kennis van Betje Wolff's denkbeelden en lectuur bruikbaar zou zijn.

Als gedeelten, die. voor jeugdwerk te houden zijn, zou ik bij benadering willen aangeven p. 1—4, „welke ons gansche leven vervangt; p. 6 „de mensch in zijn geheel" — p. 23 (het gedicht van P. Huizinga Bakker (p. 16) is later ingevoegd: zijn gedichten verschijnen 1773; eveneens de aanhaling uit L. Trip's *Tijdwinst in ledige Uuren*, dat van 1764 dateert); p. 25—28 „zouden als deze verwonderenswaardige...; p. 41—45 „daar zij buiten de korven...; p. 57 „Dien welke in een vorstendom leven" — p. 68; (het gedicht van Broeckhoff (p. 69) is ingevoegd, het dateert van 1770); p. 69 „Hier vertoont zich" — p. 74, na het gedicht van de Decker; p. 90 „Lievelijke lelyen" — p. 92 (Broeckhoff's gedicht (p. 91) weer ingevoegd); p. 120 „Ieder wiens boezem" — p. 122 „op hetwelk de deugd"; p. 130 „het wordt nu tijd" — p. 139. Verder het vervolg der schildering van natuur en buitenleven, in tegenstelling met het stadsleven p. 148—167; de pastorale schetsjes: *Licus en Selima* en *De dood van Phylax*, blijkens de noot op p. 139 naar het voorbeeld van Haller en Gessner gevolgd, zullen om die reden wel voor jonger gehouden moeten worden.

Na p. 167 eindigt de natuurbeschouwing geheel. De bespie-

Digitized by Google

geling over den mensch en de opvoeding p. 167—193 is los bijgevoegd. De toon dezer verhandeling lijkt mij niet die van een twintigjarig meisje; waarschijnlijk hebben we hier met een latere, zelfstandige schets te doen. Van de beschouwing over het huwelijk weten we, dat ze van Betje's hand is, en dat ze niet tot het oudste deel van het werk behoort. Ze bestaat uit een beschouwend, zakelijk gesteld deel, waarin de regels, onontbeerlijk voor een gelukkig huwelijk, worden opgesomd, en op de gevaarlijkste klippen wordt gewezen. Een aantal korte schetsen van ongelukkige en gelukkige huwelijken verduidelijken daarop deze bespiegeling. Het geheel is zeer weinig persoonlijk van toon; aan het huwelijk van een jong meisje met een ouden man is volstrekt niet meer aandacht besteed, dan aan dat van een jongen man met een „mommelend besje". Elke nadere aanwijzing omtrent de dateering ontbreekt.

Wat uit het oudste deel van *Mijne Uitspanningen* blijkt, is, behalve neiging tot sentimenteele natuurschildering, een diepe Gods-vereering, door natuurkundig-stichtelijke werken in den geest van Pluche's *Spectacle de la Nature*, aan Betje welbekend, gevoed, hier en daar wat schoolsch in de uiteenzetting van bijzonderheden.

Voorts onomwonden geestdrift voor Pope en navolging van deze in twee zijner hoofdstellingen: ten eerste wat betreft zijn optimisme, ten tweede wat aangaat zijn bespotting van het anthropocentrisch standpunt. Ter bekrachtiging van het eerste wordt Pope's regel „What ever is, is right" aangehaald, zijn stelling: wat kwaad is in de deelen, is goed in het geheel, met overtuiging uiteengezet [1]). Niet minder nadrukkelijk klinkt haar verwerping van het denkbeeld: alles is er om den mensch; haar betoog dat de kleinste diertjes en „de zuiverste der volzalige geesten" evenver van de oneindige godheid zijn verwijderd, wordt eveneens met een aanhaling uit *Essay on man* bevestigd [2]).

1) M. U. p. 66.

2) P. 18—19.

Digitized by Google

Haar volle instemming met Pope's denkbeelden in dit laatste opzicht, is te merkwaardiger, omdat zij later menigmaal hulde zal bewijzen aan de nuttigheidsprediking der Wolffiaansche school. We hebben hier het bewijs dat Betje Wolff aan het begin van haar loopbaan Pope's leerlinge is geweest, ook op die punten, waar zijn denkbeelden met die van Chr. Wolff in botsing kwamen. Eerst later zal zij ten opzichte van haar lievelingsschrijver meer omzichtigheid gaan betrachten.

Het is jammer dat voor de kennis van Betje Wolff's ontwikkeling niet meer kan worden geput uit dit werkje van wonderlijke samenstelling en twijfelachtig auteurschap; zoolang echter alle materiaal ter vergelijking ontbreekt, zal het veilig zijn, ons hiertoe te bepalen.

III.

Het oeconomisch liedje
„*Die dankbaar is, is blij*".

Dit liedje kan niet worden aangehaald ten bewijze van Betje's ziekte omstreeks 1755, gelijk Dr. Dyserinck[1]) doet en Mej. Naber[2]) van hem overneemt.

Evenmin is de sympathie van haar vrienden, te midden van laster en nijd, in hetzelfde liedje herdacht, op dien tijd toepasselijk [3]).

Gaan we even de indeeling van het liedje na: Couplet I—V geven een algemeene inleiding.

Bij couplet VI treedt ze in bijzonderheden omtrent haar leven, beginnend met haar jeugd.

---

1) *De Gids*, 1884. III, p. 11.
2) Johanna Naber, *E. Wolff—Bekker en A. Deken*, p. 29.
3) *De Gids*, 1884, III.

Digitized by Google

Zij gedenkt (VI—XII) achtereenvolgens haar moeder (VI—X), haar vader (XI), haar broers en zuster (XII) en de provincie waarin ze geboren werd. Hiermee is de herinnering aan haar jeugd geeindigd.

In couplet XIII gaat ze over tot het bezingen van haar land: een duidelijke aanwijzing, dat de herdenking van haar leven in Zeeland als afgesloten te beschouwen is.

Zij huldigt vervolgens (XIV) haar vrienden, die haar trouw blijven te midden van laster en nijd. Gedachtig aan de jaren 1772—75, toen Betje Wolff zich in verbitterden strijd weerde tegen de vechtlustige orthodoxie, lijkt het mij heel wat waarschijnlijker, dat dit couplet op dezen tijd toepasselijk is, dan op de kwaadsprekerij van eenige Vlissingsche „fijnen" zes en twintig jaar geleden.

In couplet XV geeft zij haar maatschappelijke positie weer, in tevreden-eenvoudigen welstand.

Couplet XVI—XIX eindelijk, brengen de beschrijving van haar ziekte, waarvan als het kenmerk is gegeven: een kalm-tevredene en vroom-blijmoedige stemming, te midden van zóó zwaar lichamelijk lijden, dat zij de dingen om zich heen, met gebroken oogen, als door een nevel ziet. Wel is waar had „gezondheid haar verlaten", en dacht zij te sterven in het bloeiendst van haar leven, maar zij is, te midden van pijn en benauwdheid geheel bedaard, terwijl haar vrienden zich angstig maken: haar ziel haakt niet meer naar de genietingen van het leven, doch is evenmin in levensmoeheid verlangend te sterven. Geen ongevoeligheid was het, die haar zoo in kalmte en „zalige tevredenheid" deed neerleggen in haar zware ziekte; maar de „welgegronde hoop", dat een beter leven haar wachtte.

Hiermede eindigt het autobiographisch gedeelte: wat volgt is een lofrede op het redelijk Christendom, evenver van het ongeloof, als van de spitsvondigheden der scholastieke beuzelaren, en een hulde aan de geestelijke vrijheid in haar vaderland.

De schets, die Betje hier van haar stemming gedurende haar ziekte geeft, de plaats ervan in het gedicht, èn het feit

Digitized by Google

dat de autobiographie daarna ophoudt, pleiten allen tegen de opvatting, dat we hier te doen hebben met een herinnering aan de ziekte in 1755.

Deze toch, veroorzaakt door de crisis die haar liefde voor Gargon doormaakte, droeg een geheel ander karakter. Zij was een worsteling van ziel en lichaam waardoor alle steunsels van haar zieleleven dreigden te bezwijken in den strijd met haar jeugdigen hartstocht, en waarin zij nog vurig naar leven en vreugd verlangt.

Natuurlijk: er is veel conventionaliteit in Betje Wolff's gedichten; echter niet zóóveel, dat haar geheele bedoeling er door gewijzigd zou worden.

Bovendien zijn ons uit de correspondentie van Wolff en Deken, omstandigheden in Betje's latere leven bekend, waarop bovenaangehaalde schets in „*Die dankbaar is, is blij*", veel beter van toepassing is. Ik bedoel: haar ernstige ziekte in November 1779 en volgende maanden [1]). Zij was toen „in het uiterste doods-gevaar"; de ongerustheid onder haar vrienden blijkt uit Aagtje Deken's brief van 14 Dec. 1779. In Maart van het volgend jaar is zij nog niet beter.

Wat haar stemming aangaat: zeker was Betje Wolff in deze jaren, tot volle ontwikkeling gekomen, evenwichtig, en vast in haar overtuigingen, veel beter in staat kalm-gelaten en zelfs blijmoedig ziekte en dood onder de oogen te zien, dan ten tijde van de crisis in haar jeugd.

Tenslotte zij opgemerkt hoe deze ziekte juist was doorstaan, toen de *Oeconomische Liedjes* in 1781 verschenen. Denkt Betje dus aan dezen tijd, dan omspant ook werkelijk de terugblik in het gedicht gegeven, in groote trekken haar geheele leven en is veel beter van samenstelling, dan wanneer we ons aan de gewone uitleg houden.

Men is in 't algemeen te veel geneigd geweest [2]) ook omdat

1) Dyserinck, *Brieven B. W. en A. D.* p. 242—243.

2) Vergelijk ook Dyserinck's onderstelling, dat Betje's vriendschap met Noord-

Digitized by Google

eerst langzamerhand andere moeilijke tijden in haar leven zijn bekend geworden — om al Betje's uitingen over ziekte en innerlijken strijd, over nijd en laster, melancholie en levensmoeheid, toe te passen op de crisis in haar jeugd, vergetend dat zij iemand was die lééfde en voortging, ondanks buien van verslagenheid, gesteund door een onuitputtelijken levenswil, nieuwe indrukken ontvangend, nieuwe aandoeningen doormakend, met al de bewogenheid van haar temperament. Wel wekken nieuwe tijden van vreugde of leed herinneringen aan vroeger, maar deze blijven op den achtergrond vergeleken bij de tegenwoordige, haar geheel vervullende ontroering. Minder dan iemand heeft ze zich, op de wijze van Ritter Toggenburg blind gestaard op één voorval in haar leven, al vergeet zij niets en verwerkt alles in den groei van haar persoonlijkheid.

H. C. M. GHIJSEN.

---

kerk uit 1755 zou dagteekenen. (Gids 1884, III, p. 17 v.), reeds door Mej. Naber (a. w. p. 47) weerlegd, maar door Dr. Prinsen (*Handboek tot de Ned. letterk. Gesch.* p. 475) weer aangenomen. Ook schijnt het mij bijv. onjuist, Betje's boutade tegen de petits-maîtres die hun neus ophalen voor een ontwikkelde vrouw, op haar Vlissingschen tijd toe te passen (verg. Naber a. w. p. 22). De passage is uit *Aan mijnen Geest*, een gedicht uit het jaar 1774; Betje had in den Beemster ruimschoots gelegenheid gehad zulke jonkertjes te ontmoeten; het feit dat ze hen laat erkennen dat zij een vrouw is met veel verstand en oordeel, wier geschriften door deskundigen worden geprezen, bewijst duidelijk dat zij hier niet denkt aan haar jeugd.

UIT GOUDSCHE RECHTSBRONNEN.

Wij zijn door de zorg van de „Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht" een lijvigen bundel Goudsche Rechtsbronnen rijker geworden, uitgegeven door den Heer Mr. A. Meerkamp van Embden. Hetzelfde als ik vroeger gedaan heb met den bundel Bergen-op-Zoomsche rechtsbronnen, nl. mededeelen hetgeen er voor het Middelnederlandsch belangrijks en nieuws uit te leeren is, zal ik nu met deze nieuwe uitgave doen. Gelukkig kan ik over de bewerking van dezen tekst spreken op een geheel anderen toon dan ik genoodzaakt was te doen met betrekking tot de Bergen-op-Zoomsche stukken. Hier is een man aan het werk geweest, toegerust met eene voldoende kennis der Middeleeuwsche taal, zooals men ook van den uitgever der twee deelen „Rekeningen van Leiden" in de werken van het „Historisch Genootschap te Utrecht" kon verwachten. Evenwel geheel vlekkeloos is ook deze uitgave niet, maar het aantal onjuiste lezingen is gering in vergelijking met de lijvigheid van den tekst, en wie zich bewust is van de onvolkomenheid van eigen werk, wacht zich van een ander het volmaakte te verlangen.

Ik zal dan beginnen met het aanwijzen van de onjuiste lezingen en de verbeteringen daarvoor aan de hand te doen: er zijn enkele onder, die niet zonder belang zijn voor den Mnl. woordvoorraad. Op bl. 11 in een Oorkonde van 1391 lezen wij: „voort so hebben wy hem gheoorloft ende ghegeven die *zoecslaghe*, dierre leyt tusschen synen hofsteden ende den voet van den Yseldijc, op (*om op*) te tymmeren ende op te pooten ende gheen aerde daerof te voeren tot ghenen tijden, mer des so sel hi houden buten der stede cost ende scade die kaa voor deze *zoecslaghe* tot sulken kooren als men die kaa

Digitized by Google

sculdich is te maken scoudwijs [1]) oplopende an den Yseldijc ter goeder scape (*vorm*, *gedaante*)". Herinneren wij ons dat *c* en *t* in de hss. meermalen niet te onderscheiden zijn, dan ligt het voor de hand in de plaats van het onverstaanbare *zoecslaghe* te lezen *zoetslaghe*, d. i. *zootslaghe*, *zoodslaghe*, welk woord op eene andere plaats in dezelfde rechtsbronnen in laatstgenoemde spelling voorkomt, nl. 38, 16: „die grafte voort van der *zoodslage* tot in die Goude al langhes II r. wijd ende die hoofde also wijd alse die brugge bi V". De heer Beekman, dien ik over de zaak raadpleegde, deelde mij mede, dat hij mijne verbetering waarschijnlijk vindt, doch dat hij geene andere voorbeelden kent van het woord, welks beteekenis vermoedelijk is „de plaats of het stuk land, waar zoden geslagen of gestoken worden". In den zin van „het slaan van zoden" staat *zoodslach* in Beekman's wdb. vermeld. — Bl. 26, 23 (*a.* 1405): „dat die borghermeysters *wakes* soude winnen", l. *wakers*; bl. 75, 85: „daer die waterscap in *ghedelven* is", l. *ghedolven*; bl. 95, 8: „tenwair dat sake dat sy losten of *laeden*, l. *loeden*"; bl. 96, 8: „op een *wasende* water", l. *wassende*; het tegengestelde van „een vallende water" (*ald.*; dezelfde onjuiste lezing, bl. 109, 2): bl. 100, 16: „sy en sellen eerst besien (l. *besien sijn*) van den vleyschvinders"; bl. 122, 70: „dat gheen molenaer noch *bleysters* enige honden houden die door den ring [2]) niet en mogen", l. *bleycsters*; bl. 129, 101: „dat alle diegene die lijnbanen hebben om der stede muer, datse die houden also dat men *se* (l. re) gaen ende staen mach"; bl. 41, 3: „geen nopsteren noch *scoersteren* noch kemsteren", l. *scroedsteren*, d. i. „eene vrouw die laken snijdt"; zie voorbeelden in het *Mnl. Wdb.* op *schroodster*.

---

1) Dat woord moet onjuist zijn overgeleverd. Waarschijnlijk is te lezen *stoupwijs*, zie stoep, 2): „oprit of oprel tegen een dijk, kade of weg" (Beekman). Misschien is ook alzoo te lezen voor *scaepwijs*, ald. 62, 2: „so sel elc man op die haven voer sijn plaet die haven dyepen *scaepwijs* of also dat die scepe ant lant mogen leggen ende dat die vaert midden ruim blijft te vaerne"

2) Zie Stoett, *Sprwdb*3. n. 210.

Digitized by Google

Bl. 161, 212: „voldoen hair be*virt*" (l. *bevairt*); bl. 165, 221: „dese sal mogen mangelen" (na *sal* in te voegen *men*); bl. 173, 252: „een *bout* stroo" (l. *bont*); bl. 188, 316: dat alle die scepen die in de haven leggen *geruyst*, dat zij die uuten haven bringen" (l. *gecruyst*, d. i. „zeilree"?; vgl. *Wfri. Stadr.* 2, 212, 110: „een scipper als hy *cruyst* leet ende reed is om te zeilen buten dunen", en *O. Vaderl. R.* 3, 343, 13: „een scipper daer hi coomt an enige haven daer hi waent te laden sijn eigen scip, soo sullen die kinder (*de matrozen*) laden hoor voeringe an swaer goet, voor dat die ree ant *cruys* hanget"; bl. 216, 58: „sullen hoir tonnen moeten *wernen* by dage upte straet ende niet by avondt" (l. *wermen*; *ald. ook*: „dat nyement gheen tonnen binnen noch after zynen huysen branden noch *wermen* en zal mooghen"); blz. 405, 2: „van een boodte (*vat*, *ton*) [1]) romenie ofte bastaert, van een pype *pictons* ofte maleveseye zal men betalen tot craengelt enz. (l. *pictous*, wijn uit Poitou"); bl. 491, 58: „dat men excijs geven sal van den *bardenwijn* (l. *barndenwijn*, brandewijn)".

Op een paar plaatsen ligt de fout niet zoo voor de hand, nl. 188, 318: „dat alle dieghene die palen of styelen in hoir *incken* int water hebben staende, dair die scepen mede bescadicht moechten worden, dat zy die uutdoen". *Inke* of *enke* beteekent „duim" (eng. *inch*) en wordt in het Mnl. vooral gebruikt voor het meten van verwondingen. Dat kan dus hier niet bedoeld zijn. Daarentegen past hier volkomen *iucken*, dat zonder twijfel in het hs. staat. Zie *Mnl. Wdb.* op j o c, 2), „in het water geslagen paal of palen" en ald. *O. W. v. Amst.* 19, 17, 2: „nyemant en moet nije *jucke* steken int Ye of in die Aemstele, tenzij bij den ghemeynen gherechte".

Ook op bl. 288, 289 is eene foutieve lezing, welke niet onmiddellijk in het oog valt. Daar staat: „biddende Godt almachtich ... omme *ghelyde* weder ende bescermenisse van plagen, pestilentiën ende waternoot, ende dattet gemeen lant

1) Zie *Mnl. Wdb.* op b o o t.

Digitized by Google

geverscht (*opgeknapt*, *verbeterd*, zie *Mnl. Wdb.* op **verschen**), ende behouden (moge) worden".

Eerst meende ik in *gelyde* een jongeren vorm te zien van het in het *Mnl. Wdb.* opgeteekende *ghelie*, dat eenmaal voorkomt in Maerlant's *Alexander*, met de bet. „luw". Doch bij nader inzien heb ik die meening laten varen, omdat „luw" bij „weder" niet past; eene plaats is „luw, tegen den wind beschut", maar niet het weder; ook is het woord zeldzaam, en alleen uit de poëzie opgeteekend en er is dus geen voldoende grond om een gemoderniseerden vorm van het woord in proza te verwachten. Maar vooral heeft mij tot andere gedachten gebracht eene overeenkomstige plaats, waar een ander woord wordt gebruikt, nl. 351, 494: „bidden God van hemelrijck, dat hy ons verleenen wil *getydich* weder ende dat God ons voirt beschermen ende afnemen wil die plage van der pestilentie". „*Gunstig* weder", dat is hetgeen men verwacht dat zal worden afgebeden, en dat dit eene gewone uitdrukking is, bewijzen de voorbeelden in het *Mnl. Wdb.* Men leze dus *ghetide* voor *ghelide*; voor den vorm van het adj. vgl. *ellende*, *ongenade*, *ongelove*, *ongedoude* naast dezelfde adj. op *-ich*, of zoo men meent dat deze woorden den vorm *getide* niet dekken, dan nog eerder *getidich* dan den tekst onveranderd te laten.

Ook op de laatste plaats, die ik zal bespreken, kan de zin slechts door eene gissing verbeterd worden, doch ik vlei mij, dat zij waarschijnlijk mag worden genoemd. Op bl. 40 wordt eene overeenkomst beschreven „mit Rutgaert Gheritssoen die glasemaker, die aenghenomen heeft onse twee uurclocken te stellen ende *geene vast* te houden, ende te maken op sinen cost des daeraen te doen mach vallen te maken, uutgheset van ouderdom of van brande". Alles is duidelijk, behalve dat de aannemer de uurklok „geene vast moet houden". Nu wordt in de overeenkomst zooals die in den tekst luidt, niet gezegd hetgeen toch wel het eerste vereischte is, dat de klok goed moet loopen of liever *gaan*, zooals de oorspronkelijke term is: *loopen* (hd. *laufen*, eng. *to leap*) heeft zich vooral in het Hol-

Digitized by Google

landsche dialekt ten koste van *gaan* ontwikkeld. Hoe zou men nu in het Mnl. „goed of gelijk loopende" hebben moeten uitdrukken? Het antwoord is: door *gencvast*, zooals naar mijne overtuiging voor „geene vast" moet worden gelezen. In het hs. zal wel staan *geencvast* (de *c* en *e* zijn heel dikwijls niet te onderkennen). Het woord is in het Mnl. nog niet gevonden, maar als men bedenkt, hoe gewoon aldaar samenstellingen zijn met *vast* als tweede lid (vgl. *stedevast*, *erdvast*, *buucvast*, en met een werkwoordelijken stam *clefvast*, *gelofvast*; zie *Mnl. Wdb.* op vast, 4) en vgl. ald. 9): „vast, waar men op aan kan", dan zal men moeten erkennen, dat er voldoende grond is om een woord van dezen vorm zeer waarschijnlijk te achten en er met mij eene aanwinst in willen zien voor den middelnederlandschen woordenschat [1]).

Ik zal thans in alfabetische orde doen volgen hetgeen uit den nieuwen bundel rechtsbronnen te leeren valt voor de kennis onzer middeleeuwsche taal; voor een deel zullen het woorden zijn, die òf nog niet of slechts op eene enkele plaats uit het Mnl. waren opgeteekend òf waarvan oudere bewijsplaatsen gevonden zijn dan wij tot heden kenden; ook enkele waarvan de beteekenis mij niet met zekerheid bekend is.

amer, 271, 256, 1: eene soort van *spelt*, met welk woord het t. a. p. (en 293, 305, 1) ook verbonden voorkomt: „dat men voirtan in elke broute biers brouwen sall zeventien sacken mouts, t. w. negen sack havers . . . , vier sack geerst . . . ende vier sack hart coorens (*rogge*) . . . ; amer ende spelt gelijck haver; ende hierof sal men brouwen een ende dertich

1) Het is misschien niet onnoodig op te merken, dat in de lijst van waren, genoemd op bl. 21 met *wyde* bedoeld wordt *uyde*, d. z. *uien*; vgl. *Mnl. Wdb.* op u d e. Bij *liesdel* op bl. 37 behoeft geen vraagteeken te staan: het beteekent eene laagte (*del*) waar *lies* (zie *Mnl. Wdb.* op l i e s c h en l u u s c h) groeit. Ter Gouw heeft, meen ik, den straatnaam „de Niezel" te Amsterdam uit dit woord afgeleid.

Digitized by Google

stocksticx [1]) van de cuype". Over oorsprong en verwanten van het woord zie *Mnl. Wdb.* op amer.

arkier (harkier). Het woord is tot heden slechts eenmaal in een mnl. tekst gevonden in de bet. *boogvormig uitbouwsel aan vestingmuren, wachttorentje, rondeel*". Zie *Mnl. Wdb.* op arcter (in den tekst arkter, waarvoor te lezen is arkier, zooals aangewezen is door Stoett, in *Tijdschr.* 6, 16), en vooral het interessante artikel arkel in het *Ndl. Wdb.* Uit de talrijke plaatsen, waar het woord in dezen bundel voorkomt, zal blijken dat de daar gegeven omschrijving de juiste is. Men vindt het 16, 14: „dat wy... verpacht hebben... dat steenen *harkier*, dat die stede staende heeft bi den ouden doelen an die vesten zuutwaerts van der brugge in deser manieren dat hijd timmeren ende ... sel dicht maken ende dat te bruken tot sijnre orbaer, te beteren ende niet te arghen"; 52, 54: „der stede vesten die gheleghen is after die conincstraet tusschen dat vlamynxbrugghekijn ende dat stenen *harkier* after D.'s van der Gouden hofsteden"; 53, 54: „waer dat sake dat de stede last opquame (*in geval van nood*)... so mach die stede dit *harkier* ende dese loodse mitten vesten bruken"; 72, 80 (a. 1413): „dat houten *harkier* naest der stenen brugghe"; „ende dese vesten ende *harkier* en sel hy nerghent arghen noch meynen" [2]); 73, 81: „onser stede stenen *harkier* after die nuwe haven an der stede vesten"; „des sel heer J. dese toorn of *harkier* houden op zinen cost in rake ende in dake onder der scepen scouwe"; zoo nog eens ald. „dese toorn of *harkier*"; 86, 98: „dat stenen *harkyer* teynden der vogelenzanck an der stede vesten naist des Cleywechs poorthuus"; dat G. dat stenen *harkier* besichgen, gebruucken ende een windmolen dairop timmeren

---

1) Dit woord komt in de Goudsche Rechtsbronnen herhaaldelijk voor; het zal wel hetzelfde woord (in het mv.) zijn als het in het *Mnl. Wdb.* opgeteekende *stocstuc*, naam van een groot vat.

2) Dit woord versta ik niet. Het moet een zinverwant zijn van argen en dus beteekenen *bederven, beschadigen*, maar is tot heden in deze bet. niet gevonden.

Digitized by Google

sal tot sinen oirbair ende profijd, des die vlogelen van der windmolen boven der steden muyer gaen sullen"; zoo nog tweemaal ald. 87, 98 (*a.* 1418).

belichten. In het *Mnl. Wdb.* staat van dit woord één voorbeeld, in de bet. *kunstlicht branden bij eene (kerkelijke) plechtigheid.* Een tweede vindt men in dezen bundel, nl. 71, 79: „so sellen die heylighe-keremeysters ... doen doen ... alle maende een vyghely des avonds ende een misse van requiem des morghens mit IIII tortyse *belicht* tot horen grave op enen dach in elker maent". Dit kan dienen tot gerustst elling van het taalkundig geweten van hen, die meenen, dat men in *belichten* een germanisme heeft te zien. In het Hoogduitsch is het woord eveneens reeds van het Mhd. tijdperk af in gebruik (zie *Mnl. Wdb.* op belichten).

borsegelt (beursegelt, buersegelt). In het *Mnl. Wdb.* staat het woord vermeld met één voorbeeld, waarin het vragenderwijs verklaard wordt door *gangbare munt*; hetzelfde als *gelt dat in borsen gaet* (zie *Mnl. Wdb.* op borse). Hier vindt men tal van plaatsen, waarin het woord in de boven genoemde beteekenis voorkomt. Bl. 16, 14: „hiervoor sal hi der stede jaerlix gheven x st. Hollants *buerzeghelts*" (ook 17); 18, 18: „op thuus sel bliven staen vier pont *buerzegelt* ende vijf scellingen goeds ghelts an jaerlixen renten"; 35, 35: „XXIII ℔ ende XV sc. *buersegelt*"; 40, 38: „hiervoor sel hi van onser kerc hebben enen roc tsjaers of vier pont *buerzegelt* daervoer"; 72, 80: „twintich scellingen Hollant *buerzegelt*" (ook 73; 77; 78, 32).

dworch (dwerch), bijw. *Dwars*: „die slote beginnende te middewaerts in M.'s hofstede gaende ter Goudewaert an tusschen dat erve dat J. C.'s was ende die van G. *dworch* door die laen in die weteringe IIII voete wijd". Het vinden van dezen vorm is daarom van belang, omdat het de eerste en tot heden de eenige plaats is, waar de oorspronkelijke vorm van *dwer* (in „dwerree", mnd. *dwer*, mhd. *dwer*, *twër*), ndl. *dwers* is bewaard. Hij komt overeen met mhd. *twërch*,

Digitized by Google

dwërch, hd. *twërah*, *twërh*, got. *þwairhs*, hd. *zwerch* (naast *quer*; vgl. hd. *zwetsche* naast ndl. *kwets*), en is te vergelijken met het op enkele plaatsen in het Mnl. bewaarde *dorch* naast *dor(e)*, hd. *durch*; eng. *through*; got. *þairh*. Van het subst. *dwerch* is eveneens de bijvorm *dworch* opgeteekend (*Mnl. Wdb.* op dwerch, 2).

elen, znw. m. De naam van den *eland*, tot heden in het Mnl. alleen bekend uit de samenstellingen elenhuut en elenvel [1]) wordt hier voor het eerst gevonden op bl. 110, 7 (*a.* 1488): „soo sellen die zeemwerkers... gheen leer touwen dan gherechtich wiltleder, d. i. herten, hinden, *eelen*, deynen, reen, bocken of gheyten". Dat het woord uit het Slavisch stamt, is aangetoond in het *Mnl. Wdb.* op elen. Het daarnaast staande *dein* is het door tusschenkomst van het ofra. (*dein*, *dain*) ontleende lat. *dama*, ndl. *dam*(*hert*). Er waren al een drietal bewijsplaatsen van gevonden.

elsenaer voor „schoenmakersgezel" was tot heden alleen gevonden als naam van een gild te Zieriksee en te Sluis (*Zvl. Bijdr.* 5, 376; 6, 104). Hier vinden wij het woord in eene lijst van gilden van 1404, bl. 33, gevolgd door de „cordewanieres", die het fijnere leder bewerken, en ook *Zvl. Bijdr.* 6, 104 in verband met de *elsenaers* genoemd worden.

feiter, 303, 322: „alsoo up gisterenavondt upte Goude een, genaempt J. in de Goude omtrent tverlaet omtrent den x uren int water geworpen is geweest van twee gesellen, deselve *feiters* hem stomme ende vermompt houden". Het woord, dat eene afleiding is van *feit*, en wat de vorming betreft te vergelijken met ndl. *dader*, van „daad", wordt hier voor het eerst gevonden. De bet. is evenals in „dader": *misdadiger*. Ook *feit* heeft in het Mnl. vooral de bet. „misdaad, misdrijf".

focke, ndl. *fok*, het woord voor „klein zeil of voorzeil", staat

---

1) Hetzelfde woord is uit het oudnederlandsch der 10de eeuw bekend in den vorm *elo*; zie Kern in *T. en Lettb.* 4, 144; vgl. Gallée, *And. Wtb.* 58.

Digitized by Google

in het *Mnl. Wdb.* vermeld op focke zonder bewijsplaatsen (alleen in een artikel van Kiliaen). Bij voc staat waarschijnlijk hetzelfde woord vermeld, maar in eene andere beteekenis. Hier vinden wij er een, nl. 162, 214: „die verdachvaert sijn geweest in den Haich te comen (omdat si) verby Geervliet ende die ghlee gevaren sijn geweest sonder hair zeyl te strijcken of hair *focke*" (*a.* 1438).

glee (ghlee), in de zoo even genoemde plaats is daar waarschijnlijk als plaatsnaam bedoeld, maar is natuurlijk oorspronkelijk een zaaknaam. Het woord is uit het Mnl. nog niet opgeteekend. Waarschijnlijk mag men als de beteekenis er van aannemen „geul, vaargeul, smalle vaart", afgaande op hetgeen in het *Ndl. Wdb.* op glee is opgemerkt over de overeenkomst van dit woord en glip (zie *Ndl. Wdb.* ook op dit woord). *Glee* komt in het Ndl. in verscheidene tongvallen in verschillende opvattingen voor, maar geene er van kan de beteekenis ophelderen van dit hier gevonden woord. Maar het schijnt wel zeker, dat men hier niet kan uitgaan van „glad, glijden, glinsteren" als grondbegrip.

grijnsboom, hier voor het eerst gevonden met de bet. *boom of lange stok met een grijns of momaanzicht*, in eene merkwaardige straf voor een zekeren Wouter, gezworen bierdrager, die een vat hoppe gesmokkeld en dus tegen zijn eed gehandeld had, waarom hij ook tot eene kerkelijke straf werd veroordeeld. Zie bij 169, 236: „noch soo sal deselve Wouter gaen up en sonnendaghe naestcomende voir die crucen in een pair lynen clederen barrebens ende een *grijnsboom* up sijn schouderen". De man liep alzoo voor spot langs de straat met dat boven alles uitstekende mombakkes. Ik stel mij nl. voor, dat hij het eene of andere monsterachtige of op zijn meineed doelende „momaanzicht" aan een langen stok op de schouders moest dragen. Bij Quanter, *Schand- und Ehrenstrafen* wordt op bl. 55 wel van „Schandmasken" melding gemaakt, maar alleen van dezulke, die vóór het aangezicht gedragen werden. Een tweede voorbeeld van eene der-

Digitized by Google

gelijke straf als in de Goudsche rechtsbronnen zou dus ter bevestiging mijner opvatting gewenscht zijn. Grijns voor „mombakkes" (*Ndl. Wdb.* kol. 726) was tot heden uit het Mnl. niet opgeteekend: uit de 16de eeuw kennen wij het nauwverwante *grinse* in *Gemma Voc.*: „grinse of grijnaensicht, larva, quod opponitur faciei ad terrendum pueros". De ouderdom van *grijns* wordt dus door deze plaats teruggebracht tot de Middeleeuwen.

harkier. Zie arkier.

huusraet staat 162, 224 in de tot heden niet opgemerkte, ook in het *Mnl. Wdb.* niet vermelde, beteekenis van *roerend goed* in het algemeen. Het is dus een zinverwant van have, het tegenovergestelde van *erve*, „vast goed", en kan dan ook, hetgeen ons nu zeer vreemd moet voorkomen, de beteekenis hebben van *vee.* In dezen zin vinden wij het woord op de boven genoemde bladzijde: „datter nyemant eenich gerooft goed copet, dat coomt uten lande van Gelre, t. w. van pairden, besten (*koeien*) ende ander *huysraet*". Bevestiging van dit gebruik verschaft ons Bottelgier's *Summa ruralis*, waar het woord herhaaldelijk in dezen zin voorkomt; zoo b.v. in c. 180: „die differencie van den *huysraet*, cateelen ende erven of lant"; ald. ook „*huysraet* of roerende goet", o. a. „visch van viveren zeder die middemaent van September tot die halve Maerte"; „tgroene coren is ghehouden voor *huysraet* te Bergen, maer te Valenciennes ist erve"; „scuyre ende ander tymmeringe (*bij een kasteel*) sijn gehouden voor *huysraet*"; alle „tgeene datter roert ende wendet (aen den wintmolen) is *huysraet*..., alle tgheen dat niet en wendet..., die staken van den molen ende tcruce diet draghet is erve".

inonabel, 252: „upte peyne... van onssen ontfangers, hem onderwindende van onssen voirsz. penninghen van de privatie van huere officie ende tot ewigen dagen onwert ende *inonhabel* te wesen eenige officie te hebben". Een merkwaardig voorbeeld van een woord, gevormd met twee voor-

Digitized by Google

voegsels, een nederlandsch en een fransch, van dezelfde beteekenis. Te vergelijken hiermede zijn de woorden op-*ijschap* als *voogdijschap*, *partijschap*, maar van een woord met twee hetzelfde beteekenende voorvoegsels is mij geen ander voorbeeld bekend; in *verexcuseeren*, *verreneweeren* en dgl. zijn de praefixen verschillend van beteekenis.

lazerusclappe, 57, 60: „int jaer 1411 ... doe wort overdragen ..., dat nyement gheen lazerusclappe slaen en moet van binnen noch van buten der vryheit van der Goude anders dan diegheen, die die huusmeysteren van der (*l.* den) lazerus alhier daertoe scickt ende ordeneert tot onser lazerus behoef, op een boeten enz., uutgheset waer dat sake datter een vreemd lazerus quaem van buten, diet niet en wist ende bade mitter clappe, die en soude binnen den eersten II dagen niet verbueren" (*opschr.* Lazarussen ofte leprosen); ald. 58 ook „clappe slaen" en „metter clappe gaen". Een zoo duidelijk voorbeeld van het woord was uit het Mnl. nog niet opgeteekend. Ook blijkt hier dat de melaatschen „met de clappe gingen" (*klapliepen*) om giften in te zamelen ten voordeele van het leprozenhuis.

lecworse: 362, 529: „dat nyemant hem en vervordere enige bostel ofte *lecworsse* te vercopen of te setten van de Dijcxpoort off tot dat tolhuys toe ..., tsy up wagenen oft anders, upte boeten enz."; 376, 11: „men zal in geen scepen mogen leggen eenige cleyn bier off *lecworse* als dieselve scepen Goudtse bieren geladen hebben"; 435: „Goutsche bieren van mindere pryse dan van een oortgen die pinte, tzy dat bier *leckwors*, naebyer of scharpbyer genaempt mach sijn"; 450, 28: „cleen bier oft *leckworse*". Kil. geeft worsse, hetzelfde als wesse en worte, waarvan hij het eerste verklaart als „dilutum malti cervisiarii, mustea cervisia, decoctum", en het tweede als „ghesoden mout, mustea cervisia et tepida, dilutum ex quo postea cervisia coquitur"; ook naebier en naegoed genoemd; voor *nabier*, dat in het Mnl. Wdb. ontbreekt, zie 520, 144: „dat veele brouwers

Digitized by Google

hem vervorderen... te vercopen zeker *nabier* hair brouwersknechten"; „die brouwersknecht sal gehouden wesen sijn *naebier* geheel in de ketel te brengen": zoo nog eens ald.; voor lec- in „lecworsse" zal wel mogen worden verwezen naar Kil.'s leckwijn, lekewijn, drupwijn j. veurloop, mustum lixivum, protropum. Bostel beteekent „afval uit de brouwerij" (*Mnl. Handwdb.*, in het *Mnl. Wdb.* verkeerd verklaard, en zie *Ndl. Wdb.*).

ondorperlike, bl. 308, 350: „alzoo J. de cuper hem onlanx leeden onduechdelicken ende onredelicken gehadt heeft ... tegens J. zijn vader, hem onmanierlicken ende *ondorpe(r)licken* toespreeckende". Bedoeld is natuurlijk *dorperlike.* Zie een artikel over „de versterkende kracht van *on*" in *Tijdschr.* 19, 135.

onruumte (onruymte), znw. vr. bl. 416, 16: „men zal geen *onruymte* in de voorsz. poorte mogen zetten"; 417, 19: „dat men tot gheenen plaetsen eenich houdt off anders *onruymte* sal moghen setten off leggen dan datter twee wagens voerby malcander sullen moghen", en ald. 21: „dat niemandt en sette, werpe ofte legge eenrehande *onruymte* offte vuylnisse op dat kerckhoff". Vgl. 257, 194: „ghene platinge te besetten of *onruym* te houden". Het woord was uit het Mnl. nog niet opgeteekend, wel het als znw. gebruikte bnw. onruum, waarvan men een paar voorbeelden kan vinden in het *Mnl. Wdb.* in de bet. *iets dat meer plaats beslaat dan wenschelijk is, dat ergens in den weg ligt.*

poppen leggen, 310, 354: „alzoo die van de(n) gerechte int zekere geadverteert ende gewaerscuwet zijn dat eenige persoonen, in maniere van vrouwen gehabitueert uut eenigen plecken souden comen omme alhier binnen ende buten der stede van der Goude ... *poppen* te *leggen,* dair groeten scade van brant ende andere onverwinlicke laste of comen mochte", d. i. „in brandbare stoffen gedrenkte of er mede gevulde stroopoppen neerleggen om brand te stichten". Het woord staat in deze beteekenis in het *Mnl. Wdb.* met één voorbeeld

Digitized by Google

opgeteekend. Vgl. *Ndl. Wdb.* op brandpop, en Hooft, *Ned. Hist.* 154: „om dat fransijn, dat was (*het perkament en zegelwas der privileges*), als *poppen geleit* om brant van oproer te stichten, eens vooral in 't vuur te werpen".

remmel, znw. m. Een merkwaardig woord voor *halsjuk, halsblok of halsbeugel van dieren* (vgl. kennewe in het *Mnl. Wdb.*), dat tot heden alleen gevonden was in een Limburgsch geschrift uit de 18de eeuw; zie *Mnl. Wdb.* op remmen). Men vindt het hier op twee plaatsen, nl. 122, 70 (*a.* 1488): „dat gheen molenaer noch bleysters (*l.* bleycsters) enige honden houden, die door den ring niet en mogen [1]), die an dat raethuus hanct...; ende ist by alsoo dat sise... laten gaen sonder denghenen dairby te wesen, die se toebehooren ende sonder *remmel* an hooren hals te hebben, vier pont wegende, dat wair up die boeten voirsz."; en 231, 116 in de bijvoeging: „ende dengheenen, die den *remmel* niet en hebben an den hals, die zal men die voet offhouden". Door deze bewijsplaatsen wordt het bestaan van het woord tot een meer dan twee eeuwen ouder tijdperk teruggebracht, hetgeen ook daarom van belang is, omdat van de woordfamilie van het ww. *remmen* tot heden nog maar enkele sporen in het Mnl. waren gevonden. De *Teuth.* geeft remmen op als zinverwant van „stil doen staen, sistere", maar uit schrijvers was noch het ww. zelf noch eene afleiding opgeteekend. Zie voor de verwanten van *remmen* buiten het Mnl. het etym. wdb. van Franck-Van Wijk op rem.

scouder, 175, 258: „dat een ygelic van elke huus een man te bijt seynt ende die sellen comen... by thoff, ende dat ander tusschen Cleywechpoort ende Dijcxpoort sal men up dese tijt byten mitte *scouderen*". De zaak wordt duidelijk, wanneer men *scouder* opvat als een anderen vorm van *scouwer*, „opzichter", waarvan nog een voorbeeld gevonden

1) Zie Stoett, Sprwdb.[2] 210: „dat kan niet door den *beugel*" en *Mnl. Wdb.* op rinc, kol. 1430.

Digitized by Google

is in *Handv. v. Alkm.* 76 *b*: „die schouders van den vleesche". Zoo vindt men ook meermalen *houden* en *afhouden* voor „houwen" en „afhouwen" (zie o. a. de vorige blz.); en *vleeschhouder* voor „vleeschhouwer".

scoverlinc „schaats" was tot heden uit het Mnl. evenmin opgeteekend als het ndl. „schaats", wèl uit de 16de eeuw en uit Kil. en uit latere Mnl. tongvallen. In het *Mnl. Wdb.* staan uit mnl. schrijvers geen voorbeelden. Men vindt er hier een, verbonden met een ander woord voor „schaats", nl. *scricschoen* op bl. 149, 168: „dat men die straten niet en begiet (nl. *bij vriezend weer*)... noch desgelijcx te riën mit genen *scoverlingen* noch scrijcscoenen upter straten". Zie *Mnl. Wdb.* op schovelinc en schricschoe, dat evenmin voor het Mnl. bewezen was. Een zinverwant van het laatstgenoemde is hd. *schlittschuh*, dat op eene bedrieglijke wijze door eene gelukkige volksetymologie in de plaats gekomen is van het oudere *schrittschuh*; *schrijden* („met groote stappen loopen") is een synoniem van *schricken* („wijdbeens gaan"). Een ander woord voor „schaats", dat hier niet voorkomt, is *schaverdein*, eveneens voor de 16de eeuw bewezen. Zie over den mogelijken oorsprong het *Mnl. Wdb.* op het woord. Van *schaats* mag ik het er voor houden, dat de geschiedenis bekend is. Men kan ze vinden in de *Versl. en Meded. der Kon. Akad.* (1907), *Afd. Lett.*, bl. 366 vlgg., en verkort in het *Mnl. Wdb.*

smelten, 589, 159: „es geconcludeert bij die meeste stemmen van de vroetscap dat men den armen subveniëren sal ende dat men den turffexchijs sal laeten *smelten* ende den exchijs daeroff niet betalen". *Smelten* staat hier in de ongewone beteekenis „te niet gaan"; *laten smelten* is dus hetzelfde als *te niet doen*, *buiten werking stellen*. Andere voorbeelden daarvan zijn mij niet bekend. — Eene andere, nog vreemdere opvatting van het ww. vindt men in *Lev. v. J.*[2] bl. 204, nl. *doorzijgen*: „gi lederen der blinder, gi *smelt* die vlyege ende verslint den kemel" (*varr.* spyet wt, sijt (= sîet)).

Digitized by Google

Dit is misschien de bet. van het woord, waarvan men moet uitgaan voor de verklaring der opvatting *afgang hebben*, van dieren, op verschillende plaatsen eigen aan het ww.; zie *Mnl. Wdb.* op smelten. Zie een artikel van Prof. Swaen in *Neophilologus* 3, 203 over smelten in deze bet. en de daaruit overgenomen romaansche woorden.

sparnaye, 324, 2 (*a.* 1517). Dit tot heden in het Mnl. niet gevonden, als geslachtsnaam nog heden bekende, woord komt voor in den volgenden samenhang: „diegheen die hoor huysen... rietdack geweest heeft ende tzelfde heel nu off willen breecken ende mit hartdack willen decken, die zal men dubbelt dack geven, t. w. II rijnsgulden van de roe, t. w. een heel huys of geheel dack, ende nyet die by vacken of een vack ofbrect, sooverren sy opte oude *sparnaye* decken souden moegen of *sparnaye* te vernuywen". Het vermoeden ligt voor de hand, dat men hier te doen heeft met eene afleiding van *spar*, „dakspar". Maar de verhouding van dit woord tot den uitgang blijft onduidelijk. Doch er is een andere tekst waarin een juistere vorm voorkomt, die dezen opheldert, nl. 512, 21 (*a.* 1517): „sooverre sy opte oude *spannaeye* decken ende sooverre sy gheen geheele oude *spannaye* of en breken ende die geheel vernuwen ende sooverre sy gheen geheele oude weegen (*muren*) ofbreken". *Spannaye* is nl. gevormd uit *span*, „dakspan", met den afleidingsuitgang *age*, die in meer mnl. woorden in den vorm *-aye* voorkomt, b.v. bij Hadewijch *bernaye*, uit ofra. *barnage*, „ridderschap". *Spannaye* beteekent de gezamenlijke dakspanten, en *sparnaye* is daaruit gevormd door vervanging van *span* door *spar*.

vermaelt vleesch, voor het eerst hier gevonden op bl. 209, 38: „Van *vermaelt* vleys. Alle vleys dat *vermaelt* is, zal men leggen up eenen scoonen douck [1]) of in een mouwe [2]),

1) Men zou van te voren niet verwachten, dat deze in het Westvlaamsch zoo gewone klank van *oe* voor lip- en keelletters ook in een Goudsch geschrift zou worden aangetroffen.

2) d. i. *moude*, „bak". Zie *Mnl. Wdb.*

Digitized by Google

updat ment kennen mach, ende dit zal wesen vant eerste mael naedattet *vermaelt* is; ende tanderde *vermaelde* mael zal gesouten wesen", en zoo nog driemaal aldaar. De beteekenis is „dat gedurende een of twee *malen* op de markt of in de hal te koop is geweest"; vgl. *mael* in de bet. 7) in het *Mnl. Wdb.*, nl. „de tijd van een voormiddag of namiddag, gedurende welken eene waar op de markt te koop is". Dat men spreken kan van „een vermaelt *mael*, dat gezouten is", bewijst dat het woord *mael* de bet. „vleesch" heeft overgenomen. Trouwens het ndl. woord *maal* in „middagmaal, maaltijd" e. a. is hetzelfde als het boven genoemde. Zie *Mnl. Wdb.* op mael.

weite, een tot heden onbekend woord; de beteekenis is eene soort van *beuling*. Men vindt het op de volgende plaatsen. 101, 18: „van die *weyten*; dat men geen *weyten* vercopen en moet die van buten incomen, tensy dat sy eerst besien sijn van den vleysvinders"; 210, 40: „noch van *weyten* ende boelingen; dat alle dieghenen die *weyten* of bolingen te coop brengen, dat die zullen staen enz."; *ald.* „ende zullen des sonnendaechs ende ander vierdagen mit hoir *weyten* staen ende thuys gaen, als die vleyschouders upsluten (*sluiten*)"; 257, 192: „verkenvleysch of *verkensweyt*"; 292, 302: „eenich vleys, *weyten* of anders"; 399, 28: „dat men geen *weyten* slachten ofte uytval [1]) van beesten hierbinnen zal mogen brengen off bruycken [2]) anders dan smeer"; ald. ook „zijn *weyten* vercopen" en „*weyten* ende boelingen vercoopen"; 400, 31: „men zal geen verckenvleys, *weyten* ofte uuytval langer mogen bruycken dan up hoor malen, gelijck die vleyschouwers hoor vleys in de halle bruycken, ende en zullen na die malen tzelfde verckenvleysch, slachten ofte *weyten* niet weder ter marct mogen brengen". Het woord is mij nergens voorgekomen, en ook in de mhd.

---

1) d. i. *afval*. Zie *Mnl. Wdb.* op uteval.

2) Herhaaldelijk vindt men dit woord in dezen bundel in de bet. „in het klein vercoopen". Zie *Mnl. Wdb.* op bruken, 5).

Digitized by Google

en mnd. woordenboeken is het niet opgeteekend; ook niet bij Kil. en Plant.

wijchgeren, znw. o. Het mij onbekende woord schijnt „schietbal" te beteekenen; men vindt het 333, 432: „dat nyemant... hem en vervordere voirtan die cloot of dat *wychgeren* te schieten of den bal te slaen tusschen enz.", en 459, 8: „te caetsen, cloot schieten ofte werpen, havertgen [1]) te werpen, *wijchgeren* te schieten".

Ten slotte noem ik een drietal woorden, naar welker verklaring ik tot heden tevergeefs heb gezocht: nl. **foyer** (520, 143: „die *foyer*, die hem helpt lossen off laden; **calloot** (554, 72: „drie sacken tarwe off *calloot*") [2]) en **ziste** (560, 12: „die watermeesteren... sullen ommegaan zien die gebreken van die waterscippen ende *zisten*"). De *z* kan ook eene behulp-schrijfwijze zijn voor de palataal-*g* of *j*; en zoo zou het woord kunnen beantwoorden aan ofra. *giste*, fra. *gîte*, maar eene beteekenis van dit woord, die in den samenhang past, vind ik niet vermeld.

J. VERDAM.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

94. EEN ATLAS OPVESTEN.

In Het Swart Toneel-Gordyn / Vertonende / De Lauwer-Bladen / Gestroit op het Graf van / de Heeren / Cornelis en Johan de Wit. / Vervat in drie Deelen. anno 1678, dl. 3 trof ik op blz. 2 onder het bekende gedicht, dat in Vondels *Poëzy* 1682 I blz. 576 voorkomt als „Ter eeuwige gedachtenisse van den heer Joan de Wit, Raetpensionaris van Hollant, & c., in *Het Swart Toneel-Gordyn* echter heet: „Ter eeuwiger Gedachtenis van de Heeren Cornelis en Johan de Wit", het jaartal 1677 en uitdrukkelijk er

1) Ook dit spel is mij onbekend.

2) Als *off* gelijk is aan lat. *aut*, dan kan *calloot* hetzelfde woord zijn als het door Kil. vermelde *kalluyt*, d. i. „rapa, rapum".

Digitized by Google

bij „In 't 89 Jaer ouderdoms" onder den naam J. v. Vondel.

Het komt mij voor, dat deze dateering van het gedicht de juiste is, vooral omdat *Het Swart Tonel-Gordyn* een betere lezing geeft en een juister opschrift bovendien. Geen lezer toch kan het ontgaan, dat beide broeders worden herdacht.

De tekst in de *Poëzy* luidt:

Hy best zich zelven, door veel wonderdaên bedreven,
Een' Atlas, opgegroeit tot zulk een lastigh pak [1]).

De verklaring hiervan gegeven berust op de aanneming van een werkwoord: „zich besten", wat dan beteekenen moet: „zich het best afteekenen" [2]).

In *Het Swart Toneel-Gordyn* lezen we:

Hy vest, zich zelven, door veel wonderen bedreven
Een Atlas op; gegroeit tot zulk een lastig pak.

Deze redactie is volkomen duidelijk. *Opvesten* beteekent hier: op zich nemen [3]); *atlas*, last, drukte [4]). De inhoud der verzen is derhalve: hij neemt door de vele groote daden, die hij verrichtte, een zeer moeilijke taak op zich, die uitgroeide tot een zoo zwaren last.

Nog op een andere plaats wijken de teksten in 't oogloopend van elkaar af. Ik aarzel echter niet aan de *Poëzy* daar de goede lezing toe te kennen. In vers 7 namelijk heeft *Het Swart Toneel-Gordyn* „bedreven" in plaats van het betere „gedreven".

Mijn conclusie is, dat het onwaarschijnlijk is, dat de *Poëzy* den eersten druk of de lezing naar het hs. bevat en dat de mededeeling van Brandt, wat betreft het jaar 1674 als terminus ante quem, aan twijfel onderhevig is [5]).

A. SCHILLINGS.

---

1) Unger's Vondel, dl. 1671, blz. 294, vs. 3—4.
2) Idem. Cf. Diferee, Volledige werken van Joost v. d. Vondel, dl. 2, blz. 933.
3) Zie het Woordenboek der Ned. taal. 4) Idem.
5) G. Brandt's, Leven van Vondel (ed. 1905), blz. 117.

Digitized by Google

ETYMOLOGISCHE AANTEEKENINGEN.

Na, naar. — Het Nl. Wb. zegt (IX 1309): „Zooals De Jager opmerkt (*Taalk. Mag.* 1, 61; a° 1835) is het Huydecoper geweest, die (Pr. 1, 29) heeft bepaald dat *na* en *naar* als voorzetsels moesten worden onderscheiden zooals men nu in de geschreven taal gewoon is; Bilderdijk (zie *Ged. v. P. C. Hooft* 3, 22) vond dat onderscheid zeer willekeurig, en de gesproken taal houdt er zich ook niet aan; deze kent in N.-N. alleen *na*, in Vlaanderen alleen *naar*." Huyd. merkt er echter bij op: „zoo zal men dit doorgaands bij onzen Dichter [Vondel] onderscheiden vinden". (De Jager verwijst t. a. p. naar Bruining Ndd. Syn. I 24; daar wordt nog opgemerkt dat Vondel in latere gedichten *na* en *naer* scheidt.) Ook wòrdt bedoeld onderscheid in het spreken wel gemaakt, al is het lang niet algemeen. Of dat uit de schrijftaal ontleend is, is zeer de vraag; in een groot deel van Groningen althans maakt men hetzelfde verschil tusschen *noa* en *noar*. Van Lelyveld, die den 2[en] dr. van H.'s *Proeve* uitgaf, stelt t. a. p. slechts, dat *naarvolgen*, *naarbootsen* en dgl. van H. afkomstig zijn; verder zegt hij: „Vondel schijnt de eerste geweest te zijn, die het boven opgegeven onderscheid tusschen *na* en *naar*, doorgaands, in acht genomen heeft; 't welk tegenwoordig bij onze nauwkeurigste schrijvers [bij comp. met *naar* spreekt hij van „de meeste tegenwoordige Liefhebbers van eene kuische taal"] gevolgd wordt." — Op een geumlautet adv. zooals mhd. *næhe* (ohd. *nâhi* 'subito') wijst mnl. (*ge*)*neken*, Teuth. *neecken*, mnd. *nêken*, *neiken*. Vgl. verder Mnl. Wb. *genaeyen* en wat daar geoordeeld wordt over *naeyen III*. — Kan het Nl. Wb. *nee I* genoemde ook *nĕ* zijn?

Digitized by Google

NAAR (adj.) Wegens de gebrekkige overlevering en overbrenging uit het fri., die bij de Willekeuren van Vredewold zijn op te merken, is *bynaren* (var.: *benouwen*) in 26 (p. 15 Pro Exc. IVi; Von Richthofen 379) geen voldoend bewijs voor (noordoost.) mnl. *nare* 'nauw', al is het bestaan van dit woord zeer waarschijnlijk.

NACHTMERRIE. Wangeroog *rîdîmêr* f.; ook op W. *reed* deze; ze heette ook *wôdlrîder* m. = ndd. *wâlrîder* (vgl. voor de bet. ags. *væl* 'lijk' met anderen vocaaltrap).

Ofri. *NAGA enz. Oofri. **naga* = ohd. *nagan* is op te maken uit Wangeroog *nag* 'knagen'. De wortels met en zonder *k* in den Anl. komen ook voor met inl. *gg*. Bremisch-ns. Wb. *knagge* 'eine gute Ecke, oder dickes Stück Brodts', dre. *knag* (De Jagers Arch. I) 'uitgesneden hoek of kerf', b. v. uit een tak, uit het oor van een schaap, als herkenningsteeken. Molema heeft [1]) *knagge* „gewoonlijk olle —, van een oud paard, ook wel van een oude koe gezegd, en zoo veel als: oud, mager schepsel.... *knagge* van knagen... daar het beest geene tanden meer in den bek heeft"; [2]) *knaggen* = *karven* ('kerven') 'ringen om de horens van koeien'. Westerwolde *knage* 'kerf' (Driem. Bl. 13, 127) is dit woord: volk. *a* ware *oa*. Voor *nagg-* in het ndd. en scand. z. Falk-Torp. Vgl. ook Mnl. Wb. *naggen* (Teuth.).

NAMENS *enz.* NAMENS is eer met F.-V. W. te houden voor opzettelijk gevormd, dan met Nl. Wb. voor overgenomen uit het hd. Vooreerst kan gedacht worden aan invloed van het veel oudere *wegens* in de bet. 'vanwege'; dan is echter vreemd, dat *namens* niet uit vroegeren tijd is genoteerd. Daarom is een algemeene bespreking der formatie gewenscht. Zulke woorden op *-ens* zijn ten deele oud; *jegens* en *nevens*, *neffens* zijn mnl.; voor mnl. *behouden* (+ subst.; acc. abs.) en *nopende* heeft reeds de 16e E *behoudens* en *nopen*(*d*)*s*, met de welbekende zoogen. adv. *s*, die ook *doorgaans*, *wetens*, *willens*, en *alvorens*, *bevorens*, mnl. en gron. *van verrens* e. a. vertoonen. Maar opmerkelijk is, dat *-ens* bepaaldelijk voorkomt in woor-

Digitized by Google

den die, zooals *wegens*, veel gebruikt worden in wetten, reglementen enz. Thans ziet men daarvan in het Mnl. Wb. ook een vrb. onder *vermogens* (16e E). In zulke stukken vooral is ook het gebruik opgekomen van vertaalde ptc. (meest prs.) als *aangaande* (reeds mnl.), *aangezien* (mnl. *aen(ghe)sien dat* conj., *aen(ghe)sien* praep.), *niettegenstaande* (mnl. ook *niet jegenst.* en *niet wederst.*), *betreffende*, *belangende*, *rakende*, *gedurende* (mnl. *sijn leven lanc ged.*, *durende ener tijt*) en bov. vermeld *nopende* (voor *behouden* daar meest *behoudelike*). Met adv. *s* werd *-ende: -endes* > *-ents* > *-ens*, en dit laatste, reeds voorkomend in praepp. (z. bov.) die ten deele ook oorspr. ptcc. waren, werd in de 19e E productief. Voorloopig kan men zich, bij het ontbreken van détail-onderzoek, de zaak zóó voorstellen. Fr. *suivant* werd vertaald door *volgende*, waaruit met „adverbiale" *s* *volgendes* > *volgens*. *Volgende* is reeds mnl. praep., en Voc. Cop. heeft het als 'porro'. Mnl. *volgen(de)s* is niet overgeleverd (wel *vervolgens* adv.; verder mnd. *volgendes* 'vervolgens'), maar bestond stellig. Weldra bezigde men het ook als praep. (*behouden(s)* (z. bov.) eveneens). En daar het alras zeer gebruikelijk werd (b.v. in *volgens belofte*, *v. art. 34*), lokte het tot allerlei navolging. Zoo werd *ingevolge*, waarachter *van* behoorde, evenals *volgens* onmiddellijk bij het subst. aangesloten (blijkens Nl. Wb. reeds Cost. v. Brugge 1723). Verder werd, zooals *in*, *ten gevolge van* met *volgens* wisselde, naast *uit kracht van*, *naar luid van*, *uit naam van*, *ten opzichte van*, *ten tijde van*, *onder voorbehoud van* geplaatst *krachtens*, *luidens*, *namens*, *opzichtens* (Nl. Wb. XI 1416 onder afl. van *opzicht*), *tijdens*, *voorbehoudens* (z. slot). [Vroeger bestond ook *opzichtelijk*, verkort uit *o. tot*, zooals *betrekkelijk* uit *b. tot* en *overeenkomstig* uit *ov. met*. (Nl. Wb. A 3 wordt *ov.* als bnw. beschouwd in: een leer ov. den inhoud der heilige boeken, ov. de waarheid zijn, — als bw. v. wijze in: ov. de natuur te leven; feitelijk zijn beide praep., evenals *volgens*, *opzichtelijk* en *betrekkelijk*), alsmede (slechts Bilderdijk? z. Nl. Wb.) *overeenstemmig* uit *o. met*, tenzij het zijn dat. heeft ontleend aan *conform* of dgl.] Zoo vormt *-ens* van

Digitized by Google

een subst. een praep., met een bet. alsof het subst. werd gevolgd door *van* en voorafgegaan door een gemakkelijk aan te vullen praep. Ten derde: daar *volgens* gelijkstaat met *zooals volgt uit*, gaf men *zooals blijkt uit* weer door *blijkens*; naast *volgens* [en *luidens*] *art. 34* kreeg men dus *blijkens art. 34.* — Voor *van...wegen* is evenzoo *vanwege*(*n*) in gebruik genomen als later *vanaf* voor *van...af* [reeds Staten-Bijbel veel vaker *vanwegen* + acc. dan *van* + gen. + *wegen;* ook *van wegen* + *dat* + caus. zin]; en daarna is het nieuwe woord van de zoogen. adv. *s* — beter partikel-*s* — voorzien in gron. *vanwegens dat* 'wat dat aangaat' en dgl. De procope van *van* is 'te vgl. met de apocope in *ingevolge* (*van*); in de bet. 'aangaande' kunnen isorhythmische uitdr. als *bericht nopens het overlijden* vrb. zijn geweest, ook voor toevoeging van *-s*; in de bet. 'ter oorzake van' kan de vorm zonder *van* uit de andere bett. zijn ingedrongen. Ook kan *van* zijn weggevallen doordat het nutteloos en toonloos was. In elk geval is *wegen*(*s*) vrij oud; de vaste verbinding *deswegen*(*s*) heeft het Nl. Wb. 1e helft 18e E, *dieswegen* in V. d. Goes Briefw. 2, 40 (d.i. 1669). — Èn praep. èn adv. was *achtervolgende* (mnl., 17e E) > *-ns*, terwijl *achtereenvolgens* natuurlijk slechts als adv. voorkomt; *vervolgens* is, gelijk gezegd is, reeds mnl. adv., en is thans in 't zndl. ook praep. met de bet. 'volgens' (z. Mnl. Wb.). Een ander adv. uit praep. + subst. + partikel *-s* z. Molema *onderwegens*. Verder kent ieder het ontstaan uit ptc. prs. van *wetens* e. a. (z. bov.); daarbij behoort *vliegens*, en V. Helten, Vondels Taal § 152, vermeldt *stilzwijgens*. Maar de massa der bw. op *-ens* bestaat; zooals bekend is, uit germanismen. [Ergerlijk want verwarrend is, dat sommigen *overigens* vóór een zin plaatsen in stede van b. v. *trouwens* er in.] Deze maken weer den indruk, dat een licht in te vullen praep. onuitgedrukt is gebleven; zooals *vroegstens* beteekent 'op het (zijn) vroegst', *overigens* 'voor het overige', zoo kon men nu voor 'naar [het] recht' gaan zeggen *rechtens*. Maar misschien is ook hier *van* weggelaten; in Noordhorn o.a. zegt men *vanrechten*[*s*] (voor

Digitized by Google

ouder *van rechte;* misschien naar *van wegen*(*s*), *van verren*(*s*) naast -*e*, of (en) naar *achteren*, *onderen*, die na praep. *achter*, *onder*(*e*) verdrongen) 'eigenlijk'), b. v. niet alleen 'v. moest jullie nu eerst weer bij ons komen', maar ook zelfs: 'v. had hij 's nachts willen blijven'. — Van hd. oorsprong is natuurlijk het soms in krantenberichten voorkomend *namens* 'met name': „een smid namens Henzel" en dgl. — Het is moeilijk, alle vrb. op te sporen; met de germm. beproef ik dat trouwens niet. Als nieuwste voortwoekering, zoover ik wist, las ik in een afkondiging der gem. Groningen (1918): *voorbehoudens* buitengewone omstandigheden; maar V. d. Palm, Bijbel voor de Jeugd XI, 113, schreef reeds: dat God, *voorbehoudens* de aangekondigde strafgerigten, nogtans waarlijk met DAVID verzoend was (dus in andere toepassing).

NEEFJE. *Neef* 'mug' in *neefsgegons* (Nl. Wb. IX toev. op 1783). Evenzoo Fri. Wb. *neven* 'een soort (langbeenige) mugjes (culex pipiens)'. Fra. *cousin* is in deze bet. niet hetzelfde woord als de voortzetting van *consobrinus*, prov. *cosí*, maar ontleend aan prov. *cozin* < **culicinus* 'mug' (Meyer-Lübke). In *neef*(*je*) vermoed ik een aardigheid (wellicht ontstaan waar men door *cousin* getroffen werd): een mug die iemand bijt wordt diens bloedverwant.

NEET (niet). Ablautend on. *hnoss* f. (met gm. *ss*) 'Geschmeide'. — Met mnd. *needen* komt dre. **needen* 'stooten' overeen; het is op te maken uit *neelig* < **needelig* 'netelig' (Dr. Volksalm. 1846); de bet. 'stooten' komt ook voor bij on. *hnióþa* (invloed van *hníta*(*n*)?).

Mnl. *NENDICH. Het Mnl. Wb. merkt op, dat niet dit wordt aangetroffen, maar wel de afl. *nendicheit* 'stoutmoedigheid'. Verder, dat *nendelike* op de beide plaatsen waar het voorkomt schijnt te naderen tot de bet. van mnl. (bij ongeluk staat er: ndl.) *dapper*, nl. 'snel'. Dat is ook zoo bij den nnl. representant van *nendich*, die in V. Schothorst is te vinden: *nejndəx* 'flink, vlug'.

Dial. NEI[G]EN. Bij mnl. *neyen*, *niën*, *nigen* merkt het Mnl.

Digitized by Google

Wb. op: „waarschijnlijk ook [nog] in noordndl. tongvallen; vgl. Weiland 3, 273, waar het geld. *neijen* (*neigen*: „het paard *neigt*, zegt een geld. landman") wordt vermeld". Voeg hierbij dre. (Dr. Volksalm. 1839) *neijen* 'hinneken der paarden'. Een afl. van den vorm met *g* in Staphorst (Driem. Bl. 6, 85): *neigĕrĕn* 'hinniken'; vgl. ndl. *hinniken* naast ouder *hinnen*.

NERF. Er is geen reden om dit woord voor du. te houden op grond van zijn laat voorkomen en van de *v*, *f*. Zooals 't Mnl. Wb. opmerkt, is vooreest **nerwe* 'litteeken' op te maken uit *nerwen* = mhd. *nerwen*. Ald. wordt onder *narvelsee* er op gewezen, dat *narve*, *nerve* bij Kil. niet vreemd is, aangezien hij ook *verve* naast *verwe*, *varue* geeft. Men kan er bijvoegen, dat hij *verwe* kende als traditioneele spelling, maar het in geschrifte weinig voorkomend *nerve* phonetisch weergaf. En het woord is eigen aan N. Bra.: Zeeland, Uden (Onze Volkstaal I) met de bekende procope *erf(t)* m. 'opperhuid, nerf, ook het bovenste, de zode, van weiland'. Evenzoo zegt men in Valkenberg *erf* m. voor 'vuile korst, voornamelijk op de huid' (Publ. de la soc. hist. et arch. dans le Limbourg 1917). Het Fri. Wb. heeft *erf* n. 'nerf van leder, glans van welgedaanheid, van vruchtbaarheid, bij dieren en planten', en daarnaast *nerf*; maar de *nerf* als 'de buitenste oppervlakte van leder'; wang. *ärv* n. is 'an einigen Gegenständen die oberste Kruste, namentlich beim Leder'. — Daar uit 'opperhuid' begrijpelijk is 'het bovenste, de zode, van weiland' (vgl. F.-V.W. *zwoord* slot), is het onnoodig, te onderstellen dat ons woord vermengd is met een corr. van on. *jǫrfi* m. 'zand, grint'. [Niet algemeen wordt in *nerf* enz. procope aangenomen. Torp vergelijkt in zijn Wortschatz mnd. *are* en on. *ǫrr* n. (< **arwaz*, *-iz*) 'Narbe' met sk. *arus* adj. 'wund', n. 'wunde'. Doch Lasch, Mnd. Gr., beoordeelt *are* = *nare* als *adder* = *nadder*, d. w. z., neemt procope aan. Nu valt reeds bij *adder* de verre verbreiding van dit verschijnsel op, maar voor het scand. zal wel niemand het aannemen. Ik acht *are* enz. van *ǫrr* te scheiden, maar verwantschap met het laatste, en dan vermenging met *nerwe*, blijft mogelijk.]

Digitized by Google

NEST(ELEN). De Uml. in ozwe. *nysta* zw. n. 'Knäuel' tegenover ngutn. *niausta* wordt door Noreen (die het, minder geloofelijk, met gelijkbet. westnoordsch *hnoda* verbindt) uit den gen.-dat. op *-in* verklaard. Dit wordt aannemelijk als men bedenkt hoe vaak van *in de war* sprake is; gron. *toeze*, *toes* hoort men zelfs uitsluitend na *in* en *uit*. Daar echter in deze bet. ook *nest* voorkwam, is begrijpelijk, dat ook *nest* 'nidus' *nust* naast zich kreeg, te meer als men denkt aan de bouwwijs van nesten. In 't gron. thans steeds *u*, ook in *nuzzeln* 'nestelen'; het laatste tevens door invloed van een ww. met oorspr. *ü*; vgl. Molema *nusseln*, *nusteln* en het daar aangehaalde oostfri. *nüsseln*. Nwfri. *nêst* 'nest, vogelnest' (en 'bed' enz.), doch *nust* 'nest van dieren'; *nusselje*, ook *nesselje* 'talmen in het werk, schijnbaar bezig zijn'; *nusje*, *nuske* 'hoopje, hoeveelheid (van eetbare waar)'; *núskje* 'beuzelen', 'langzaam wandelen' is of een der in 't nwfri. gewone afll. van het verklw. òf een van den *k*-st., van welken ook komt (z. Nl. Wb.) ndl. *nusch* naast *nisch* en het verder verbreide *nesch*: got. *hnasqus* enz. Misschien is de Schwundstufe uitgangspunt geworden van sec. *u*-Abl.; naast nwfri. *nesk* 'zacht, weekelijk; kalm, rustig', 'prettig, aangenaam', *njesk* 'kneuterig, prettig en stil, zonder veel beweging' staat verouderd *njusk* 'lauw, traag en kleingeestig in wat men te verrichten heeft', ook 'verwijfd' — dit bij G. Jap. *nuysk* —, en verouderd *njuskje* 'talmen, dralen, met traagheid handelen, en te veel met kleinigheden bezig zijn' (G. Jap. *nuyskje*; thans *njeskje* 'met tr. h., ta., dr.'); verder *nuiskje* 'langzaam wandelen', *nuskje* 'beuzelen', langzaam w.'

NEULEN heeft dezelfde dubbele bet. als *teuten* e. a. In zulke gevallen komt vaak plaatselijk slechts één opvatting voor. Zoo beteekent *teuten* in het gron. alleen 'babbelen'; *neulen* is volgens Molema 'brommen, pruttelen', terwijl ik het hoorde voor 'klagen over kleinigheden, met name over geringe lichamelijke lasten', 'mopperen bij geringe aanleiding' en 'vrij denkbeeldige bezwaren uiten', en verder van het bekende half

Digitized by Google

kreunend geluid van koeien, — daarentegen is Wangeroogsch *nö³l* 'dralen' en heeft D. Wb. *nöhlen*, *nölen* als [1]) 'langsam sein in reden und thun', [2]) (opperd.) 'unnütze arbeit thun, besonders wenn man dadurch von etwas anderem abgehalten wird'. *Neulen* is dus zoogoed als *neutelen* ver verbreid.

Neutelen. Hierbij schijnt een gron. *nutel* 'fatterig' te behooren, welks grondvorm niet zeker te bepalen valt; z. Molema i. v. Semantisch staat verder af het ook door hem vermelde *neutelg* 'knorrig'. Nl. Wb. *neutelen* Aanm. acht dit eer een bijvorm van *netelig* dan verwant met mnl. *netel*, *notel*. De gron. *eu* evenwel pleit daartegen. (Intusschen zal het Mnl. Wb. wel terecht geen mnl. — Westerwoldsch — *notel* erkennen; dat *o* verschreven is voor *e*, is te waarschijnlijker wegens voorafgaand *stoteschen* en volgend *stotesch*; z. i. v.). *Nötelik*, *nölik* 'verdrietig' bij Gallée maakt aannemelijk, dat de bet. ontstond onder invloed van *neulen*, hetwelk met *neutelen* in andere opvattingen verwisselbaar was.

Gron. nietjen 'sarren' wordt reeds door Molema in verband gebracht met woorden die beteekenen 'met de hoorns of met den kop stooten' (al brengt hij daar te veel bij te pas). *Nietjen* is in Groningerland voor **nieten* in de plaats gekomen, zooals *natjen* 'voortdurend nat zijn' (van 't weer) naast *natten* staat. Voor verwanten zie men F.-V. W. *II neet.* Uit het fri. is daaraan toe te voegen wang. *nît* st. ww. 'van rundvee dat menschen vervolgt' en helgol. *nit* st. (naast *niit* st.; prt. en ptc. resp. *nēt*, *nētən* en *nōt*, *nōtən*; voor de dubbele vocaalreeks vgl. b.v. F.-V.W. *II neet*) 'stoszen (von Tieren)', Föhr-Amrum *nîtj*, prt. *näd*, ptc. *nedden* 'mit dem Kopfe und den Hörnern stoszen, meistens von Tieren'. — Bij on. *hníta* voegt Noreen *kniss* n. 'leelijke smaak'.

Niks behoeft geen du. te zijn: mnl. *nicht* is „een vooral, doch niet uitsluitend in de oostelijke tongvallen voorkomende bijvorm van niet" (Mnl. Wb.). „Ook in de bet. *niets*" (ib.). De *t* valt in zulke verbindingen als *nichts* weg (vgl. de volksuitspraak van *rechts*, *Maastrichtsch* enz,); en *chs* > *ks* niet slechts

Digitized by Google

in den exercitieterm *reks* (die door *links* zal zijn uitgelokt: men roepe slechts eenige malen achter elkander: *links! rechts!*), maar ook in *fluks* en gron. *lukst!* 'je liegt!'. **Nichts* zou, althans in 't oosten, ouder kunnen zijn dan ons blijkt; maar het kan ook zeer wel ontstaan zijn uit mnl. *nicht* met een aan *niets* ontleende *s*. Wangeroog *nicks* kan licht ndd. zijn, en nwfri. *niks* sa. of (en) holl. (vanwaar nwfr. *nikster?*). — De negatie *nicht* leeft voort in Westerwolde als *nich*. Bij wang. *nich* (als vraag *nêg?*) kan men aan ontleening denken.

Dial. NOEMER 'nummer'. Noordbevel. *nŏemər* is niet met Verschuur (§ 111 Opm.) te houden voor overgenomen nhd. *Nummer*, maar de *oe* is ontleend aan het § 126 vermelde *nŏemr* 'noemer'. Evenzoo west. Westerkw. *numer* naar *numen* 'noemen'; dan ingedrongen in Noordhorn, waar het ww. *nuimen* luidt.

NOORD. Den in F.-V. W. aarzelend aangenomen vocaaltrap gm. *a* heeft denkelijk ook helgol. *nat* (nog slechts 1e lid van eigennamen? — *nūrm win* 'noordenwind', Siebs Helgol. 302 b *nūrdnūrwest*, ook, hoewel „gelehrt", *nūrdsē*); het kan echter oorspr. *e* hebben zooals νέρτερος enz., — vgl. *sat* 'setzen' *nat* 'Netz', *bast* 'beste' enz.

NOPEN is wegens de mnl. bet. 'steken, prikken, enz.' te houden voor verwant met got. *dishniupan* 'verscheuren' en *dishnupnan* incohat. 'verscheurd worden', ozwe. *niūpa* 'knijpen' (z. verder F.-V. W. *nop(pen)*) — waarbij in bet. aansluit ndl. *benopen* 'benepen'; *beknopen* bij Molema is vermenging van *benopen* en (in het gron. nog in deze bet. gangbaar) *beknepen* —, helgol. *nop* 'vloo'. Hierbij behoort ook Nl. Wb. *nop II* 'stoot en dgl.', naast het gewoner *noop I*, ouder *nope*. *Noop III* 'gebrekkig, slecht; doodziek' laat als grondbet. vermoeden 'bekneld, in den druk'; de bet. 'knellen' had ook mnl. *nopen* ontwikkeld.

NUK *enz.* Ozwe. *nykkia* 'zucken'. Voor de dezen wortel toekomende bet. vgl. nog De Bo i. v. *neuken* 'een harden duw, stoot of slag geven', alwaar: „Men zegt ook nukken." Stap-

Digitized by Google

horst *nokke* 'breisteek' (Driem. Bl. 6, 85), Hellendoorn *nukke* 'id.' (ald. 7, 31). Molema *nok* „stoot met de scharnier van een slingerbiel", *nokken* 'zulke stooten toebrengen'. Niet hierbij ndl. *nokken* ww.; vgl. wang. *nuk* m. en f. 'der Schlucken'.

Nut adj. Ablautend nwfr. *njût* 'tam, mak', b.v. van eenden, maar ook van eetbare kastanjes. — Bij oofri. *note* f. 'ertrag aus ackerbau und viehzucht' (ags. *notu*) behoort nwfr. *noat*, *nôt* n. 'grâan', ook wel met inbegrip van peulgewassen, en *noatich* 'ingetogen, gedwee, bescheiden, onderdanig', b. v. G. Japicx *noatich in njût* 'ingetogen en mak', alsmede wvla. *note* f. 'akkervrucht, récolte', een land *noten* 'zich ten nutte maken, exploiter'.

Gallée nûzen 'onderzoeken, doorsnuffelen' is niet = ndl. *neuzen* ('neus' is bij G. *nöse*), maar beantwoordt in vorm en bet. aan Oxf. Gl. *niuson*, *niusian*, ohd. *niusen* 'versuchen', waarbij o.a. got. *bi-niuhsjan*, *niuhseins*. Ten Doornkaat Koolman heeft *nusken*, *nüsken* 'schnüffeln, stöbern, enz.' (*ü* is zeer begrijpelijk, daar èn dubbele cons. èn toonlooze syllabe verkorting kon bewerken); hiernaast *nôsken* (van *nôse*, en daarbij in quant. aansluitend) en *nûsken* (door quantiteit-inwerking van het vorige ontstaan uit *nüsken*). Vd. soms *nûs* voor *nôse*. Dit *nûs* kon dan bewerken, dat *nûs* 'loos', naar het schijnt bij ons ww. behoorend, inzonderheid ging beteekenen 'altklug' en 'naseweis'.

On-. Het uit sa. tongvallen bekende versterkende *on-* (z. o. a. Ts. 19, 236 en de vrb. bij Gallée; het komt niet in de Bat. Arc. voor, z. Ts. 34, 19) schijnt ten onrechte aangenomen in Nl. Wdb. X 2130: „In de volgende plaats kan *onverschillig* in geen enkelen anderen zin dan in dien van *verschillend* worden opgevat. || Dat men de Modderklai aan het Y, of bij Wieringen en andere Oevers, liggende, tot onverschillige diepte vind; naar geraade van den geweezen meerderen of minderen aanval van den stroom, berkhey, *N. H.* 2, 30." Het woord zegt eigenlijk: 'onverschillig welke [diepte]', '[een diepte] die onverschillig is'. — *Ondiep* 'peilloos diep' schreef Vondel (2, 746:

Digitized by Google

'Daer hij in 't ondiep swemt der Oceaensche gronden'; later veranderd); navolging van *ongrond?*

ONBESUISD. Hierbij gron. *gezoes* 'drukte', in uitdr. als *al dat* —, *gijn* —*!*, *der gijn* — *met hebben kennen*. Gunnink *onbezōēst* 'onbesuisd; zeer'.

ONGEL. Daar med. en med. asp. soms wisselen, inzonderheid naast een nas., is het mogelijk, naast den wortel van lat. *unguen*, ohd. *ancho* enz. een aan te nemen met gm. med.; deze zou *ongel* enz. daarom beter verklaren dan lat. *unguen* doet, omdat het laatstgenoemde volstrekt niet de gewone benaming voor vet was; ook verwacht men wegens de bet. voor 'ongel' zoomin een lat. naam als b. v. voor 'reuzel'. Men mag dus dre. *angel* 'glans, gloed' [— op 't land, op een paard, een koe, kat, bunzing (in 't geheele N. en Z. W.); een mooie —, een goeie —], blijkens Driem. Bl. I 124 ook gron. en fri. in de aan Dr. grenzende streken, alsmede nwfri. — oostelijk vooral — *ang* 'glans van gezondheid' met de besproken woorden verbinden. Met gm. *k* nog in Hindeloopen *ankje* 'dikker worden, glanzen', van een zuigeling.

ONLEDE. Dit mnl. woord (waarbij Mnl. Wb. den oorsprong van *lieverlede* behandelt) leeft voort in dre. *onlee* 'drukte' (Dr. Volksalm. 1846).

ONT-. Gramm. W. in onrw. *undan* 'weg van', *undingi* 'weggeloopen slaaf': *unningi* 'id'.

ONTBEREN. Reeds aan het simplex komt een bet. toe als 'deficere'; Westendorp gaf voor Sebaldeburen op *de maan beert* 'is in 't afgaan'; en hoewel het aldaar zelfs aan oude menschen onbekend schijnt, zoo moet de uitdr. toch ergens in Groningen gebruikelijk wezen, want Middendorp (hs. Gron. Univ. Bibl.) geeft als gron. op: de maan *beirt* (sic!; maar *eir* is geen gron. klankgroep) „als zij, in 't afgaan zijnde, weinig licht meer geeft". Hij brengt het ook met *ontberen* in verband. Reddingius echter (Gr. Volksalm. 1840 p. 40): zoo heeft men het mij verklaard, maar in Tuinman vond ik *de maan is te bier;* zou het hiermee overeenstemmen? want *bier* is

Digitized by Google

gron. *beir*. Doch gron. *bijer* ‘bier’ verklaart niet eens phonetisch het door hem genoemde *beert* van W., terwijl *bijert* of *baiert*, resp. in ’t W. *biert*, mij niet is voorgekomen. Molema: Hunsegoo *de moan baiert* of *beiert*. *Beiert* is denkelijk opgekomen als volksetym. toen men *beert* niet meer begreep; Mo. zegt: „de maan wiegelt [zich], om dat zij schijnbaar als in den rug ligt”; *ei* moest vervolgens *ai* worden, en een door Mo. gehoord *beiert* zal zeker „beschaafd” zijn geweest.

Ooi, oonen. Wangeroog (Fri. Arch. II 4) *liáchtmsdî* (Lichtmis) *den ô*$_e$*nt de î*. De noot zegt: „bedeutet wohl: dan will die Ente Eier legen”!; maar de bet. is stellig: ‘dan oont het schaap’; vgl. ook den regel die er op volgt: *den kálvert de kî*. [*ô*$_e$ is de regelmatige ontwikkeling der ofri. *â* < *au*; *î* regelm. < ofri. *ei;* in de Woordenlijst van Ehrentraut staat voor ‘koe’ slechts *kû*, pl. *kîer*.] Vgl. ook *îlaum* n. ‘schaap dat nog geen jongen gehad heeft’. *Ei* — hetzij als fri. achterblijver (vgl. owfri. *ey*), hetzij als sa. vorm (in genesis te vergelijken met onfr. *-ei* ‘door water omgeven land’; z. PBB 16, 300 vlg.) — schuilt ook in Noordhornsch *tai*, waarmee men het schaap (ook de schapen) roept en het aanspreekt; het laatste doet men, om heel vriendelijk te wezen, ook wel met *taike;* soms dient *tai*(*ke*) ook als een soort van „eigennaam” voor het dier. *Tai* kàn ontstaan zijn uit lidw. + onz. *ai*, aangezien ndl. *ooi* soms — denkelijk naar *schaap* — ntr. is, maar eer zal het geabstraheerd zijn uit *taike*. Evenzoo toch is Noordh. *ta*^{o}*uke* ‘eenjarig schaap’ een met het lidw. vergroeide oorspr. verkleinwoordvorm, nl. van **ou* of **au* vr. *i-* st. = ohd. *ou*; z. Braune Ahd. Gr. § 219 A. 3. [Tegenover de opvatting dat *ei* < *ewi* tot het fri. beperkt zou zijn verwijs ik nog naar dial. *glei* Ts. 34, 15, ’6, en maak opmerkzaam op dre. *strei* n. ‘stroo’, *streiing* f. ‘stroo, tot strooiing’ onder ’t vee’ (Oosterhesselen; Dr. Volksalm. 1844) en *opdeien* ‘dooien’, *opdeiing* ‘dooi’ (Dr. Va. 1848).]

Ooievaar. Afl. van *bëran* verklaart ohd. *-bëro* en *-boro*, daar deze ook in andere comp. voorkomen. Juist daarom kun-

Digitized by Google

nen ze echter jongere varianten zijn van *-baro*, met gelijke voc. als een andere oude diernaam, t. w. *slango: slingan*. De stamvoc. van 't eerste lid is ohd. mnl. *o*, mnd. daarnaast *a* en *e* (*adebar*, *edebar*, *edebere*, *odevare*, *odever*); vgl. hiermee Fri. Wb. *adebar* (Gaasterland) en verder i. v. *earrebarre*, waarnaast *arrebarre*, *eibert* en (III 487) *ea*(*de*)*barre; oaije-faer* is volgens III 507 een Hollandisme. Die „stamvoc." *a* en *e* mag men toeschrijven aan assim. aan het tweede lid, zooals in (Overflakkee) *ellebesse* ‘aalbes’, en zooals in fri. vormen van ons woord (z. bov.) de cons. van (*e*)*arre-* zulk een oorsprong heeft (vgl. ook, dat men vaak *oerang-oetang* hoort voor *orang-oetan*); dus *ede-* ontwikkeld vóór *-ere*, *ade-* vóór *are*. Daarmee zijn de feitelijke vormen verklaard, behoudens de *v*. [Gron. *aibert*, in 't W. *eibert*, is te vergelijken met b. v. *gait*, in 't W. *geit* ‘gaat’; z. ook ben. *raai;* stad-gron. *ooievoar* is een ontleening: in den Gron. Volksalm. 1915, p. 27 leest men: „Met het oude raadhuis verdween (laatst 18e E.)... het oude „eybersnust".] Men zal moeten aannemen, dat de intervoc. *bh* aan het begin van het tweede comp.lid, als een tusschenpositie innemend tusschen Anl. en Inl., nu eens *b*, dan weer *v* leverde; te vgl. is wellicht, met *bh* deels intervoc. deels tusschen nas. en voc., (o. a. gron.) *ambolt* ‘aanbeeld’ (mnd. naast *anebolt*, dus *an-* voor *ane-* ingedrongen uit het simplex) naast mnl. *anvilte*, *anevilt* enz.; ongelukkigerwijs is bij dit woord (en bij *arbeid;* z. Ts. 33, 145) het getal denkbaarheden vrij groot. Dial. *uiver* < **uiever* < **oiever*, met ontwikkeling als *kuieren*, wijst op oorspr. *ǒ;* evenzoo dre. *uibert* (in 't W.; Dr. Volksalm. 1846). — Ouder mnl. *oudevaar*, *ouwevaar*, door volksetym. uit *odevaar*.

Ooken. Hiervan *okərən* ‘woekeren’, *anokərən* ‘aangroeien, voortwoekeren’ bij V. Schothorst. Wvla. *oekeren* is van anderen oorsprong; vgl. *oeker* ‘woeker’, *oelen* ‘woelen’, *Oensdag* en dgl.

Oor. Z. Kluge *Öse* en vgl. nwfr. *oes*, *uis* ‘oog (aan een kleed) om den haak in te doen’, pl. *oezen* ‘lissen aan het gareel van een werkpaard, om hieraan de trekzeelen vast te maken’.

Digitized by Google

Oor-. In de meeste woorden volgde op *or-* een dent. en was rekking dus phonetisch mogelijk; uit *oordeel* enz. kon ze indringen in de minder talrijke woorden *oorbaar* enz.

Open. Suffix met Abl.; *-in* in dre. (Koekange) en overij. (Giethoorn) *eupen* (gelijk althans G. ook heeft *ekeumen* 'gekomen', *eleupen* 'geloopen' enz.; Driem. Bl. 10, 93), evenals in ofr. *epen* (nwfr. *iepen*, wang. *ipîn*, helgol. *ēpəm*) en ozwe. *ypin* (naast *upin* uit dat. *upnom*).

Opgetogen. Mnl. eens bij Ruusb. pl. *opghetogenheden* 'geestvervoering, zinsverrukking'. Dit mag evengoed als menig ander woord aan den invloed der du. mystiek worden toegeschreven; vgl. mhd. *ûfgezogenheit* 'innere Erleuchtung'. Toevallig komt het adj., naar het schijnt, eerst na de middeleeuwen voor, evenals ndl. *opgetrokken* (zeldzamer en denkelijk naar 't vrb. van *opgetogen; opgenomen* en *opgetild* zullen wel jongere navolgingen zijn).

Oorlof, verlof. *Oorlof*, ndd. *ôrlof*, heeft *ò* < *ô* door 't zwak accent. Dat *verlof* eveneens *ò* heeft, komt òf doordat oorspr. de voc. kort was òf door invloed van *oorlof*. Evenzoo constateert Van Helten Zldaofr. 85 noot 4, voor ofri. *orlyff*, *orlēve*, *orlĕf* verkorting, nl. *i-kleurige e*. Toch is Abl. mogelijk, zooals Noreen vaststelt voor ozw. (Dala-wet) *oluvis* 'ohne erlaubnis'.

Oorsprong, oorzaak. Dat deze woorden alleen in devote en late teksten voorkomen, maakt du. invloed wel aannemelijk; toch zou men — ook voor andere woorden — nog moeten onderzoeken, of andere teksten van zoodanigen inhoud zijn dat die woorden stellig wel gebruikt waren als ze bestaan hadden. Dit laatste moet men niet te spoedig aannemen, daar menig zeker niet ontleend woord vrij laat opduikt (al benoemt het ook iets wat dagelijks in elk huis is op te merken, zooals *stoom*). Evenwel wil ik volstrekt niet V. Wijk's verklaringen verwerpen (z. ook volgend art.); doch bij *oorsprong* is te bedenken dat dit in Gelderland 'bron' beteekent en dus ook fig. *fons* kon weergeven, in elk geval ndl. is.

Opper (hoop). Mnl. daarnaast *oper;* de bijvormen *operen*,

Digitized by Google

operman hoeven dus niet weerhouden, *opperen* en *opperman* hiermee te verbinden; de *ó* van gron. *ópperman* is bij een woord van deze bet. verklaarbaar uit ontleening (vooral vóór lab.; vgl. *kóvver* 'koffer', *kóvvie*, *kóvje* 'koffie'). In een deel van Friesland zegt men *opper*, in een deel *oper*. Ndl. *ópper(en)* zal de *ó* wel aan *op* en misschien aan mnl. *oppen* hebben ontleend; gron. *òpper* is phonetisch ontwikkeld.

Oud. Bij got. *alþeis* behooren oijsl. *elle*, ozwe. *ælle*, Veluwsch *El-speet* < **Ellenspeet* < **Eldenspete*, zoo geheeten in tegenstelling tot *Nun-speet* (*û* vóór *nsp* verkort tot *ù*).

Over. *Euver* < **uvir* zit wellicht in ouder ndl. (en archaïstisch bij Thijm) *euverman* (bij Oudemans citaat uit Klucht van Oene) en in Noordhornsch *euvelleer* < **euverl.* 'overleder'; Molema kent daarvoor de verhaspelingen *eufleer* en *heufleer* (waarin men *heuft* 'hoofd' zal voelen, zooals, trots het ontbreken der *t*, in *heufstel*, gelijk men b. v. in Finsterwolde zegt voor 'hoofdstel' (om den kop van een paard). **Uvir* is dus evenzeer aan te nemen voor het os., en denkelijk het ownfra., als voor het oonfra., waar *ovir* ontstond uit **uvir* en **ovar* (V. Helten Aonfr. Gr. § 27 γ). Juist de geringe verbreiding van holl. *euver* wekt het vermoeden, dat de *eu* niet gelijk te stellen is met die van *veugel* 'vogel' en dgl.; in het wvla. komt het meer voor, zoodat daar de herkomst van *euverleer* e. a. twijfelachtiger is; ook het Zaansch heeft niet slechts *euver* en *-leer*, maar ook *veugel*, *zeumer*.

Overrompelen. Vgl. Molema (*om*)*rompeln* „door een onverwachten duw .... iemand onder den voet brengen"; hij vergelijkt holst. *rumpeln* 'schudden, stooten'. Verder heeft hij *rom*(*p*)*slomps*, *romsloms* 'onverhoeds en dgl.', en noemt daarbij (sa.) oostfri. *rumpslump* 'treffer, toeval'. In Noordhorn is *ien 'e rompslomp* of *met 'n r.* 'zooals het in de gauwigheid het best kan'. Abl. nwfri. *rimpen* 'haastig, onbezonnen, korzelig, driftig', Westerkw. *rimpen* 'plotseling' of 'in betrekkelijk korten tijd'; althans in de laatste bet. ook *rimpel*, b. v. Dij bomen binnen rimpel wozzen 'gegroeid'. De *i* is hier tusschenklank tusschen

Digitized by Google

nasale *ì* en nas. *è; è* in Dwingeloo *rempen* ʻplotselingʼ (Van de Schelde tot de W. I 631), ʻschielijk, dadelijkʼ (632). Zonder suffix dre. (Dr. Volksalm. 1844) *raemp*, *remp* „[1]) driftig; [2]) levendig (vivax); [3]) lang; (in Odoorn)". [*ae* = *è* in fra. *mère*, blijkens 162 noot.] — Men zou *rempen* voor oorspr. kunnen houden, en fri. *rimpen* verklaren zooals *klim* ʻklemʼ; maar vgl. Nl. Wb. *overrimpelen* [doch niet, wegens de bet., *rimpelen*, bij Kil.]. Dat de bet. inderdaad op samenhang van *overrompelen*, en a fortiori van *overrimpelen*, met *rimpen*, *rimpel* in den zin van ʻplotselingʼ wijst, daarvoor vgl. men *verrassen* en vooral *überraschen*. — Verbale verwanten vindt men in het eng. en fri. NED. heeft *remp* als verouderd en zeldzaam ww., met een vrb. van c. 897 (ptc. *rempende*) en een van c. 1330 (prt. *rempede*); de bet. is ʻto act hastily; to hastenʼ. Voor Föhr meldt Zfdph. 39, 27 *reimp* ʻschnell und mit weiten stichen nähenʼ, „im föhringschen nd. *rampm*"; deze vorm van het ndd. dat op het eiland is ingedrongen wijkt wel van den fri. af, doch zal er toch uit ontstaan wezen, wat men te eer zal aannemen daar Schmidt-Petersen *rämp* heeft voor ʻheften, mit weiten, unordentlichen Stichen nähenʼ.

Padde *enz*. Met eng. *paddock* vgl. Schotsch *poddock*, *puddock*, met een stamvoc. als *podde* (z. F.-V. W. *podding*, waarbij is te voegen wang. *pud* f., Cad. Müller *podde*); voor het demin. -suffix vgl. b. v. ags. *cranoc*, *cornoc* = ohd. *chranuh*, *-ih*, en in een deel van Gron. *pórk* < **póddək* (elders in die prov. *pór* of *pórre* < **póddə*, waaruit blijkens Molema ook *pód*) ʻpadʼ, hier en daar — evenals *pór* — ook ʻgroote bruine kikkerʼ (zoo zijn eng. *pad* en *paddock* — als ʻpadʼ verouderd — in sommige dial. over als ʻkikkerʼ), verder Boekenoogen *poddik* ʻpadʼ Oostzaan. — Semantisch eigenaardig is bij Draaijer *podde* ʻoud vuil, oud smeer (gevolg v. onzindelijkheid)ʼ, 't zit geducht in de p.; ik hoop dat ik er de p. weer uitkrijg; iem. uit de p. helpen ʻhem een reinigingsproces doen ondergaanʼ), waarbij *verpodden* ('t huis is al glad verpod) en *podderig* (zijn de bewoners); bij Gunnink *podə* (*o* onvolk.) ʻoud vuilʼ (met ver-

Digitized by Google

wijzing naar D.), *podərəx* ʻslecht uitziend, verflenstʼ, *vəpodn̥* ʻverwelken, geen deeg hebbenʼ [G. heeft *dēgə* ʻgroei, pleizierʼ]; bij V. Schothorst *vərpodən* (*o* is onvolk. *ó*) ʻziek worden door te veel eten of thuis zittenʼ, een kat of een hond *vərpot* als hij te veel vertroeteld wordt, *podərəx* ʻsmoezeligʼ. Hierbij ook dre. (Dr. Volksalm. 1848) *por* ʻknobbel, gezwel, noest, uitwasʼ; „de *o* is dof". Dat hierin werkelijk het woord voor ʻpadʼ steekt (dus ʻpadʼ > ʻgif dat doet kwijnenʼ (verzwakt: ʻoud vuilʼ), ʻkwijning door iets wat in het organisme schuiltʼ), blijkt uit de volgende vormen met *g* in plaats van *d*; immers ook *pogge* is ʻpadʼ en ʻkikkerʼ — z. Mnl. Wb., waaraan toe te voegen is bij Cad. Müller *pogge* ʻkikkerʼ (naast *podde* ʻpadʼ, dat reeds genoemd is). Molema heeft *pōch*, *pōg; pōgge* (zijn *ō* is phon. *u*°) in *in de — zitten* ʻniet willen groeien, in kwijnenden toestand verkeerenʼ, v. jonge planten, dieren en menschen. Hij gaat voort: „Dr. [uit Dr. Volksalm. 1848] pogge = gebrek aan groeikracht; daar is de pogge in = dat wil niet groeien, daar is bederf in, waarvoor wij: hij zit in de pōgge", en vergelijkt uit Ten Doornkaat Koolman *puche*, *pûche*, wat deze met ʻFinne, Schwäre, Beuleʼ vertaalt; z. voor de bet. bov. dre. *por*. Het Fri. Wb. heeft *pogge* (spr. *-ó-*) ʻkwijning, ongesteldheid, vervalʼ (3 vrb. met *yn*ʼ *e-*, maar ook de — krijgen = beginnen te kwijnen) en *pogge*, *pôge* = *pod*, *podde* ʻpaddeʼ, *pogje* ʻsukkelen, kwijnenʼ; *pogge* ʻslecht snijdend mesʼ zal verkort zijn; in 't gron. is het *porreviller*. — Zooals *podde* (en *puut*) behooren bij *pud-* ʻzwellenʼ, zoo behoort *pogge* bij een wortel met de bet. ʻzwellen, opblazenʼ; z. F.-V. W. *podding*, *pok*, en vgl. genoemd *puche*, *pûche* met mhd. *pfûchen* ʻsnuivenʼ; de zweer wordt dus evenzoo aangeduid als ʻhet opgezetteʼ als in het gron., waar *swel* ʻzweerʼ beteekent. — Daar bij ʻpaddeʼ *a*, *e*, *u*, *o* voorkomt, kan men aannemen dat, met gelijke wisseling van *a*- en *u*-wortel, bij het syn. *pogge* behooren: Achterhoeksch *pogge*, Teuth. *puggen*, *pegsken* ʻjong varkenʼ, alsmede eng. *pig* < me. *pigge*, *pygge* (waarschijnlijk in ags. *picbred* voor **picgbréad*, zegt NED) ʻvarkenʼ, opgevat als ʻdikkerdʼ. Ook ndl. *big*(*ge*), nwfri. *bich* ʻbiggetje, varkentjeʼ

Digitized by Google

acht ik verwant met het eng. adj. *big*, me. *bigge* (en bijvormen); dat ook dit subst. een *i* heeft die met *a* wisselt, ziet men b. v. uit F.-V. W. of Nl. Wb. De *v* van reeds mnl. *vigge* kan aan *verkijn* ontleend zijn, uit welks invloed ook *viggen*, *vikken* zich laten verklaren. Natuurlijk is dit een onzekere onderstelling, maar F.-V. W. werpt ook de onderstelling op, dat gm. **baira-* een analogische vervorming is van **ȝaira-* (ik zou dan denken aan invloed der prototypen van *bake* 'zwijn' en van *barg*).

Paf schijnt van hd. oorsprong. Weigand[5] leert, dat deze „Interj. des ausbrechenden Schalles" als *paff* en *baff* sedert de 17e E is aan te wijzen; abl. zijn *piff* en *puff*, en ndl. *poef*, *pief paf* (*poef*), *pifpaffen*. Verder heeft Weig. *paff sein* od. *baff sein* 'vollständig überrascht sein, wie bei einem plötzlichen Schusse', terwijl ik ook *baff stehn* heb gelezen, dat dus wel de oorsprong zal wezen van ndl. *paf staan*.

Dre. paldert. Dr. Volksalm. 1847 *paldert* m. 'poel, stilstaand water', *waterpaldert* 'waterpoel'; ablautend met *poel* (en *plas?*). Iemand uit De Leek zegt mij, dat *palderáksie* daar beteekent: 'heel slecht land, door rusch, water, struikgewas en dgl. beslagen'; een Winschoter kent *palternáksie* als 'een land waarin alles door elkander groeit'. Reeds hier heeft zich de bet. eenigszins gewijzigd, en is de *d t* geworden, wat schijnt te wijzen op invloed van *palter*. Deze is onmiskenbaar in Noordhornsch *palterráksie* 'oude rommel', en in gron. *palteraksie*, *palternaksie* 'mengelmoes' van het hs. Middendorp der Gron. Univ. Bibl. *Rr* schijnt dus assim. van *rn*, maar de bet. van *naksie* is mij duister. — Voor *paldert* verwacht men *poldert* (vgl. *old* 'oud' enz.); de *a* is hier niet toe te schrijven aan inwerking van *palter* (over welks *a* men ben. *palt* zie), zooals mogelijk is bij *palterraksie* enz., maar van *platte* (z. ben. *plas*).

Palt. Dit woord herinnert door vorm en bet. aan got. *plats* m. (denkelijk niet *plat* n.; vgl. de verwanten b. v. bij F.-V. W.) 'Lappen, Flicken'. Reeds Ten Doornkaat Koolman vraagt, of met dat woord soms verband bestaat, en verder met *spalte*(*r*) (z. ben.) en met eng. *paltry*. Hij heeft *palt*(*e*) (mnd. *palte* en

Digitized by Google

pult(*e*)? Mnd. Wb. kent *palte* slechts uit Kil. en Schambach, *pulte* in 't geheel niet; zwe. dial. *pult* 'stuk hout', nrw. dial. *pultr*, 'bundel'); evenzoo Molema *palten*, *pōlten* (*ō* is bij hem zachtkorte *o*), wat echter geen plur. tantum is, gelijk ook blijkt uit zijn vrb. *de ijne palt slacht d' ander* = 't zijn niets dan lompen, die zij om 't lijf heeft (Mo. vat *slacht* op als 'gelijkt'; ik versta de uitdr. als: de eene palt slaat de andere; dus: het is palt aan palt; ik zou dus schrijven: *slagt*). In 't oostfri. en gron. valt *alt* op, omdat *al* vóór *t* in *ol* overgaat. *Pulte* „lautet ab" met got. *plats*; **plat* beantwoordt er aan, en kon — vooral nadat *pult* naast *pulte* was opgekomen — door invloed van dit syn. in *palt* overgaan, hetwelk dan, door *pulte*, *palte* naast zich kreeg, tenzij dit reeds dadelijk uit *pulte* en *palt* was ontstaan. — NED kent sedert de 2e helft der 16e E *paltry*, naar 't schijnt een afl. van *palt*, *pelt*, als 'refuse, rubbish, trash; any thing worthless' en als adj., welk laatste ieder kent; verder beteekent *palt* in Schotsche dialecten en bij Harman (1567) 'a piece of strong coarse cloth, or of a thick dirty dress; any thing waste or dirty; trash'. Genoemd Wb. merkt op: perhaps id. with Fris. *palt*, E. Fris. *palt*(*e*), mlg. and lg. *palte*, *pulte* 'a rag' enz. Het late voorkomen van het eng. woord wekt de verdenking van ontleening; hetzelfde geldt van de. *pjalt*, ouder, en nog dial., *palt*, zwe. *palta*, terwijl ook het eerst bij Plant. en Kil. voorkomend ndl. woord door Kil. als sa., fri. en geld. wordt gequalificeerd; z. evenwel Falk-Torp, waar het scand. en ndd. woord beide inheemsch geacht worden. Gelijke onregelm. voc. heeft T. D. K. *palter* 'abgespaltenes, unförmliches Stück, Kloben etc.' Daar *palt* ook 'homp' beteekent, kan het er bij behooren; het phonetisch te verwachten *polter* heeft het mnd. in *polterlappen* naast *pa*. „tautol. Zus." 'Lappen, Fetzen'; evenals het *poltenere* heeft naast *pa*. 'Wallfahrer im groben Wollenrock, Bettler, Landstreicher'. Maar wellicht ontstond *palter* uit *palt* door inwerking van *spalt*(*e*) (naast *spolde*, *spolte*) en *spalter* 'abgespaltenes Stück, Scheit, Kloben'; hierbij behoort gron. *spalter* 'wat afvliegt van

Digitized by Google

hout, been enz., grooter dan een splinter'; *spalter* naast *spalte* kon licht *palter* naast *palt(e)* doen ontstaan, daar de bet. der woorden associatie begunstigde. Omgekeerd wordt de *a* van *spalt(e)*, *spalter* begrijpelijk uit *palt*, dat gewoner is dan *polt* of dgl. Ouder zwe. is *palter*, nrw. dial. *paltre*, *pjaaltra* 'erbarmelijk mensch; bundel'; de eerste bet. is ook eigen aan de. *pjalt*, ouder en dial. *palt*. De vormen met en zonder *-er* (*-re*, *-ra*) in het scand. en het ndd. schijnen mij te zeer parallel voor „Urverwandtschaft".

Pand. De mnl. bet. 'druk, kwelling, last, leed enz. die men iem. aandoet' (ook in de twee opvattingen 'ontrooving der gemoedsrust' en 'letsel of pijn, het lichaam aangedaan' „bijna uitsluitend tot de dichterlijke taal en de vlaamsche tongvallen beperkt"), alsmede in het Stadb. v. Groningen *soo pantlike saken* 'moeilijk, lastig, dringend', eig. 'in het nauw brengend, drukkend, benauwend', zooals het Mnl. Wb. zeker terecht vermoedt (in vorm niet verschillend van *pantlike saken* 'tot de panding betrekking hebbende'), wijzen op verwantschap (niet alleen met oofr. **panda*, **penda*, 'pfänden, strafen an geld', maar ook) met oofri. *bi-*, *bependa* 'vexando prohibere', dat te vgl. is (P B B 14, 264 v.) met ags. *pyndan* 'vexare', en blijkbaar ook met het (NED *pind*) sedert 897 voorkomende (*ʒe*)*pyndan* 'to shut up, enclose, to dam up [water etc.]' en met *forpyndan* 'to exclude, bar', (hierbij NED onder *pound* sb² ags. **pund* 'schutstal') alsmede met on. *pynda* 'undertrykke, tvinge'; vgl. met de bet. der comp. bij Molema *pendam*, waarbij *bepennen* 'door een aarden dam de sloot afsluiten'; Mnl. Hwb. Toevoegsel *bepanden:* „de bijvorm *bependen* komt ook voor in de bet.: belemmeren; een water vernauwen door aandamming der oevers (gron.)" Het hedendaagsch gron. kan ook behooren bij den variant ags. *penn* 'small enclosure for domestic animals', **pennian*, 'to fasten, make fast; to bolt, to enclosure such as to prevent from escape, to shut in, shut up, confine'. Onzeker is in dit opzicht ook V. Halsema, dus Ommel. 18e E, *penden* 'opschutten', *penninck* 'een dijkje dat het water opschut';

Digitized by Google

nd zal stellig reeds geassimileerd zijn geweest tot *nn*, al komt nog in 1918 (in een kennisgeving van het Waterschap Westerkwartier betreffende een schouwing) voor: „de dijken, kaden, pendingen en verdere voorwerpen tot afsluiting van den buitenwaterstaat”. — Bij *penden* kan behooren mnl. *pinden;* z. Mnl. Wb. VI 103 *pant hem* ‘pijnde hem, deed al zijn best’ < ‘kwelde zich’. Gron. *pennen* ‘buikpersing hebben’ (vooral van een koe die gaat kalven), Boekenoogen *id.* (van een dier dat zich van de vrucht poogt te ontlasten), (sa.) oostfr. *id.* (van stoelgang) zullen zich wel ontwikkeld hebben uit refl. gebruik; oorsprong uit fra. *peiner* is voor dit noordel. woord onwaarschijnlijk. [N. B. Genoemd mnl. prt., in [Jan] *pant hem wech te comen,* wordt in het Mnl. Wb. voor een analogie naar *prant* bij *prinden* gehouden, en zoo getrokken bij *pinen;* dat is echter wegens de ongelijkheid der beide praes. vreemd. Eer nog zou ik, met het oog op later holl. *vijnen* ‘vinden’ en dgl., die ouder kunnen zijn dan ons blijkt, gelooven aan analogie naar *vant* en dgl. Te meer daar *prinden*, *prenden* in proza zeldzaam is, en dus kwalijk de macht kan gehad hebben, *pinen* van het rechte pad te doen afwijken. Wel vermeldt Mnl. Wb. uit hetzelfde werk (Chronicon Auctius Joannis de Beka) een *peinden* dat zekerlijk staat voor *pijnden. Pant* echter ziet er uit als prt. van een plaatselijk voortlevend **pinden.* Het onzekere van dit vermoeden erken ik gaarne, maar de stam blijkt ver verbreid te zijn geweest.] [Zich] *inpennen* is te houden voor jonge beeldspraak, waarbij men aan een ingepende rollade heeft gedacht. — Merkwaardig is, dat *pūan* op Föhr en Amrum, waarvoor men als bet. ‘geschäftig, viel zu tun’ heeft afgeleid uit *ik ha ’t so* —, dezelfde semantische ontwikkeling toont als *haacht* en *druk* (Ts. 34, 7); het is dus = Sylt *puan’* ‘Pfand’, waarbij *puan’igi* ‘pfänden’.

Pangelen (z. Mnl. Wb.) heeft dezelfde grondbet. als het syn. rijmwoord *mangelen* (: *mengen*); vgl. Noordhornsch *pengelen* ‘in water of een andere vloeistof ommorsen’ zooals een kind wel doet, en ‘mengen’.

Digitized by Google

Pap(pe). Dit woord is Nl. Wb. *pap II* uit samenstellingen opgemaakt; het simplex laat zich als dre. aantoonen: Dr. Volksalm. 1839 *pappe* 'borst'; geeft het kind de — 'de borst'.

Pee(n) kan samenhangen met mnd. *pedik* 'pit'; den wortel van deze plant kon men, als het voedende deel, het merg, de pit noemen. Van *pedik* komen evenals van *made* vormen met enkele en met dubbele dent. voor (z. thans ook Nl. Wb. *peddik*); volgens onze onderstelling had bij het eerste ook evenals bij het tweede een ndl. ndd. vorm zonder *-ik* dezelfde bet. als die mèt *-ik*, en bestond dus **pede* ags. *piđa* (z. ben. *pit*).

Pees. Nwfr. *piis*. Daarnaast vermeldt het Fri. Wb. *Hij is wakker oan 'e pees* 'druk aan 't werk'. Aangezien de *ee* noch uit *î* noch uit *ĭ* naar fri. klankwetten kon ontstaan, is de uitdr. voor ontleend te houden. Inderdaad leest men in Van de Schelde tot de W. I 280 Zaandamsch *an de pees moete* 'aan 't werk moeten', hetwelk, zooals reeds Boekenoogen zegt, behoort bij 17e E. holl. *pesen* 'werken'. — Het zonderlinge *pense* in de Limb. Serm. houd ik voor een schrijffout, uitgelokt door de omgevende woorden; er staat nl.: *ene pense ane enen arenborste.*

Pegel. Nwfr. *pegel* n. 'vochtmaat, van ouds $^1/_4$ L', *peil* n. 'hoogtemaat van het water', terwijl 'zeil' *seil* is. *Pegel* zal de ontleende vorm zijn; vgl. *hāgəl* naast *hail* 'hagel' bij Kloosterman Voc. v. Metslawier § 158. Dre. (Dr. Volksalm. 1840) *pegge* 'houten pen', overij. (bijgeschreven door een andere hand in het ex. der Prov. Bibl. van Frsl. in Halbertsma's Wbkje v. het Ov.) *peggen* m. 'wig'. Molema *pig(ge)* 'stokje, aan het eene einde gepunt (b. v. voor worst, in schoenen)'; men kan dit houden voor ablautend of voor een woord met sporadischen overgang van *è* tot *ì*. Ik hoorde in de stad Gron. *peggen* voor de houten pennen welke de deelen van een schrijfbureau in elkander hielden.

Peul. *Pal-*: *pôl-* 'peul' wordt ondersteld door Maastrichtsch (Houben) *paolə* 'doppen van erwten', vw. *paole·rtə* 'doperwten, peulen': Noordhornsch *poul* 'peul om vruchten', *artepoul* 'peulerwt' (de plant, en in den pl. de erwten in den dop zooals

Digitized by Google

men ze eet), Nwveluwsch (V. Schothorst) *pūəl* 'peul'. Kamperveensch *poele* (Gunnink) heeft óf *ó* óf *ū*. Igm. *bol-* z. Walde *bulbus* en Boisacq *βολβός*.

Peuzelen. Op **pisol*, **pisil* 'wat in zijn soort klein is' wijzen [1]) Noordhornsch *piezeltje* 'heel klein beetje', ook b. v. van kinderen, die erg klein zijn gebleven: *wat is dat n luddek piezeltje nog!*, [2]) Molema *piezel* 'teeder kindje', [3]) Van Halsema (Ommelandsch 18e E.) *peuzeling* 'pusillus' (bedoeld als gesubst. adj.? *pusillus* is zeker wegens de klankovereenkomst tot weergeving der bet. gekozen), [4]) Middendorp (Hs. Gron. Univ. Bibl.) *peuzel*, *peuzeltje* 'klein' (sic), *peuzelen*, gemeenz., op zijn gemak eten: peuzel nog een stukje van die ham. Dezelfde wisseling tusschen *ie* en *eu* vertoonen Molema *piezeln* 'niet met graagte, niet flinkweg eten' en nnl. *peuzelen*, wat V. Dale [4] weergeeft met 'langzaam en met smaak eten door kleine stukjes uit te zoeken of af te plukken', 'talmen, dralen'; verder heeft hij *peuzeling* 'langzame wijze van eten; (fig.) wisjewasje, zotteklap' (het laatste onder invloed van *beuzeling*?); deze fig. bet. geeft Kuipers als 'kleinigheid, wisjewasje, onbeduidende zaak', terwijl hij daarenboven heeft *peuzel* ['peuzelaar' en] 'iets, dat of iem., die klein is': *een -tje; de -s* 'de kleine kinderen'. Wvla. *peuzelen* is 'traagzaam eten met kleine stukjes uit te zoeken of af te plukken'. Als grondbet. van het ww. is bijgevolg aan te nemen 'kleine stukjes (piezels, peuzels) nemen'; de gron. *ie* is vóór *i* ontwikkeld zooals in *iegel* 'egel' (< os. *igil*) e. a. — Het nwfri. heeft slechts *peuzelje* 'peuzelen, langzaam eten', 'langzaam werken, zoo'n beetje bezig zijn'; het is voor ontleend te houden, daar de *eu* uit fri. klankwetten niet te verklaren is. (Ook niet, wanneer men het wilde verbinden met ags. *puslian* 'pick out best pieces of food'; het schijnt mij onaannemelijk, dat dit bij de besproken woorden behoort, zoodat *u*-wortel naast *i*-wortel zou staan zooals o. a. in mnl. *luttel*, *lîtel*).

Pierewaaien. De vormen van het praes. liggen aan het ndl. ten grondslag; vooral 3 s. *pirowájetъ* moest wel als *pierewaait* worden opgevat of althans weergegeven, even onver-

Digitized by Google

mijdelijk als b. v. *Hauptmann* leidde tot *hopman*. [Hetzelfde geldt voor als russ. opgegeven *slawaeien*, russ. *cělovát'*, *calovát'* 'glückwünschen, begrüssen', jetzt 'küssen' PBB 19, 333.] Ook het grondwoord is overgenomen, in gron. *an 'e pier* (wezen, raken en dgl.); hiervan *pieren* naast *pierewaaien*.

PINK. Voor de drie woorden *pink* kan men uitgaan van 'klein'. NED heeft *pink* als 'klein' (in *-eye* 'a small eye, a winking or half-shut eye') en als 'something very small; a very small hole or spot, a small peep of light'; dan wordt ndl. *pink* 'kleine vinger' en 'jonge stier' (sic) vergeleken, als wijzend op een grondbet. 'small'. Van den vaartuignaam wordt slechts gezegd: van onbekenden oorsprong; daar een zoo geheeten schip echter „orig. one of small size" was, ligt verbinding met de homoniemen voor de hand. — Valkenberg *kink* f. 'kleine vinger' (Publ. de la soc. hist. et arch. de Limbourg 1917), Maastricht *id.* m. (Breuls, Vademecum) met assim.?

PINKEN. De bett. 'flikkeren' en 'knipoogen' wijzen, evenals bij *flikk(e)ren* en *flink* (Ts. 34, 13), op een vereenigde grondbet. 'zich snel bewegen' en 'glanzen'. Men vgl. met Franck de syn. wortels *kwink*, *kwik* en *twink*. Als niet-genas. vormen kan men hiertoe brengen de familie van *pikken* 'steken, houwen'.— Saterl. (Ramslohe) *pinkôgje* 'blinzeln' is geheel zoo gevormd als ndl. *pinkoogen*.

PIT, PIG-. Lange voc. heeft nwfr. *piid*, *piik* n. 'pit, merg, vooral v. planten'; het laatste naar 't schijnt uit **pidək*. Dan beantwoordt het aan mnd. *pedik* met *ē* uit *ĭ*. *Piid* is van denzelfden wortel als ags. *piđa*, wang. *pith* n. 'merg van biezen'. Met *e* < *ĭ* vóór gutt. voc. had een nwfri. *peed* kunnen bestaan, en werkelijk vindt men op Frieschen bodem *e*, doch vóór suffix (hetzij **pede* een derivatum naast zich had, hetzij oudtijds naast **pipik* **pipok* werd gezegd): wang. *pedîk* n. 'merg in boomtakken, ruggemerg'. Hiermee is misschien gelijk te stellen *peeck* 'Docht in der Lampen' bij Cad. Müller (53 klein r. 3); maar dit kan ook uit het ndd. zijn: vgl. sa. ofri. *pêk*, *pâk*, *peke*, *päke*, *päkke* 'Mark im Stamm u. Strunk... u. in den Knochen', en bij Molema Westerwoldsch *peek* 'vli...

Nwfri. *pit* n., met bett. als ndl. *pit*, heeft naast zich *pich* n. 'pit (merg v. een plantenstengel)'. De *ch* zou men kunnen vergelijken met die van *mûzeloch* 'muizegat', zonder verdere verklaring te beproeven. Maar de Dre. Volksalm. 1845 (die niet de echte dialectvormen geeft) heeft *afpiegelen* 'vermoeijen, afmaken, uitputten', hetz. als *af-* of *uitpegelen*, en verwijst naar Hoeufft *pegelen* onder vermelding van Zeeuwsch *afpegelen*. Dre. Volksalm. 1847 *oetpiegelen* 'uitmergelen'. Hoeufft zegt: „Van pegelen [: pegel 'peil'] komt het zamengestelde *afpegelen*, *naauw afdingen*, en *uitpegelen*, *iemand*, *door te koopen zonder betaling als anderszins*, *langzamerhand uitzuigen*." Dit schijnt te wijzen op een wgm. wortel *pig-*. Tevens zou deze afleiding de parallele van (*uit*)*mergelen* uit *merg* aanbevelen tegenover die uit *mergel*. — Vgl. bov. *pee*(*n*) en *made*, alsook de consonantverhouding in mnl. pl. *tettingen* 'ingewandswormen' naast *tedi*(*c*)*ke* 'ingewandsworm' en wvla. *tering*, *terik*, *tedik* enz. 'regenworm', wijzend op *tet*(*te*) naast *tede;* vgl. voor de suffixen b. v. ohd. *engiring* 'curculio' naast *angar*, *-î* 'id.' en mhd. *bars*, *bersich*, *bersing* 'baars', ook mnd. *perink* (*ê?*) naast *pîr* 'pier'.

Plamuren. De *l* kan uit *planen* verklaard worden, maar beter uit dissim. (nog anders Mnl. Wb.). Met *a* in toonl. letgr. uit mnl. *prumuren*, *purmuren*, naast *prumeren*, *pumeren*, waaruit de eerste vormen met progress. assim. ontstaan zullen zijn, onder bijgedachte aan *muur* (z. Mnl. Wb.). Mnl. Wb. acht alles, zeker terecht, ontstaan uit **pumeren*, van **pume* 'puimsteen'; z. ald. *prumeren*. Vgl. voor het vooruitnemen der liq. gron. *parlplu* 'paraplu', alsmede *vizenteeren* 'visiteeren'. [Regr. assim. in *Janniwari*, *filiciteeren* (meer dan eens Cam. Obsc.; Westerkw. *fileseteeren*, stad Gron. *vizenteeren!*), gron. *filesepee* (vroeger voor *fiets*), gron. *lepunen* < **lupunen* < *lupinen;* in de stad Gron. hoor ik *luuzjemoos* of *luusj*. 'lits jumeaux'.]

Plas. Vóór *sk* (ags. *plæsc*, mnl. *plasch*) schijnt een *t* uitgestooten te zijn; vgl. dre. (Dr. Volksalm. 1840) *platte* 'waterplas in het land', en voor de bet. lat. *aequor*. Dezelfde grondbet. heeft *plas* 'platte koek' bij V. Halsema; vgl. *vlade*.

Digitized by Google

Plaveien. V. W's vermoeden dat de *l* uit *pleisteren* ingedrongen is wordt gesteund door hd. *pflaster(n)*.

Pleisteren (rust houden). Het indringen der *l* uit *pleisteren* 'met pleister besmeren' zal wel zijn op te vatten als volksetymologie: men zegt ook (ergens) *plakken*, welk woord tevens van invloed kan zijn geweest.

Ploten. De bet. maakt het moeilijk, aan afl. uit het ofra. *peloter* te gelooven. Mnl. *ploten*, vla. *plotten* en vla. *plossen* zouden zich laten begrijpen uit **plotôn*, **ploppôn*. Indien Teuth. *plottzen* geen hd. is, kan het een mengvorm van *plotten* en *plossen* zijn. De basis *plu-* keert terug in *plukken* en *pluizen*; z. die woorden. [Hiernaast komt in het gron., dre. en mnl. (mnd. mhd.) *bl-* voor: Molema *bleuten*, 'blooten, de schapenhuid van de wol ontdoen' — ik hoorde het in de stad Gr. ook van het bereiden van haze- en konijnevellen —, Dr. Volksalm. 1845 *bleut*, *bloot* n. 'schapenhuid'; vd. *bleuten* 'de platte zijden van een boek', die dikwijls van schapenleder vervaardigd werden. Ald. wordt verder een ww. *bleuten* vermeld, gezegd van bijen die met de verzamelde was tusschen de pooten naar de korven vliegen; Mo. heeft hiervoor *bleuten*, *blooien* (< **bloden*; hoe ontstaan?) znw. (d. i. gesubst. inf.?) en ww. Het dre. subst. is verwant met mnl. *blote* f. 'eene schapenvacht, waar de wol af geschoren is'; het dre. ww. = mnl. *bloten* 'ontblooten, ontdoen', dus in toepassing op bijen oorspr. '[de bloemen] berooven'. Daar *bl-* dus stellig oorspr. is, zou men in *pl-* verscherping willen zien; maar deze mogen wij voor het mnl. niet aannemen (*pronken* is er geen bewijs voor).]

Pluizen. Hoewel ofra. *peluchier* ook 'plukken' beteekent, levert toch bij dit woord — anders dan bij *ploten* — de bet. geen bezwaar op tegen herkomst uit het ofra. Intusschen is met ons woord reeds Nieuw Ndl. Taalmag. 3, 245 in verband gebracht overij. *pluren* 'pluizen, uitpluizen, uitrafelen, bijv. van vogels gezegd, die de veêren schoon maken en uitpluizen'; vgl. ook dre. (Dr. Volksalm. 1848, 195) *id.* 'pluizen, uitpluizen', ook 'na 't eigenlijk maal nog iets uitzoeken en

Digitized by Google

opeten (van mensch en dier)’. De basis *plu-* vindt men ook in *ploten* en *plukken.* — *Plus-* schijnt ook met *k*-suffix te zijn verlengd, maar wellicht is voor de fra. vormen die daarop wijzen invloed van gm. **plukkôn* of van rom. **piluccâre* (z. F.-V. W. *plukken*) aan te nemen; men vindt nl. naast elkander ofra. *plusquier* en *plocquer* ‘éplucher, nettoyer’, ‘becqueter, picoter’; Valenciennes *pluskier*, Waalsch *ploki* ‘éplucher le grain comme les oiseaux en picotant’; Opper-Normandie, Vallée d’Yères *perlukier* ‘manger peu et délicatement’; voor verdere *k*-vormen z. b. v. Littré. — Vóór inheemschen oorsprong pleiten ook afll. Zoo nwfri. *plûster* ‘pluis, vlokje, draadje, als afval van geweven stoffen’, *plûsters* ‘zaadpluimpjes’, Molema *pluuster* ‘pluisje; ook haartje, vezeltje van een plant’, Boekenoogen *pluisteren* ‘pluisjes loslaten’, gron. *pluustern* ‘nalezing houden, van boomvruchten of dgl.’, ‘met den snavel door de veeren gaan’ (dgl. bett. van subst. en verb., met *ü̂* en *û*, in ’t ndd.) Onder de verwanten bij De Bo noem ik *pluisteren* aan een kleed, maar ook aan een beentje, aan de roof van een wonde (=*pulken*). De bet. ‘stormen’, die *pluzen* blijkens Molema heeft (waarbij o. a. *pluuster*, zooals *pluister* bij Laurman is uit te spreken, ‘regen en wind’), zou te verklaren zijn uit ‘blaren afrukken’, maar zal eer, in aansluiting bij *pluustern*, de vruchten op het oog hebben; een harden wind in den tijd dat de appels aan de boomen zitten noemen wij ook wel *een appelschudder*. Reeds Van Halsema heeft *pluisteren* (*ui* = *ü*) ‘onweder van regen en wind’ (waars. dacht hij aan den gesubstantiveerden inf.), *plûisterig* (*ûi* =, hd. *u*) ‘knorrig’ (dus: zoo dat het er bij iemand waait; vgl. voor dezen overgang van bet. Molema *pluzen*). Bov. zijn reeds fri. en ndd. vormen zonder Uml. genoemd; het sa. ofr. heeft niet alleen een ww. met *û*, maar ook een subst. *plûs* (b. v. de kleeren zitten vol —). Zulke vormen spreken tegen fra. herkomst.

Plukken. Men weet dat de wgm. vormen van dit woord deels op **plukkian,* deels op **plukkôn* wijzen; doch nwfri. *ploaitsje* en *plôkje* onderstelt **plokôn* (z. bov. *loeken*) < **plukôn.*

Digitized by Google

Parallelen voor **plukôn*, **plukkôn*, **plukkian* z. Ts. 32, 172 vlg. Had [een deel van] het oonfra. vocaalsyncope in prt. en ptc.? Voor Heerle geeft Jongeneel op: *plukke*, *ploch*, *geploch* (vgl. *zeuke* 'zoeken', *zoch*, *gezoch* en *tunke* 'dunken', *tochs* (conj. *et tuchs*), *getoch*), en in de Woordenlijst: *plukde* of *plock*, *gepluk(t)* of *geploch(t)*.

Dial. PODDIK. Bij wat F.-V. W. i. v. *podding* noemt, inz. bij westf. *puddek*, is te voegen Staphorst *poddĕk in dĕ buul* 'boekweitenmeel met gist en karnemelk' (Driem. Bl. 6, 86).

POEN (ploert). Ik houd dit voor ontleend aan het Javaansch (Krâmâ), waar het gebezigd wordt vóór eigennamen van personen die geen anderen titel hebben (incl. woorden die voor eigennamen kunnen gelden: *poen bapa* 'vader'). Voor de bet. vgl. *sinjeur*. *Poen* is te scheiden van *poehaan*, dat Dre. Volksalm. 1848 geeft als 'windmaker, pochhans, zwetser', met hetzelfde *poe* als in *poeha*, *poehaai*.

POK, POKE, POKKEL. Over het laatste z. Molema, ook over de verbreiding; verder heeft Draaijer het als 'schouder, rug', doch met vrb. die ook in 't gron. voorkomen. Mo. geeft het als „ruwe uitdrukking voor: rug, en ook voor: de romp van 't lichaam zoo in- als uitwendig; in *Langewold* p u k k e l = lichaam." Inderdaad heeft het in 't W. van 't Westerkw. *ù*, en vindt het daar nog al ruime toepassing. Zeker moet men het verbinden met *pōkə* bij V. Weel „lichaam, buik, inz. v. dieren (v. den mensch klinkt het plat)' en met Walchersch *poke* 'lijf van dieren', mij bekend uit het Mnl. Wb. i. v. *poke* 'zak, vooral of uitsluitend als wolmaat'. De bet. 'lijf van een dier' en 'zak' vereenigt ook *balch*, zooals t. a. p. wordt opgemerkt; ook mnl. *male* is 'reiszak' en 'buik van een dier'; in Valkenberg heeft *zak* de bet. 'buik, pens v. een dier' (Publ. de la soc. hist. et arch. dans le Limb. 1918, 72). Ook wijst het Mnl. Wb. reeds op ogm. vormen met *k* en met *kk* [naast ags. (Lindisf. Gl.) *pocca* wordt er ook ags. *pohha* aangehaald, dat in elk geval verderaf staat, terwijl *poke* (eerst me.) zich niet zeker laat beoordeelen].

Digitized by Google

Pol. Fri. Wb. scheidt *poalle* ‘vleinaam voor: het hoofdje, eig. de schedel van een kind’ (vgl. Hooge Veluwe *pol* m., mv. *pollen* ‘heuveltje’) van *pôlle* ‘afzonderlijk plekje gronds, veelal iets hooger dan de omgeving, en door slooten of een ander water omringd’, ‘plant met de aarde, waarin het geworteld is’, ‘een of meer afzonderlijk liggende begroeide zoden’. Heeft het eerste oorspr. één *l*? vgl. *skoalle* ‘school’ $<$ **schŏla*. Dgl. bett. als bij *pôlle* in Gr. en N. Dr. Z. thans Ts. 38, 127. Westerkw. *pól* ‘opgezet en licht in te drukken’, v. lichaamsdeelen.

Pooien. Nwfri. *poaije*, *poeije*, ook ‘tot drinken aanzetten’.

Poot. In ’t nwfri. heeft *poat* ‘been’ dezelfde voc. als het ww. *poatsje* ‘poten’, m. a. w. het onderstelt een grondvorm **pŏte*. Deze staat dan in Abl. met den frank. vorm **pauta* (van welken prov. *pauta*, ofr. *poe* worden afgeleid; z. Meyer-Lübke), en is identisch met **pota* ‘loot, stek’ $>$ mnl. *pote* enz. Ags. *potian* komt blijkens NED als ‘to push, thrust’ sedert c. 1000 voor [hiermee zijn te verbinden gron. *peuter* ‘klap’, *-n* ‘peuters (een peuter) geven’, Valkenberg (Publ. de la soc. hist. et arch. dans le Limb. 1918, 25) *peuter* f. ‘klap, opstopper’, *peutsche* ‘handtastelijk plagen’, Deventer *pute* m. ‘klap, oorveeg’ (grondv.?); ndl. *peuter(en)* z. F.-V. W.]; sinds de 15e E. vindt men eng. *pote* ‘paw’, en als ‘stick, rod’ komt het reeds in de 14e E. voor in *plouh-pote*. Volgens onze opvatting dragen dus de poten van meubels haar naam langer dan die van dieren. Men vgl. mnl. (en nog zuidndl.) *pickel* ‘poot van een stuk huisraad’ bij *pikken*, dat nog bij Corn.-Vervl. beteekent ‘prikken, steken’, in overeenstemming met de bet. van verwanten buiten het ndl. (z. F.-V. W.). Tusschen *pote* en *poten*, *pickel* en *picken* bestaat een dgl. semantische verhouding als tusschen *stek* en *steken*; de voor jonger te houden bet. ‘stok’ dekt ten deele die van *stek*. Dat men de beenen, in de eerste plaats die van een dier, ruw benoemde als ‘stokken’, is te vgl. met het opkomen van *kop*, *bek*, *vreten* enz. Nog tegenwoordig worden dunne beenen van een mensch wel stokken genoemd; bij die van een dier past de vergelijking vooral niet minder.

Digitized by Google

Pootig. Nog Schierm. *peut* 'kop, hoofd'; hier en daar in 't ZW. van Frsl., vooral Workum en omstreken, *poatte* (*oà*)[c] voorhoofd'. Wang. *brînpot* 'schedel', met *pot* 'pot' dat als 1e lid van comp. voorkomt. Helgol. *pēt*, *pȫt* 'hoofd' (*pot* 'pot'), *pētjən*, *pȫtjən* 'scherven', zeker $\bar{e} < \bar{\ddot{o}} < \bar{o}$; vgl. *hēpə* 'hop', *grēw* 'grof'. — Eng. *pate* sedert 1305 als 'hoofd, schedel'; 17 en 19 E ook *pat*; *a*-wortel naast *u*-wortel (*pat-*:*put-*) zooals *pað-*:*puð-* (z. *padde*)?

Porren. De Bo staaft de bet. 'bewegen, en dgl.' slechts uit oude schrijvers, maar heeft als nog gangbaar *in 't geporre van het volk* 'dans la foule, dans la presse'. Hij heeft *porren*, ook *pirren* en *purren* (*i* vaak uit *ü*) 'hard werken aan iets, veel geweld gebruiken, zich weren om iets te doen, zwoegen', en *poeren* 'zich bewegen', „Hetz. als *porren*, dat wij veel gebruiken in Verporren [maar toch ook voor *verporren: verpurren*]. Meest gehoord in *roeren* en *poeren*". Het kan dus de voc. aan *roeren* hebben ontleend, maar ook *û* voortzetten. Loquela heeft *poeren* 1° van regenwolken 'porren, bewegen, roeren, runnen, kappelen, toe een schieten'; 't Weder poert: 't zou allichte kunnen regenen; De wolken poeren t' hoope. 2° 'vastgrijpen', „Komt hij alhier, 'k ga hem poeren. Wij poerd' hem vaste. — Nwfri. *poarje* 'porren, peuteren (aan iets)', *id.*, ook *poarkje* 'boren, doorheen dringen', *oanpoarre* 'aanporren, aansporen', en misschien *poanne*, *poenne* (*nn* < *rn*?) 'aanporren, aansporen', 'porren, tornen, peuteren, tokkelen aan iets'; dus ofri. **porna*, *purna* (vgl. Mnl. Wb. *porrenen*, *purrenen*, *purnen*); *rn* wordt ook in andere nwfri. woorden geassimileerd, al spelt men etymologisch. Bij de bet. 'aan iets tokkelen' kan aansluiten *poanne*, *poenne* 'top- of pluimmuts; ook algemeen: slaapmuts', immers *top* behoort bij Kil. *toppen* = hd. *zupfen*.

Potdoof denkelijk niet naar *potdicht*: een pot heeft ooren en hoort niet. *Zoo doof als een pot*, hoewel niet overal in gebruik, behoeft dan ook niet uit *potdoof* te zijn afgeleid.

Praal Z. nog Mnl. Wb. *proel* 'woordenpraal'. Nwfri. reeds G. Jap. subst. *preal*, verb. *prealje*. Het Fri. Wb. heeft ook een 19e eeuwsch citaat voor *prielje* en geeft voor Molkwerum *prielkje* op.

Digitized by Google

Pram. Nwfri. *preamje* 'pramen, drukken, drukkende besturen', reeds bij G. Jap. met het paard als obj. In Halbertsma's Wdbkje v. het Overijs., ex. der Prov. Bibl. v. Frsl., is door een andere hand bijgeschreven: *prame* f. 'werktuig op den molen, waardoor het kamrad geklemd, en zoo de molen stil gezet wordt'; *in de prame zitten* 'in het naauw zijn'.

Prangen. Subst. *prange*, z. Mnl. Wb.; ook nog bij Cats (zoo Spaens Heid. 650). Nwfr. *prangje* 'prangen, drukken, tegenstand bieden, volharden, volhouden'.

Priegelen. Zaansch *priegelen* wordt door Boekenoogen in drie artikels behandeld, achtereenvolgens als 'met inspanning peuteren op naaiwerk', 'zeker jongensspel — in 't N.O. van ons land *tiepelen* — spelen' en 'keilen'. De voc. van *tiepelen* is voor het fri. gelijk te stellen met die van Zaansch *tepelen* (z. ben.); in het gron. behoeft het woord geen fri. achterblijver te zijn (z. mijn *Voc. v. Noordhorn* § 96). Over genoemd *tepelen* 'zeker spel met beenen staafjes spelen' merkt B. op: „Het woord beteekent eigenlijk *even aanraken* en is ook elders in den zin van *beuzelen*, *knutselen*, en als naam van kinderspelen bekend." Als wij met B. *pr. II* gelijkstellen met ndl. *priegelen*, hd. *prügeln* 'slaan', en het ndl. woord aan het hd. ontleend achten, dan is het een afl. van een woord voor knuppel, en dus evenzoo denominatief als volgens mijn *Voc.* t. a. p. gron. *tiepeln* is af te leiden van een met mhd. *zipfel* 'spits' overeenstemmend subst. Ziet men in het ww. een freq., dan ware eer *tippel*(*e*)*n* te verwachten (sa. oostfr. *täpen*, *tepen* naast *tippen* verraadt invloed van 't syn. *tapen*, hetwelk, hetzij fri. of sa., gelijk te stellen is met mhd. *zâfen*, oofri. *tâpia;* z. V. Helten Zldaofri.). In Gron. is *getiepel* 'langdurig werk', en men zegt er als een bezigheid heel wat gepeuter meebrengt: 't Is nogal wat *tiepelwark*; *tiepelzinnig* z. men bij Molema *tiepeln* (de bet. 'eigenzinnig' in Taalk. Mag. 2 is wellicht een misvatting van Auwen), en wordt gezegd van werk dat verdrietig slecht opschiet; men hoort *tiepeln* en *ómtiepeln* als „(om)zeuren, wàt doen en niks doen", en reeds in de 18e E. meldt V. Halsema *tijpelen* (*ij* = volk. *i*)

Digitized by Google

'onnutte bewegingen maken'. Daarom is Zaansch *p.* in bet. 1 en 2 voor één woord te houden. En 'keilen' is hetzelfde in trans., dus causatieve, toepassing: 'even *doen* aanraken'. — Daar de overgang van *ü* tot *ie* niet thuis hoort in de aan de Nederlanden palende streken van Duitschland, zou *priegel(en)*, indien overgenomen, uit het oostfra. (dus Opperduitsch) of Zuid-thüringsch, desnoods uit het zwi., zich verbreid hebben (Behaghel, Gesch. d. d. S. § 162). Lezing onzer oudere schrijvers wekt den indruk, dat het woord dikwijls nog werd gevoeld als onndl., en gebruikt in verband met Duitschers; vgl. ook Corn.-Vervliet. Evenwel blijven enkele zaken onverklaard. In bet. 2 zegt men op de Koog ook *prugelen;* het ontbreken der *u* in andere deelen van ons land, zoover mij bekend is, kan doen aarzelen, deze voc. met de hd. *ü* in verband te brengen — al is stellig, wegens de bet., *priegel(n)* bij Molema met de Duitsche woorden te verbinden (het ww. heeft het W. der provincie niet bereikt). Het Zaansch heeft „überhaupt" veel zonderlinge wisselvormen; toch zou men kunnen stellen, dat *priegelen* en *prugelen*, met niet in *ui* veranderde *u*, op **priogal-* en **priugil* berusten, en dat daarmee „ablautet" *preuvelen*, „in Limb. *preugelen*", bij De Bo (vgl. bij hem woorden als *ploef*, *ploeven* naast *ploeg*, *ploegen*). Daar de genoemde met *tip* verwante woorden 'even aanraken' beteekenen (met *tiepeln* vgl. nog mhd. *zipfen* 'met kleine pasjes gaan' en ndl. *tippelen*), zou men voor de parallele groep *p.* enz. dgl. oorsprong kunnen vermoeden; maar welken? B.'s combinatie van mnl. *prîgen* met *p. I* (die dan ook voor II en III te aanvaarden ware) schijnt mij niet aannemelijk. Semantisch wijst zijn vrb. (Zit niet zoo te p., je bederve je oogen nog) niet juist in deze richting. En daar de homoniemen te identificeeren zijn, is een bezwaar, dat wvl. *eu* < *e*, afgezien van een paar woorden die afzonderlijk te verklaren zijn, minstens zeldzaam is. [Tusschen *w* en *g* of *k* staat *eu* in *weug*, *weugel* naast *weg*, *wegel* en in *weuke* naast *weke*; dit is een zwakkere doch gelijksoortige inwerking als in mnl. *woch* (*woghe*) en in laat ohd. *woche* < *wëcha*. Slechts

Digitized by Google

in eenige wvl. streken zegt men *teugen*, *tjeugen*; dezen ook elders bekenden vorm heeft men uit **gegon* afgeleid. Wvl. *reuz(el)en* = ovl. *rijz(el)en* ‘vallen, v. korrelachtige dingen, b.v. v. graan uit de aar of door den zolder’; men zou hierin *eu* < *ĭ* naast *î* kunnen zien; eer acht ik *reuz(el)en* ontstaan uit *rîz(el)en* en **treuz(el)en*, een correspondent v. nwfri. *truzelje*, *trûzelje*, ‘vallen, tuimelen, neervallen’. De *t* van dit woord tegenover de *d* van got. *driusan* enz. is te vergelijken met die van het gewone ndl. *treuzelen* tegenover de *d* van ags. *drúsian* enz. (vgl. b.v. F.-V. W. *treuzelen*); de juiste verhouding dezer vormen is moeilijk te bepalen (doch z. t. a. p.). De overige vrb. van wisseling bij De Bo 286 zijn van anderen aard, of althans onzeker, zooals *kneuvelen* naast *knevelen* (vgl. Mnl. Wb. *cneuvel* en *cnovelen*), *speukelen* naast *spekelen* ‘prikkelen’ (dat meer onverwachte vormen heeft: *spegelen*, *speggelen*, *speugelen*, *spukkelen*).] — *Prigelen* ‘krengen, naauw dingen’ (De Jager’s Arch. 2, 179) in het kanton Axel sluit in bet. aan bij *priegelen I* van B., immers ook Zaansch *pingelen* is èn ‘peuteren op fijn naaiwerk, dat bijna niet te bekijken is’ èn ‘afdingen’; uit ‘nauw er op zien’ is ook te begrijpen de door B. uit Taalk. Mag. 1, 320 aangehaalde oostndl. bet. ‘nauwkeurig meten, de maat of hoogte nauwkeurig bepalen’.

Priel. Van wang. *prîl* m. geeft Ehrentraut als bet. op: ‘eine schmale seichte Stelle auf dem Watt, von welcher zur Zeit der Ebbe das Wasser nicht ganz abläuft’; dus in bet. wat afwijkend van ndl. *priel*, met welk laatste overeenstemt helgol. *prîl* f. ‘Priele, Wasserinne auf dem Strand’. Molema geeft voor ’t Hoogeland *priel* ‘geul in aangeslijkte, niet ingedijkte gronden’.

Priem. Wang. *prê* m. ‘dikke ijzeren naald om visch te prikken’. Is misschien ndd. *prên* overgenomen, maar de *n* als pl.-suffix gevoeld? Daar elders *m*-, *n*- en *l*-suffix bij dit woord wisselen, is een vorm zonder suffixale cons. ook niet onaannemelijk. — Dre. (Dr. Volksalm. 1846) *pruun* f. ‘houten pin’, b. v. w o r s t p r u u n = *worstenpin;* de voc. is ontleend aan het ww. **priunian*.

Digitized by Google

Mnl. PRIGHEN is wegens de parallele ontw. der bet. behandeld bij *kijken* slot. Het leeft nog in Ouddorp op Goeree: V. Weel *priege* 'zich inspannen', — en in Hellevoetsluis als 'voortmaken', z. Boekenoogen *priegelen I.*

PRIKKEN. Met één cons. mnd. *prekelen.* Met *-ol*-suffix (dus *o*-Uml. van *i* tot *ö* zooals in *speulen* 'spelen') nnd. *prökeln*, dial. ndl. *preukelen*, van 't reinigen van de pijp e. a. — Voor *prik* 'negenoog' is de verklaring van het D. Wb. (*pricke*, auch *bricke*) aan te nemen: „so genannt von dem stechenden saugen und anbohren der fische, denen sie nach und nach tiefe löcher in den leib friszt". Zij bijt zich vast aan rotsen, schepen enz. om een rustplaats te hebben, vd. *lamprei* (z. F.-V. W. i. v.), en in visschen om zich te voeden, vd. *prik.* — Wil men *preukel(en)* verbinden met meng. *prokien* 'to make a thrust at, en dgl.' (welks afl. onbekend is), zooals Boekenoogen i. v. *prook* doet, dan moet men ook hier *u*-wortel naast *i*-wortel aannemen. In bet. zou zich aansluiten Valkenbergsch (Publ. de la soc. hist. et arch. dans le Limb. 1918, 29) *prikke* „1. opvangen een vallend voorwerp. 2. handig wegnemen", *prikbal* 'kaatsbal'.

PUILEN. Vgl. *pulken* en saterl. *pûlje* 'met de vingers iets openen of ergens in krabben' (in het vrb: in den neus), *ûtpûllje* „ausschoten", b.v. erwten (voor *ll* vgl. *spîllje* 'spelen'), wang. *bîpûl* 'beknagen' (van een hond: een been —), *aufpûlî* (*auf* is 'af') 'korrels uit de aar, erwten, boonen uit de peul halen'. *Puil* 'buidel, zakje en dgl.' is denkelijk hiervan te scheiden; evenals *kuieren* e. a. heeft het *ui* of een daaruit ontstanen klank ook in de tongvallen welke *poelen* of *pulen* zeggen. — De prototypus van het door Kil. opgegeven *puyle* 'buil' komt nog voor in het overij.: *poele* 'buil, gezwel' (Nieuw Ndl. Taalmag. 3).

PUIT. Op een grondbet. 'opzwellen' wijst ook bij Molema *poeten*, *poeden*, *gruipoeden* (oostfri. *greupuden*) — met 'groei' als 1e lid — 'kleine builen op den rug der koeien, in het voorjaar'; ik hoorde in Noordhorn *poeten* voor zweertjes bij menschen, en *hettenpoeten* naast *-poesten* (*hetten* 'hitte') 'kleine, met vocht zich vullende puistjes als huiduitslag'. Tenzij *poeden poeten* is gewor-

Digitized by Google

den door invloed van *poesten*, is naast *poesten poeten* en *poeden* (het laatste van denzelfden wortel als mnl. *puut* 'kikvorsch', mv. *pude*) beide voor oorspr. te houden; de sing. is te zeldzaam om in het geheugen te domineeren, zoodat de *t*-klank als slot had kunnen leiden tot misverstand zooals bij *ritten*, of in omgekeerde richting zooals bij 'slòten' en wellicht bij 'slooten'. In Breda is beide *slooie*, het 1e met zachtvolk., het 2e met scherpv. *o* (vd. vklw. *slooike*); vgl. *rooie* 'roode'. In Utrecht zegt men althans voor 'sloten van deuren' *slooie* (meded. van A. Beets). In 't gron. heeft 'slooten' *d*. Vgl. evenwel ben. *sloot*.

Pulken heeft een suffix als mnl. *horken*; den wortel vindt men niet slechts terug in ags. *pullian* 'trekken aan, enz.', maar ook in het door Molema reeds vermelde gron. *pulen* „b.v. aan eene zweer —, in den neus —", waarmee men vgl. noorddu. *pulen*, *puhlen* (Paul, D. Wb., waar het reeds onder *polken* met dit laatste vergeleken is).

Purken — een niet algemeen bekend woord, ook blijkens onze wdbb. — verhoudt zich tot *porken* en *porren* zooals *snurken* tot *snorken* en *snorren*. *Pulken* en *purken* zijn met andere ww. van dgl. vorming besproken door Verdam, Ts. 16.

Ra. Noreen Aisl. Gr. § 74, 2 wijst er op, dat *ǫ́* reeds vóór het midden der 13e E. door *ą́* is verdrongen; het tegengestelde gebeurt niet, zoodat on. *rá* een latere schrijfwijs is voor *rǫ́;* dit ontstond uit den pl. *rāwaʀ* enz.; daarnaast **ró* > nnrw. *rō* 'stang' < oern. **rah(w)u*. Weigand noemt nog bei. *Rache* f. 'Querstange eines Floszes' en — bij nrw. *raaga* 'dunne stang' — dial. zwe. *raga* 'lange smalle wortelscheut'. Voor het misschien verwante mhd. *rěgen* (ook Teuth. *regen;* z. Mnl. Wb.) moet het os. **rěgon* hebben bezeten, blijkens den *o*-Uml. in gron. *reugen*, ndd. *rögen*, zooals denkelijk ook mnd. *rogen* is uit te spreken. Daarnaast os. **ragon:* Dre. Volksalm. 1840 *raggelen* 'roeren, omroeren'. Bouman heeft *raggen* 'rijden, schuiven, wiegelen, wemelen'; op den stoel zitten te —; Jantje ragt op zijn moeders schoot; uit *raggelen* afgeleid?

Raad, raden. Hierbij nog ags. **ræs* in *-bora* = (*ʒe*)*ræswa*

Digitized by Google

'raadgever, hoofd', *ræswan*, *ræs(w)ian* 'gissen'. Wang. *raid* 'raden' (voor de schrijfwijs *ai* naast *ei* vgl. *stait* < *stêta* 'stooten' naast *breid* < **brêda* 'braden').

Raaf. On. *hrafn: fiallhrape* m. (voor enkele *p* naast dubbele en naast spir. vgl. o. a. *knaap* met de bekende bijvormen, en bov. *gapen*, ben. *schrapen*) 'kreupelhout' (eigl. 'rotskrabber'). De beide woorden bewijzen dus, dat aan den wortel van *raaf* een dgl. dubbele bet. toekwam als aan *krassen*, en als aan het misschien met *raaf* verwante on. *skrapa* 'rammelen, schrappen' bij *skrafa* 'babbelen' (weer met wisseling van *p* en *f*), en als aan de familie *schrapen: schrappen* (mnl. *scraven* enz. niet oud? z. F.-V. W.).

Raai. Dat dit inderdaad bij *roede* behoort, daarvóór spreekt wvl. *raai* 'hoogstammige waterplant, typha L', alsmede gron. *roai*, aangezien het niet slechts voorkomt in namen van grassoorten, maar ook beteekent 'lange grasstengel'. Molema heeft nog *raai* en *rui*. Voor Westerkwartiersch *pieperoai* 'r. om door de lange pijp te trekken en zoo deze te reinigen' geeft men mij als Stadgron. *pieprooi* op. *Raai* (met regelmatige lange *a*, zooals in *aai* 'ei' e. a.) is te vgl. met *aibert;* z. bov. *ooievaar* (men is gewoon, *ai* te schrijven voor phon. *aai*). De andere vormen wijzen, indien ze oud zijn, op abl. **rŏde;* vgl. met *rui kuieren* (mnd. *koderen*), met *rooi tooien* Ts. 32, 300. [Ags. *redisnæ*, *rædinne* blijven onzeker; voor lat. *bacidones* heeft de Thesaurus slechts deze glossen.]

Raasdonders. De m. i. oorspr. bet. geeft Fri. Wb. *raesdonders* 'ongare erwten, die ratelend in den schotel vallen, als ze worden opgedaan'. De toepassing op gekookte grauwe erwten die niet uit de schil gebarsten zijn (z. Boekenoogen) is hyperbole.

Rad (vlug). Als verwant woord met igm. *ê* wordt aangevoerd ozw. *hræða* 'scheuchen'.

Dre. rag f. vermeldt de Dr. Volksalm. 1846 als 'boommos'; dit sluit in bet. aan bij ags. *ragu* f. 'lichen'. S. J. Rutgers, Beschrijving v. Kolham (1849), zegt, dat *longrach* 'peltigera canina' in karnemelk gekookt een drank levert ter verzach-

Digitized by Google

ting van de borst (Ten Doornk. Koolm. *lungenraffe* ‘isländisches Moos’).

Raken; *ò* < *à*. Bij *raken* (ook fri.: nwfr. *reitsje* — vgl. *meitsje* ‘maken’ —, wang. *rackî*) en bij *rakelen* behooren abl. vormen met *o*. Het wvl. heeft *toeroken* ‘toedekken met asch, toerekenen, toerokelen’, *rokelen* ‘in de brandende kolen roeren’ (z. ook Mnl. Wb. *rokel*); aan het laatste beantwoordt gron. *reukeln* (vgl. *steukeln* — z. Molema — bij *stoken*). In het (sa.) oostfri. heeft *rakelen* vooreerst de gewone bet., maar verder die van ‘bij den arm schudden, hard aanpakken, en dgl.’, en in dezen zin heeft genoemd dialect ook *rökeln* bewaard. Wij treffen dus èn voor ‘(vuur) inrekenen’ èn voor ‘rakelen’ èn voor ‘aanpakken’ verba aan met den vocaaltrap van sk. *ṛjyati*, *ṛñjáti*, ‘zich uitstrekken’. M. i. dient men noch *rakelen* noch (*in*)*rekenen* (wang. *tôricke*) te scheiden van *raken*, *rekken*, mnl. *reken* ‘in orde brengen’, enz. Dat het inrekenen als een raken wordt opgevat, daarvoor vgl. men, dat de Groninger zegt: (’t vuur) *bestrieken*. — Nemen wij waar, dat *roken* naast *raken* staat, slechts minder verbreid is (*roken* < **rukkian;* vgl. mnl. *hogen, donen*, *vromen* met os. *huggion*, **dunnian* (prt. *dunida*), *frummian*), dan zullen wij in prt. *rochte*, ptc. *gerocht* geen phonetische onregelmatigheid aannemen, maar zwakken vocaaltrap. De vormen staan daarin gelijk met *wrochte*, *gewrocht* (waarnaast het praes. met zwakken trap got. *waurkjan* enz., hoewel niet in het ndl.) en met *woude*, os. onfra. *wolda* (waarnaast geen praes. met zw. trap). De overgang van *à* tot *ò* is trouwens weinig algemeen. Slechts bij *brengen* en *denken* zouden zich in ’t mnl. en mnd., evenals in ’t nnl. en nndd., uit allerlei streken bewijzen laten bijbrengen, ware het niet, dat juist hier zich een dgl. verklaring aanbiedt als bij *raken*. Van ohd. *bringan* is het ptc. gewoonlijk *brungan*, waarnaast een prt. *brang*, *brungun* opkwam (Braune Ahd. Gr. § 336 A 4); hetzelfde kan gebeurd zijn bij os. onfr. *bringan*. Maar ook reeds *brachte*, *brongen* kon leiden tot *brochte*, zoodat in geen geval het feit, dat os. slechts *brâhta*, *brâht* bij *brengian*, onfr. *brâhtos*, *brâht* bij *brengan* is overgeleverd, er

Digitized by Google

van behoeft te weerhouden, de *o* van *brochte* op te vatten als ingedrongen. *Dochte*, *gedocht* zullen ontleend zijn aan de conjug. van *dunken*, evenals omgekeerd *mij dacht*, *het heeft hem goedgedacht* in gebruik zijn (bij velen zelfs uitsluitend, doordat men zich had aangewend, de *o*-vormen als min beschaafd te mijden, en niet voelde, dat bij het imps. het geval anders was). Ook mnl. *gedochte* en nnl. *achterdocht* (in 't gron. 'erg in iets') zullen wel onder invloed van *dunken* staan, waarschijnlijk middellijk, nl. doordat *gedocht* 'gedacht' reeds bestond. — Vóór *ht* werd *û* tot *ŭ*; hieruit verwacht men eer *ó* dan *ò*, doch vgl. *gedrocht*, *tocht;* in elk geval hèbben de vormen van *dunken* een *ò*. Daar *ambocht*(*e*), *zocht*(*e*) e. a. geographisch veel minder verbreid zijn, moet hun oorsprong aan localen overgang van *à* tot *ò* toegeschreven, waarbij dialect-kenners den invloed van naburige cons. hebben te onderzoeken.

Rampzalig heeft reeds mnl. de tegenwoordige bet., niet die van 'durch o. bei mühsal beglückt'; dit wijst op geen andere voorgeschiedenis dan inwerking van in 't ouder nnl. gevonden maar reeds als mnl. aan te nemen *arbeidzalig*, en vooral van *armzalig;* z. bov. i. v.

Rank. Ook bij dit woord schijnen *nk* en *ng* naast elkander te hebben gestaan, te oordeelen naar dre. (Dr. Volksalm. 1847) *rang*(*e*) 'rank, stengel' en naar het door Molema i. v. *strupen* (in onvervalscht dialect ken ik slechts *stroepen*; in elk geval bestond dus **strûpon*) vermelde *rangen* 'zijdraden van peulen of tuinboonen', 'van die zijdraden en van de uiteinden ontdoen'. De geringe verbreiding van *ng* maakt haar ouderdom evenwel twijfelachtig; vgl. ben. *schrank.*

Reiken. Hierbij behooren fri. woorden wier bet. herinnert aan *langen* en aan got. *rahtôn* 'aanbieden': wang. *reik* 'geven', saterl. *råke* (vgl. *åkene bôm*) 'id.' Ook ndl. *reiken* en hd. *reichen* is 'aangeven'.

Reiziger „in de tegenw. bet. bij Kil., die 't „vetus" noemt", zegt F.-V. W. Geleerde etymologie zooals die van Kil. werkt naar de methode der volksetymologie, hoewel bewuster. „Vetus"

Digitized by Google

kan dus juist zijn; Kil. vond dan het woord als 'man te paard' en construeerde more suo een bet., terwijl volksetym. deze later werkelijk deed ontstaan.

Dial. REM(MEL). V. Schothorst *rem*, Draaijer *remmel* 'rammelaar' (konijn) zullen wel inkortingen van *remmelaar* wezen.

RENNEN. Nwfri. *rinne*, Zuidhoek en Schiermonn. *ronne* 'loopen', in de Dongeradeelen uitsluitend 'snel loopen, draven'.

REPEN (repelen) behalve zuidndl. ook nog dre.: Dr. Volksalm. 1847 heeft het als 'vlas hekelen'.

Mnl. REVEN nog in Overij.: in het ex. der Prov. Bibl. v. Frsl. van Halbertsma's Wbkje v. h. Ov. is door een andere hand bijgeschreven: *reven* 'neulen, zaniken'.

RIET. Daar voor Westerkwartiersch *ruut* n. 'onkruid; inz. van waterplanten' elders in Gron. *roet* gezegd wordt, is misschien Uml. ingedrongen uit het ww. **hrûdian* > *ruden* 'een water van planten reinigen; dus *û* abl. met *io* in os. *hriod* enz. Hierop wijst ook Zaansch (*riet*)*roet* f., mv. eertijds *rietroeden* 'strook riet langs den zoom van een stuk land'. Natuurlijk is ook gron. *ü* (geschreven *uu*, *u*) < *iu* mogelijk. Ook zou het kunnen zijn, dat het ww. niet met het znw. samenhangt, maar beantw. aan on. *ryđia* (Ts. 32, 177); dit lijkt echter minder aannemelijk. Oorspr. collectief schijnt nwfri. *grude* 'bos stroo', waarbij *grúdsje* 'stroo tot bossen binden', westel. gron. *grude* 'schoof van stroo (oorspr. van riet?), dat men dubbelgeslagen en waarop men een „kop" gedraaid heeft', Bolhuis (18e E) *groede* 'bos stroo', (holl.) wfri. pl. *gruiden* „'t korte stroo, dat bij 't sorteeren ... overblijft, ook 't loof van wortelen en bieten (Gids 1904, 323) < **gihrûdi*; het niet meer als coll. gevoelde woord trok samen als b. v. ndl. *grif* en werd van een ntr. een *de*-woord naar 't vrb. der andere subst. op *-de*. [Molema citeert *groude* uit Laurman 132; daar staat evenwel *grude*. Swaagman heeft *groude*, of hij echter, als stedeling, het woord goed kende? daartegen pleit, dat hij, evenals ds. Laurman, het eenvoudig door 'schoof' weergeeft.] — Het Mnl. Wb. heeft *reiten*, *royten*, *rueten*; ook *reinten* — als Vlaamsch [en wel

Digitized by Google

Brugsch] woord voor 'het schoonmaken van eene sloot; (het water) zuiveren van kroos en waterplanten, die in het varen hinderlijk zijn'. De citaten wijzen op samenhang met *reit*, *royt* en *ruet*. *Reinten* zal wel ontstaan zijn doordat men dacht aan *reine* en *reinen* 'schoonmaken'. *Reit* behoort bij de in F.-V. W. onder *rillen* vermelde woorden en is waarschijnlijk te identificeeren met mnd. *reit*, *rêt* (gen. *-des* en *-tes*), oud- en nieuwfri. *rheid*, *reid*, gron. *rait* (vgl. *Reitdiep*, een vroeger door de grooter breedte, waarbij stellig de rietoppervlakte aanzienlijk was, nog beter passende naam); (vgl. ook mnl. *reitmussche*, tenzij dit inderdaad verschreven is, zooals Mnl. Wb. aanneemt). De *ei*, *oi* is natuurlijk niet van denzelfden oorsprong als in *duit*; Kil. *gruyten* heeft *ui* < mnl. *û*, en het door hem geconstrueerde *gar-ruyten* wijst dus slechts op *u* in *rueten*, dat desnoods uit *ruut* 'riet' kan afgeleid worden, maar wel ontwikkeld zal wezen door invloed van *reiten* op *ruden*. In Brugge vindt men *reye*, elders *roye*, voor 'gracht, waterloop, kanaal'; ook 'stadsgracht'. Dit maakt begrijpelijk, dat het reinigen hiervan naast *reiten* ook *reyen*, *royen*, *roiten* ging heeten, en dat daarop naast *reit* ook *roit* kwam te staan. [Mnl. Wb. *reye* I vermeldt Kil. *reye*, *ruye* aqueductus, fossa publica' en noemt uit Weiland Rotterd. *ruyen* voor *reyen* 'dansen'; *ui* kan dus ook, op zich zelf beschouwd, dial. voor *ei* zijn.]

Dial. RIFT. Gunnink heeft *rift* 'reef', Molema *rift* 'een in plooien gevouwen doek, die vroeger de pas geboren kinderen over hoofd, armen en schouders werd gedaan ten einde stevigheid aan het lichaam te geven'. Fri. Wb. *ruft*, *rift* n. 'luier'; *it reade* (het roode) *r.* 'de groote roodwollen doek, die over de luiers gespeld wordt'. Z. voor verdere verwanten F.-V. W. *reef*.

RIJGEN. Generaliseering der *g* ook in wang. *uprîg* 'aufreihen' (van eierschalen, dus 'aan een snoer rijgen'). Waar de vormen zonder *g* algemeen werden, is het ww. zw., b. v. gron. *reien*, *reide*, *reid*: slechts bij veel voorkomende ww. als *zien*: *zag*, *slaan*: *sloeg* onthoudt men gemakkelijk afwijkende vormen.

RIJM (rijp). Holthausen noemt, IF 13, 339, ne. dial. *rind* 'Reif',

Digitized by Google

door mevr. Eliz. Wright aangewezen, en herkend „in den hrinde bearwas des Béowulf"; hij merkt daarbij op, dat dit woord staat tot *hrîm* zooals *Schande* tot *Scham*, *Sund* tot *schwimmen* enz.

Rijp (adj.). Als hierbij behoorend - *isôn* - ww. is naast on. *rispa* te vermelden nwfri. *rispje* 'oogsten, afplukken (van boomvruchten), binnenhalen (van veldvruchten)', met de bekende metath. (die b. v. zich ook toont in wlva. *rispen* 'repelen, enz.' naast gelijkbet. *repen* en *reepen*).

Rijten. Met *hr*, niet *wr*, blijkbaar ook wang. *rît*; vgl. *wrîv* 'wrijven'. Bij *rîten* behoort *reut* < **hritô(n)* 'poos', reeds als Ommelandsch vermeld door Molema, die daarnaast (sa.) ofri. *rōt* en fri. *rite* plaatst; voor de bet. vgl. Mo. *steut* i. v. *roffel* en *stoot*; het door hem genoemde overij. *steuchien* heeft Gunnink; in denzelfden zin heeft V. Weel *stuitje* en leest men bij Bild. *stoot.* (Fr. Wb. *rite* niet slechts 'tijdperk, (een) tijdlang', maar ook 'vlaag, bui', doch blijkens de vrb. is dit slechts een bijzondere toepassing der eerste bet.).

Rijven. Wang. *rîv* st. 'rechen (ein Beet)'. Helgol. *rīw* f. 'hark', vw. *rīwə* zw. 'harken' naast *rīw* st. 'rijten'; *rew*, *reu̯*, *réō* m. 'scheur'; ook *rīwnēdəl* 'Reih-, Schürnadel' zal, wegens de *w*, hiertoe te brengen zijn en niet tot *rijgen; scheurnaald* is dan een forsche uitdr. voor '[door]treknaald', zooals ook genoemd *Schürnadel* gevormd is met *schüren* = *schürgen* 'schieben, stoszen, treiben'.

Ril. Vóór de bij F.-V. W. te vinden afl. spreekt ook *mòlərit* 'lange gang van een mol even beneden de oppervlakte' bij Gunnink, *rit*, *mollerit*, *muizerit* bij Boekenoogen naast *rel*, *mollerel*, *muizerel*.

Rist. *î* ook nog in *riestjebukkens* bij Molema 'bokkingen die tot eene rist zijn aaneengeregen'; in 't Westerkw. spreekt men van *'n riestje bukkengs;* verder Mo. *riestjen* = *riegtjen* 'met noten of knikkers op een rij zeker spel spelen'; Finsterwolde *riestern* 'id.'

Rit. In *kikkerrit* 'kikvorschenschot'; bij V. Dale en Kuipers ook als simplex. Uit *rid* bij *rîden*; vgl. hd. *Laich* bij got. *laikan*.

Robbe 'konijn'. De Bo heeft *robbe*, *ribbe*, *rubbe* f., Kil. *robbe*, *-ken*. In 't wvl. ontstaat vaak *ì* uit *ŭ*, niet *ù* uit *ŏ;*

Digitized by Google

rubbe heeft dus Uml. Waalsch *robette* komt uit het vl. Eng. *rabbit* is waarschijnlijk rom. NED merkt op dat, als fra. *rabouillère* 'konijnenhol' verwant is [wat ook Meyer-Lübke aanneemt], meng. *rabet* oorspronkelijker vorm kan zijn dan de Waalsche en vl. Aannemelijker schijnt Abl.; vgl. *rat*(*te*) en *rot*(*te*).

Roeien. Z. V. Helten *Zldaofri.* 155.

Roek. Men vergelijkt on. *skrækr* m. 'geschreeuw', *skríkia* f. 'schreeuwer, „eichelkrähe"': *hríka* 'knarsen'.

Roekeloos. Het ags. heeft *récelêas* naast het ww. *réc*(*e*)*an*; evenzoo kan naast os. *rôkian* hebben bestaan **rôkilôs* (event. ook oonfra. **rôkilôs* > **rûk*.; *ruokit* en dgl. hadden denkelijk Uml.). Mnl. en ouder nnl. *ruekeloos*, *reuk.*, alsmede ouder nnl. *reukzaam* 'zorgvuldig' en *onreukzaam* 'roekeloos' (z. Nl. Wb. op het laatste) zullen oorspr. wel oostnl. zijn. In een deel van Gron., b. v. in Finsterwolde, zegt men (beide met hoofdaccent op *loos*) *ruikeloos* 'roekeloos', *joe verruikeloozen* 'zich niet in acht nemen', b. v. tegen kouvatting; geheel in 't W. van Gr. hebben beide woorden volk. (ndl.) *u*, m. a. w. ook daar heeft men Uml. van *ô* ('reuk' is in geheel Gr. als in 't ndl.). [Doch bij Gunnink *roekəlōs*; in Noordhorn *roekeloós* met sporadische *oe* in plaats van *ou*.] Gallée heeft *rökeloos* 'onmerkbaar, onverwacht' en in de Aanvulling 'onnadenkend, onbesuisd, roekeloos' (beide opgegeven als adj.), met voc. als *röke* 'reuk'; Nieuw Ndl. Taalmag. 3 geeft als Twentsch *reukeloos* 'onverwachtsch' en de Dre. Volksalm. 1846, 264 *rukeloos* 'onverwacht, plotseling' (evenals het adj. in 't mnd. en den Teuth. beteekent 'onverwacht, plotseling', waarnaast ook het mnl. bij het adv. kent 'plotseling, onverwachts, onverhoeds; zoomaar, eenvoudig, zonder meer'). Toen het ww. in onbruik raakte, zal in de streken waar de voc. *eu* was volksetymologie het in verband hebben gebracht met *reuk*, den roekelooze opvattend als iemand die het gevaar niet in den neus krijgt, er de lucht niet van krijgt. De verbinding lag meer voor de hand dan b. v. die van *amechtig* met *aam* 'adem', welke men wegens de bet. moet aannemen, hoewel 'ademachtig' niet uitdrukt '*buiten* adem'. Deze

Digitized by Google

verbinding met *reuk* vergemakkelijkte overneming in 't W.

Roer (pijp). Hierbij uit het fri.: helgol. *rēr* n. (ook *rōr* < *rēr*) 'pijp, buis', nwfr. *roer* n. 'jachtroer', *piperoer* 'het geheele samenstel eener Duitsche pijp'. De Uml. in het eerste en de *oe* van ndl. *roer* wijzen er op, dat men den naam van het riet met 'roeren' < **hrôrian* in verband bracht, het opvattend als het bewogen wordende.

Roest. *Rûst* werd *rôst* door inwerking van *rôst* (< *hrôst*) 'dakgeraamte' en *rôt* (< *hrôt*) 'roet', waarbij men 'roest' opvatte als 'bedekking'. — Föhringsch *rast* < **rusti* 'rost' wordt opgegeven Zfdphil. 38, 498.

Rook (hooistapel). Ook on. *hroke* 'overmaat' (die men boven den te leveren voorraad geeft) wordt, met *k* door Ausgleichung van *ȝ* naast *kk*, hiermee verwant geacht. Abl. zwe. *rûka* 'hoop' (Noreen).

Dial. rós 'graszode', (nbra. (Uden, Zeeland; z. Onze Volkstaal I) dimin. *rusken;* vgl. *bóks* 'broek': *buksken*) = ohd. **rosa*? 'ijskorst' (a. s. en n. pl. *rosun*): ags. *hrúse* f. 'aarde, grond'; dus uit **hrŭsôn*, welks verwantschap tot lat. *crusta*, gri. *κρύος* enz. bekend is.

Ruischen. Kil. *ruysselen* (en *rysselen*) 'strepere, perstrepere', *ruyssen* Holl. 'catulire', *ruysmuysen* 'strepere, perstrepere'. Vgl. *roes* en z. nog Molema *russeln* 'ritselen', Danneil (altmärkisch) *russeln* 'id.' De gron. *ù* kan m. i. niet na *r* uit *l* zijn ontstaan, de altm. *u* zeker niet.

Rups. Zoowel **raupon* en **ruppon* of dgl. (mnl. *rôpen* en *roppen*) als **raipjan* (mnl. *repen* (Kil. *reepen*), *reipen*) beteekenden 'plukken, trekken, scheuren'. Bij den *u*-wortel behooren de door Kluge vermelde woorden ohd. *rûpa*, *rûppa* 'Insectenmade, Raupe', fränk.-henneb. *roppe*, thür. *rupe*, alsmede mnl. *rupe* enz.; verder *rupsene*, waarnaast *rupseme* zooals *blikseme* naast *bliksene*; *rupse* en daarnaast *ruupse* òf > **rûpsa* òf met Uml. van *û* (vgl. ohd. èn *wafsa* èn *wefsa* 'wesp') òf (eer) door contam. met *rupe*. Hiermee parallele formaties komen bij den *i*-wortel voor. Vla. *rutseme*, *ritseme* met dentaliseering der ten. vóór *s* (geassim. *risseme*); *rispe* enz. met metath. van denzelfden aard als de

Digitized by Google

gm. metath. in *esp* e. a. — *Rip-* in *repel*, dre. *repen* (z. ben.), nwfri. *ripel*, en in gron. *riepeln* 'repelen' < **ripilon*. *Ripp-* in *reppen*, *rippen*; men lette op de in Mnl. Wb. gemaakte opmerking, welke het synoniem-zijn van den *i*-wortel en den *u*-wortel bevestigt, dat *haerreppen* hetzelfde is als *haerropen* en 17 E *haerre(e)pen*. — Op *û* of *u* berusten nwfri. *roepelje*, *rûpelje* 'repelen; vogels plukken' en *roepel*, *rûpel* 'repel'. Mhd. *rüpfen*, Kil. *ruppen* 'plukken, trekken' schijnen op **ruppian* te wijzen; dan kan *roppen* (ook mnd.) met mhd. *rupfen* uit de vormen zonder Uml. ontstaan wezen; het kan echter ook = mhd. *ropfen*. Kil. *reupen* heeft Uml. van *ŭ* of van *au*; dezelfde onzekerheid bij Molema *reup* 'ruif', waarvoor Westerkw. *reep* (*ee* in den regel voor zachtvolk. *e*), en waarbij *repen* (z. Mo.), Arnhem (naar verkregen inlichting) *reupen*, of althans (van kinderen: op iemand, of in 't bed) *omreupen* = gron. *omrepen*; dre. (Dr. Volksalm. 1847) *repen* 'vlas hekelen' (gron. *riepeln*), 'klauteren, klimmen'; nbra. (Zeeland, Uden; z. Onze Volkstaal I) *rêûpen* 'wild stoeien'. In Finsterwolde is *reupen* 'ravotten, lawaai maken'; in de ald. ook bestaande bet. 'kaal halen' zal het in elk geval wel = got. *raupjan* enz. zijn. — Kil. *roop* 'spira funis', gron. (de) *roop* 'gedraaide band van stroo', nwfri. *reap* n. 'id.' zullen wel evenzoo bij **raupan* etc. behooren als ags. *téag* 'touw' enz. bij *téon* enz., en als *reep* bij *rīpan*. — De wortel *rup-* is begrijpelijk als contaminatie van *rip-* en *ruf-*; immers *rip-* beteekende 'plukken', terwijl on. *rispa* (met metath.) voorkomt als 'openscheuren' en aan nwfri. *rispje* nog de bet. 'oogsten, afplukken' eigen is, — dat *ruf-* hiermee in bet. overeenstemde, leeren, behalve de verwantschap tot lat. *rumpo* enz., mhd. *roup* 'oogst' (welke specialer bet. zeer oud kan zijn; vgl. *herfst* als 'oogsttijd', specialiseering van 'pluktijd' blijkens lat. *carpo* enz.), ags. *réofan* 'breken, scheuren'; on. *reyfe* 'geplukte wol'.

Rusch. Wang. *räsk*, saterl. id. (Fri. Arch. 2, 201) kunnen Uml. hebben van *a* of van *u*; ags. *resce* is het natuurlijkst te verklaren uit Uml. van *a*. NED wijst op de mogelijkheid van *resk-*, *rask-*, *rusk-*, en hierop, dat in de verwante talen parallelen

Digitized by Google

ontbreken van het ééns voorkomend ags. *resce*, dat intusschen door latere vormen bevestigd wordt en af te leiden is uit *rask-*. Het ontbrekende kàn dus schuilen in genoemde nofri. woorden, en in het dan op een stam zonder Umlautsfactor berustende *rasken*, dat het Fri. Wb. opgeeft voor Doniawerstal; noorde. en Schotsch *rash* zouden hiermee kunnen overeenstemmen in plaats van varianten te zijn van **resh*.

Mnl. RUTEN (Mnl. Wb. 3e art.) zal wel ontleend zijn aan ofra. *rut(t)er* 'être en rut'. [Het in de daarop volgende Aanm. genoemde deelw. *geruut* kan behooren bij *ruden* 'schoonmaken, van onkruid en waterplanten zuiveren'; de fig. toepassing verklaart zich zelf.]

Groningen. W. DE VRIES.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

95. EEN OUDE GENITIEFBEPALING NOG NIET GEHEEL VERDWENEN.

Een zelfde genitiefbepaling als in „de Gods Zoon" (zie *Tijdschrift* XXXVIII, blz. 158) vindt men terug in de plaatsaanwijzing „ter Sumatra's Westkust".

Een voorbeeld daarvan ontleen ik aan het Koloniaal Verslag van 1917 I Nederlandsch (Oost-)Indië blz. III, waar men leest: „Een zoodanige wijze van onderzoek was tevoren ter Sumatra's Westkust weinig gebruikelijk". Ook elders in dat Verslag treft men dien vorm aan, afgewisseld door de vormen „in Sumatra's Westkust", „in de residentie Sumatra's Westkust" en „ter Westkust van Sumatra".

's-Gravenhage. C. BAKE.

Digitized by Google

NEGERHOLLANDS *MOLEE*, AFRIKAANS *BOETIE*, *KATJIPIERING*, *BIBIES*, *BOTTEL*, *OU SANNA*, *EWWA-TREWWA*, *FOOLSTRUIS*.

De uitlegging van Negerholl. *molee* door Prof. Schuchard (Tijdschrift, XXXIII, 135) doet er mij toe besluiten om ook mijn bevindingen aangaande dit woord, en tevens aangaande andere Negerhollandse en Afrikaanse woorden mee te delen.

De voorstelling van *molee* als ontstaan uit *omlaag* heeft me niet overtuigd. De Westvl.-Zeeuwse vorm van *omlaag* is *ombleege* met scherplange *ê*, een klank waarachter *g* niet wegvalt of geïotaseerd wordt (z. Hesseling, *Negerhollands* § 29) en *mol* uit *ombl* lijkt me gewaagd.

Er is nog een semasiologies bezwaar. Men zegt *na molee*; bedoelde dialecten zeggen niet *naar omlaag*; het begrip *naar* steekt overigens reeds in *om*; cf. De Bo i. v., waar hij schrijft: „*omleeg*(*e*), bijw. Hetzelfde als holl. omlaag, naar beneden". Voor hem ook dus is *omlaag* niet *beneden*, maar *naar* beneden.

Molee staat veel dichter bij *beneden*.

Beneden klinkt in 't Westvl. zowel *benee* als *beneen*. Vermits in dit dialekt onbeklemtoond *naar* (behalve voor klinker of *h*) *năo* wordt, is *naar beneden* daar natuurlik, na assimilatie van de explosief *b* tot nasaal *m* tussen twee nasalen: *năomenee*. Daarenboven is de tweede *n* zo onduidelik dat men soms twijfelt of men *n* of *l* gehoord heeft.

Dus is *molee* zonder twijfel ontstaan uit *beneen* in de verbinding *naar beneden*, met *o* als voorstelling van doffe *e* vóór *l*.

* * *

Het Negerhollands vertoont overigens verschillende verschijnselen, die treffend met het Westvl. overeenkomen.

Digitized by Google

Uit de Woordenlijst in Hesseling's *Negerhollands* stip ik er enige aan:

allemaal, bijvoeg. gebruikt: Westvl. *allemale de menschen*, *allemale de boeken* (niet in De Bo).

as = of: ook Westvl., waar omgekeerd *of* voor *als* in compar.; z. De Bo op *of*, waar hij schijnt aan te nemen dat *of ze* zich assimileert tot *osse*. Dit is echter eerder *as ze*, want *als* luidt doorgaans *os*, met *ŏ* uit *ă* vóór *l* eer die gesyncopeerd werd.

asserant i. p. v. *astrant*, ook Westvl.

batterie = stroop, zal wel het woord *materie* zijn, als term uit de melassekokerij. Dit is zeker geen Wvl., maar de *b* uit *m* wel: z. De Bo op *b*.

bejer, *bottle*, *cousin*, *dink op*, *Dissendag*, *flambeew*, *halsneesdoek*, *kaggel*, *kakketis* (misschien te lezen *hakketis*, want de Wvl. worm is *hakketesse*), *kom* (= worden), *kries*, *mankeer*, *mankement*, 2 *partie* (sommigen), *pek* (Wvl. pekken), *pesboontje* (Wvl. per[t]seboon), *sala*, *skaapkot*, *skoen* (= hoefijzer), *sleuter*, *steek weg*, *sussies* (Wvl. sosiese), *giev tete*, alles Westvl., de meeste echter niet in De Bo.

Alleen voor zeven dier woorden zegt Hesseling iets nopens oorsprong of verwantschap: [1]) *batterie*: oorsprong mij onbekend; [2]) *bottle*: misschien Eng. bottle, doch waarschijnliker Pap. *bottel*, Sp. *botella*; Nederl. *bottel* schijnt eerder aan die laatste taal dan aan 't Engels ontleend; [3]) *flambeew*: D(ez)elfde vorm in 't Papiments; [4]) 2 *partie*: ook in 't Afrikaans; [5]) *sala*: Pap., Sp. *salada*; 't Nederl. *salade* is een deftig woord; [6]) *skoen*: Danisme? [7]) *tete*: op de Antillen gekomen uit Pap., Sp. *teta*.

Merkwaardig is in 't Negerhollands de overeenkomst met de Wvl. palatalisatie in vreemde woorden, beantwoordende aan (daarom niet ontleend aan) Lat. ww. op *-cia*, *-tia*, *-tio*: *confirmasje*, *edukasje*, *ordinansje*, *penitensje*, *consciensje* enz. (alle Wvl. op *-še*); ook *gasje* (soldij, Wvl. gāže) en *rusie*, *rijsje* (Wvl. ruže).

Sommige van die woorden of verschijnselen komen ook in

Digitized by Google

ander Ndl. dialekten voor, maar vele zijn uitsluitend Westvl.-Zeeuws; zodat het Westvl.-Zeeuws dan ook als bron mag gelden voor degene die tevens in andere dialekten tegenhangers hebben, en dat het dus hier zonder belang is, om na te gaan welke deze dialekten zijn.

* * *

Voor Afr. *boetie* (Negerholl. *boetje*), *boeta* en *ou-boet* wordt gewoonlik als oorsprong Mal. *boedjang* aangenomen [1]). Het zijn echter stellig Vlaamse woorden.

In 't Westvl. heeft men *boetje* en *boeten*, het eerste dimin., het tweede augment. of pejoratief van een simplex **boe*, vleivorm van *broeder*, die geredupliceerd voorkomt in *boef*, Hgd. *bube*, Ohd. eigennaam *Buobo*, en geredupliceerd met ablaut in *Bavo* en Eng. *baby*. *Boetje* betekent *broertje* en *jongentje*; *boeten* bet. *broer* en *kerel*, juist gelijk in 't Afrikaans, waar *boetie* aan *boetje* en *boeta* alsook (*ou-*)*boet* aan *boeten* beantwoorden. Dit laatste, waarin *t* etymologies dubbel is, is gevormd met een suffix, dat in Wvl. *petten*, *mette* (= peter, meter) voorkomt en verwant is met Hgd. *tz* in *Fritz*, *Heintz* enz.

Deze so gewone Westvl. woorden *boetje*, *boeten* komen in De Bo niet voor, wel in Gezelle's *Loquela*[2], die *boutje* en *bouten* spelt om door *ou* de korte *oe* voor te stellen.

* * *

Afr. *Katipiering* (Kaapse jasmijn) wordt door Schuchardt en Hesseling op Mal. *kadjapiring* teruggebracht. De naam gelijk echter te zeer op Westvl. *kattepieren* (d. i. valeriaan) om niet dezelfde te zijn, ofschoon invloed van de Mal. vorm niet uitgesloten is. Toepassing of overdracht van een zelfde naam op verschillende planten is bij het volk een gewoon verschijnsel. De synon. *katerskloot*, *kattekloot*, *kattepint* zijn te onzent ook de namen van sparganium, carex, ficaria, ballota enz. (z. Heukels, *Ndl. Volksnamen van Planten*). Evenzo moet

1) Zo P. Du Toit. Bij Hesseling in het lijstje „van woorden. waarvan de herkomst, mij ten minste, duister is."

Digitized by Google

fieruurtjies niet, met P. Du Toit, als een malaiïsme beschouwd worden. Het is een van de Vlaamse namen van de *specularia*.

* * *

Afr. *Biebies* (ongedierte op 't hoofd) is ook Vlaams. Het is zowel in Waals als in Vlaams België bekend; het is een verdubbeling in de kindertaal van *beest* (Oostvlaams en Brabants *biest*, Waals *biesse*).

Hubert, *Dict. wallon-français: Bibiss*, *sf.* Bestiole, diminutatif de bête, petite bête.

In groote-menschentaal betekent *beestjes* vermine, ongedierte.

* * *

Afr. *bottel* behoeft niet, zooals P. Du Toit meent, aan 't Port. ontleend te zijn. Het is het gewone woord in West-Vlaanderen, waar men tussen *bottel* en *flessche* of *flassche* hetzelfde verschil maakt als in 't Afrikaans tussen *bottel* en *fles*. Het komt, evenals als Eng. *bottle* uit Ofr. *botele* = bouteille.

* * *

Afr. *Ou Sanne* (geweer) is niet een vreemd woord [1]). Het is eenvoudig = *oude Suzanne*: „der Soldat nennt sein Gewehr bisweilen mit einem weiblichen Namen, *seine Liddi*, *seine Laura*, oder allgemein *seine Liebste*" (Horn, *die Deutsche Soldatensprache*, 65).

* * *

Afr. *ewwa-trewwa* (een veldbloempje) gelijkt treffend op de Oostvlaamse uitspraak van *ouwe trouwe* [1]). Die uitdrukking kan ik als Vlaamse plantennaam niet ontdekken, maar in Neder- en Hoogduits zijn *brautstreue, mannestreue* namen van verschillende bloemen als *erica*, *eryngium*, *veronica* enz., ook in 't Ndl. *mannentrouw*, *meisjestrouw* de naam van de *eereprijs* (veronica), die in de taal der bloemen het zinnebeeld der getrouwheid is. De *a* van *ewwa-trewwa* bewijst dat de *a* van boet*a* ook aan Ndl. doffe *e* beantwoordt.

* * *

1) Bij Hesseling in het lijstje „van woorden, waarvan de oorsprong, mij ten minste, duister is."

Digitized by Google

Afr. *foolstruis* kan ook niet, zooals P. Du Toit gelooft, een malaiïsme zijn daar men reeds Mnl. *voghel struus* en *voghel grijp* heeft, en nog heden *vogel struis* en *vogel feniks* Vlaams zijn.

* * *

Afr. *fipatoi*, *koekoemakranka*, *pappelellekoorts* klinken in mijn oor als bekende klanken, maar ik kan ze — voorlopig altans — niet thuis wijzen.

Gent, Aug. '14. J. VERCOULLIE.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

96. AL = „OVERAL" EN „ALTIJD".

In de Woordenlijst en blz. 168 der nieuwe bewerking van Maerl.'s Str. Ged. I M. 514 wordt opgemerkt, dat voor *al* „overal" weinig bewijsplaatsen bestaan, en dat *al* „altijd" in 't Mnl. slechts in *aldore* is gevonden, hoewel het, gelijk p. 167 geconstateerd wordt, ook op genoemde plaats kan voorkomen. Aan de getuigenissen uit De Bo en Fri. Wb. kan toegevoegd, dat in Groningen e. e. wordt gezegd: 1° Hij keek ál voor zich uit, Hij is ál aan 't plagen, aan 't rekenen, in de war, 2° Ál daar (= overal waar) een gaatje in is, daar moet terpentijn in.

P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

HADEWIJCH - HENDRIK MANDE. MERKWAARDIGE OVEREENKOMST.

Toen ik mij onlangs naar aanleiding van de verwantschap die er bestaat tusschen zuster Bertken en Hendrik Mande weer eens in het werk van den laatstgenoemde verdiepte, troffen mij bij de lezing van diens *„devoet boecxken vander volmaecster hoecheit der minnen ende hoemen dair toe sal pinen te comen"* onmiddellijk daarin drie uitspraken van Hadewijch, n.l. in *„Van dat die salige siele in die rijcheit ende claerheit des heiligen gheests een grote hoechtijt maket"* [1]). Om de bijna letterlijke overeenkomst laat ik ze hier zonder verderen commentaar volgen:

Hadewijch	Hendrik Mande
„God es mi metten sone ieghenwerdechleke met soetheiden; God es mi metten heyleghen gheest vloyeleken met rijcheiden; God es mi met den vader geheelleke met verweentheiden. Aldus es mi god met iij personen een here ende een here met iij personen." Enz.	„God is mi mitten sone teghenwoirdich mit sueticheden, God is mi mitten heilighen gheest wtvloeylike mit rycheden, God is mi mitten vader gheheellike mit edelheden. Aldus is mi god mit drien personen één here ende één here mit drien personen."
(Brief XXVIII, r. 40—50, v. M(ierlo); blz. 99 V(ercoullie).)	(G. Visser: Hendrik Mande, Bijlage III, blz. 68 boven).
—	—
Tusschen gode ende de zaleghe ziele die god worden es met gode es ene gheestelike caritate. Soe wanneer god openbaert deze gheesteleke caritate	Tusschen gode ende der saligher sielen, die godlic gheworden is mit gode, is ene gheestelike minne. So wanneer god openbaert deze gheestelike

1) Zie G. Visser: Hendrik Mande, Bijlage III fol. 72 v—73 r, blz. 67.

Digitized by Google

Hadewijch	Hendrik Mande
inder zielen, soe gheet in hare op ene ghevoelleke vrientscap. Dat es: si ghevoelt in hare, hoe hare god vrient es vore alle vernoye ende in allen vernoye Ende boven alle vernoye, Ja boven allen vernoye tote inde trouwe sijns vader. In deze ghevoeleke vrienscap gheet op een hoghe toeverlaet. In desen hoghen toeverlate gheet op ene gherechteleke soetheit. In dese gherechteleke soetheit gheet op ene ghewarighe bliscap. In dese ghewarighe blijscap gheet op ene godlike claerheit.	minne in der sielen, so gaet in haer op ene ghevoellike liefde, dat is si ghevoelt in haer selven, hoe haer god een vrient ende een beschermer is voir alle swaerheit, in alre swaerheit ende boven alle swaerheit in die trouwe sijns vaders. In deser gehevoelliker liefden so wasset een hoghe toeverlaet ende betrouwen. In desen hoghen toeverlate gaet op ene warachtighe sueticheit; in deser sueticheit ene warachtighe blijscap ende in deser blijscap gaet op ene godlike claerheit.
(Brief XXVIII, r. 121—134 v. M.; blz. 101—102 V.)	(G. Visser: Hendrik Mande, Bijlage III, blz. 68).
—	—
Wat god dan te hare sprect van hoghen gheesteleken wondere, dan weet nieman dan god, diet hare ghevet Ende die ziele, die gheestelec es alse god boven alle gheestelecheit.	Wat god dan tot haer spreect van hoghen gheesteliken wonder, dat en weet nyemant dan god, diet gheeft ende die siele, die gheestelic is als god boven alle gheestelicheit.
(Brief XXVIII, r. 142—145, v. M.; blz. 102 V.)	(G. Visser: Hendrik Mande, Bijlage III, blz. 68).

Bij nadere vergelijking bleek trouwens dat niet alleen de bewuste zinnen van Hadewijch afkomstig waren, maar dat dit *heele gedeelte* uit Mande's genoemd „boecxken" met kleine wijzigingen bijna woordelijk uit Hadewijchs 28en brief is overgenomen, door Mande, bij de inlassching, van een opschrift voorzien.

Al is het wel bekend, dat Hadewijchs invloed op onze mystieken tot in de 16e eeuw reikte en ook, dat Hendrik Mande niet juist tot de zeer oorspronkelijke schrijvers behoort (in verband met *Ruusbroec* is hierop reeds gewezen o. a. door

Digitized by Google

Van Otterloo en G. Visser: Hendrik Mande blz. 86 vlgg.), toch is bij Hendrik Mande, voor zoover ik weet, nooit in bijzonderheden aangetoond, welke stukken aan *Hadewijch* zijn ontleend. De boven besproken overeenkomst leek mij te merkwaardig, om er hier niet de aandacht op te vestigen, al is er, als ik 't mij goed herinner, in 't algemeen wel eens melding gemaakt van invloed van Hadewijch ook op Mande, hoewel ik t.o. van dezen laatste tot mijn spijt niet kan terugvinden, wáár.

Wel verre van de schim van Hendrik Mande wegens geestelijken diefstal voor den rechterstoel te willen dagen, zou ik dergelijke „aanhalingen" uit vroegere geschriften zonder het noemen van de bron, veeleer willen beschouwen als een der bewijzen voor de geheel andere opvatting, die omtrent het schrijverschap in de M. E. gangbaar was dan die men tegenwoordig daarvan heeft. De schrijver voelt zich in dien tijd veel minder dan thans een persoonlijkheid, wier eigen eer gemoeid is met de voortbrengselen zijner pen, maar meer een werktuig ter verbreiding van wat volgens hem bekendheid verdiende en noodig had.

Bij het vergelijken van vroegere en latere schrijvers kan het ontdekken van navolging, overnemen (zooals hier) niet alleen de weetgierigheid uit litterair-historisch oogpunt bevredigen, maar steeds aanleiding geven tot vragen van meer algemeen belang. Alleen maar het nagaan van de schijnbaar geringe afwijkingen immers van den lateren schrijver kan reeds aardige bijdragen leveren tot de kennis van den ontwikkelingsgang der denkbeelden in verband met tijd, plaats en persoonlijke opvatting. Is het, om nu maar eens alleen bij de gegeven aanhalingen stil te blijven staan, bij de kleine tekstverschillen (klein wat de wijziging der woorden betreft) niet aardig om op te merken, hoe Hendrik Mande b.v. de uitdrukking „*god* worden met gode" niet meer aandurft, maar die vervangt door *godlic* gheworden mit gode? (ik cursiveer, J.S.) Tevens kan een nauwlettend bestudeeren, juist van de veranderingen die latere (af)schrijvers aanbrengen altijd leiden tot

Digitized by Google

vergelijkende dialectstudie of tot het vinden van verklaringen, door hen ongezocht gegeven bij het overbrengen van enkele (bij hen waarschijnlijk min gebruikelijke) uitdrukkingen in hun taal (iets waarvan ook de bovenstaande overeenkomstige plaatsen voorbeelden opleveren). Ook met het oog op de beschavingsgeschiedenis, de „folklore" zou dus een vergelijking van datgene wat Hendrik Mande aan anderen heeft ontleend met de bron waaruit hij heeft geput, zeker niet van belang zijn ontbloot en juist bij een weinig oorspronkelijken schrijver als dezen de moeite kunnen loonen.

Waar het toeval, de herinnering-op-den-klank-af, mij deze overeenkomst deed ontdekken, zou bij een opzettelijk onderzoek waarschijnlijk méér van dien aard zijn te vinden.

JOH[A]. SNELLEN.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

97. Mnl. dienste vr.?

Terwijl het Mnl. Wb. en het Mnl. Hwb. opgeven: *dienst*, — *e* m. en o., is in boven genoemde bewerking Ov. 46 *dienste* v. aangenomen. Zou het niet een mv. zijn? „Daar is Gods dienste ghescoort" is niet vreemder dan „Hem blijft die sonden" e. a.; z. b.v. Stoett Synt. § 203.

P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

NAAR AANLEIDING VAN W. v. HILDEGAERSBERCH'S GEDICHT „*VAN MER*".

(Tijdschr. XXXVII blz. 154).

Doordat ik voor de bewerking van mijn proefschrift een collatie maakte van het Brusselse hs. (B), kan ik de gissing van prof. de Vooys, dat op vele plaatsen *merre* heeft gestaan, altans voor hs. B bevestigen. Inderdaad heeft hs. B *merre* niet alleen op de plaatsen, waar de Vooys dit vermoedde, maar overal, waar H in dit gedicht *mer* of *meer* heeft, nl. in de titel en in vs. 20, 30, 42, 52, 54, 74, 96, 112, 130, 132, 146, 164, 188, 189, 194, 197, 198, 199, 201 en 204. Alleen in vs. 150, waar het trouwens niet om het sluitwoord gaat, hebben H en B *mer*. Wil de afschrijver van B de betekenis *meer* (magis) uitdrukken, dan schrijft hij *meer* of *meere*, *meerren* (vs. 22, 27, 115, 128 wel oorspr. *mee* : *zee*). Door het gehele hs. gebruikt de afschrijver van B steeds als voegwoord de vorm *mer*, de afschrijver van H *mar*, de laatste slechts op 10 plaatsen *maer*.

De B-afschrijver, die veel accurater was, schijnt dus de woordspeling wel begrepen te hebben. Dat hij slechts in dit gedicht de tweelettergrepige vorm *merre* gebruikt, komt mij juist daardoor verklaarbaar voor: hij begreep dat de waarde van het gedicht als 't ware van dit woordje afhing. Of verlengde hij met opzet, zoals wij tegenwoordig in een dergelik geval gebruiken: *mare* ....?

Alineatekens komen in B niet voor. H heeft onder vs. 129 en vs. 188 een rode streep, onder vs. 21, 42 en voor vs. 134 een rood alineateken. Blijkbaar was bij het schrijven van deze laatste regel vergeten enige ruimte voor het teken vrij te laten.

Digitized by Google

Het ontbreken van het alineateken na vs. 52 brengt mij tot de volgende verklaring van *versnelt*. M. i. moeten vs. 52 en 53 verbonden worden:

(B) vs. 52 Merre eest woert dat mi versnelt
Als ik die sulke prisen waen.

d.w.z. „*Merre* is 't woord dat mij ontglipt, als ik dergelike mensen denk te prijzen." H herhaalt als eerste regel op een nieuwe bladzij na vs. 52, vs. 13: *Soe is een woert daeran vergheten*, maar heeft die weer doorgestreept.

Het struikelblok, dat volgens de Vooys de vz. 197—198 geven:

(B) Merre maect ewenich dat,
Waer merre aen is, hem brect al wat.

zou ik als volgt willen verklaren: „Het *merre* veroorzaakt een klein gebrek; bij wie sprake is van een *merre*, hem toch ontbreekt iets."

Het komt mij voor, dat dit gedicht een deel uitmaakte van het programma, als de dichter sprak voor een publiek van adellike vrouwen: die toch komen er het beste af (vs. 150—189). Met deze opvatting, wordt de enigszins guitige toon, waarop dit gedicht blijkbaar voorgedragen werd, begrijpelik.

Amsterdam. W. F. TIEMEIJER.

Digitized by Google

SPAANSCHE BRABANDER, VS. 455.

De vele pogingen, die reeds gedaan zijn om het tooneel van de knikkerende jongens te verklaren, hebben nog alle moeilijkheden niet opgelost. Vooral vs. 455 is nog duister gebleven, zoodat Dr. Knuttel in *Tijdschr.* 37, 224 zelfs eene verandering voorstelt. Eene nieuwe poging tot verklaring is dus niet overbodig.

De jongens beginnen met het spel, dat volgens K. te Delft *plompen* heet en te Schiedam *pupsen*. In Haarlem hoorde ik indertijd *pompen*; zoo heet het ook in Amsterdam en Wormerveer. In sommige dorpen in Drente heet het *pottie gooien*, in Assen *stuiten*. In Medemblik heette het in mijn jongenstijd *schieten*. Daar golden de regels, waarnaar ik het tooneel in Brederode's blijspel verklaar.

Wie op het Plein of eene andere algemeene speelplaats kwam met knikkers in den zak, moest spelen met ieder, die het vroeg. Weigering om te spelen was eene beleediging en dus aanleiding tot eene vechtpartij. Soms had iemand geen lust om te spelen, omdat degene, die het hem vroeg, als een buitengewoon gelukkig speler, of als een valsche speler, die bovendien een paar stevige vuisten had, bekend stond. Dan beweerde de eerste maar, dat hij geene knikkers had en dus niet spelen kon. Maar wie knikkers te koop aanbood, kon nooit zeggen, dat hij er geene had, al wilde hij ook liever geld ontvangen dan de kans loopen zijn voorraad te verspelen.

In verband met deze regels stel ik mij het verloop als volgt voor. Joosje komt de speelplaats oploopen en biedt knikkers te koop aan. Contant heeft knikkers en behoeft dus niet te koopen, maar wil spelen. Hij zegt dus: „Neen, ik koop niet, maar je moet spelen. Des noods om het kleinste aantal. Ik

Digitized by Google

geef je dus een paar [in Medemblik: een *tweetje*; zoo ook elders]; schiet die op [1]), als je durft. Anders houd ik je tegen en je komt hier niet zonder een blauw oog vandaan."

Joosje vindt dat goed, maar een tweetje vindt hij wat kinderachtig en hij wil dus om vier knikkers spelen. [Daarvoor zeggen de jongens ook nu nog evengoed „geef mij de vier" als „geef mij een viertje".] Omdat er in de straat geen kuil is, vraagt hij den hoed van Contant om daarin te schieten. Hij krijgt dus bij zijne eigen vier knikkers nog vier van C. en schiet deze acht in den hoed. Er komen er zeven in, en aangezien hij *even* geraden heeft, is dus dit voor Joosje een verloren schot geweest. De acht knikkers op den grond zijn dus voor Contant. Joosje wil nu om die heele acht spelen en geeft er daarvoor aan C. nog acht knikkers bij. Deze moet dus nu met die zestien knikkers schieten, maar omdat J. „even" geraden heeft, moet C. een oneven getal in den hoed schieten om te winnen. J. waarschuwt hem om niet te *plakken*, d. w. z. niet door eene zijwaarts draaiende beweging van de hand een willekeurig aantal knikkers in den kuil te leggen, maar rechtuit te stuiten of te schieten „indien hij dat kan". Deze bijvoeging is niet overbodig, want zestien knikkers is veel voor eene jongenshand en bij het rechtuit schieten rollen er gemakkelijk eenige af; bij de dwarse beweging daarentegen kan men de hand veel gemakkelijker vlak houden.

Contant schiet nu en meteen valt Joosje op den grond om te tellen, maar omdat er zooveel buiten liggen, telt hij liever de knikkers, die in den hoed zijn. Hij telt er daar vier. C. echter vertrouwt hem niet; hij vermoedt, dat J. vijf knikkers uit den hoed gehaald heeft, maar er een heeft laten vallen,

---

1) *Opschieten* = „beginnen te schieten". Dit woord wordt ook nog in een ander verband gebruikt. Wanneer een van beide spelers al zijne knikkers verloren heeft en ook geen geld meer heeft, is de winner verplicht gratis *een schot te geven* of *op te schieten*, op zijn minst een tweetje, maar als hij royaal is, een viertje [in Amsterdam heet dit een *vrij bootje* en is altijd een viertje]. Wint hij dit, dan is het spel uit; anders heeft de verliezer weer eenige knikkers om opnieuw te beginnen. Maar dit geval hebben wij bij Brederoo niet.

zoodat hij er nu vier vertoont. Daarom stelt C. nu een ander spel voor, waarbij hij beter op de handen van zijn makker letten kan.

Het spel „by vyven op te setten" ken ik niet uit eigen ervaring. De door Brederoo daarvan gegeven teekening is mij dan ook niet geheel duidelijk en is dat ook nog niet geworden door de daarvan gegeven verklaringen. Hier wacht ik dus nog steeds eene deskundige voorlichting of eene gelukkige ingeving.

P. LEENDERTZ JR.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

98. Mnl. MONEN.

Mnl. MONEN, waarop *vermonen* en *moonbrief* wijzen, is niet onmiddellijk te verbinden met ags. *myn(e)ʒian* = *(ʒe)myndʒian*, van *ʒemyndiʒ* 'mindful'. Te vgl. is ags. *(ʒe)munon* 'gedenken, herinneren' (*ʒemyne* in het citaat uit de Mnl. Spr. is hiervan de opt.) = on. *munu*, got. *gamunan*. Allicht is door inwerking van het klankverwante *(ver)manen* de overgang bevorderd van 'herinneren aan' tot 'aansporen'; hij is reeds daarzonder zeer begrijpelijk. (Omgekeerd heeft *(ver)manen* ook de bet. '(aan iets) herinneren', ook mnd. mhd.). Aan Hml. is niet te denken; de ags. imper. *ʒemyne* (naast *ʒe-*, *onmun*) is evenzoo in vorm gelijk aan den opt. sing. als *wite* (zonder bijvorm) 'weet'.

Digitized by Google

DEN HARING OM DE KUIT BRADEN.

In mijne uitgave der *Middelnederlandsche Dramatische Poezie*, bl. 604, heb ik van deze spreekwijze eene verklaring gegeven, die ik thans onhoudbaar acht, en dus door eene andere wensch te vervangen.

De uitdrukking is waarschijnlijk niet zeldzaam geweest en komt daardoor ook met eenige wijzigingen voor, nl. met *roghe* i. pl. v. *cuut* en met *keren* i. pl. v. *braden*. Toch hebben wij tot nog toe uit de schrijvers slechts drie bewijsplaatsen.

Kiliaen vermeldt de uitdrukking niet. Waarschijnlijk was zij dus in zijne omgeving niet meer algemeen gangbaar. Dat zal ook wel de oorzaak geweest zijn, dat Plantijn er twee niet geheel gelijke verklaringen van geeft.

Harrebomée, I, 284, 285 haalt de spreekwijze aan uit een in 1550 te Kampen gedrukte verzameling van spreekwoorden, en ook nog uit eene in 1606 te Antwerpen gedrukte. In latere verzamelingen, zooals van Sprenger van Eijk en van De Jager is zij hieruit overgenomen.

Het *Ned. Wdb.* geeft ons geene andere aanhalingen.

De tot nu gegeven verklaringen zijn:

1°. Plantijn i. v. *harinck*: „*Den harinck om den roge oft kuyt braden*. Rostir le hareng pour avoir les oeufs, ou la laictee. Oleum et operam perdere, adag." Hij vat het hier dus op als „kost en moeite verliezen, vergeefsche moeite doen". Deze verklaring is overgenomen in *Ned. Wdb.* V, 2213.

2°. Plantijn i. v. *roghe*: „Den herinck *braden om den roghe*. Rostir le hareng pour avoir l'oeuf. adag. Aureo hamo piscari." Hier verstaat hij er dus onder „veel wagen met geringe kans op winst, goed geld naar kwaad geld gooien".

3°. Idinau, *Lot v. Wijsh.* 123: „iemand een dienst doen

Digitized by Google

op hoop van zegen". Deze verklaring is overgenomen in *Ned. Wdb.* III, 983.

4°. *Mnl. Wdb.* VI, 1563: „zijn geld weggooien" te vergelijken met „de kip slachten die het gouden ei legt.""

5°. *Ned. Wdb.* III, 983: „in toepassing op verkwistende lekkerbekken".

6°. *Mnl. Dram. Poezie* bl. 604: „een kunstje, nl. het spouwen van den haring".

7°. Tinbergen, *Des Coninx Summe*, bl. 535: „misschien wel oorspr. door herbergiersknechts gedaan zooals tegenwoordig de poeliers voor particulieren een haas of konijn villen om het vel. Het zou dan verder de beteekenis hebben kunnen krijgen van: uit alles een voordeeltje halen".

Tegenover al deze verklaringen staan slechts drie bewijsplaatsen.

In *Des Coninx Summe,* uitg. Tinbergen, bl. 272 (ook in Van Vloten's *Prozastukken*, bl. 163, en daaruit in *Mnl. Wdb.* III, 2235 bij vergissing als eene tweede bewijsplaats aangehaald) lezen wij: „Die negende tacke der ghiericheit is quade ambochte te houden, daer veel lude in sondigen in veel manieren, als deze lichte wiven, die om wenich ghewins hoer lijf in sonden gheven....... of dese wijn boeven, die den harinc om den kuut braden," enz.

Hierbij geeft Tinbergen de aangehaalde verklaring. Deze kan echter niet geheel juist zijn. Wanneer immers een poelier een haas voor ons wil villen zonder andere vergoeding dan het vel (de meeste vragen nog wel geld bovendien), dan is dat, omdat het vel vrij wat waarde heeft en hij dat beter verkoopen kan dan wij. Maar de kuit werd in de middeleeuwen (en wordt door velen tegenwoordig nog) als een minderwaardig deel van den haring beschouwd en veelal weggesmeten. Dat blijkt duidelijk uit het verhaal van die vrouwe van Vreden in *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepenveen*, uitg. Brinkerink, bl. 69. Eenige werklieden, die van hare deugden gehoord hadden, begeerden haar te zien.

Digitized by Google

vergelijkende dialectstudie of tot het vinden van verklaringen, door hen ongezocht gegeven bij het overbrengen van enkele (bij hen waarschijnlijk min gebruikelijke) uitdrukkingen in hun taal (iets waarvan ook de bovenstaande overeenkomstige plaatsen voorbeelden opleveren). Ook met het oog op de beschavingsgeschiedenis, de „folklore" zou dus een vergelijking van datgene wat Hendrik Mande aan anderen heeft ontleend met de bron waaruit hij heeft geput, zeker niet van belang zijn ontbloot en juist bij een weinig oorspronkelijken schrijver als dezen de moeite kunnen loonen.

Waar het toeval, de herinnering-op-den-klank-af, mij deze overeenkomst deed ontdekken, zou bij een opzettelijk onderzoek waarschijnlijk méér van dien aard zijn te vinden.

JOH^A. SNELLEN.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

97. Mnl. dienste vr.?

Terwijl het Mnl. Wb. en het Mnl. Hwb. opgeven: *dienst*, — *e* m. en o., is in boven genoemde bewerking Ov. 46 *dienste* v. aangenomen. Zou het niet een mv. zijn? „Daar is Gods dienste ghescoort" is niet vreemder dan „Hem blijft die sonden" e. a.; z. b.v. Stoett Synt. § 203.

P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

NAAR AANLEIDING VAN W. v. HILDEGAERSBERCH'S GEDICHT „*VAN MER*".

(Tijdschr. XXXVII blz. 154).

Doordat ik voor de bewerking van mijn proefschrift een collatie maakte van het Brusselse hs. (B), kan ik de gissing van prof. de Vooys, dat op vele plaatsen *merre* heeft gestaan, altans voor hs. B bevestigen. Inderdaad heeft hs. B *merre* niet alleen op de plaatsen, waar de Vooys dit vermoedde, maar overal, waar H in dit gedicht *mer* of *meer* heeft, nl. in de titel en in vs. 20, 30, 42, 52, 54, 74, 96, 112, 130, 132, 146, 164, 188, 189, 194, 197, 198, 199, 201 en 204. Alleen in vs. 150, waar het trouwens niet om het sluitwoord gaat, hebben H en B *mer*. Wil de afschrijver van B de betekenis *meer* (magis) uitdrukken, dan schrijft hij *meer* of *meere*, *meerren* (vs. 22, 27, 115, 128 wel oorspr. *mee* : *zee*). Door het gehele hs. gebruikt de afschrijver van B steeds als voegwoord de vorm *mer*, de afschrijver van H *mar*, de laatste slechts op 10 plaatsen *maer*.

De B-afschrijver, die veel accurater was, schijnt dus de woordspeling wel begrepen te hebben. Dat hij slechts in dit gedicht de tweelettergrepige vorm *merre* gebruikt, komt mij juist daardoor verklaarbaar voor: hij begreep dat de waarde van het gedicht als 't ware van dit woordje afhing. Of verlengde hij met opzet, zoals wij tegenwoordig in een dergelik geval gebruiken: *mare* ....?

Alineatekens komen in B niet voor. H heeft onder vs. 129 en vs. 188 een rode streep, onder vs. 21, 42 en voor vs. 134 een rood alineateken. Blijkbaar was bij het schrijven van deze laatste regel vergeten enige ruimte voor het teken vrij te laten.

Digitized by Google

Het ontbreken van het alineateken na vs. 52 brengt mij tot de volgende verklaring van *versnelt*. M. i. moeten vs. 52 en 53 verbonden worden:

(B) vs. 52 Merre eest woert dat mi versnelt
Als ik die sulke prisen waen.

d.w.z. „*Merre* is 't woord dat mij ontglipt, als ik dergelike mensen denk te prijzen." H herhaalt als eerste regel op een nieuwe bladzij na vs. 52, vs. 13: *Soe is een woert daeran vergheten*, maar heeft die weer doorgestreept.

Het struikelblok, dat volgens de Vooys de vz. 197—198 geven:

(B) Merre maect ewenich dat,
Waer merre aen is, hem brect al wat.

zou ik als volgt willen verklaren: „Het *merre* veroorzaakt een klein gebrek; bij wie sprake is van een *merre*, hem toch ontbreekt iets."

Het komt mij voor, dat dit gedicht een deel uitmaakte van het programma, als de dichter sprak voor een publiek van adellike vrouwen: die toch komen er het beste af (vs. 150—189). Met deze opvatting, wordt de enigszins guitige toon, waarop dit gedicht blijkbaar voorgedragen werd, begrijpelik.

Amsterdam. W. F. TIEMEIJER.

Digitized by Google

SPAANSCHE BRABANDER, VS. 455.

De vele pogingen, die reeds gedaan zijn om het tooneel van de knikkerende jongens te verklaren, hebben nog alle moeilijkheden niet opgelost. Vooral vs. 455 is nog duister gebleven, zoodat Dr. Knuttel in *Tijdschr.* 37, 224 zelfs eene verandering voorstelt. Eene nieuwe poging tot verklaring is dus niet overbodig.

De jongens beginnen met het spel, dat volgens K. te Delft *plompen* heet en te Schiedam *pupsen*. In Haarlem hoorde ik indertijd *pompen*; zoo heet het ook in Amsterdam en Wormerveer. In sommige dorpen in Drente heet het *pottie gooien*, in Assen *stuiten*. In Medemblik heette het in mijn jongenstijd *schieten*. Daar golden de regels, waarnaar ik het tooneel in Brederode's blijspel verklaar.

Wie op het Plein of eene andere algemeene speelplaats kwam met knikkers in den zak, m o e s t spelen met ieder, die het vroeg. Weigering om te spelen was eene beleediging en dus aanleiding tot eene vechtpartij. Soms had iemand geen lust om te spelen, omdat degene, die het hem vroeg, als een buitengewoon gelukkig speler, of als een valsche speler, die bovendien een paar stevige vuisten had, bekend stond. Dan beweerde de eerste maar, dat hij geene knikkers had en dus niet spelen k o n. Maar wie knikkers te koop aanbood, kon nooit zeggen, dat hij er geene had, al wilde hij ook liever geld ontvangen dan de kans loopen zijn voorraad te verspelen.

In verband met deze regels stel ik mij het verloop als volgt voor. Joosje komt de speelplaats oploopen en biedt knikkers te koop aan. Contant heeft knikkers en behoeft dus niet te koopen, maar wil spelen. Hij zegt dus: „Neen, ik koop niet, maar je moet spelen. Des noods om het kleinste aantal. Ik

Digitized by Google

geef je dus een paar [in Medemblik: een *tweetje*; zoo ook elders]; schiet die op [1]), als je durft. Anders houd ik je tegen en je komt hier niet zonder een blauw oog vandaan."

Joosje vindt dat goed, maar een tweetje vindt hij wat kinderachtig en hij wil dus om vier knikkers spelen. [Daarvoor zeggen de jongens ook nu nog evengoed „geef mij de vier" als „geef mij een viertje".] Omdat er in de straat geen kuil is, vraagt hij den hoed van Contant om daarin te schieten. Hij krijgt dus bij zijne eigen vier knikkers nog vier van C. en schiet deze acht in den hoed. Er komen er zeven in, en aangezien hij *even* geraden heeft, is dus dit voor Joosje een verloren schot geweest. De acht knikkers op den grond zijn dus voor Contant. Joosje wil nu om die heele acht spelen en geeft er daarvoor aan C. nog acht knikkers bij. Deze moet dus nu met die zestien knikkers schieten, maar omdat J. „even" geraden heeft, moet C. een oneven getal in den hoed schieten om te winnen. J. waarschuwt hem om niet te *plakken*, d. w. z. niet door eene zijwaarts draaiende beweging van de hand een willekeurig aantal knikkers in den kuil te leggen, maar rechtuit te stuiten of te schieten „indien hij dat kan". Deze bijvoeging is niet overbodig, want zestien knikkers is veel voor eene jongenshand en bij het rechtuit schieten rollen er gemakkelijk eenige af; bij de dwarse beweging daarentegen kan men de hand veel gemakkelijker vlak houden.

Contant schiet nu en meteen valt Joosje op den grond om te tellen, maar omdat er zooveel buiten liggen, telt hij liever de knikkers, die in den hoed zijn. Hij telt er daar vier. C. echter vertrouwt hem niet; hij vermoedt, dat J. vijf knikkers uit den hoed gehaald heeft, maar er een heeft laten vallen,

---

1) *Opschieten* = „beginnen te schieten". Dit woord wordt ook nog in een ander verband gebruikt. Wanneer een van beide spelers al zijne knikkers verloren heeft en ook geen geld meer heeft, is de winner verplicht gratis *een schot te geven* of *op te schieten*, op zijn minst een tweetje, maar als hij royaal is, een viertje [in Amsterdam heet dit een *vrij bootje* en is altijd een viertje]. Wint hij dit, dan is het spel uit; anders heeft de verliezer weer eenige knikkers om opnieuw te beginnen. Maar dit geval hebben wij bij Brederoo niet.

Digitized by Google

zoodat hij er nu vier vertoont. Daarom stelt C. nu een ander spel voor, waarbij hij beter op de handen van zijn makker letten kan.

Het spel „by vyven op te setten'' ken ik niet uit eigen ervaring. De door Brederoo daarvan gegeven teekening is mij dan ook niet geheel duidelijk en is dat ook nog niet geworden door de daarvan gegeven verklaringen. Hier wacht ik dus nog steeds eene deskundige voorlichting of eene gelukkige ingeving.

P. LEENDERTZ JR.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

98. Mnl. monen.

Mnl. MONEN, waarop *vermonen* en *moonbrief* wijzen, is niet onmiddellijk te verbinden met ags. *myn(e)ȝian* = *(ȝe)myndȝian*, van *ȝemyndiȝ* 'mindful'. Te vgl. is ags. *(ȝe)munon* 'gedenken, herinneren' (*ȝemyne* in het citaat uit de Mnl. Spr. is hiervan de opt.) = on. *munu*, got. *gamunan*. Allicht is door inwerking van het klankverwante *(ver)manen* de overgang bevorderd van 'herinneren aan' tot 'aansporen'; hij is reeds daarzonder zeer begrijpelijk. (Omgekeerd heeft *(ver)manen* ook de bet. '(aan iets) herinneren', ook mnd. mhd.). Aan Hml. is niet te denken; de ags. imper. *ȝemyne* (naast *ȝe-*, *onmun*) is evenzoo in vorm gelijk aan den opt. sing. als *wite* (zonder bijvorm) 'weet'.

Digitized by Google

DEN HARING OM DE KUIT BRADEN.

In mijne uitgave der *Middelnederlandsche Dramatische Poezie*, bl. 604, heb ik van deze spreekwijze eene verklaring gegeven, die ik thans onhoudbaar acht, en dus door eene andere wensch te vervangen.

De uitdrukking is waarschijnlijk niet zeldzaam geweest en komt daardoor ook met eenige wijzigingen voor, nl. met *roghe* i. pl. v. *cuut* en met *keren* i. pl. v. *braden*. Toch hebben wij tot nog toe uit de schrijvers slechts drie bewijsplaatsen.

Kiliaen vermeldt de uitdrukking niet. Waarschijnlijk was zij dus in zijne omgeving niet meer algemeen gangbaar. Dat zal ook wel de oorzaak geweest zijn, dat Plantijn er twee niet geheel gelijke verklaringen van geeft.

Harrebomée, I, 284, 285 haalt de spreekwijze aan uit een in 1550 te Kampen gedrukte verzameling van spreekwoorden, en ook nog uit eene in 1606 te Antwerpen gedrukte. In latere verzamelingen, zooals van Sprenger van Eijk en van De Jager is zij hieruit overgenomen.

Het *Ned. Wdb.* geeft ons geene andere aanhalingen.

De tot nu gegeven verklaringen zijn:

1°. Plantijn i. v. *harinck*: „*Den harinck om den roge oft kuyt braden.* Rostir le hareng pour avoir les oeufs, ou la laictee. Oleum et operam perdere, adag." Hij vat het hier dus op als „kost en moeite verliezen, vergeefsche moeite doen". Deze verklaring is overgenomen in *Ned. Wdb.* V, 2213.

2°. Plantijn i. v. *roghe*: „Den herinck *braden om den roghe.* Rostir le hareng pour avoir l'oeuf. adag. Aureo hamo piscari." Hier verstaat hij er dus onder „veel wagen met geringe kans op winst, goed geld naar kwaad geld gooien".

3°. Idinau, *Lot v. Wijsh.* 123: „iemand een dienst doen

Digitized by Google

op hoop van zegen". Deze verklaring is overgenomen in *Ned. Wdb.* III, 983.

4°. *Mnl. Wdb.* VI, 1563: „zijn geld weggooien" te vergelijken met „de kip slachten die het gouden ei legt.""

5°. *Ned. Wdb.* III, 983: „in toepassing op verkwistende lekkerbekken".

6°. *Mnl. Dram. Poezie* bl. 604: „een kunstje, nl. het spouwen van den haring".

7°. Tinbergen, *Des Coninx Summe*, bl. 535: „misschien wel oorspr. door herbergiersknechts gedaan zooals tegenwoordig de poeliers voor particulieren een haas of konijn villen om het vel. Het zou dan verder de beteekenis hebben kunnen krijgen van: uit alles een voordeeltje halen".

Tegenover al deze verklaringen staan slechts drie bewijsplaatsen.

In *Des Coninx Summe,* uitg. Tinbergen, bl. 272 (ook in Van Vloten's *Prozastukken*, bl. 163, en daaruit in *Mnl. Wdb.* III, 2235 bij vergissing als eene tweede bewijsplaats aangehaald) lezen wij: „Die negende tacke der ghiericheit is quade ambochte te houden, daer veel lude in sondigen in veel manieren, als deze lichte wiven, die om wenich ghewins hoer lijf in sonden gheven....... of dese wijn boeven, die den harinc om den kuut braden," enz.

Hierbij geeft Tinbergen de aangehaalde verklaring. Deze kan echter niet geheel juist zijn. Wanneer immers een poelier een haas voor ons wil villen zonder andere vergoeding dan het vel (de meeste vragen nog wel geld bovendien), dan is dat, omdat het vel vrij wat waarde heeft en hij dat beter verkoopen kan dan wij. Maar de kuit werd in de middeleeuwen (en wordt door velen tegenwoordig nog) als een minderwaardig deel van den haring beschouwd en veelal weggesmeten. Dat blijkt duidelijk uit het verhaal van die vrouwe van Vreden in *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepenveen*, uitg. Brinkerink, bl. 69. Eenige werklieden, die van hare deugden gehoord hadden, begeerden haar te zien.

Digitized by Google

„Doe gevyelt eens op een tijt dat die werckluyde gegeten hadden. Doe segen sie doer een gat van eenre muren dat sie sat ende las dat kuut wtten grade, dat sie verworpen hadden, ende dat sie die at”. Het is niet waarschijnlijk, dat de herbergiersknechts als betaling zouden aannemen, wat de werklieden als waardeloos weggooiden, en dat zij dit dan nog als een voordeeltje zouden beschouwen.

Hieruit blijkt ook duidelijk, dat de uitdrukking niet gebezigd kan zijn in toepassing op verkwistende lekkerbekken.

Meer helpt ons ter verklaring eene plaats uit *Dat Scaecspel*, uitg. Van Schaick Avelingh, bl. 156. Een jonge man had na den dood zijns vaders al zijn goed in korten tijd doorgebracht. „Daernae, doe die tijt quam, dat hi nijt en hadde, stont hi by enen vier, daer zijn ghezellen saten ende aten ende droncken, daer hi zijn goet aen gheleit ende mede toe ghebrocht had, die hem nijt en gaven noch en boden, al had hi groten honger. Mer een van hem allen seide hem: „Hout, braet dien harinc, so moechstu dat kuut hebben”. Doe hi dien harinc had ghebraden, gaven si hem den kuut ende een stuc broot”.

Wij zien hier dus iemand, die voor eene allergeringste betaling, of liever voor geene betaling, een minderwaardig werk doet, hopende daardoor een ander gunstig te stemmen en zoodoende iets van hem te krijgen. De doorbrenger werd nu zelf klaplooper bij hen, die hem vroeger geholpen hadden zijn geld op te maken. Wij zouden dus voor *den haring om de kuit braden* de beteekenis „klaploopen” krijgen, waar de verklaring van Idinau mede overeenkomt. In *Des Coninx Summe* wordt dan gesproken van klaploopers, die hopen te mogen mededrinken, of van herbergknechts, die kruipend beleefd tegenover de bezoekers zijn op hoop van eene groote fooi.

Maar zeer vaak worden de klaploopers met schimp weggejaagd of moeten zich allerlei krenkingen laten welgevallen, terwijl zij nog slechts weinig krijgen, en heel dikwijls valt de fooi veel kleiner uit dan gehoopt was. Zoo kon Plantijn gemakkelijk tot zijne eerste verklaring komen. Bij de tweede

Digitized by Google

heeft hij zich dan nog iets verder van de oorspronkelijke beteekenis verwijderd, en heeft daarmede de nieuwere uitleggers tot de verkeerde opvatting „verkwisten" gebracht.

Past nu onze verklaring ook op de beide andere plaatsen, waar de uitdrukking gevonden is?

In *Den Boom der Schriftueren*, uitg. Schotel, bl. 34, komt *Gheloove* waar *Menschelycke Leeringhe* en hare dienaren met *Elck Bysonder* een gastmaal houden. De binnentredende wordt met schimpredenen ontvangen. „Comt ghi hier den harinck om de kiet braden?" roept *Natuerlycke Begheerte* en *Eyghen Wijsheyt* voegt er bij: „Ghi comt te spade, den hont is in der scapraden". Men ziet dadelijk, dat „klaploopen" hier een veel beteren zin geeft dan „verkwisten" of „zijn geld weggooien". Het is zelfs een zeer voor de hand liggende schimp, dat men hem, die bij een maaltijd binnenkomt, vraagt: „Kom je hier klaploopen?", waarop een ander den hoon nog scherper maakt door te zeggen: „Je komt te laat, de hond is in den pot".

De derde plaats is in *Een beginsel van allen spele* (uitg. in *Horae Belgicae* VI, bl. 1 en *Mnl. Dram. Poezie*[2], bl. 442). Daar wordt opgesomd, waarin de menschen alzoo hun vermaak vinden. Vs. 20 vlgg. luiden:

Selc die gans keert om dien craghe.
Selc keert den heerinc om den roghe.
Selc sciet gerne metten boghe.
Selc verblijdt hem in sijn ghelt;
Ach leider, dmine es saen ghetelt,
In derffer mi niet af verbliën.

Hoffmann heeft in vss. 20 en 21 willekeurig *keert*, zooals het hs. duidelijk heeft, veranderd in *coert*. Deze lezing is in *Mnl. Wdb.* VI, 1562 overgenomen en verklaart als „zij verkiezen de genietingen van de tong". Dit kan niet juist zijn, omdat de hals van de gans al evenmin als de kuit van den haring eene bijzondere lekkernij is. De lezing van het hs. moet dus behouden worden.

Digitized by Google

Omdat hier allerlei spelen en vermaken genoemd worden, heb ik indertijd in vs. 20 en 21 ook volksvermaken en kunstjes willen zien, nl. het ganstrekken en den haring spouwen. Maar dat is toch te gezocht. Nu de beteekenis van elders vrijwel vaststaat, moeten wij ook hier in vs. 21 de beteekenis „klaploopen" aannemen. Vs. 20 zegt dan geheel hetzelfde: de gans om den nek braden, waar men met veel en moeilijk kluiven slechts weinig vleesch afhaalt, is volkomen gelijk aan den haring om de kuit braden.

Wel komt het klaploopen een beetje vreemd tusschen al die spelen in, maar niet vreemder dan vs. 23, en vss. 24 en 25 passen er weer heel goed bij.

Wij zullen dus overal „klaploopen" voor de juiste beteekenis moeten houden.

De eigenaardige beteekenis, die ik *Mnl. Dram. Poezie*, bl. 604, vermoedde voor *harinc* in *Een Tafelspeelken van .... eenen Man ende een Wijf*, vs. 25, vinden wij ook in het spreekwoord „Die lang wil koopman zijn, Wachte zich voor paard en wijn; Haring mag wel 't derde zijn"; zie Harrebomée, I, 284. Had Harr. dit rijmpje verstaan, dan had hij het zeker niet opgenomen.

P. LEENDERTZ JR.

Digitized by Google

Digitized by Google

To avoid fine, this book should be returned on
or before the date last stamped below

10M—4-39

Jun5 '40F

Digitized by Google

Stanford University Libraries
3 6105 012 530 924
439.305
T568
560371
Digitized by Google

Digitized by Google